
SOUDOBÉ DĚJINY

XXIV / 1-2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Milan Drápala, Daniela Kolenovská, Jiří Křesťan, Françoise Mayerová
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Petr Andreas (1985)

literární historik, estetik a filolog. Pracuje jako webeditor na 2. lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Praze a současně jako externí pedagog a badatel na Filozofické fakultě UK. Věnuje se dějinám literární kritiky, období takzvané normalizace v Československu (1969–1989) a problematice propagandy, rétoriky a ideologie. Publikoval monografii *Vybírat a posuzovat: Literární kritika a interpretace v období tzv. normalizace* (Příbram 2016).

Tomáš Hemza (1987)

archivář v Archivu bezpečnostních složek v Praze a doktorand Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se především dějinami Komunistické strany Československa a komunistického hnutí.

Jiří Janáč (1978)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze, zároveň přednáší v Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se sociálními a kulturními dějinami techniky a s nimi spjatých infrastruktur v 19. a 20. století, environmentálními dějinami a v poslední době především vědeckým diskurzem o vodním hospodářství v Československu. Publikoval mimo jiné monografii *European Coasts of Bohemia: Negotiating the Danube-Oder-Elbe Canal in a Troubled Twentieth Century* (Amsterdam 2012).

Petr Jehlička (1965)

environmentální geograf, působí na Open University ve Velké Británii. Jeho dlouhodobým výzkumným zájmem je politika životního prostředí ve střední a východní Evropě. V poslední době se zaměřuje na výzkum trvale udržitelné produkce a spotřeby potravin v rámci formální a neformální ekonomiky. Je autorem či spoluautorem knižních kapitol a studií publikovaných zejména v anglickojazyčných časopisech z oblasti environmentálních věd, historie, historické geografie a sociologie. Většina těchto publikací je volně dostupná na Open Research Online (<http://oro.open.ac.uk/>).

Daniela Kolenovská (1976)

přednáší v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, zároveň působí jako vědecká pracovnice v Centru pro studium studené války a jejích dopadů Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Specializuje se na vývoj ruské historiografie, ruské, a zejména sovětské dějiny a zahraniční

politiku, československo-sovětské a československo-čínské vztahy a na postavení Československa v mezinárodním komunistickém hnutí. Ve spolupráci s Michalem Reimanem, Bohuslavem Literou a Karlem Svobodou publikovala monografii *Zrod velmoci: Dějiny Sovětského svazu 1917–1945* (Praha 2013).

Michaela Kůželová (1985)

působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. a v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, externě vyučuje v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK. Zabývá se dějinami vědy ve střední Evropě ve dvacátém století a historickými vztahy Francouzské komunistické strany k socialistickým zemím střední Evropy. Je mimo jiné autorkou monografie *Francouzští komunisté a Polsko v roce 1956* (Praha 2012).

Christof Mauch (1960)

profesor americké kulturní historie a transatlantických vztahů na Univerzitě Ludwiga Maximiliana v Mnichově, ředitel Centra Rachel Carsonové pro životní prostředí a společnost (*Rachel Carson Center for Environment and Society*) a Laskyho centra transatlantických studií (*Lasky Center for Transatlantic Studies*) tamtéž. Ve svém současném výzkumu se zabývá především americkými a německými environmentálními dějinami v 19. a 20. století. Je autorem monografie *Schattenkrieg gegen Hitler: Das Dritte Reich im Visier der amerikanischen Geheimdienste* (Stuttgart 1999), četných studií z oboru environmentálních dějin a rovněž editorem více než třiceti publikací z oblasti environmentálních dějin, amerických kulturních a politických dějin, historie tajných služeb a německé literatury. Je také editorem několika anglicko- a německojazyčných edičních řad v oblasti amerických a německých environmentálních dějin.

Doubravka Olšáková (1977)

vědecká pracovnice oddělení pro dějiny vědy Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Zabývá se česko-francouzskými vztahy v 19. a 20. století, českou historiografií po roce 1945, proměnami kolektivních mentalit, poválečnou sovětizací vědy a školství ve střední Evropě a nejnověji environmentální historií. Vydala monografii *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století* (Praha 2014). Dále je spoluautorkou publikací *Ernest Denis: Život a dílo* (s Tomášem Chrobákem, Praha 2003) a *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (s Markétou Devátou, Vítězslavem Sommerem a Peterem Dinušem, Praha 2010). Spolu se Zdeňkem Vybíralem připravila edici k cyklu tábořských historických sympozií z doby československé „normalizace“ *Husitský Tábor: Sborník Husitského muzea* (Ústí nad Labem 2004) a editovala podobný svazek *Niky české historiografie: Uherskobrodská sympozia J. A. Komenského v ofenzivě (1971–1989)* (Červený Kostelec 2012).

Dagmar Petišková (1959)

pracuje v bibliografickém oddělení Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského v Praze a zabývá se česko-ukrajinskými literárními vztahy. Je editorkou sborníků věnovaných ukrajinské emigraci v Československé republice: *Ukrajinské výtvarné umění v meziválečném Československu* (Praha 2005), *Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny* (Praha 2006) a *Dmytro Antonovyč a ukrajinská uměnověda* (Praha 2009).

Joe Smith (1967)

profesor geografie na Open University ve Velké Británii. Jeho výzkumné zaměření je na pomezí environmentální historie a environmentální politiky. Zabývá se politikou spotřeby (potraviny, energie, doprava) a v praktické i výzkumné rovině dlouhodobě pracuje na projektech, jež usilují o adekvátnější prezentaci tematiky životního prostředí v britských médiích. Byl konzultantem řady pořadů BBC o životním prostředí. Kromě mnoha studií publikoval monografie *What Do Greens Believe?* (London 2006) a *Climate Change: From science to sustainability* (spoluautor Stephen Peake, Oxford 2009), spolu s Andrewem Simmsem je editorem knihy *Do Good Lives Have to Cost the Earth?* (London 2008) a jedním z editorů publikace *ATLAS: Geography, Architecture and Change in an Interdependent World* (London 2012). V současnosti vede výzkumné projekty „Earth in Vision“ a „Stories of Change“, financované Radou pro výzkum filozofických a humanitních věd (*Arts and Humanities Research Council*). Je také ředitelem Smith of Derby, hodinářské firmy se stošedesátiletou historií, která vyrábí a opravuje hodiny pro veřejné prostory v Británii i v zahraničí.

Karol Szymański (1964)

absolvent historie na Katolické univerzitě v Lublinu a také financí a účetnictví na Gdaňské univerzitě, doktorand v Ústavu výzkumu kultury (*Instytut Badań nad Kulturą*) Gdaňské univerzity. Zabývá se dějinami filmu v kulturních souvislostech, především novou vlnou v československém filmu, distribucí a recepcí filmu v socialistickém Polsku a polskou školou filmového plakátu. Publikuje v odborných časopisech a sbornících.

Marek Šmíd (1979)

docent Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve dvacátém století a zahraniční politice Vatikánu v téže době. Vedle řady studií publikovaných doma i v zahraničí a edic je autorem monografií *Masaryk a česká Katolická moderna* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač: Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika* (společně s Pavlem Markem, Olomouc 2013), *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015) a *Vatikan a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918* (Brno 2016).

Oldřich Tůma (1950)

vědecký pracovník a v letech 1998 až 2017 ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Původně byzantolog, od devadesátých let se zabývá především moderními českými a československými dějinami, zvláště obdobím let 1968 až 1989, dějinami středovýchodní Evropy a studené války. Vedle řady studií a editovaných sborníků je autorem či spoluautorem knižních publikací *Byzantská společnost* (s Věrou Hrochovou, Praha 1991), *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* (Praha 1994) a *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848–1989* (s Jiřím Kocianem a Jiřím Pernesem, Brno 2004).

Petr Vidomus (1982)

sociolog a hudební publicista, působí jako redaktor hudební stanice Český rozhlas Jazz. Věnuje se teorii a výzkumu sociálních hnutí, respektive kontrahnutí, a politickým a sociálním souvislostem produkce jazzu v Československu po druhé světové válce. Vydal mimo jiné publikaci *Oteplí se a bude líp: Česká klimaskepse v čase globálních rizik* (Praha 2018).

Obsah

Československo a environmentální dějiny

Studie a eseje

Christof Mauch	Co jsou environmentální dějiny a proč se jimi zabývat 9
Jiří Janáč	Hydrokraté a česká vodohospodářská mise ve dvacátém století (1930–1960) 19
Doubravka Olšáková	Československo a Mezinárodní biologický program <i>Infrastrukturální globalismus a jeho důsledky pro rozvoj „environmentálních věd“ za železnou oponou</i> 54
Petr Jehlička – Joe Smith	Trampové, přírodovědci a brontosauři <i>Předlistopadová zkušenost českého environmentálního hnutí jako předzvěst ekologické modernizace</i> 78
Michaela Kůželová	Příroda na prahu atomového věku <i>Obraz jaderné energetiky a životního prostředí v publicistice socialistického Československa</i>102
Tomáš Hemza	Ve jménu boje proti „diktátorům“, „spiklencům“ a „zrádcům“ <i>Čistka v Krajských výborech KSČ v Ostravě a Českých Budějovicích v roce 1951</i> 127
Petr Vidomus	„Američan – a musí emigrovat do Československa!“ <i>Škvoreckého jazzman Herbert Ward optikou zpráv FBI</i> 164

Recenze

Karol Szymański	Československý Leviatan 207
Petr Andreas	Pražská filozofická fakulta v (sebe)reflexi Josefa Petráně 218

Daniela Kolenovská	Dějiny Ruska bez hranic	228
Dagmar Petišková	Poslední z hlasů sovětské utopie	237
Marek Šmíd	Češi proti církvi	244

Kronika

Oldřich Tůma	Nedožitá devadesátiny Milana Otáhalo	247
--------------	--	-----

<i>Anotace</i>	252
----------------------	-----

<i>Abstracts</i>	261
------------------------	-----

Co jsou to environmentální dějiny a proč se jimi zabývat

Christof Mauch

Environmentální dějiny: co to je a nač to je

Environmentální dějiny, dalo by se říci, se píší odjakživa.¹ Každopádně nejpozději od antických dob: od chvíle, kdy Hérodotos ve své teorii o každoročních záplavách označil Egypt za „dar Nilu“,² kdy Hippokratés pochopil přírodní živly – *aether, aer, aqua, terra* – jako příčinu chorob³ a kdy Thúkýdídés psal o moru, který řádil v Attice za peloponéské války.⁴ Antičtí a středověcí autoři chápali moc přírody jako dějinnou sílu, a dokonce – tak jako Plinius starší – ztotožňovali úpadek krajiny s úpadkem kulturním.⁵ Snad to bylo způsobeno překotným vývojem hospodářství a techniky a převratnou proměnou společnosti i způsobu života v 19. století, že přírodní faktory

1 Tento esej je zkrácenou a mírně upravenou verzí přednášky, kterou autor přednesl 28. října 2009 v Centru pokročilých studií (*Center for Advanced Studies*) mnichovské univerzity na úvod cyklu veřejných přednášek a kolokvií Centra Rachel Carsonové v Mnichově. Plný text přednášky vyšel pod názvem *Das neue Rachel Carson Center in München oder Was heißt und zu welchem Ende betreibt man Umweltweltgeschichte?* v roce 2010 jako 2. číslo internetového časopisu *RCC Perspectives*. Dostupné z: http://www.environmentandsociety.org/sites/default/files/2010_2.pdf.

2 HÉRODOTOS: *Dějiny*. Praha, Odeon 1972, s. 104 nn.

3 HIPPOKRATES: *Aforismy; Prognostikon; O vzduchu, vodách a místech*. Praha, Alberta 1993, s. 98 nn.

4 THUKYDIDES: *Dějiny peloponéské války*. Praha, Odeon 1977, s. 128–132.

5 PLINIUS STARŠÍ: *Kapitoly o přírodě*. Praha, Svoboda 1974.

se ve své relativní neměnnosti náhle zdály coby možné vysvětlení probíhajících změn vyloučeny. Zatímco příroda se podle tehdejšího chápání pohybovala šnečím tempem, motorem změn – přinejmenším těch v Evropě – se zdál být hospodářský a technický pokrok. Politické dějiny, ke kterým se později přidružily dějiny měst, hospodářství a techniky, započaly své vítězné tažení.

V Americe byl naproti tomu průběh událostí trochu jiný. Ve své přelomové přednášce „Význam pomezí v amerických dějinách“ z roku 1893 povýšil historik Frederick Jackson Turner přírodu na sílu, která z Američanů udělala to, čím jsou. Právě tam, kde na sebe narážely síly přírody a civilizace, tam, kde lidé zkrotili divočinu, klučili lesy a obdělávali pole, tedy na americkém pomezí, ležel podle Turnera počátek specifické americké kultury. Odolnost, svébytnost a jedinečnost – vlastnosti, které charakterizovaly historii osídlování amerického kontinentu – vysvětloval Turner jako výsledek dynamické souhry „osadnické civilizace“ a „tvrdých podmínek divočiny“. Americká demokracie podle něj neměla svůj původ v Anglii či Francii, ale v amerických lesích. Kontinent, který byl tak dlouho divočinou (a pro Američany evropského původu byli Indiáni součástí této divočiny), musel, jak se zdálo, za svou historii a politickou kulturu nutně vděčit střetu člověka a přírody: „Svobodná země zplodila svobodné lidi.“⁶ Turner, který toho za svůj život napsal méně než Georg Büchner, a přesto jeho vliv, alespoň v Americe, přesáhl význam Karla Marxe, se stal, aniž by to byl tušil, jedním z praotců moderních environmentálních dějin.

K etablování environmentálních dějin jako disciplíny však v Americe došlo teprve podstatně později. Bezprostřední impulz k tomu dalo ekologické hnutí šedesátých a sedmdesátých let a důležitou roli při tom sehrála i jistá mořská biologka, zaměstnaná u amerického vládního Úřadu pro rybářství. To, že mladá vědkyně nepostrádala literární talent a dovedla vládnout ironickým perem, bylo pro účinek jejího poselství přinejmenším stejně důležité jako ovzduší blahobytu šedesátých let, v němž mezi Američany začal stoupat zájem o otázky životního prostředí a kvality života. Jméno oné mořské biologky bylo Rachel Carsonová a její kniha *MLčící jaro*, kterou jeden přední historik označil za nejvlivnější knihu v dějinách Spojených států,⁷ začíná jako pohádka: „Bylo jednou jedno městečko v srdci Ameriky, kde se všechno tvorstvo zdálo žít v souladu se svým okolím. Městečko leželo uprostřed šachovnice vzkvétajících statků, obilných polí a sadů na svazích, v nichž se na jaře bílé oblaky květů vznášely nad zelení luk. (...) Podél cest těšily vavříny, kaliny, olše, vysoké kapradiny a polní květiny oko poutníkovy takřka po celý rok. Kraje cest byly krásné i v zimě, když se na bobule a semena suchých trav, které vykukovaly ze sněhu, přilétali krmit nespočetní ptáci. (...) Ale pak na kraj padla podivná kletba a všechno se změnilo. (...) Nastalo podivné ticho. Ti ptáci – kam se poděli?“⁸

6 TURNER, Frederick Jackson: The Significance of the Frontier in American History. In: *Annual Report of the American Historical Association*. Washington, G.P.O. 1893, s. 199–227.

7 McNEILL, John R.: *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World*. New York, W. W. Norton 2000, s. 339.

8 CARSON, Rachel: *Silent Spring*. Boston – New York, Houghton – Mifflin 2002, s. 1 n.

Ryby a ptáci, jabloňové květy a děti – život v onom bezejmenném americkém městečku padl za obět plíživě se šířícím účinkům DDT. Ticho onoho mlčícího jara bylo tichem smrti. Pro Rachel Carsonovou byly machinace agrochemických firem právě tak záludné jako travičství renesančních Borgiů a proti útokům chemického průmyslu, které si nezdědaly za cíl i její soukromí a které se zaklínaly tím, že vzdáme-li se pesticidů, čeká nás návrat do doby temna, se tehdy už těžce nemocná Carsonová, která měla o dva roky později ve svých sedmapadesáti letech zemřít na rakovinu, bránila jako lvice.

Odkazem Rachel Carsonové, jejíž jméno se brzy stalo ikonou, byl nový způsob vnímání. To, co je dnes všeobecně přijímanou pravdou – totiž že technický pokrok, který fatálně narušuje přírodní procesy, je nutné zbrzdit nebo úplně zarazit – působilo před sotva půlstoletím jako nálož dynamitu. První reakce na částečné uveřejnění *Mlčícího jara* v časopise *New Yorker* v roce 1962 nás rázem přenesl zpět do způsobu uvažování z doby studené války:

„Poznámky slečny Carsonové o sobeckosti výrobců insekticidů nejspíš odrážejí její komunistické sympatie, jak je to dnes běžné u mnoha našich spisovatelů. Bez ptáků a zvířat žít můžeme, ale jak je vidět na současném propadu trhu, bez obchodu to nejde. A pokud jde o hmyz, nic není tak typicky ženské jako být k smrti vyděšená kvůli pár broučkům! Jen klid, dokud máme bombu, nic se nemůže stát. P.S. Ta ženská je nejspíš i zatracená pacifistka.“⁹

Rachel Carsonová ukázala, že má kuráž, a to dlouho předtím, než se za ni postavil prezident John Fitzgerald Kennedy. Z *Mlčícího jara* se stala pochodeň víry – nejdřív pro ekologické hnutí a pak pro environmentální dějiny jako disciplínu. První američtí environmentální historici byli ve své většině také ekologičtí aktivisté, kteří vycházeli z toho, že civilizace je naprostým protikladem přírody. Příroda pro ně byla pasivní trpitelka a člověk rozený ničitel. Například Roderick Nash byl nejen první a jediný člověk, který na voru splavil divokou kalifornskou řeku Tuolumne a dostal se dolů živ a zdrav (nedoporučoval bych ho napodobovat), ale založil také – poté co byl svědkem ropné katastrofy na pobřeží u San Diega – první program environmentálních studií na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. Ve své klasické studii *Divočina a americká duše* z roku 1967, která je pro současné environmentální dějepisce něco jako kniha Genesis pro křesťany a která od doby svého vzniku zažila několik nových vydání a nespočetné dotisky a překlady, tvrdí Nash, že američtí transcendentalisté jako Henry David Thoreau, Ralph Waldo Emerson a malíři hudsonské školy, ochránci přírody jako John Muir, zakladatel Sierra Clubu, nejstarší a největší americké organizace ochrany přírody, a ekologové jako Aldo Leopold už před více než sto lety přišli s tím, že americké divoké přírody je třeba si vážít a chránit ji a přenesli tuto myšlenku do reality.¹⁰ Nash si byl jist tím, co to jsou environmentální dějiny a jaký je jejich smysl: chránit přírodu proti narušení a ničení ze strany člověka. Právě to

9 Dopis šéfredaktorovi časopisu *New Yorker* z 29. června 1962. Citováno in: LEAR, Linda: *Rachel Carson: Witness for Nature*. Boston – New York, Houghton – Mifflin 2009, s. 409.

10 NASH, Roderick Frazier: *Wilderness and the American Mind*. New Haven, Yale University Press 1967.

bylo náplní činnosti ochránců divoké přírody – a Američané se v téhle disciplíně brzy stali mistry světa. Není divu, že v roce 1964 zavedli ochranu divoké přírody zákonem a že v témž roce vyhlásil Kongres tři procenta území Spojených států za chráněné oblasti nedotčené přírody, většinu z toho na Aljašce. Státy po celém světě pak následovaly amerického příkladu.

Jednu generaci po Nashovi zní tón environmentálních historiků, který byl kdysi pod vlivem Rachel Carsonové tak výrazný a politicky zabarvený, téměř mdle. Žádná nedotčená příroda neexistuje, prohlásil před několika lety Nashův nástupce na univerzitě v Madisonu William Cronon, protože ve všech ekosystémech jsou patrné stopy lidské činnosti.¹¹ A měl pravdu. Nejhlubší bod Mariánského příkopu v Tichém oceánu i nejvyšší vrcholek Himálaje jsou vystaveny změnám způsobeným činností člověka – spalováním surovin, výrobou, spotřebou. I příroda sama je v neustálém pohybu. Dávno víme, že v přírodě neexistuje žádný nenarušený konečný stav, žádná dokonalá ekologická rovnováha. Co pak ale máme zachovávat a chránit? Kterou přírodu? Ve kterém z jejích mnoha vývojových stadií? Máme chránit divočinu? Ale v jakém stavu?

Pro některé představitele environmentálního hnutí byl Cronon zrádce, protože podle jeho představy příroda a civilizace beze švu přecházejí jedna v druhou; a protože někdo, kdo tvrdí, že divoká příroda neexistuje, tím dává zbraň do ruky naftařskému a těžebnímu průmyslu, dřevařským podnikům a zájmům stále se rozšiřujících předměstských satelitů. Nash a ekologičtí aktivisté věděli, proč dělat environmentální dějiny: aby dokumentovali ničení přírody – „konec přírody“, tak jak jej prorokoval americký ekolog Bill McKibben¹² – a snad aby mu dokonce i zabránili. Ale Cronon? Kam to může vést, když naše výhradní pozornost přestane platit drastickým zásahům člověka, lidské civilizace a techniky do světových ekosystémů? Když nebudeme ukazovat ekologické problémy, které způsobila lidská rozhodnutí a lidská činnost? Když budeme naproti tomu stále zdůrazňovat, že veškerá kultura má i svou přírodní stránku a že jakákoliv příroda v sobě nese stopy kultury? Nepřicházíme tím o nejdůležitější zápletku našich příběhů?

V podstatě je to pravda: čím složitější je naše chápání vztahu přírody a civilizace, tím větší je nebezpečí, že se z našich příběhů vytratí jasné poselství. Jaké jsou tedy alternativy k příběhu o konci a zániku přírody? A co nám jako humanitním vědcům přináší poznatek o proměnlivosti, ale i o síle a aktivní roli přírody?

Překročit hranice

Nový, celistvější a složitější pohled na věci, ke kterému jsou humanitní vědy nuceny tím, že do svého bádání nově zahrnují i přírodu a její vnitřní změny, by se mohl stát

11 CRONON, William: *The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature*. In: TÝŽ (ed.): *Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature*. New York, W. W. Norton & Co. 1995, 69–90.

12 MCKIBBEN, Bill: *The End of Nature*. New York, Random House 1989.

jejich největší předností. Nutí nás totiž – a to hned ve dvou ohledech – překračovat hranice. Jednak tím, že vytváří nutnost překračovat hranice disciplín, hranice mezi přírodními a humanitními vědami; jednak proto, že hranice států a teritorií v něm hrají daleko menší roli a o pozornost se tím pádem hlásí nová území, nové obzory a nové otázky.

Naše poznání v humanitních vědách je skutečně stále ještě příliš určováno hranicemi disciplín vytyčenými v 19. století. To má za následek, že bádáme uvnitř přesně ohraničených oborů, aniž bychom se zajímali, co leží za hraničními kameny. Pohled na přírodní vědy přitom ukazuje, že opravdu inovativní výzkum vzniká hlavně tam, kde se setkávají nejrůznější vědní obory: například v oblasti výzkumu globální změny nebo v neurovědách. Environmentální historik John McNeill pádně vyjádřil tento zásadní nedostatek, když přirovnal humanitní vědce k opilci, který hledá své klíče od auta pod lampou pouličního osvětlení ne proto, že by je tam ztratil, ale proto, že jenom tam je světlo.¹³ Celá řada vědních oborů je výtečně osvětlena, a i ony přinášejí na svém stále se zužujícím poli sice vynikající, ale čím dál specializovanější výsledky, aniž by se vystavovaly rizikům neznámého terénu. Kolik jen vzniklo třeba ve Frankfurtu nad Mohanem nebo Bielefeldu disertací a habilitací, které se zabývaly německým měšťanstvem v 19. století? Nespočet. Opravdu nové věci však nebudou vznikat uvnitř zavedených oborů, ale právě na jejich okrajích. Tak se například historik Edmund Russell z Virginie věnuje neurohistorickému projektu, v jehož průběhu analyzuje kognitivní, emocionální a fyziologické základy lidského vnímání a jednání. Russell tvrdí, že jako humanitní vědci jsme se vždycky zabývali jen vnějšími projevy mozkové aktivity – řečí a uměním – a přehlédli jsme přitom, že naše vnímání světa a naše jednání určují především smyslové informace. Kdybychom byli díky neurohistorickým poznatkům schopni nově uchopit třeba pocty anglického zemědělce z 18. století, museli bychom dějiny přesunu obyvatelstva z venkova do měst a dějiny industrializace psát znova a úplně jinak.

Jiný druh překračování hranic, kromě těch mezi disciplínami, je dán novou definicí prostoru, který už není určován hranicemi států, ale problémy, před které nás staví příroda. Vhodným příkladem takového přístupu jsou pobřežní oblasti u Severního moře. Když se moře vylije z břehů, nezáleží na tom, jestli zasažené pobřeží leží v Dánsku, v Nizozemí nebo v Německu: ve všech státech u Severního moře se během staletí vyvinula takřka jednotná kultura pobřežních hrází.¹⁴

Základní tendence přírody ignorovat hranice je ještě zřejmější na globálních příkladech: v 19. století přivezli Angličané z Brazílie do Londýna kaučuk. Tedy, přesněji řečeno: sir Henry Wickham „stopil“, a to i přes přísné embargo, sedmdesát tisíc semen kaučukovníku (*Hevea brasiliensis*) a odvezl je do své vlasti. Tam semena úspěšně vyklíčila ve sklenících Královské botanické zahrady v Kew a později byla

13 McNEILL, John R.: Drunks, Lampposts, and Environmental History. In: *Environmental History*, roč. 10, č. 1 (2005), s. 64–66.

14 Viz MAUELSHAGEN, Franz: Disaster and Political Culture in Germany since 1500. In: MAUCH, Christof – PFISTER, Christian (ed.): *Natural Disasters, Cultural Responses: Case Studies Toward a Global Environmental History*. Lanham (Maryland), Lexington Books 2009, s. 41–75, zde s. 49–55.

rozvezena do britských kolonií, na Cejlon a do Malajsie, kde Angličané začali s jejich systematickým pěstováním a získávali tak ve velkém kaučuk.¹⁵ Jak jinak by se byly odvíjely světové dějiny, nebýt britské botanické torby a pašeráckého kousku jistého sira Henryho Wickhama? Jak by si asi byla Velká Británie vedla bez kaučuku, a tedy bez gumy, ve světových válkách?

Na takovém příkladu se jasně ukazuje význam vědeckého zkoumání přírody a znalostí o životním prostředí v soukolí „ekologického imperialismu“, jak to nazval americký historik Alfred Crosby.¹⁶

Je jasné, že role přírody a význam, který je jí připisován, se v různých světových oblastech a kulturách liší. Všechny světové civilizace například znaly mýtus o veliké, ničivé povodni. Nejstarším dokladem jeho existence je epos o Gilgamešovi; v židovsko-křesťanské kultuře se z něj stal příběh o Noemovi a získal v ní výrazné nábožensko-mravní rysy. V indickém ekvivalentu ze 6. století před Kristem naproti tomu prvek božího soudu zcela chybí: lidstvo varuje před potopou ryba; a v Číně sloužil příběh o potopě k oslavě císaře Jü Velikého, který výstavbou zavlažovacích kanálů zúrodnil zemi. To, že podobné příběhy jsou klíčové pro utváření kulturní identity a že různé civilizace prošly díky odlišným morálním hodnotám a představám o významu a úloze přírody a techniky a o únosné míře rizika odlišným vývojem, je zřejmé na první pohled. Dosavadní výzkum se ale těmito otázkami takřka nezabýval, a už vůbec ne z globálního hlediska.

Tím, že environmentální dějiny srovnávají jednotlivé přírodní oblasti v globálním měřítku a nenechají se přitom omezovat státními hranicemi, umožňují jak zkoumání rozdílů mezi nimi, tak i toho, co mají tyto oblasti společné, a transferů, které mezi nimi probíhají. A ono skutečně záleží na tom, ve které oblasti světa a v jakém kulturním prostředí dojde například k přírodní katastrofě – zda na Dálném východě, v Evropě, nebo v Jižní Americe. Kdyby teď došlo k zemětřesení o síle 7,5 Richterovy stupnice, přišlo by v Tokiu o život poměrně málo lidí, v Los Angeles naproti tomu asi padesát tisíc – a v Teheránu by bylo přes milion mrtvých.

Nové úhly pohledu s sebou přinášejí i nové otázky. Například: čím to je, že v USA – na rozdíl od doby před padesáti lety – dnes nejrychleji přibývá obyvatelstva právě v těch státech, kde je největší nebezpečí hurikánů? Vnímání přírody, kulturně podmíněné vzorce chování, technický vývoj a ekonomické faktory – to všechno jsou ústřední prvky historického pohledu na životní prostředí, s jejichž pomocí je možné podobné otázky zodpovědět.

Z celkového pohledu je jen těžko uvěřitelné, jak málo jsme se my historici až dosud ve svých studiích zabývali vlivem přírody. Jeden příklad za všechny: dovedli bychom si představit Ameriku bez Indiánů na koních a kovbojů točících lasem? A americký Středo západ bez nekonečných pšeničných polí? Přitom to byla teprve Kolumbova loď Santa Maria a Španělé raného novověku, kdo do Nového světa

15 Viz JACKSON, Joe: *The Thief at the End of the World: Rubber, Power, and the Seeds of Empire*. New York, Viking 2008.

16 CROSBY, Alfred W.: *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge, Cambridge University Press 2008.

přivezl koně a hovězí dobytek – a kromě toho také psy, kozy, ovce a prasata. Bez Kryštofa Kolumba by tedy nebyli ani kovbojové, ani Indiáni cválající na koních. A byla to také jen „náhoda“, že rákos, který ještě v 19. století rostl na Středozápadě do výšky patnácti stop a představoval takřka nepřekonatelnou hradbu proti osídlování Západu, byl po prvním vypálení zatlačen trávou lipnicí. Kdo to mohl tušit? Nikdo nemohl předvídat, že na místě rákosu nebudou bujet křoviny, houští a plevel, ale že tu poroste právě lipnice, nevědomky přivezená z Evropy. Travní semena se rozšířila z lodních žlabů a nákladních prostorů a ocitala se všude tam, kde dobytčata něco upustila. Semena a krávy se tak staly tajnými spojenci osídlenců, protože všude tam, kde rostla lipnice, se jako zázrakem dařilo i pšenici.

Poučení z příběhu o lipnici je dvojí. Jednak se ukazuje, že vnitřní proměny přírody – přírodovědci by v tomto případě hovořili o ekologické sukcesi – mohou mít na průběh lidských dějin nedozrnlý vliv. Byli by Španělé, Francouzi a Angličané, kteří si všichni dělali na severoamerický kontinent politické nároky, schopni jej tak rychle osídlit, kdyby nebylo travních semen v kravincích? Určitě ne. Mluvil by se po celém kontinentu od Atlantiku až po Pacifik anglicky? Sotva.

Druhé poučení z příkladu s lipnicí spočívá v tom, že při analýze vztahu přírody a civilizace je třeba se soustředit i na nezamýšlené důsledky. Když do svých historických příběhů pojmem jako důležitého hráče i přírodu, naše zaběhnuté modely uvažování, které počítají s přímou příčinnou souvislostí záměrů a jejich realizace, najednou přestávají fungovat tak hladce, jak jsme byli zvyklí. Rozšíření semen, zavlečení chorob, přemnožení specializovaných škůdců v důsledku pěstování zemědělských monokultur – to všechno jsou nezamýšlené důsledky lidského jednání, které nemohou vysvětlit historici, ale spíš přírodovědci; člověk by je v klasické historické vědě marně hledal, v environmentálních dějinách jim ale náleží čelné místo.

Nejzřejmější je schopnost přírody ovlivňovat dějiny v případě živelních pohrom. Okolo roku 1600 před Kristem zničil výbuch sopky, který byl asi dvěstěkrát silnější než erupce Hory sv. Heleny na severozápadě USA v roce 1980, minojskou kulturu na Krétě – a právě tato událost uvolnila cestu řecké nadvládě nad Středomořím. Nebýt sopečné erupce, nikdy by k ní nebylo došlo. Kolem roku 600 n. l. způsobila zemětřesení a bouře spojené s jevem El Niño zánik kultury Moche a jejich složitých zavodňovacích systémů v Peru. V celé Americe tehdy neexistovala podobně vyspělá civilizace. Jak jinak by se asi byly oba americké světadíly vyvíjely, nebýt působení El Niña v severním Peru? V roce 1985 se při zemětřesení v Mexiko City spolu s nesčetnými budovami zhroutila i „dokonalá diktatura“ vládní Revoluční instituční strany (*Partido Revolucionario Institucional*). A v roce 1999 vedly otrěsy půdy v Izmiru a Athénách, při kterých si Turci a Řekové vzájemně poskytovali pomoc, k neočekávanému oteplení diplomatických vztahů mezi oběma po staletí zneprátelenými národy.

To všechno jsou dramata, ve kterých hraje hlavní roli příroda – aniž by se přitom jednalo o zápletku ve stylu „konce přírody“!

Takové jsou tedy příběhy, které je možné vyprávět: ty, ve kterých je středem pozornosti člověk-ničitel; a ty, které se soustředí na aktivní roli přírody.

Pro nás jako humanitní vědce je ale relevantní především třetí, složitější typ: příběhy, které sice berou vážně roli ekologických a přírodně-historických změn, kromě toho se ale zabývají otázkou, jaký vliv mělo a má naše *vnímání* přírody – a to v širokém slova smyslu, od přírodovědného bádání až po virtuální zobrazení přírodních jevů, od ekologického myšlení až po katastrofické filmy typu hollywoodského trháku *Den poté* – na fyzickou podobu životního prostředí.

Jako ilustrace tu poslouží příklad, který nás zavede o sto let nazpět do historie a ještě jednou, naposledy do Spojených států: do tří sousedících osad v Coloradu – Dinosauru, Rangely a Meekeru – které nejspíš nikdo z vás nebude znát a které před sto padesáti lety ještě neexistovaly. Území v severozápadním Coloradu při hranici s Utahem bylo tehdy osídleno Indiány z kmene Ute. Ten, kdo krajem projíždí dnes, najde v Dinosauru muzeum plné dinosaurův kostí, v sousední obci Rangely bezútesnou měsíční krajinu, kde neroste ani travička, a v okolí osady Meeker naopak rozlehlé, husté lesy. Uprostřed Meekeru stojí velkolepý grandhotel s výzdobou sestávající z vycpaných zvířat a jeleních parohů s nepravidelnými výrůstky. Za posledních sto let se tady nic nezměnilo a návštěvníka pronásleduje neodbytný pocit, že se každou chvíli otevřou dveře prezidentského apartmá a z nich vystoupí Teddy Roosevelt v loveckém obleku a s brokovnicí v ruce.

Před miliony let příroda naplavila do severozápadního Colorada dinosaurí kostry a nechala je zanést pískem; o několik kilometrů dál daly pohyby zemských desek a směs lipofilních látek v porózním písčném podloží vzniknout rezervoáru, v němž se blízko zemského povrchu vytvořilo ohromné množství ropy.

Okolo roku 1900 objevil jeden paleontolog z pittsburské univerzity v dnešním Dinosauru kosti veleještěřů a prohlásil je za sběratelsky cenné. Velkou část z nich obdržel milionář a filantrop Andrew Carnegie pro své muzeum v Pittsburghu, ale většina jich zůstala ležet na místě. V roce 1901 objevili hledači pokladů v dnešním Rangely ropné naleziště a vybudovali první ropný vrt. A ve stejném roce navštívil kraj i novopečený prezident Theodore Roosevelt: ubytoval se v grandhotelu v Meekeru a postřílel pár horských pum a jelenů.

Kolem dinosaurův kostí za čas vznikla osada jménem Artesia, která byla později nápaditě přejmenována na Dinosaur. Ulice v dnešní obci nesou jména jako Brontosauří bulvár, Stegosauří silnice, Třída triceratopsů, Brachiosauří ulice... nemusím pokračovat. Kromě toho vzniklo i muzeum, které se časem stalo tak významným, že kvůli němu Sierra Club dokázal zamezit stavbě přehrady, která by jinak zatopila celé údolí i s dinosaurými kostmi a nepravidelnými jeleními parohy.

V dnešním Rangely se od roku 1901 bez ustání pokračovalo v těžbě ropy. Vrty, čerpadla a těžní věže rostly jedno vedle druhého tak dlouho, až tady těžařská firma Chevron vybudovala největší ropné pole na americkém západě. Okolí Meekeru, kam se kdysi vypravil na lov Teddy Roosevelt, bylo mezitím vyhlášeno národní rezervací; během lovecké sezony se počet obyvatel Meekeru pravidelně zdvojnásobuje – a právě tou dobou se také koná každoroční Smoking River Pow-wow s opravdovými Indiány z kmene Ute. Zkrátka veselice, jak má být.

Jak vypadá krajina v severozápadním Coloradu a jak žijí lidé v Dinosauru, Rangely a Meekeru, nikdy žádného historika nezajímalo. Pro environmentální dějiny se ale právě skrze taková místa, kterých jsou na světě statisíce, otevírají nové obzory a úhly pohledu. Poskytují látku pro příběhy, které jsou zajímavé a vzrušující, i když nepojednávají o převratných změnách v přírodě, o vlnách cunami nebo o zemětřeseních, ani o zhoubném vlivu člověka na osud celé planety. Přinášejí totiž něco daleko důležitějšího: ukazují, že na našich představách, hodnotách a na našem vnímání přírody záleží a že toto vnímání dokáže tvořit dějiny. To, jak vypadá náš svět, závisí v neposlední řadě na tom, co považujeme za cenné a hodné ochrany, ať už jsou to kosti vyhynulých plazů, nebo lovecké revíry; dále na tom, co víme o svém životním prostředí, třeba o výskytu surovin; a nakonec na tom, jaký význam svému životnímu prostředí přikládáme: co chráníme, co využíváme, z čeho máme prospěch. Zohlednění přírodních procesů v příbězích, které vyprávíme, nás staví před nové souvislosti a časové dimenze: kolik dlouhých věků potřebovala příroda k tomu, aby vytvořila fosilní látky v Rangely? A jaký mikroskopický okamžik stačí člověku k tomu, aby spotřeboval ropu, která vznikala miliony let? S jakou rychlostí pohřbil výbuch Vesuvu celé město, jako byly Pompeje? Mezi přírodním růstem a lidskou spotřebou existují specifické časové souvztažnosti. Na rozdíl od těch, kteří se zabývají politickými či sociálními dějinami, musí environmentální historici hledat způsoby, jak začlenit do svých příběhů jak nekonečně dlouhé proměny, tak extrémně náhlé přírodní zvraty.

Co jsou tedy environmentální dějiny, světové environmentální dějiny? A za jakým účelem se touto disciplínou zabýváme?

Proč se zabývat světovými environmentálními dějinami?

Statisíce přírodovědců po celém světě diskutují o tom, o kolik centimetrů stoupne během následujících desítek a stovek let hladina moří; pomocí složitých modelů počítají, jak vysoká je pravděpodobnost zemětřesení v Istanbulu nebo San Francisku v určitém časovém úseku; tážou se po tom, jak dlouho bude trvat, než zcela vyhybnou rozsivky a plísňe, mechy hlevíky a játrovky; a vyměňují si poznatky o vymírání hlemýžďů z čeledi skleněnkovitých, pand velkých a stromokazů. A to všechno je důležité. Pro ohrožené lidi a organismy dokonce životně důležité.

Přírodovědný výzkum se ale zajímá především o to, co je specifické, jasně definované a co je možné spočítat. Friedrich Schiller popsal běh světa tak, jak ho vidí přírodovědci, jako „stejneměrný, nevyhnutelný a předem daný“, zatímco lidské dějiny podle něj byly „přerývané a určované mocí náhody“.¹⁷ Přírodním vědám nejde o to dát věcem hlavu a patu; a stejně cizí je jim mít v něčem vlastní hlavu. Ale právě vlastní hlavu a umíněnost v humanitních vědách potřebujeme, pokud se chceme a máme obnovit.

17 SCHILLER, Friedrich: Was heißt und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte? Eine akademische Antrittsrede. In: *Der Teutsche Merkur*, č. 4 (1789), s. 105–135, zde s. 128.

Zohlednění přírody a dialog mezi disciplínami jsou výsledkem právě takové umíněnosti. Dalo by se říci, že vytvářejí efekt překvapení: díky nim jsme schopni rozpoznat, co jsme předtím neviděli, hledáme odpovědi na daleko širším poli a stáváme se tak skutečnými tazateli, které žene zvědavost, nebo – jak by řekl Schiller – filozofy, nikoliv sofisty, kteří pěstují učenost pro výdělek. Pro poznání širších souvislostí je pohled z ptáčích perspektivy možná důležitější než dolování v hloubce. Jak změnila první satelitní fotografie zeměkoule – „zemského raketoplánu“ – ekologické myšlení, ekologická hnutí a populární kulturu od São Paula po Novosibirsk? Jak jinak bychom mohli teoreticky psát dějiny, kdyby se ukázalo, že stoupá nejen hladina bavorské Isary, ale současně i hladiny všech řek po celém světě? Co to znamená, když si připomeneme, že moderní formy trvale udržitelného hospodaření, ochrana a zachování zdrojů se na ostrovech s nedostatkem přírodních surovin, jako je například Srí Lanka, používaly už před stovkami let? Jak to změní naše budoucí jednání, když si uvědomíme, že mnohé „přírodní výzvy“ – záplavy v Mezopotámii nebo nedostatek přírodních zdrojů na švýcarských horských pastvinách – existují už stovky let a že na některé z nich se časem našla jednoduchá řešení? Někdy zněl návod k jednání „buď připraven“, ale ještě častěji „nechej na pokoji“.

Tak pro nás mají environmentální dějiny v zásobě jak varování, tak – vzhledem k dlouhému časovému údobí, kterým se zabývají – i protijed na teze těch, kdo už už vidí přicházet nevyhnutelný zánik. Díky efektu překvapení jsme schopni vidět známé události v novém světle: stahuje nás v pravém slova smyslu nohama na zem a dává nám poznat, do jaké míry jsou lidská ekonomická činnost a politika spjata s vnímáním, proměnami a využíváním přírody. Toto poznání nám dává příležitost k obrodě humanitních věd a k ustavení nového vědního oboru na průsečíku tradičních disciplín.

Ten, kdo nemá slabost pro environmentální historii se všemi jejími nádhernými květy, si za to může sám. Ale ten, kdo píše environmentální dějiny, se někdy nevědomky a někdy vědomě a podvratně, tak jako Rachel Carsonová, vměšuje do utváření našeho světa. Příroda píše naše dějiny s námi – a přinejmenším překvapení a nezamýšlené důsledky se jí daří mistrovsky. Ale nepíše své dějiny bez nás. Nerozorává meze, neschvaluje územní plány ani zákony o energetice. Vytváří ropu nebo půdu, která vyživuje rostliny, poskytuje vodu. Ale prostor pro lidské jednání je enormní. To, co ze svého životního prostředí na zeměkouli uděláme, je nám ponecháno na vůli a je to úzce spojeno s tím, jaké vyprávíme příběhy, jak líčíme dějiny vzájemného ovlivňování přírody a civilizace a jak o nich přemýšlíme.

Z němčiny přeložila Pavla Šimková

Hydrokraté a česká vodohospodářská mise ve dvacátém století (1930–1960)*

Jiří Janáč

„Máme jen tu vodu, která na naše území spadne. Musíme s ní velmi hospodařiti.“
Čestmír Štoll

Lakonické konstatování čelního českého vodohospodáře ve výstižné zkratce charakterizuje klíčový problém hospodaření s vodou v Česku (potažmo Československu), jak jej odborníci vnímali na počátku padesátých let minulého století.¹ Zdůrazňuje hrozbu nedostatku a téměř absolutní závislost na srážkách, způsobenou skutečností, že Česko(slovensko) leží převážně na horních tocích řek a ve vnitrozemí, a nemá tedy možnost získávat vodu z jiných zdrojů. Ve spojení s imperativem efektivity představuje citovaný výrok lokální verzi univerzálního modernistického projektu takzvané vodohospodářské mise, jež během dvacátého století významným způsobem ovlivnila vývoj české krajiny i společnosti.

Předkládaný článek se soustředí na osudy technokratického modernistického projektu české vodohospodářské mise v průběhu dvacátého století, a to z perspektivy jeho aktérů – státní vodohospodářské byrokracie, pro kterou se v literatuře užívá výraz „hydrokraté“.² V českém prostředí se jedná o skupinu vodohospodářských

* Tento text vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR GA15-04902S „Stalinský plán přetvoření přírody v Československu (1948–1964)“.

1 *Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna (ÚPN-B), karton (k.) 1363, Návrh na organizaci vodního hospodářství v ČSR, 5.9.1951.

2 Koncept hydrokracie formulovali specialisté na rozvojová studia François Molle a Peter P. Mollinga jako moderní odpověď na klasickou Wittfogelovu hydraulickou hypotézu

inženýrů, kteří se účastnili tvorby a realizace státní vodohospodářské politiky, a to nejen jako státní úředníci, ale také z pozice „nezávislých“ expertů – zejména zaměstnanců univerzit a vědeckých institucí. Lze ji tedy nejlépe charakterizovat jako svého druhu epistemickou komunitu – síť respektovaných odborníků, která si nárokuje autoritativní, pokud ne výlučnou expertizu v určité sféře státní politiky.³ Vedle klíčových státních institucí (ministerstev), výzkumných organizací a technických univerzit se tato skupina profilovala v rámci inženýrských organizací (Spolek inženýrů a architektů – SIA) a publikováním v oborových časopisech.⁴ Zformovala se na počátku dvacátého století v souvislosti se státními vodohospodářskými stavebními programy (meliorační 1884, regulační 1896 a vodocestný 1901).⁵

Vznik a působení hydrokracie charakterizoval specifický modernizační étos, sdílený napříč kontinenty a do značné míry zapadající do probíhající formace technokratické mentality, jak ji popsal například Robert Putnam (ovšem ve vztahu k politickému řízení).⁶ Mezi klíčové ingredience hydrokratického myšlení od počátku dvacátého století patřil scientismus, paternalisticky-utilitární přístup k přírodě a souvisící teleologicko-ideologické vnímání vody. Hydrokraté byli přesvědčeni o morálně-civilizačním poslání vodohospodářství, které prostřednictvím proměny životních podmínek a prostředí ovlivňuje a kultivuje člověka a společnost. Základem hydrokratické ideologie se stalo funkční propojení státu (jako organizace) s představou hydrologického cyklu.⁷ Hydrokratický diskurz, vycházející ze scientistické představy, že hydrologie má být považována za „základ“ vodního

vzniku starověkých orientálních impérií. Vyšli z předpokladu, že i současná společnost je do značné míry závislá na kontrole vody, která je spojena se sociální mocí. Jádrem teze spočívá v kauzálním spojení rozvoje zavlažovacích systémů a centrální státní kontroly. Voda a přístup k ní se tak stávají nástrojem získávání a uplatňování moci, což v důsledku přispívá k rozvoji byrokratického aparátu a autoritativního řízení společnosti. (Viz WITTFOGEL, Karl August: *Oriental Despotism: a Comparative Study of Total Power*. New Haven, Yale University Press 1957.)

3 HAAS, Peter M.: Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination. In: *International Organization*, roč. 46, č. 1 (1992), s. 1–35.

4 Šlo zejména o časopisy *Technický obzor* (1893–1950), *Zprávy veřejné služby technické* (1919–1950), *Věstník pro vodní hospodářství* (1923–1939), *Vodní hospodářství* (od roku 1950), *Vodní cesty Dunaj–Odra–Labe* (1940–1950), po roce 1950 také o seriálové publikace typu *Přehradní dny*, *Vodocestné dny* aj.

5 Viz JAKUBEC, Ivan: Říšský vodocestný zákon č. 66/1901 jako fenomén hospodářských dějin a DVT? In: *Rozpravy NTM*, č. 189 (2004), s. 53–58; SEMOTANOVÁ, Eva: Ekologické tendence v Českých zemích z pohledu historika: K činnosti zemědělsko-technické kanceláře Zemědělské rady v Čechách v letech 1884–1918. In: *Dějiny věd a techniky*, roč. 26, č. 2 (1993), s. 79–88.

6 Srv. PUTNAM, Robert: Elite Transformation in Advanced Industrial Societies: an Empirical Assessment of the Theory of Technocracy. In: *Comparative Political Studies*, roč. 19, č. 3 (1977), s. 383–412. Šest klíčových charakteristik technokratického myšlení ve vztahu k politickému rozhodování definuje Putnam na stranách 385–387.

7 Viz MOLLE, François – MOLLINGA, Peter P.: Hydraulic Bureaucracies and the Hydraulic Mission: Flows of Water, Flows of Power. In: *Water Alternatives*, roč. 2, č. 3 (2009), s. 328–349, zde s. 329.

hospodářství,⁸ se opíral o metaforu hydrologického cyklu, „oběhu vody“. Tento zásadně reduktivní pohled na interakci vody s přírodním prostředím i společností naplňoval z pohledu státu podmínku legibility – tedy přehlednosti a organizovatelnosti – jako základního předpokladu efektivního centrálního řízení a kontroly.⁹ Voda na území státu tak v očích hydrokratů představovala především klíčový přírodní zdroj a zároveň infrastrukturu, základ moderního „infrastrukturního“ státu.¹⁰ Nákladnost velkých vodohospodářských staveb, nezbytných pro ovládnutí a řízení vod, vyžadovala státní podporu a garance, stát naopak zase využíval praktického i symbolického politického potenciálu vodohospodářských projektů k vlastní legitimaci.¹¹

Smyslem tohoto textu je prostřednictvím studia české vodohospodářské mise a jejích nositelů – hydrokratů – v klíčovém období let 1930 až 1960 (s širšími mezníky v letech 1916 a 1970) poukázat na podstatné kontinuity modernizačního procesu evropského typu, které by při užším časovém vymezení nebyly patrné a které v současné české historiografii zůstávají do jisté míry opomíjeny. V centru pozornosti kromě otázky kontinuity stojí také problém jejího naplňování: tedy interakce české hydrokracie s politickou reprezentací a její schopnost prosazovat své vize ve značně dynamickém politickém prostředí, a to zejména po roce 1948, kdy v důsledku znárodnění a omezení občanské participace došlo zdánlivě k odstranění hlavních bariér limitujících jejich realizaci.¹² Vycházíme z premisy prověřené na poli sociálních dějin

-
- 8 Viz NOVOTNÝ, Jan: Vodní hospodářství a hydrologie. In: *Technický obzor*, č. 25 (1914), s. 132 n.; TÝŽ: *Hydrologie základem vodního hospodářství*. Praha, Státní ústav hydrologický T. G. Masaryka 1948.
- 9 Viz SCOTT, James C.: *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, Yale University Press 1998.
- 10 GULDI, Jo: *Roads to Power: Britain Invents the Infrastructure State*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2012; BENNETT, Tony – JOYCE, Patrick (ed.): *Material Powers: Cultural Studies, History and the Material Turn*. London, Routledge 2010. Utváření národních vodohospodářských systémů se věnovaly např. následující práce: VLEUTEN, Erik van der – DISCO, Cornelis: *Water Wizards: Reshaping Wet Nature and Society*. In: *History & Technology*, roč. 20, č. 3 (2004), s. 291–309; DISCO, Cornelis – VLEUTEN, Erik van der: *The Politics of Wet System Building: Balancing Interests in Dutch Water Management from the Middle Ages to the Present*. In: *Knowledge, Technology & Policy*, roč. 14, č. 4 (2002), s. 21–40.
- 11 Právě v této souvislosti vodní hospodářství upoutalo zájem historiků pravděpodobně nejvíce: BLACKBOURN, David: *Podmaňování přírody: Voda, krajina a vytváření moderního Německa*. Praha, BB/art 2009; GESTWA, Klaus: *Die Stalinschen Grossbauten des Kommunismus: Sowjetische Technik und Umweltgeschichte, 1948–1967*. München, R. Oldenbourg 2010; SCHIVELBUSCH, Wolfgang: *Three New Deals: Reflections on Roosevelt's America, Mussolini's Italy, and Hitler's Germany, 1933–1939*. New York, Metropolitan Books 2006; JOSEPHSON, Paul R.: *Industrialized Nature: Brute Force Technology and the Transformation of the Natural World*. Washington, D.C., Island Press – Shearwater Books 2002; SWYNGEDOUW, Erik: *Liquid Power: Contested Hydro-Modernities in Twentieth-Century Spain*. Cambridge (Massachusetts), Massachusetts Institute of Technology Press 2015.
- 12 James C. Scott zdůrazňuje kladnou zpětnou vazbu mezi vyspělým modernismem a autoritativními režimy, která v důsledku vede k realizaci utopických a neefektivních projektů (SCOTT, J. C.: *Seeing Like a State*, s. 87–100).

techniky, že studium skupiny expertů-architektů systému (*system-builder*), nároku- jících si výlučnou expertizu, umožňuje identifikovat základní konflikty, proměny i kontinuity v procesu formování státního vodohospodářského systému.¹³ Zároveň se tato stať chce pokusit přispět k diskusi o vztahu vody (přírodního prostředí) a společnosti. Téma vody a vodního hospodářství obecně v české historiografii sou- dobných dějin totiž trpí značnou fragmentarizací, kdy výsledný obraz je do značné míry roztržštěn do chronologicky izolovaných momentů (typicky dějin jednotlivých projektů).¹⁴ Interpretačně pak proti sobě stojí obsahově značně disparátní narativy relativně úspěšné inženýrské mise¹⁵ a rozsáhlé environmentální degradace.¹⁶

Formování hydrokracie (před rokem 1938)

První explicitní a autoritativní formulace české vodohospodářské mise z pera poz- dějšího druhého prezidenta Masarykovy akademie práce (MAP) Antonína Klíra¹⁷ pochází již z roku 1916. Sestávala ze dvou částí – organizační (jak vodu spravovat)

-
- 13 Termín *system-builder* pochází z dějin techniky, především z konceptu velkých technických systémů (*large technological systems*), který se v rámci disciplíny, zejména v anglosaském prostředí, rozvíjí od 70. let (blíže viz JANÁČ, Jiří – VLEUTEN, Erik van der: Transnational system building across geopolitical shifts: The Danube-Oder-Elbe Canal, 1901–2015. In: *Water Alternatives*, roč. 9, č. 2 (2016), s. 272–291).
- 14 Viz JANÁČ, Jiří: *European Coasts of Bohemia: Negotiating the Danube-Oder-Elbe Canal in a Troubled Twentieth Century*. Amsterdam, Amsterdam University Press 2012; ŠTANZEL, Arnošt – DURNOVÁ, Helena: Zkrocení přírody podle světových trendů? Výstavba vltavské kaskády v Československu (1948–1965). In: *Dějiny a současnost*, roč. 37, č. 2 (2015), s. 14–17; GORENČÍK, Jan: Slapská přehrada – asociálnost jedné velké stavby socialismu. In: KÁRNÍK, Zdeněk – MĚCHÝŘ, Jan (ed.): *K novověkým sociálním dějinám českých zemí*, sv. 4: *Zvraty a převraty. 1939–1992*. Praha, Karolinum 2001, s. 70–106.
- 15 Viz FOLTA, Jaroslav (ed.): *Studie o technice v českých zemích*, sv. 9: 1945–1992, kapitola „Vodohospodářské stavby“. Praha, Encyklopedický dům 2003, s. 1987–2046.
- 16 Viz HADRABOVÁ, Alena: Vodní hospodářství v Československu v letech 1948–1989. In: PRŮCHA, Václav (ed.): *Hospodářský a sociální vývoj Československa (1945–1992)*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1996; TÁŽ: Nejdůležitější nástroje řízení ochrany životního prostředí v Československu v letech 1945–1989. In: *Acta oeconomica pragensis*, roč. 6, č. 5 (1998), s. 147–176. Oba texty pak ve zkrácené formě byly publikovány v syntéze: PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2: *Období 1945–1992*. Brno, Doplněk 2009, s. 578–591 a 873–895. – Pro německý případ podobný konflikt popsal David Blackburne ve studii “Time is a Violent Torrent”: Constructing and Reconstructing Rivers in Modern German History. In: MAUCH, Christof – ZELLER, Thomas (ed.): *Rivers in History: Perspectives on Waterways in Europe and North America*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 2008, s. 11–25.
- 17 Antonín Klír (1864–1939) absolvoval stavební inženýrství na c. k. Vysoké škole technické v Praze. Předním členem české hydrokracie se stal během desetiletého působení v čer- stvě zřízené Komisi pro kanalizování řek Vltavy a Labe (1897–1907). Poté se vrátil na svou *alma mater* jako profesor vodního stavitelství (1908) a stal se zde rektorem (1914–1915). Zastával významné funkce v organizacích technické inteligence jako místopředseda a před- seda SIA (1907–1923) a prezident MAP (1920–1923). (Viz SMETANA, Jan: *Antonín Klír*. Praha, Česká akademie věd a umění 1949.)

a praktické (stavební program). Deklarovaným cílem bylo v rámci dvou dvacetiletých plánů dosáhnout situace, kdy bude „provedení hlavních vodohospodářských úprav v Království českém hotovo“;¹⁸ a voda (tedy povrchový odtok) bude plně kontrolována a efektivně využita, tak jak přírodní a technické podmínky dovolují. Ideály centralizace (řízení „v souvislosti s národohospodářským celkem,“ tedy z celospolečenského hlediska), scientifikace (vše se mělo opírat o „vlastní odtokové poměry“ v jednotlivých povodích) a racionalizace, respektive depolitizace (vše se mělo dít soustavně, plánovitě a bez rušivých politických vlivů) vyústily v návrh zřízení *vodohospodářské zemské komise*, která by spravovala veškeré povrchové vodstvo v Čechách a rozhodovala o jednotlivých projektech. Tento požadavek se opíral o přesvědčení, že Čechy z hydrografického hlediska tvoří jednotný celek, v němž „vše gravituje dovnitř“ a „každé zasáhnutí do vodních poměrů kdekoli vyvolává změny na tratích níže položených,“¹⁹ a reflektoval tak základní koncepci hydrokratů – „přirozenost“ jednotky povodí jako základního organizačního rámce vodohospodářské (a potažmo politické) správy.²⁰

Z praktického hlediska Klír načrtl typicky modernistický obraz „industrializované řeky“²¹ jako „organického stroje“²² – tedy komplexně využitého povodí s hydroenergetickými a akumuláčními nádržemi na horních tocích a regulovaným napřímeným korytem s pravidelným spádem, využitelným na středním toku pro meliorace, protipovodňovou ochranu a na dolním toku i pro plavbu. Přesně ve smyslu požadavku legibility se Klírovy aspirace soustředily prakticky výhradně na povrchový odtok – tedy vodu „viditelnou“ a ovladatelnou, zachytitelnou v nádržích. Proto požadoval zajištění vyrovnaného odtoku výstavbou akumuláčních nádrží, které – jak věřil – jednou umožní „škodlivé záplavy vyloučiti vůbec“ a „kryti veškerou spotřebu energie jen vodou“.²³

18 KLÍR, Antonín: *Náčrt programu vodního hospodářství v Král. Českém*. Praha, b. m. 1916, s. 6.

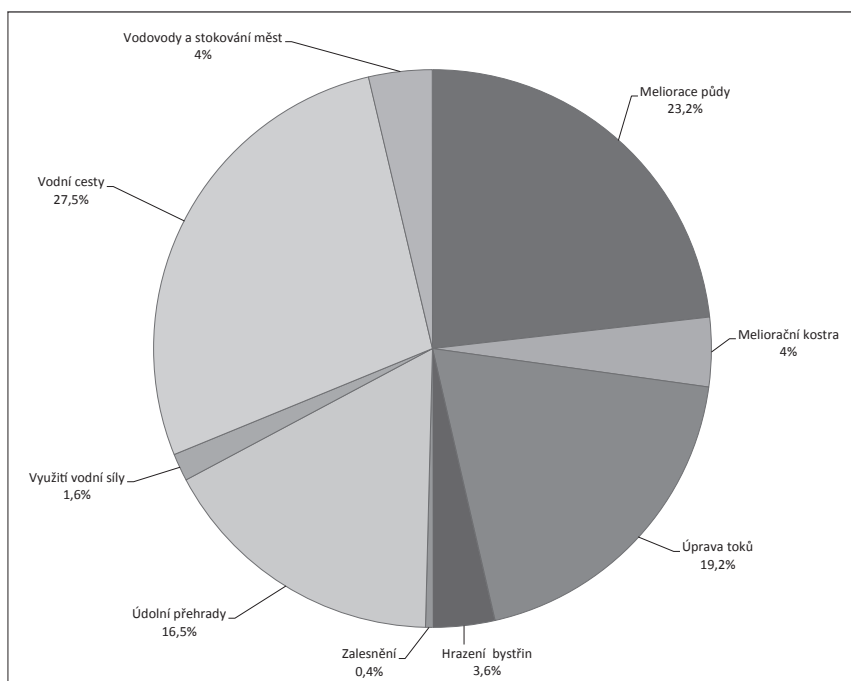
19 *Archiv Technického muzea v Brně*, f. Antonín Smrček, k. 132, *Pamětní spis SIA ve příčině jednotné organisace vodohospodářské činnosti v Království českém* (1912).

20 MOLLE, François: River-basin planning and management: The social life of a concept. In: *Geoforum*, roč. 40, č. 3 (2009), s. 484–494.

21 Industrializované ve smyslu redukování řeky a vodních zdrojů obecně na kvantifikovatelnou, racionalizovanou produkční jednotku umožňující efektivní exploataci vodních zdrojů (viz např. JOSEPHSON, P. R.: *Industrialized Nature* (viz pozn. 11); PRITCHARD, Sara B.: *Confluence: The Nature of Technology and the Remaking of the Rhône*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2011).

22 Richard White touto metaforou zdůrazňuje syntézu „organické“ funkce řeky jako součásti přírodních ekosystémů a člověkem utvářené řeky jako součásti hydroenergetického systému (WHITE, Richard: *The Organic Machine*. New York, Hill & Wang 1996).

23 KLÍR, A.: *Náčrt programu vodního hospodářství v Král. Českém*, s. 11.

Rozdělení nákladů celého programu vodohospodářských úprav v Čechách podle Antonína Klíra (1916). V konkrétních číslech navrhoval meliorace v rozsahu 400 tisíc hektarů (z celkem 770 tisíc, které by meliorovat potřebovaly), úpravu toků v délce 2057 kilometrů, úpravy drobných toků a bystřin v délce 15 tisíc kilometrů, realizaci vodocestného spojení Dunaj–Odra–Labe, využití vodní síly na Vltavě v rozsahu asi 32 tisíc kilowatthodin a údolních přehrad o objemu 1800 milionů metrů krychlových

Klírovy vize ovšem zůstaly po vzniku Československa nenaplněny. Snaha o vytvoření ústřední hydrokratické instituce ve formě samostatného ministerstva zůstala oslyšena a přetrvávala značná fragmentarizace správy vod, poplatná rakouským programům. Postupně sice došlo k určité konsolidaci, ta ale reflektovala základní vnitřní rozdělení hydrokratů na hydrotechniky (odborníky na velké vodní stavby) a kulturní inženýry (experty na zemědělské meliorace a regulace). Část vodohospodářské agendy tak převzal vodohospodářský odbor ministerstva veřejných prací a část ministerstvo zemědělství, které postupně ve dvacátých letech pohltilo starší instituce vzniklé v rámci rakouských programů.²⁴ Přes neutuchající snahy obou

²⁴ Ředitelství vodních cest se stalo podřízenou organizací ministerstva veřejných prací, regulační komise byla částečně včleněna do struktur téhož ministerstva a zanikla,

zmíněných ministerstev o sjednocení²⁵ ovšem centrální úřad nevznikl a správa vody zůstala značně roztržštěna nejen horizontálně, tj. na jednotlivých úrovních správy, ale i vertikálně, kdy značné pravomoci připadaly správním službám a stály tak mimo dosah ústředních úřadů.

Spor zemědělství a průmyslu o vodu představoval hlavní štěpnou linii a také zásadní překážku integrace na úrovni správní, technické i legislativní. Zemědělská lobby, která se obávala ztráty svých tradičních práv a preference potřeb průmyslu (například ve formě vyšších přehrad, omezení vody dostupné na zavlažování a podobně), blokovala snahy o naplnění zásadního předpokladu hydrokratického řízení, jímž bylo legislativní „zveřejnění“ všech vod (rozuměj zrušení soukromých vod, stojících mimo státní kontrolu).²⁶ Nový vodní zákon tak v meziválečném Československu přes kontinuální projednávání nikdy nebyl přijat.²⁷ Přetrvávající spor mezi zemědělskou a vodohospodářskou byrokracií pak potvrdila i nová artikulace státní vodohospodářské politiky v podobě stavebních programů (takzvaných fondových zákonů) z roku 1931. Vodocestný fond se soustředil na podporu investic v gesci ministerstva veřejných prací (přehrady, splavnování) a meliorační fond na zemědělské vodohospodářské stavby.²⁸

Třicátá léta pak přinesla posílení technokratických tendencí ve společnosti, což přirozeně hydrokratům konvenovalo. Ti byli již od počátku významnými aktéry českého technokratického hnutí²⁹ a stále silněji volali po autonomním rozhodování

zemědělsko-technická kancelář se stala součástí ministerstva zemědělství.

- 25 Viz např. NA, f. Generální ředitelství vodních cest (GRVC), karton (k.) 33, s. 23, Zápis z rady o sloučení vodních staveb v Čechách, 31.3.1926; DOSTÁLEK, Jan: *Vodohospodářské úkoly Československé republiky*. Praha, Ministerstvo veřejných prací 1930 (2., doplněně vydání).
- 26 Připomeňme např. právní postavení „spodní“ vody jako *res nullius* (věci ničí), jejíž využívání nepodléhá a ani nemůže podléhat být i jen oznamovací povinnosti. To se projevilo po roce 1935 při projednávání znečištění vod a evidence zdrojů. (*Archiv Akademie věd ČR*, Praha (dále AAV ČR), f. Jan Smetana, k. 31, zápis o schůzi Ústředního výboru Poradního sboru pro čistotu vod, 28.5.1937.)
- 27 Viz ČERNÝ, Jaroslav: *Vodní knihy, vodní právo a vodopravní technika*. Praha, Ministerstvo zemědělství a lesnictví 1943.
- 28 Nicméně kompetenční rozdělení bylo poměrně komplikované (taxonomické) a nadále vycházelo z arbitrární politické logiky rakouských stavebních programů, kdy střední části toků v zemědělských oblastech spadaly do správy ministerstva zemědělství (viz zákon č. 49/1931 Sb., o státním fondu pro vodohospodářské meliorace; zákon č. 50/1931 Sb., o státním fondu pro splavnění řek, vybudování přístavů, výstavbu údolních přehrad a pro využitkování vodních sil).
- 29 Klíčovými postavami zde byli v předválečném období Jan Kaftan a později Antonín Klír a Emil Zimmerler, kteří se stali prezidenty Masarykovy akademie práce v letech 1920–1923, respektive 1926–1932 (viz MEER, Elisabeth van: “The Nation Is Technological”: Technical Expertise and National Competition in the Bohemian Lands, 1800–1914. In: KOHLRAUSH, Martin – STEFFEN, Katrin (ed.): *Expert Cultures in Central Eastern Europe: The Internationalization of Knowledge and the Transformation of Nation States since World War I*. Osnabrück, Fibre 2010, s. 85–104; JANKO, Jan – TĚŠÍNSKÁ Emilie (ed.): *Technokracie v českých zemích (1900–1950)*. Praha, Archiv Akademie věd ČR – Institut základů vzdělanosti Univerzity Karlovy 1999).

technických expertů jak obecně ve státní správě,³⁰ tak zejména ve vodním hospodářství.³¹ Vypuknutí hospodářské krize v zásadě považovali za potvrzení svých technokratických tezí a cestu z ní spatřovali v technicko-hospodářském plánování na národní i mezinárodní úrovni, „protože vražedný chaos bezohledné konkurence nevydrží žádný stát na světě“.³² Krize ovšem znamenala také impuls pro oživení rétoriky zaměřené na sociálně-civilizační poslání vodního hospodářství – a to jak v rámci samotného provádění vodních staveb (zaměstnanost), tak v důsledku jejich realizace (prosperita, civilizovanost). Projekty veřejných vodohospodářských staveb v budovatelském zápalu druhé poloviny třicátých získávaly nádech národních symbolických projektů, což se týkalo zejména průplavu Dunaj–Odra–Labe, byť původní artikulace „fondového zákona“ jej do jisté míry upozadila.³³

Prosazování myšlenek vodohospodářské mise velmi nahrála také několikaletá suchá a teplá perioda, která vyvrcholila roku 1934.³⁴ Nedostatek vody a její stoupající znečištění (poměr odpadní vody při nízkých stavech v tocích stoupal) podněcovaly silnější zájem o možnosti plánování odběrů a využívání zdrojů, tak aby v budoucnu k podobným situacím nedocházelo a aby se voda rozdělovala mezi uživatele podle

30 Viz ZIMMLER, Emil: *Spor právníků s inženýry ve veřejné správě: Rozprava odvetná*. Praha, Klub inženýrů Hlavního města Prahy 1931.

31 Viz VRBA, Josef: Nezbytnost vědeckého řízení všech odvětví soustavného hospodářství vodního a kulturní techniky v rámci veřejné správy státu a na poli mezinárodním. In: *Věstník pro vodní hospodářství*, roč. 6, č. 1 (1925), s. 5–7; TÝŽ: Za soustavným vodním hospodářstvím v Československu. In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 2–3 (1935), 20–24.

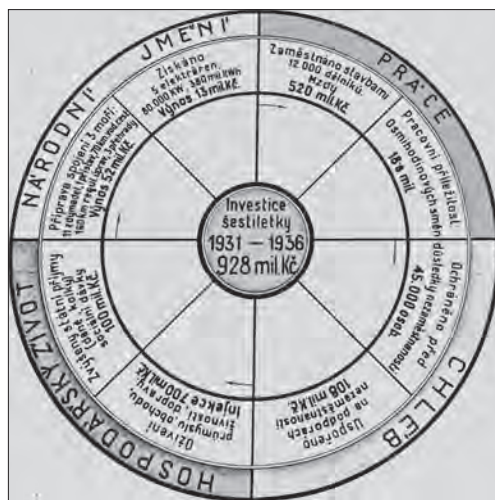
32 AAV ČR, f. Masarykova akademie práce (MAP), k. 43 (prezidium – pozůstalosti – Emil Zimmler), rukopis článku Emila Zimmlera „O úživnosti inženýrského povolání“, zaslaný redakci časopisu *Technik* 19.8.1932.

33 Připomeňme oficiální podporu deklarovanou Edvardem Benešem, slavnostní otevření Koblovského jezu na Odře, pojaté jako státní slavnost za účasti politické reprezentace, memoranda municipalit a podporovatelů projektu či parlamentní rezoluci na podporu projektu z dubna 1938 (*Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR* (Praha), f. 1918–1939, Sekce IV – národohospodářská, k. 170, Rezoluce 147. schůze sněmovny NS RČS 1938 na podporu DOL; zkratka DOL označuje plánovaný průplav Dunaj–Odra–Labe).

34 Otázka sucha je sama dost komplikovaná – zde míníme „hydrologické sucho“, stanovené na základě průtoků v říčních profilech. Nicméně některá období aktéry široce pocítovaná jako suchá (např. právě 1931–1935, zejména 1934) z tohoto pohledu zřejmě nelze považovat za extrémní. Roli hrálo opakování jevu, další klimatické podmínky (teploty) i stoupající tlak na vodní zdroje. Nedávná grantová zpráva Výzkumného ústavu vodohospodářského T. G. Masaryka v souvislosti s počátkem třicátých let poukazuje na nebyvalou intenzitu „záznamů o suchu“. (Srv. TREML, Pavel: Největší sucha na území České republiky v období let 1875–2010. In: *Meteorologické zprávy*, roč. 64, č. 6 (2011), s. 168–176; ELLDER, Libor – DRAGON, Zdeněk – RŮŽIČKOVÁ, Helena: *Historická sucha: Zpráva z grantového projektu „Návrh koncepce řešení krizové situace vyvolané výskytem sucha a nedostatkem vody na území ČR“ Ministerstva vnitra ČR Vg20102014038*. Praha, Výzkumný ústav vodohospodářský T. G. Masaryka 2014 [online]. [Cit. 2016-10-07.] Dostupné z: http://sucho.vuv.cz/wp-content/uploads/2016/02/Historicka_sucha.pdf. Komplexní diskuse sucha v Česku s důrazem na 19. a 20. století viz BRÁZDIL, Rudolf a kol.: *Historie počasí a podnebí v Českých zemích*, sv. 11: *Sucho v Českých zemích. Minulost, současnost, budoucnost*. Brno, Centrum výzkumu globální změny AV ČR, v.v.i., 2015.)

celospolečenských priorit.³⁵ V očích vůdčích postav hydrokracie představoval navíc kýžený státní vodohospodářský plán nejen zásadní příspěvek hydrokratů pro budoucí hospodářskou prosperitu státu, ale také nástroj k emancipaci hydrokracie vůči politickým vlivům; slovy Emila Zimmlera měl zajistit, aby „vodní stavby, [které] v naší republice jsou útvarem sítě vodní [s] přírodou tak úzce spjaty ... byly prováděny soustavně, tím i hospodárně, s vyloučením veškerých vlivů politiky stran, jen a jedině v zájmu celku“.³⁶

Platformou pro diskusi o obsahu a cílech české vodohospodářské mise a vodohospodářského plánu se v této době stala Masarykova akademie práce. Sporná přitom byla zejména definice obecného zájmu. Nutnost podřídit hydrokratické řízení vyšší politické autoritě v diskusích zdůrazňovali technokraté stojící mimo hydrokracii, například Artuš Sýkora,³⁷ který mimo jiné prosazoval, aby centrální vodohospodářský úřad bránil soustavnost v národním zájmu nejen vůči soupeřícím „zájemníkům“, tj. subjektům zájmu (municipalitám, re-

Shrnutí výsledků první „šestiletky“ vodohospodářských fondů (1931–1936) v podání Josefa Bartovského. Nesoustředí se na realizované projekty, ale v intencích vodohospodářské mise zdůrazňuje širší sociální efekty vodních staveb (repro Josef Bartovský: Stav vodních cest spojujících Československou republiku se Severním, Baltickým a Černým mořem: Technicko-hospodářský přehled, rozbor a výsledky investiční činnosti vodohospodářského fondu v šestiletce 1931–1936, sv. 1. Praha, Ministerstvo veřejných prací 1937, příloha)

35 Ministerstvo zemědělství zřídilo Poradní sbor pro péči o čistotu vod, jehož primárním úkolem bylo definovat pojem znečištění (na základě evidence průtoků) a připravit katastr znečišťovatelů. Diskuse o znečištění vod vedla také k revizi vodních práv v souvislosti s redefinicí společného zájmu na vodě – stávající úprava jednoznačně nevyhovovala. (Viz AAV ČR, f. Jan Smetana, k. 31.)

36 *Tamtéž*, f. MAP, k. 43 (prezidium – pozůstalosti – Emil Zimmler), Vyjádření Emila Zimmlera k dotazníku úsporné komise, 16.5.1937 (úspornou komisí byla míněna Komise pro zhospodárnění veřejné správy).

37 Artuš Sýkora (1879–1960) byl jednou z vedoucích osobností technokratického hnutí a propagátorem taylorismu v Československu. Působil jako dlouholetý ředitel Průmyslového ústavu Obchodní a živnostenské komory v Praze, iniciátor vzniku Komitétu pro odpadní vody a později prezident Masarykovy akademie práce.

sortům atd.), ale také vůči technikům (včetně hydrokratů), kteří podle jeho názoru prosazovali projekty často bez ohledu na širší právní a hospodářské (ale i vodo-hospodářské) vztahy.³⁸ Zvýšená pozornost se obracela i na širší ekologické faktory ovlivňující vodní režim. Podle usnesení Komise pro ochranu přírody Masarykovy akademie práce, vypracovaného ve spolupráci s Komisí vodního hospodářství téže instituce roku 1935, tak mělo být vodní hospodářství „uznáno za společný a nerozlučný problém biologický a technický“; onu biologickou stránku přitom reprezentovaly především otázky vegetačního pokryvu, spojené se snahou zadržovat vodu v krajině biologickými prostředky, a nikoliv stavbou přehrad a regulací říčních koryt.³⁹

Klíčovou podmínkou naplňování cílů vodohospodářské mise (tedy i efektivního plánování), kterou zmiňoval již Klír, ovšem bylo detailní poznání hydrologických charakteristik jednotlivých toků. Péčí Jana Smetany a jím vedeného Výzkumného ústavu hydrologického (od 1930 i hydrotechnického), založeného ihned po roce 1919, byla během dvacátých, třicátých a čtyřicátých let postupně „vyšetřena“ všechna hlavní povodí z hlediska hydrologických charakteristik.⁴⁰ A tak v létě 1938 mohl Smetana přislíbit (byť neuskutečněnou) přednášku pro Masarykovu akademii práce o vyrovnání odtoku na československých tocích, založenou na detailních hydrologických charakteristikách jednotlivých povodí.⁴¹ Přesto snahy o prosazení plánu zůstaly neúspěšné. Jejich vyvrcholením byl pokus Josefa Bartovského⁴² z jara 1938 prosadit zřízení státní komise pro vodohospodářský plán (po vzoru Komise pro dopravní plán), která měla zajistit, aby „vodní hospodářství každé jednotlivé hlavní řeky“ bylo „řízeno jednotně, ne kolika ministerstvy, a bez stranicko-politických ohledů“.⁴³

38 Sýkora uváděl např. zbytečně ambiciózní jezové konstrukce (SÝKORA, Artuš: *O plánovitosti v našem vodním hospodářství*. Praha, Průmyslový ústav 1935).

39 AAV ČR, f. MAP, k. 277, Rezoluce MAP o účelném vodním hospodářství a ochraně přírody, 1936.

40 Odtokové poměry v průběhu roku, rozvodnice, srážkové úhrny a další charakteristiky byly zkoumány na rozšiřující se síti toků a profilů a publikovány v ediční řadě *Vodopis Československé republiky* i samostatně pro jednotlivá povodí. Výsledky a průběh pokrývání území státu ilustruje seznam „nejdůležitějších hydrologických prací“ vykonaných ústavem v problematice hydrologických režimů větších povodí a toků, který tvořil přílohu k vodohospodářskému plánu Jaroslava Bulíčka na roky 1949–1979. (*Tamtéž*, Státní vodohospodářský 30letý plán (pro léta 1949–1979), návrh ing. dr. Jar. Bulíčka, 15.3.1947.)

41 *Tamtéž*, Anketa o vyrovnání odtoku a vodohospodářském řešení československých řek, dopis Emila Zimmlera z 13.5.1938.

42 Josef Bartovský (1881–1955) byl vrcholným představitelem hydrokracie na přelomu 30. a 40. let, kdy vedl vodohospodářský odbor ministerstva veřejných prací. V hydrokratických strukturách byl aktivní od ukončení studia na pražské technice v roce 1906. Bartovského aktivity ve smyslu ustavení komise podporuje a hájí Emil Zimmler z pozice předsedy Komise vodního hospodářství MAP v textu „Memoranda o vodním hospodářství při nové úpravě vnitřní správy“, podaném na ministerstvo veřejných prací 10.7.1938 (*tamtéž*, f. MAP, k. 277).

43 *Tamtéž*, dopis Antonína Smrčka připojený k textu výše zmíněného Zimmlerova memoranda. Antonín Smrček (1859–1951) byl profesorem vodního stavitelství na brněnské technice a patřil k vůdčím postavám zejména moravské hydrokracie, jejíž zájmy reprezentoval už před první světovou válkou jako poslanec ve vídeňské Říšské radě. (Viz SMRČEK, Miroslav: *Antonín Smrček: Život a dílo*. Brno, Vysoké učení technické 1992.)

V zásadě tak lze považovat meziválečné období za formativní – hydrokraté, zejména ve třicátých letech, získali poměrně stabilní institucionální zakotvení a celkem silnou podporu pro cíle vodohospodářské mise, v praxi však nebyli dosud schopni své cíle realizovat. Takzvané fondové zákony ale potvrzovaly zájem československého státu na utvoření vodohospodářského systému; jejich financování, nezávislé na rozpočtu, pak poskytovalo hydrokratům určitou míru autonomie. Naplnil se tak alespoň částečně požadavek, „aby vodohospodářská služba pro splavnění řek a využití vodních sil byla vybudována na principech státního podniku, jehož základem bude vodohospodářský a elektrizační fond“, byť nebylo ustaveno „ústředí, jež budiž úsporně provedeno a tak organizováno, jak toho vyžadují velmi naléhavé vodohospodářské úkoly Čsl. republiky“.⁴⁴

Konsolidace (1938–1947)

Prostor pro realizaci svých vizí, a to hned ve dvojí formě, dostal Josef Bartovský až v období Protektorátu Čechy a Morava. Nenaplnění programu vodohospodářské mise v meziválečném Československu hydrokraté pocítovali jako selhání elit i politického systému⁴⁵ a politická změna slibovala přinést alespoň v tomto směru určitá pozitiva.⁴⁶ Prostředí protektorátu skutečně otevíralo prostor pro prosazování technokratických vizí,⁴⁷ pokud odpovídaly cílům nacistické politiky. Tak vznikl stavební program protektorátu, zpracovaný na ministerstvu veřejných prací pod vedením Josefa Bartovského jako takzvaná Vodohospodářská čtyřletka (1940–1943). Tento program reflektoval organizační principy a postupy zavedené v Německé říši (odtud čtyřletý plán) a také říšské zájmy (preference pro průplav Dunaj–Odra–Labe a také velké akumulací nádrže v povodí Vltavy a Berounky).⁴⁸ Bartovskému se také podařilo prosadit vytvoření jediného vodohospodářského ústředí sjednocením vodohospodářské

44 DOSTÁLEK, J.: *Vodohospodářské úkoly Československé republiky* (viz pozn. 25).

45 Ilustruje to například kritika Emila Zimmlera, který v dubnu 1938 v silně kritickém apelu na zajištění investic do vodního hospodářství konstatoval, že podklady jsou připraveny, „ale leží déle než dvacet let skoro úplně nevyužitkovány“ (AAV ČR, f. MAP, k. 277, Návrh dr. Zimmlera ve věci řešení úpravy vodstva v ČSR, 20.4.1938).

46 Připomeňme, jak Antonín Smrček v rozhovoru pro *Lidové noviny* uvítal Německem vynucený protokol o realizaci průplavu Dunaj–Odra–Labe (Dunajsko-oderský průplav v popředí. In: *Lidové noviny*, 17.11.1938).

47 Viz RENNEBERG, Monika – WALKER, Mark: *Scientists, Engineers and National Socialism*. In: TÍŽ (ed.): *Science, Technology, and National Socialism*. Cambridge, Cambridge University Press 1994, s. 1–29.

48 Vedle zajištění obživy pro 25 tisíc zaměstnanců v procesu vodohospodářské výstavby Bartovský zdůraznil „kladné zásahy“ plánu do sociálních poměrů prostřednictvím elektrifikace průmyslu a zemědělství. Čtyřletka tak nebyla pouhým vodohospodářským projektem, ale stala se – přesně v intencích vodohospodářské mise a Bartovského myšlení – projektem civilizačním. (Viz BARTOVSKÝ, Josef: *Vodohospodářský program v povodí Vltavy a Labe v Čechách: Technicko-hospodářský přehled, rozbor a náměty k revizi*. Praha, Ministerstvo veřejných prací 1940.)

agendy z ministerstva veřejných prací a ministerstva zemědělství pod jeho vedením na nově zřízeném ministerstvu dopravy a techniky v létě 1942.⁴⁹ Současně dosáhl i sjednocení legislativní úpravy vod na celém teritoriu protektorátu.⁵⁰

Typickým příkladem synergie zájmů české hydrokracie a říšské administrativy, vnímající vodu především optikou prostorového plánování,⁵¹ se stalo zahájení prací na Generelním vodohospodářském plánu protektorátu, který měl vznikat podle říšských směrnic, ale v gesci českých úřadů.⁵² Zatímco čtyřletka představovala především stavební program pro nejbližší období, třístupňový proces vypracování plánu vycházel z kalkulace potřeb vody v příštích třiceti až čtyřiceti letech a následného zjišťování možností, jak zajistit zdroje. Nakonec měl přijít „nejtěžší a nejdopovědnější úkol, jak rozdělit vodu jednotlivým zájemníkům, aby se docílilo největšího hospodářského efektu při dokonalém ovládnutí hospodaření vodou“.⁵³ Hlavním výsledkem pouze částečně dokončených prací na Generelním vodohospodářském plánu⁵⁴ bylo dozajista zjištění, že „dnes již není pochyby o tom, že vody je nedostatek“,⁵⁵ a že v některých povodích (Morava) „nelze výstavbou přehrad získat veškerou potřebnou vodu“.⁵⁶

Právě odkaz na rostoucí napětí mezi potřebami a zdroji vody dominoval vodohospodářskému diskurzu po roce 1945. Faktory jako demografický růst, rozvoj průmyslu a intenzifikace zemědělství, s nimiž kalkulovaly již protektorátní plány a na nichž stavěla i poválečná politika rekonstrukce státu, se staly základem

49 Viz vládní reorganizační opatření ze dne 15. června 1942 č. 208/42 Sb.

50 Vládní nařízení ze dne 7. srpna 1942 č. 305/42 Sb., o rozšíření platnosti českého zemského vodního zákona ze dne 28. srpna 1870 č. 71 čes[kého] z[emského] z[ákoníku] na celé území Protektorátu Čechy a Morava a o změně a doplnění některých předpisů tohoto vodního zákona.

51 Viz ZELLER, Thomas: *Molding the Landscape of Nazi Environmentalism: Alwin Seifert and the Third Reich*. In: BRÜGGEMEIER, Franz-Josef – CIOC, Mark – ZELLER, Thomas: *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*. Athens, Ohio University Press 2005, s. 147–170.

52 NA, f. GRVC, k. 149, Generelní vodohospodářský plán: Směrnice pro postup prací a vymezení působnosti zmocněnců u zemských úřadů, 8.3.1941.

53 *Tamtéž*, f. Ministerstvo veřejných prací (MVP), k. 531, BARTOVSKÝ, Josef: Přehled vodohospodářského a vodocestného plánování v Čechách a na Moravě: Přednáška pro schůzi vodohospodářského výboru Ústředny obchodních komor dne 15.1.1942 v Olomouci.

54 Plán byl zpracováván zvlášť pro povodí Moravy a Labe, ovšem pouze Moravský vodohospodářský plán byl úspěšně dokončen. Ve výsledku ukázal, že při naplnění plánů výstavby v povodí Moravy bude v budoucnu nevyhnutelné pro závlahy na dolní Moravě převádět vodu z Dyje. Vodohospodářský plán moravský zpracoval na základě zadání ministerstva veřejných prací, vycházejícího z jednání komise znalců pro průplav Dunaj–Odra–Labe, ing. Jan Bažant (1881–1966), který se dlouhodobě zajímal o vodohospodářské plánování v SSSR i na Moravě (viz BAŽANT, Jan: *Vodohospodářské potřeby Moravy*. Brno, Novina 1931; *Vodohospodářský plán země Moravskoslezské* (1941), s. 3 n. Uloženo v Archivu Výzkumného ústavu vodohospodářského v Brně, neinventarizováno).

55 Konstatoval to Jindřich Choleva podle zápisu o schůzi vodohospodářského výboru Ústředny obchodních a živnostenských komor konané 15.1.1942 v Olomouci (NA, f. MVP, k. 531).

56 *Tamtéž*, BARTOVSKÝ, J.: Přehled vodohospodářského a vodocestného plánování v Čechách a na Moravě.

narativu hrozícího nedostatku vody. Plně v intencích tradice vodohospodářské mise tak hydrokraté ihned po osvobození žádali, aby stát konečně převzal plnou odpovědnost za řešení úpravy vod jako „majetku národního“⁵⁷ a aby umožnil vypracování zevrubného vodohospodářského plánu jako nezbytného základu dalšího plánovaného hospodářského rozvoje. V memorandu z června 1945, podpořeném širokou obcí expertů z vědeckých i exekutivních složek hydrokracie, její zástupci požadovali sjednocení řízení vodního hospodářství po vertikální ose vytvořením centrálního státního úřadu a také symetrický rozvoj využívání vodních zdrojů a jejich ochrany, tak aby byla zachována obě „stěžejní hlediska“: hospodářské i společensko-biologické („ve vztahu k půdě, výživě a zdraví obyvatelstva“). Tradiční spor mezi zemědělstvím a průmyslem vedl hydrokraty k přiznání politického charakteru rozhodování o vodě, které mělo podléhat radě zástupců hospodářských resortů a regionů, zřízené na korporativních principech.⁵⁸

Prakticky rozpracoval implementaci hydrokratických vizí Josef Šanovec⁵⁹ v detailním metodickém návrhu plánované správy vod, opřeném o jeho zkušenosti

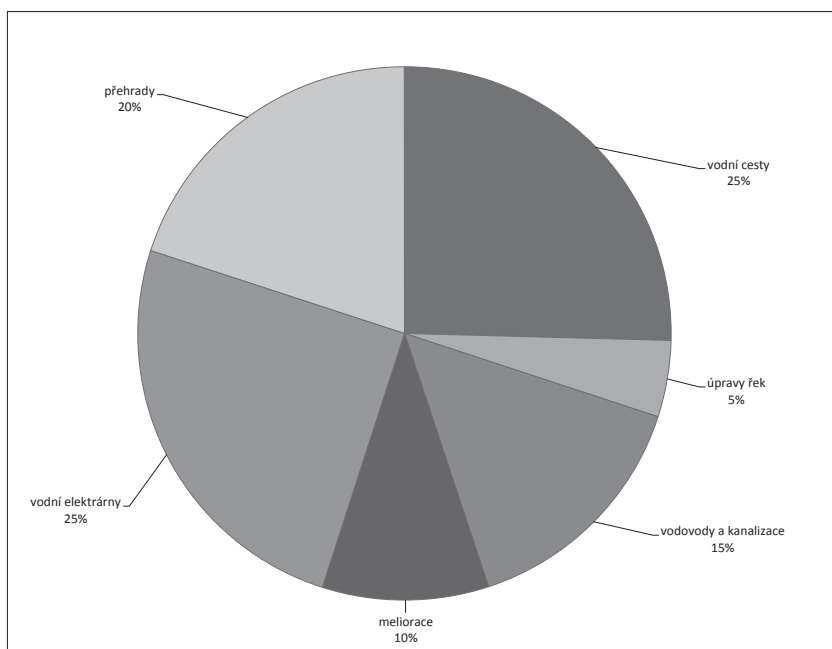
Za protektorátu se „česká“ územní plánovací jednotka povodí Labe stala součástí německého povodí horního Labe (repro Josef Bartovský: Vodohospodářský program v povodí Vltavy a Labe v Čechách. Praha, Ministerstvo veřejných prací 1940)

57 VYSKOČIL, Lev: *Úvahy o potřebě a zásadách nového vodního zákona*. Praha, Technický ústav obchodní a živnostenské komory 1947. Lev Ondřej Vyskočil (1890–1951) patřil mezi praktikující hydrokraty, spojené s prací České technické kanceláře a ministerstva zemědělství. Obdobně se vyjadřoval i hydrolog Jan Novotný: viz např. NOVOTNÝ, Jan: *Hydrologie základem vodního hospodářství*. Praha, Státní ústav hydrologický T. G. Masaryka 1948.

58 AAV ČR, f. MAP, k. 277, Návrh na úpravu vodařeni vodou, 1.6.1945.

59 Josef Šanovec (1886–1954) absolvoval kulturní a vodohospodářské inženýrství na Českém vysokém učení technickém (1909), poté byl zaměstnán v technické kanceláři Zemědělské rady a následně v zemském úřadu a Zemském národním výboru (ZNV) v Praze. V roce 1945 publikoval svůj pohled na problematiku vodohospodářského plánování (ŠANOVEC, Josef: *Generální vodohospodářský plán pro Československo: Návod k jeho sestavení a vypracování*. Praha, Grafotyp 1945) a poté se stal externím členem Komise vodního hospodářství Masarykovy akademie práce, a zejména tajemníkem vodohospodářské komise při Ústřední

zpracovatele Generelního vodohospodářského plánu protektorátu. Vycházel přitom z předpokladů, že zaprvé „voda jest jedním ze základů národního blahobytu“; zadruhé „jest hospodářským celkem, který je třeba řídit z jednoho ústředí“; a zatřetí s ohledem na „všeobecný zájem na vodě“ je k tomuto úkolu nejlépe vybaven stát, který jej má provádět „pomocí svých úředníků, ale také za pomoci zástupců zájemníků“. Ve svém textu šel tak daleko, že navrhoval využít jednotky povodí i jako základ reorganizace správních území. Pozitivně reflektoval také sovětské inspirace (jako ostatně i další příslušníci předválečné hydrokracie), když navrhoval, aby se vodohospodářský plán stal součástí plánovaného hospodářství státu, řízeného po vzoru „sovětského Gosplanu“.⁶⁰

Rozložení investic do vodního hospodářství v rámci dvouletého hospodářského plánu (1946–1947) vycházelo z takzvaných fondových zákonů, přijatých před válkou. Mnohé stavby tak zůstávaly kategorizovány jako splavnovací⁶¹

plánovací komisi (ÚPK), později zaměstnancem vodohospodářského oddělení Státního úřadu plánovacího.

60 *Tamtéž*, s. 16. Gosplan – státní plán (*gosudarstvennyj plan*).

61 Návrh programu ve vodním hospodářství v gesci ministerstva techniky předložený na podzim 1946 tuto skutečnost potvrzuje. Zdroj: NA, f. Úřad předsednictva vlády – Generální sbor Hospodářské rady (ÚPV-GSHŘ), k. 33, Přípravná opatření k provádění budovatelského programu třetí vlády: Sdělení a návrhy pro část B, oddíl II.

Vodohospodářské otázky si získaly pozornost Hospodářské rady jako hlavního plánovacího orgánu poválečné republiky, když přípravy dvouletého plánu (1946–1947) skutečně prokázaly nutnost „jasně ukázat, kolik a jaké vody je v tom kterém místě a čase k dispozici“. ⁶² Příprava plánu tak dostala zelenou. Šanovcův příliš detailní návrh ovšem neodpovídal omezeným možnostem státního aparátu. Nejasný plán osídlování a využití pohraničních oblastí (zavádění pastevectví, zalesňování) stejně jako nevyřešená otázka rekonstrukce válkou zničených průmyslových kapacit navíc neumožňovaly reálně zhodnotit budoucí potřebu vody. ⁶³ A protože zpracovatel projektu plánu Jaroslav Bulíček ze Státního ústavu hydrologického T. G. Masaryka (SÚH) prakticky nenašel žádné zahraniční vzory, došel nakonec k závěru, že „si v podstatě cesty pro vypracování vodohospodářských plánů pro ČSR musíme hledat sami“. ⁶⁴ Konceptně navrhl po dvouletých přípravách na jaře 1947 třístupňový model realizace, postupující nikoliv od definování potřeb, ale od inventarizace dostupných zdrojů. Tím se do jisté míry vracel (byť bez přímé citace) k požadavku Antonína Klíra vycházet z možností daných přírodou. Na základě porovnání těchto zdrojů s budoucími nároky pak měl být sestaven vlastní plán využití vod.

Bulíček zároveň poukázal na zásadní rozpor mezi pojetím plánu, jak jej navrhoval Klír („souhrnné rovnoměrné vyrovnání potřeb vody“), a současným trendem preferovat ekonomicky (produktivně) definované politické cíle, jak tomu bylo u sovětských pětiletok (hydroenergetika) a amerických vodohospodářských projektů. ⁶⁵ Výsledný návrh zpracování plánu, předložený v dubnu 1947 hydrologickým ústavem, dal na tuto otázku jasnou odpověď a soustředil se výlučně na možnosti zajištění vody pro alokaci a rozvoj průmyslu. ⁶⁶ Orientaci na ekonomicky produktivní využití vod potvrdilo také rozhodnutí o prioritně energetickém pojetí úprav střední Vltavy, s vyšším objemem zadržené vody a vyšším vzdutím. ⁶⁷ Ostatně již

62 AAV ČR, f. MAP, k. 277, s. 3, Státní vodohospodářský 30letý plán pro léta 1949–1979, návrh ing. dr. Jar. Bulíčka, 15.3.1947.

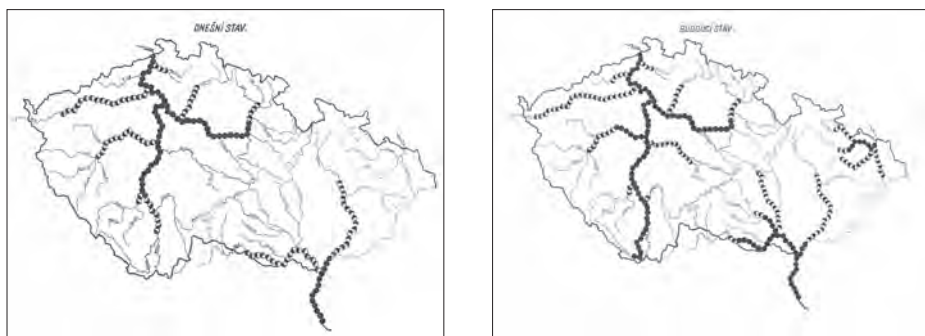
63 NA, f. Ministerstvo techniky, k. 177, Záznam o poradě konané 13. listopadu 1946 v ministerstvu techniky o generálním vodohospodářském plánu.

64 AAV ČR, f. MAP, k. 277, BULÍČEK, Jaroslav: Generelní plán vodního hospodářství v zemi české a moravskoslezské jako základ soustavného hospodářského plánování, duben 1947.

65 Kalifornský centrální údolní projekt (*California Central Valley Project*) v oblasti zavodňování a Plán údolí řeky Tennessee (*Tennessee Valley Authority*) v oblasti energetiky. – *Tamtéž*, s. 2, Státní vodohospodářský 30letý plán (pro léta 1949–1979), návrh ing. dr. Jar. Bulíčka, 15.3.1947.

66 Výsledkem byl soupis říčních úseků, na kterých lze (či po realizaci akumulčních prostor bude možno) stavět velké a střední průmyslové podniky jak z hlediska zásobování, tak čištění (alespoň částečného) odpadních vod. Autor dokumentu, ředitel Státního ústavu hydrologického Alois Bratránek, své dílo označil za „prozatím jen generální plán“, což sice vystihovalo obsah, ale šlo proti smyslu, jakým byl tento název od dob protektorátu používán – tedy ve smyslu všeobecného a komplexního plánu pro celé Československo. (*Moravský zemský archiv*, Brno, f. Průplav Labe–Odra–Dunaj, k. 179, Generelní plán vodního hospodářství v zemi české a moravskoslezské jako základ soustavného hospodářského plánování. Státní ústav hydrologický TGM, 12.4.1947.)

67 NA, f. GRVC, k. 207, Generelní plán vodního hospodářství v zemi české a moravskoslezské, Přípomínky RVC, 19.5.1947.

Vodní hospodářství jako základ hospodářského plánování podle Jaroslava Bulíčka. Současný stav k roku 1947 a výhled do budoucna. Černá kolečka označují velké vodní podniky, černobílá kolečka střední podniky (Moravský zemský archiv, Brno, fond Průplav Labe–Odra–Dunaj, Generelní plán vodního hospodářství v zemi české a moravskoslezské jako základ soustavného hospodářského plánování, 1947)

od roku 1945 v kontextu rekonstrukční hospodářské politiky získával zvýšenou pozornost desetiletý program výstavby přehrad, chápaný jako předpoklad pro rozvoj průmyslu (z hlediska energetiky i zásobování vodou).⁶⁸ Ozývaly se ovšem i kritické hlasy, zejména z řad biologů, jako byl například Vladimír Úlehla, kteří upozorňovali na negativní důsledky akumulačních a regulačních staveb.⁶⁹ Podobně hydrologové, například Alois Bratránek,⁷⁰ zdůrazňovali, že „nelze bez náležitého odůvodnění rozhodovati se pro budování velkých nádržních prostorů s pouhým poukazem na to, že žádný přehradní prostor není dost veliký“.⁷¹ Hydrokraté ve svých textech z druhé poloviny čtyřicátých let (například Jaroslav Bulíček nebo Jan Novotný) sice občas uznávali, že není možné plně pochopit a kontrolovat veškeré přírodní vztahy, spatřovali v tom ale jen další argument ve prospěch ústředního plánovitého řízení, které mělo poskytovat lepší možnosti, jak eliminovat případné nepříznivé důsledky zásahů do oběhu vody. Takováto vyjádření byla charakteristická pro

68 *Tamtéž*, Program přehradních staveb, sestavený na základě porady MD [ministerstva dopravy] s ŘVC a ZNV Praha a Brno 14.11.1945.

69 Úlehla například neváhal přirovnat dopad meliorací zemědělských půd na jižní Moravě ke katastrofálním prašným bouřím, které zasáhly středozápad USA ve 30. letech (ÚLEHLA, Vladimír: *Napojme prameny*. Praha, Život a práce 1947).

70 Alois Bratránek (1899–1966) absolvoval Vysoké učení technické v Brně, kde získal doktorát (1925). V letech 1926–1966 působil ve Státním ústavu hydrologickém (resp. Výzkumném ústavu vodohospodářském) a současně jako pedagog na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. (Viz HAGER, Willi H.: *Hydraulicians in Europe 1800–2000: a Biographical Dictionary of Leaders in Hydraulic Engineering and Fluid Mechanics*. Boca Raton (Florida), CRC Press 2009, s. 857.)

71 NA, f. Státní úřad plánovací I (SÚP I), k. 105, 4. odbor – suroviny, vodní zdroje, rok 1947–1949, Nejhospodárnější velikost užitných prostorů v povodí Vltavy po Štěchovice, hydrologická studie, listopad 1947.

Vysychající koryto řeky Sázavy v září 1947. Vodohospodářské plánování mělo napomoci též ke zmírňování projevů dlouhotrvajícího sucha, jaké zasáhlo Československo právě v tomto roce (foto Ladislav Kandelar, ČTK)

technooptimistickou modernistickou vizi většiny hydrokratů. Politické elity ale zůstávaly vůči jejich požadavkům ostražitě i po katastrofálním suchu a neúrodě z léta a podzimu 1947,⁷² když Hospodářská rada odmítla iniciativu hydrokratů směřující k sestavení celostátního plánu, s tím že vypracování „celostátní bilance vody“ (tedy bilance zdrojů a odběrů) by do jejich kompetence spadalo, ale generální plán se všemi hospodářskými důsledky patří do gesce plánovací služby. Přistoupila ale ke svolání meziresortní komise, která se ovšem v důsledku politických změn sešla až v dubnu 1948.⁷³

72 Tamtéž, f. GRVC, k. 389, Zápis o poradě konané dne 27.4.1948 v MT [ministerstvu techniky] o postupu při vodohospodářském plánování.

73 Tamtéž, f. Ministerstvo techniky, k. 131, Přípravná komise pro generální vodohospodářský plán, leden 1948.

Implementace (1948–1957)

Po únoru 1948 ovšem komise svou práci zahájila v zásadně proměněném politickém kontextu a stala se vrcholnou reprezentací hydrokracie v rámci formující se komunistické státní správy. Adaptace sovětského projektu komplexní transformace společnosti přinášela důraz na roli vodního hospodářství jako nástroje přeměny přírody coby nezbytného předpokladu dalších změn, zejména v souvislosti s intenzifikací zemědělství a rozvojem průmyslu a hydroenergetiky. Již samo složení komise tuto změnu reflektovalo. Většinu v ní tvořili členové KSČ, značná část z nich ovšem již dříve patřila k vedoucím postavám hydrokracie, jako například Jan Smetana, Theodor Ježdík, Vilibald Bezdíček, Josef Šanovec či pretendent sovětizované agrobiologie Antonín Klečka.⁷⁴ Do čela se ovšem místo původně navrhovaných profesorů Českého vysokého učení technického Smetany či Ježdíka postavil jako politický nominant předseda Národního pozemkového fondu poslanec Josef Smrkovský, který byl zároveň vrcholným představitelem stalinského projektu přeměny přírody v Československu.⁷⁵ Ačkoliv stalinský plán přeměny přírody byl v Sovětském svazu formulován v zásadě paralelně s činností komise na podzim 1948, snahy o adopci sovětského modelu řízení v zásadě vedly v Československu k implicitní inkorporaci jeho klíčových tezí již v této době. V podstatě jej totiž bylo možné charakterizovat jako svého druhu radikální verzi vodohospodářské mise propojené s komunistickou ideologií, která mu propůjčovala silný symbolický potenciál, se sovětským modelem centrálního plánování a s principy mičurinské agrobiologie.⁷⁶ V teorii se jednalo zejména o snahu napravit široce pojatým plánováním negativní důsledky „kapitalistické“ exploatace přírodních zdrojů, která vedla k nízkým výnosům a „poruchám“ ve vodním hospodářství.⁷⁷

Hydrokraté, kritičtí vůči neschopnosti liberální demokracie a kapitalismu zajistit plánovité využívání vody ve prospěch společnosti jako celku, tak spatřovali v nástupu socialismu zásadní krok k naplnění ideálů vodohospodářské mise⁷⁸ a s entuziasmem přijali roli spolutvůrců komunistického projektu. Jak konstatoval na přípravných poradách předcházejících jejímu svolání rektor Českého vysokého učení technického Vilibald Bezdíček, „nebude-li možností akumulacní, musí se od plánovaného průmyslu prostě upustiti, neseme tudíž spoluzodpovědnost“.⁷⁹ Přesně v intencích stalinského plánu, byť bez přímé reference k němu a spíše s od-

74 *Tamtéž*, f. ÚPV-GSHR, k. 33, Zřízení vodohospodářské komise K21, únor–květen 1948.

75 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka – ŠTANZEL, Arnošt: *Kafkaesque Paradigms: The Stalinist Plan for the Transformation of Nature in Czechoslovakia*. In: OLŠÁKOVÁ, Doubravka (ed.): *In the Name of the Great Work: Stalin's Plan for the Transformation of Nature and its Impact in Eastern Europe*. New York – Oxford, Berghahn Books 2016, s. 44–125, zde s. 109–111.

76 Viz OLŠÁKOVÁ, D. (ed.): *In the Name of the Great Work*.

77 NA, f. Státní úřad plánovací II (SÚP II), k. 386, Návrh vládního usnesení o plánu na zvelebení zemědělského a lesního hospodářství a zvýšení vodních zásob v ČSR, leden 1952.

78 Viz DUB, Oto: *Vodné hospodárstvo za kapitalizmu a za socializmu*. Martin, Osveta 1953.

79 NA, f. GRVC, k. 389, Zápis o poradě konané dne 27.4.1948 v MT o postupu při vodohospodářském plánování.

kazem na starší domácí tradici, tak komise začala připravovat jeho praktickou realizaci. A to jak v rovině praktické, která obnášela zejména přípravu výstavby hydrocentrál (tedy přehrad s energetickým využitím) a obnovení či výstavbu rybníků jako nástrojů „zúrodnování“ krajiny prostřednictvím udržení vody v krajině,⁸⁰ tak v rovině správní, jež zahrnovala přípravu plánovacích mechanismů, jakož i legislativních úprav správy a užívání vod směřujících ke znárodnění a centralizaci řízení vodního hospodářství, a také vypracování návrhu této organizace.⁸¹

Hned na svém prvním jednání komise úspěšně apelovala na zařazení státního vodohospodářského plánu (SVP) do programu první pětiletky, což posvětilo vládní usnesení z prosince 1948, takže se plán začal fakticky koncipovat od počátku roku 1949.⁸² Požadavek zpracování dlouhodobého vodohospodářského plánu se opíral zejména o disproporci mezi rychlým růstem potřeby vody, jenž vyplýval z programu pětiletky, a podfinancovaným rozvíjením zdrojů, která hrozila tím, že se bude opakovat kritický nedostatek vody z léta 1947.⁸³ Časová náročnost realizace vodních děl vyžadovala přednostní zpracování vodohospodářských plánů jako podkladů pro hospodářské plánování. Pozice státního vodohospodářského plánu v rámci celkového státního plánu tak byla od počátku dvojí: na jedné straně představoval „přípravný plán“ pro státní hospodářský plán, jakousi inventarizaci potenciálních zdrojů; zároveň měl být podkladem operativního plánu rozvoje vodního hospodářství a vodních zdrojů, a tedy základem samostatného národohospodářského odvětví vodního hospodářství, o jehož zřízení hydrokraté usilovali. Priority SVP tak nevycházely z komplexního rozvoje vodního bohatství, nýbrž zajištění, rozvoj a rozdělení vody měly být podřízeny požadavkům státního hospodářského plánu.⁸⁴

Charakteristickým znakem státního vodohospodářského plánu se stalo velmi inkluzivní pojetí vodního hospodářství, zahrnující prakticky veškerý povrchový odtok. Zpracování plánu vycházelo z Bulíčkova projektu, a jeho základem tak bylo vyšetření současného stavu – jak na úrovni výzkumu přírodovědeckého (geologie, pedologie, klimatologie, biologie, resp. fytoecologie) a hydrologického, tak zdravotně-kulturně-sociálního (obyvatelstvo) a hospodářského (zemědělský, lesnický, průmyslový, dopravní a odpadní).⁸⁵ Plán měl totiž zajistit nejen dostatek vody pro obyvatelstvo a výrobu nebo čistotu vody povrchové, ale také „biologickou rovnováhu v přírodě“.⁸⁶ Reflektoval tak na jedné straně diskusi o ochraně a rozvíjení zdrojů z třicátých let, současně ale také ambice stalinského plánu přeměny příro-

80 Jedním z prvních úkolů komise bylo „stanovení prvořadosti hydrocentrál“, tedy pořadí velkých víceúčelových vodních děl z hlediska efektivity a důležitosti (*tamtéž*, f. ÚPV-GSHR, k. 289, Zápisy ze schůzí vodohospodářské komise K21).

81 *Tamtéž*, Programové prohlášení vodohospodářské komise, návrh z června 1948.

82 *Tamtéž*, f. SÚP I, k. 105, Akce připravované komisí K21 pro sestavení vodohospodářského plánu, 5.1.1949.

83 *Tamtéž*, f. ÚPV-GSHR, k. 289, Rezoluce vodohospodářské komise při Ústřední plánovací komisí o vodohospodářském pětiletém investičním plánu, červen 1948.

84 *Tamtéž*, Návrh usnesení pro ÚPK o státním vodohospodářském plánu, 12.10.1948.

85 *Tamtéž*, s. 2, Návrh usnesení pro ÚPK o státním vodohospodářském plánu, říjen 1948.

86 *Tamtéž*.

dy. Otázky biologické, a tedy vliv hydrotechnických opatření na vegetaci a půdy, prosazoval do programu Antonín Klečka. Ten vystoupil již ve výše zmíněné anketě Masarykovy akademie práce roku 1935 a ve druhé polovině čtyřicátých let se stal hlavním (a v počátcích úspěšným) představitelem sovětizované „mičurinské agrobiologie“ v Československu.⁸⁷

Zahájení prací na státním vodohospodářském plánu představovalo důležitý krok ke zformování státního vodohospodářského systému – tedy k proměně státního teritoria v zásadě v integrovanou, uměle vytvořenou jednotku povodí s definovanou státní hydrologickou a vodohospodářskou bilancí (poměr dostupných zdrojů a potřeb, kalkulovaný za státní jednotku jako celek).⁸⁸ Za tím účelem ale bylo třeba překonat přetrvávající fragmentarizaci řízení správy vod.⁸⁹ Hydrokraté v diskusích při přípravě vodohospodářského zákona⁹⁰ prosazovali soustředění vodního hospodářství do ústředního orgánu – znárodnění „všech vodstev“ si v jejich očích vyžadovalo centralizaci hospodaření s vodami, tak „aby byla zaručena jednotnost v souladu se všemi potřebami společnosti“ – což implicitně znamenalo zřízení orgánu, který by onu jednotnost zajišťoval.⁹¹ Jejich požadavek ovšem do jisté míry odporoval sovětské praxi, neboť na celostátní úrovni tam správa vod zůstávala rozdělena mezi příslušná ministerstva. Požadavek na centralizaci vycházel z obtížné situace, ve které se Československo nacházelo. Jak konstatoval Čestmír Štoll,⁹² hlava české hydrokracie v padesátých letech, „máme jen tu vodu, která na naše

87 Viz OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*. Praha, Academia 2014, s. 194–200.

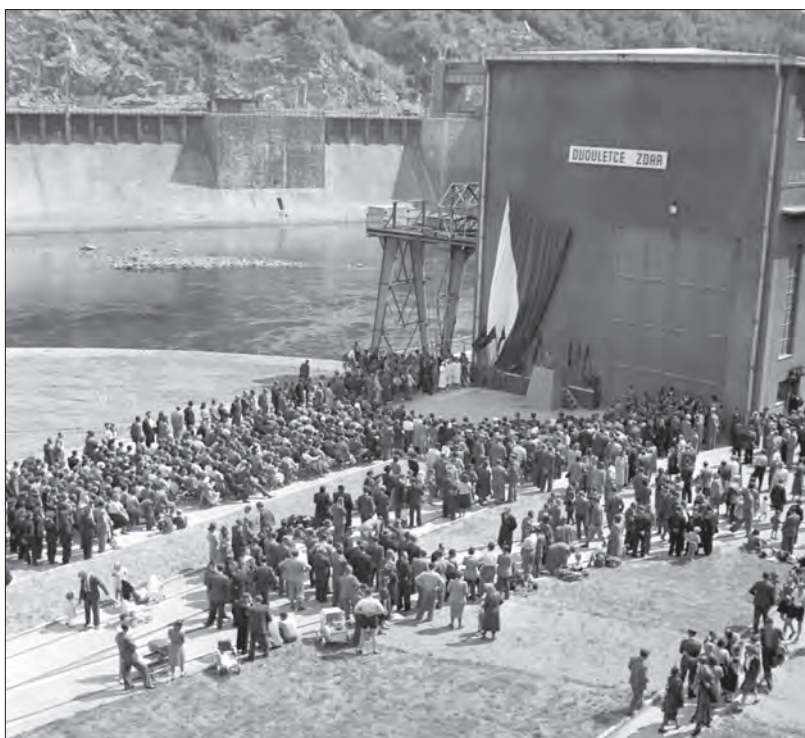
88 Blíže ke koncepci vodohospodářské bilance viz PLAINER, Jaroslav: *Vodohospodářská bilance*. Praha, Státní zemědělské nakladatelství 1977.

89 Hlavní úkoly pětiletky týkající se vodního hospodářství byly stanoveny v rámci priorit stávajících hospodářských odvětví, a v zákoně o pětiletce tak bylo více než třicet roztroušených zmínek souvisejících s vodohospodářstvím – od protierozních opatření typu zalesňování horských úbočí až po úpravu mlynářství či papírenského průmyslu (NA, SÚP I, k. 105, Hlavní zásady pro vodohospodářskou činnost během 5LP [pětiletého plánu]).

90 Za pozornost stojí i sám koncept zákona, kdy vodní zákon byl nahrazen zákonem vodohospodářským, což jasně implikovalo změnu důrazu od vlastnictví směrem k produktivnímu využívání (viz KULT, Arnošt: *Tekoucí (povrchová) voda: Právně-filosofický pohled na rozdílné způsoby vymezování ochrany vody a vodního prostředí*. Praha, Výzkumný ústav vodohospodářský T. G. Masaryka 2010. s. 69–72).

91 *Tamtéž*, f. ÚPV-B, k. 1363, Zásady zákona o hospodaření vodami – řízení dle paragrafu 12 legislativních pravidel. Zásady byly rozeslány k připomínkovému řízení 30.7.1951.

92 Čestmír Štoll (1906–1983), mladší bratr Ladislava Štolla, byl absolventem a později asistentem na ČVUT u Theodora Ježdíka. Po roce 1939 byl krátce zaměstnancem Ředitelství vodních cest a poté Ústředních elektráren. Roku 1948 založil a do roku 1951 vedl projektční kancelář Stavoprojekt. V letech 1951–1953 byl vedoucím vodohospodářské skupiny na ministerstvu stavebního průmyslu (nástupnické organizace vodohospodářského odboru ministerstva veřejných prací), která se pod jeho vedením transformovala v Ústřední správu vodního hospodářství (ÚSVH) (1953–1958). Poté v pozici ministerského náměstka vedl vodohospodářství v rámci ministerstva energetiky a vodního hospodářství (1958–1959). Roku 1960 se vrátil do akademické sféry v pozici profesora ČVUT. Od roku 1945 také působil v Masarykově akademii práce a později v ČSAV. (AAV ČR, f. Čestmír Štoll.)

Slavnostní spuštění vodní elektrárny Štěchovice dne 6. června 1948. Štěchovická vodní nádrž byla vybudována v letech 1938 až 1944 jako druhý stupeň Vltavské kaskády (foto Josef Novák, ČTK)

území spadne“, a „musíme s ní velmi hospodařiti“.⁹³ Zamýšlený centrální úřad měl soustředit nejen veškerý výzkum, plánování, investice a projektování ve vodním hospodářství, ale také řízení výstavby, správu a provoz vodních děl. Dále měl ve spolupráci s ministerstvem zemědělství koordinovat legislativní činnost v oblasti vod a zajistit péči o „kádry a jejich distribuci“.⁹⁴ Když otázka správy vod zůstávala ještě v létě 1952 otevřená a hrozila na jedné straně aplikace decentralizovaného modelu uplatňovaného na celostátní úrovni v Sovětském svazu a na druhé straně podřízení vodohospodářské agendy požadavkům přeměny přírody, a tedy zejména zemědělství, vystoupila skupina předních hydrokratů v čele s Vilibaldem Bezdíčkem

93 NA, f. ÚPV-B, k. 1363, Návrh na organizaci vodního hospodářství v ČSR, 5.9.1951. Podobné i zcela totožné formulace lze nalézt v programových dokumentech z první poloviny 50. let opakovaně.

94 *Tamtéž*. Štoll poukazoval mimo jiné na oddanost českých „hydrokratů“ jejich poslání, když zdůrazňoval, že „pokládají vodohospodářské záležitosti a stavby zcela za své“ (*tamtéž*).

s memorandem, které Štollův argument podepřelo analogií s osmi svazovými republikami SSSR s komplikovanou hydrologickou situací, kde také existovala ústřední správa vod jako samostatné hospodářské odvětví.⁹⁵

Požadavky na centralizaci vycházely do značné míry z kritického hodnocení skutečného vývoje. Budovatelský program první pětiletky (zejména výstavba energetiky, ale i vodovodů) přinesl nárůst vodohospodářských investic o sedm set procent mezi lety 1947 a 1953.⁹⁶ Ve stejné době byly dokončeny hlavní práce na státním vodohospodářském plánu (využívané již při plánování sídlišť, zásobování Ostravska a Plzeňska vodou a při dalších projektech),⁹⁷ které umožnily sestavovat každoroční státní vodohospodářskou bilanci, tedy celkový plán větších odběrů vody a jejich pokrytí. Navíc znárodňování vodních staveb v důsledku vyústilo ve spontánní utvoření vodního hospodářství jako samostatného sektoru (ovšem řízeného na krajské úrovni bez vyšší koordinace).⁹⁸ To potvrdil Státní úřad plánovací, když vodní hospodářství v plánovacích směrnicích na rok 1953 zařadil jako samostatné odvětví „s řádným plánem výkonů a potřeb“, ovšem zatím bez vlastního rozpočtu, protože postrádalo svůj ústřední orgán.⁹⁹ Významnou roli v prosazování hydrokratických snah o osamostatnění v rámci Státního úřadu plánovacího sehrál Ladislav Mertl, hydrokrat povoláný do tohoto úřadu v době přípravy vodohospodářské komise na jaře 1948.¹⁰⁰

Předmětem sporu tak byla především forma centralizace – na jedné straně stál Štollem vedený ministerský odbor, na druhé pak již explicitní zastánci implementace

95 *Tamtéž*, Memorandum o soustředění a jednotném řízení vodního hospodářství, 7.5.1952. Pod dokument se dále podepsali např. Jan Smetana, Čestmír Štoll a Ladislav Mertl ze Státního plánovacího úřadu.

96 *Tamtéž*, Zpráva ministra stavebního průmyslu o organizaci hospodářsko-výrobních složek vodního hospodářství, 15.7.1953.

97 *Tamtéž*, f. Ústřední správa vodního hospodářství (ÚSVH), k. 48, s. 12 n., Státní vodohospodářský plán, textová část.

98 Krajské vodohospodářské služby (KVS) při krajských národních výborech (KNV) získaly do správy veškeré vodní stavby regionálního významu a k roku 1952 už provozovaly v celém Československu 1765 vodovodů s celkovou roční výrobou vody 315 840 000 m³, 8867 km kanalizačních sítí, 474 jezy, 2512 km regulovaných a splavných toků, 1164 km ochranných hrází, 81 čistících stanic a 29 přehrad s objemem 27 milionů m³. Ovšem nedostatek koordinace mezi jednotlivými KNV a nemožnost operativních přesunů prostředků měly za následek omezení soustavnosti výstavby vodních děl a vysokou míru rozestavenosti. Tato „nadměrná rozestavenost“ ve výsledku znamenala, že poté co řízení převzal Ústav správy vodního hospodářství, muselo být 249 již započatých staveb s prostavěnými náklady ve výši 382 miliony Kč zastaveno a v dalších se pokračovalo v podfinancovaném režimu. (*Tamtéž*, f. ÚPV-B, k. 1882, Informace pro s. předsedu vlády: Decentralizace činnosti ÚSVH, 15.5.1956.)

99 *Tamtéž*, k. 1363, Zpráva ministra stavebního průmyslu o organizaci hospodářsko-výrobních složek vodního hospodářství, 15.7.1953.

100 Ladislav Mertl již na podzim 1949 předložil návrh na společné schválení vodohospodářských investic vycházejících z plánů jednotlivých ministerstev. K vyčlenění odboru v rámci SÚP ovšem došlo po roce 1952. (*Tamtéž*, f. SÚP II, k. 387, Souhrnný plán vodohospodářských zařízení, 15.12.1949.)

stalinského plánu přeměny přírody, reprezentovaní po uvěznění Josefa Smrkovského (v souvislosti s procesem proti Rudolfovi Slánskému)¹⁰¹ zejména Karlem Růžičkou,¹⁰² kariérním hydrokratem s doktorátem z biologických věd. Hlavní platformou rozvíjení stalinského plánu v Československu se stal Vládní výbor pro zvelebení zemědělství, vodního a lesního hospodářství (ZVL), fungující v letech 1952 až 1961, jehož primárním cílem bylo v koordinaci těchto tří odvětví zajistit omezení škod na krajině (vyplývajících právě z nedostatku jejich dosavadní spolupráce) a připravit zákon na ochranu „československé krajiny a životního prostředí člověka“.¹⁰³

Čeští hydrokraté vedení Štollem a Smetanou ovšem zaujímal rezervovaný (byť nikoliv odmítavý) postoj k sovětské koncepci inkluzivního vodního hospodářství.¹⁰⁴ Přijímali sice argument, že „úprava vodstva je stěžejním úkolem přeměny přírody“, a sdíleli obecné cíle programu přeměny přírody, považovali ovšem navrhované „lesotechnické“ a „agrotechnické“ prostředky ke změně přírody (Viljamsova trávopojná soustava, větrolamy, lesní pásy, zalesnění rozvodí atd.) za druhotné a zpochybňovali jejich účinnost.¹⁰⁵ Hlavním cílem české vodohospodářské mise zůstávalo zajistit „úplné vyrovnání vodnosti“, především s využitím „radikálních prostředků hydrotechnických“, tedy zejména akumulace vod.¹⁰⁶ I proto hydrokraté nadšeně přijali a aktivně prosazovali sovětský koncept velikých staveb komunismu, které tvořily integrální součást stalinského plánu¹⁰⁷ – komplexních, multifunkčních děl prezentovaných jako nevyhnutelné podmínky hospodářské a sociální modernizace. Sami se zasloužili o šíření a vydávání sovětských propagačních reportáží,¹⁰⁸ ale také

101 K tomu viz např. KAPLAN, Karel: *StB o sobě: Výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu Policie ČR 2002.

102 Karel Růžička (1904–???) byl dlouholetým zaměstnancem Zemského národního výboru (resp. Zemského úřadu) v Praze, předsedou pražského oddělení vodohospodářské kanceláře ministerstva techniky, zodpovědné za zpracování SVP v povodí Labe (1949–1951), tajemníkem Vládního výboru pro zvelebení zemědělství, vodního a lesního hospodářství (1951–1959) a členem Komise vodního hospodářství ČSAV (1958–1963). V 50. letech přednášel vodní hospodářství na ČVUT a vydal vlivnou učebnici, která interpretovala vodní hospodářství v širším kontextu historických a přírodních vztahů. Po roce 1966 pracoval v nižších funkcích na Ředitelství vodních toků, kam jej přijal jeho bývalý žák Oldřich Vitha, poté co byl jako nepohodlný postupně po roce 1960 odstraněn z vyšších funkcí (dle jeho slov kvůli sporu s Čestmírem Štollem, který mu vytýkal mj. „sklony k práci historicky popisné a reportéřské“). (AAV ČR, f. Čestmír Štoll, k. 1.)

103 RŮŽIČKA, Karel: ZLV – první akce na ochranu krajiny na světě. In: *Vodní hospodářství*, roč. 8, č. 3 (1959), s. 137 n.

104 Jan Novotný ještě roku 1948 hovořil o těchto tezí jako zcela neprokazatelných, ačkoliv jak Klír, tak Bartovský předtím do určité míry připouštěli roli vegetačního pokryvu v úpravě klimatu a retenční funkce krajiny (NOVOTNÝ, J.: *Hydrologie základem vodního hospodářství* – viz pozn. 57).

105 Viz SMETANA, Jan: *Úprava vodstva v lidově demokratickém Československu a její vnitřní a mezinárodní význam*. Praha, Československá akademie věd 1954, s. 4 n.

106 Tak například Labe mělo mít místo extrémů (v Hřensku minima 40 m³/s, při povodni roku 1890 až 4000 m³/s) stálý vyrovnaný odtok 300 m³/s (*tamtéž*).

107 Viz GESTWA, K.: *Die Stalinschen Grossbauten des Kommunismus* (viz pozn. 11).

108 Viz VITHA, Oldřich: *Veliký boj sovětského lidu – stavby komunismu*. Praha, Svět sovětů 1952; KOVDA, Viktor Abramovič – STUČHLÍK, Zdeněk – JANKOVSKÝ, Jaroslav: *Velké stavby*

o reartikulaci a popularizaci české vodohospodářské mise v kontextu sovětských symbolických staveb, což navíc odpovídalo zadání prvního pětiletého plánu a jeho soustředění na hydroenergetiku. Ladislav Votruba (stejně jako Čestmír Štoll předválečný doktorand hlavního propagátora hydroenergetických víceúčelových staveb Theodora Ježdíka na ČVUT)¹⁰⁹ tak prezentoval v zásadě veškeré větší vodohospodářské stavby započaté v průběhu první Gottwaldovy pětiletky jako „naše velké vodní stavby socialismu“: vedle Vážské kaskády (kanálové soustavy hydrocentrál, Orava) a Vltavské kaskády (Lipno, Orlik, Slapy) mezi ně zahrnul také plánované vodní dílo na Dunaji, přehrady Dobšíná, Vír a Křižanovice a dále vodárenské nádrže Klíčava, Fláje a Křímov, Kružberk, Žermanice a Belanka.¹¹⁰

Tento rozpor se přenesl i na akademickou půdu – na podporu plánování velkých staveb také vznikla Komise pro pomoc velkým stavbám socialismu pod vedením Jana Smetany, částečně navazující (personálně, institucionálně i agendou) na Komisi vodního hospodářství Masarykovy akademie práce.¹¹¹ Na rozdíl od Masarykovy akademie práce však v rámci ČSAV došlo k rozdělení vodohospodářské agendy – vodohospodářská komise se soustředila zejména na hydrotechnické otázky (posléze byla přiřazena ke kolegiu energetiky), zatímco problémy ochrany přírodního prostředí řešil Geobotanický ústav a zemědělská agenda přešla na Československou zemědělskou akademii věd (ČSZAV). V důsledku tak Komise vodního hospodářství ČSAV oproti své předchůdkyni ztratila pozici platformy pro řešení „sporných otázek technicko-ekonomických a ekologických“.¹¹²

Nakonec hydrotechnická koncepce vodohospodářské mise slavila úspěch, když k 12. lednu 1954 v intencích Štollova návrhu došlo k utvoření centrálního úřadu – Ústřední správy vodního hospodářství (ÚSVH), v jejímž čele sám stanul. Na Slovensku byla už na podzim 1953 zřízena Správa vodního hospodářství (SVH), která zahájila svou činnost na počátku roku 1954.¹¹³ Tyto dvě instituce koncentrovaly ve své gesci veškerou vodohospodářskou správu, tak jak o to usilovaly předchozí generace hydrokratů. V celém resortu Ústřední správy vodního hospodářství pracovalo na sedmadvacet tisíc zaměstnanců, včetně příslušných oddělení krajských

komunismu a jejich národohospodářský význam. Praha, Svoboda 1952.

109 Ladislav Votruba (1914–2002) absolvoval ČVUT, kde se stal asistentem u Theodora Ježdíka. V období protektorátu byl zaměstnán na Ředitelství vodních cest. Po válce se vrátil na ČVUT, kde získal profesuru a stal se vůdčí postavou katedry hydrotechniky na fakultě stavební. Byl aktivní již v poválečné Komisi vodního hospodářství Masarykovy akademie práce, později i ve stejné komisi ČSAV. (BROŽA, Vojtěch a kol.: *Prof. Ing. Dr. Ladislav Votruba, DrSc. (1914–2002)*. Praha, ČVUT 2014.)

110 Viz VOTRUBA, Ladislav: *Naše velké vodní stavby socialismu*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1954.

111 AAV ČR, f. Komise vodního hospodářství ČSAV, k. 3, Předběžné porady o ustavení Komise pro pomoc velkým stavbám socialismu, prosinec 1952 – červen 1953.

112 Takto retrospektivně hodnotil působení KVH ČSAV právě Ladislav Votruba (VOTRUBA, Ladislav: *Tradice ochrany přírody v práci našich techniků*. In: *Dějiny věd a techniky*, roč. 23, č. 6 (1993), s. 147–163).

113 Ostatně z 247 plánovaných zaměstnanců jich 60 mělo být teprve přijato a ze zbývajících 187 bylo 109 Štollových podřízených z ministerstva stavebního průmyslu (NA, f. ÚPV-B, k. 1363, Statut ÚSVH a SVH na Slovensku: Přípomínkové řízení, 7.1.1954).

Vodní dílo Slapy bylo vybudováno jako součást Vltavské kaskády v letech 1949 až 1955. Jeho smysl se potvrdil ještě před dokončením v červenci 1954, kdy přehrada zachránila Prahu před povodní (foto Leoš Nebor, ČTK)

národních výborů. Přímou v pražské centrále ÚSVH bylo zaměstnáno 278 osob, v ústředí SVH na Slovensku 116 osob.¹¹⁴ Mimo obě správy zůstávaly zatím jen vod-

¹¹⁴ Samozřejmě sem patřili i odborníci z institucí podřízených ÚSVH: výzkumníci z Výzkumného ústavu vodohospodářského (bývalého Státního ústavu hospodářského) v Praze, s laboratorii v Brně a pobočkou v Bratislavě, dále zaměstnanci Hydrometeorologického ústavu a projektanti z nově zřízených státních projekčních kanceláří vodních staveb Hydroprojektu (povrchové vody a stavby na tocích) a Vodoprojektu (vodovody a kanalizace), které byly ustaveny podle sovětských vzorů. Spadali sem také pracovníci „hospodářsko-výrobních organizací“ – bývalých krajských vodních správ (KVS), konkrétně osmi správ povodí (Správy vodních toků a meliorací), zajišťujících provoz vodních děl a melioračních staveb, které ÚSVH převzala od zrušených vodních družstev (dle dohody s ministerstvem zemědělství měly být postupně předány jednotným zemědělským družstvům, s výjimkou meliorační kostry), a krajských správ zásobování vodou a kanalizace (ZVAK), obstarávajících také

ní elektrárny, připravovalo se ovšem jejich převzetí do gesce ÚSVH po převedení dostatečného počtu expertů z ministerstva energetiky.¹¹⁵ Centralizace se odrazila i na úrovni výzkumu, když se Státní ústav hydrologický proměnil na Výzkumný ústav vodohospodářský a v letech 1952 až 1958 do něj byl integrován i výzkum hydromeliorací.¹¹⁶ Pozice Karla Růžičky (stejně jako celého Vládního výboru pro zvelebení zemědělství, vodního a lesního hospodářství) zůstala v rámci praktického plánování a řízení vod po celá padesátá léta marginální; nejen hydrokraté, ale také ministerstvo zemědělství totiž považovalo činnost tohoto výboru za neefektivní, snad kvůli malé účinnosti, jež plynula z dlouhodobé realizace jeho agendy.¹¹⁷ Důležitou roli zde sehrál jednoznačně produktivisticky formulovaný program pětiletky, jehož splnění vyžadovalo rychlou a efektivní realizaci víceúčelových vodních staveb (velkých přehrad): prioritu mělo zajištění dostatku vody pro včasné plnění plánů zemědělství a průmyslu, na dalších místech důležitosti bylo přispění k vyváženému vývoji oblastí a zvýšení životní úrovně pracujících.¹¹⁸ Zatímco se forma řízení vodního hospodářství teprve ustanovovala, program výstavby víceúčelových přehrad se stal již od počátku součástí oficiální státní politiky a v důsledku přispěl k centralizaci v gesce hydrokratů z bývalého ministerstva techniky.¹¹⁹

Výsledný systém řízení vod představoval v zásadě dvojí extrém – po vertikální ose šlo o absolutní centralizaci správy, po horizontální o aplikaci maximálně inkuzivního pojetí vodního hospodářství, které kontrolovalo v zásadě celý „oběh vody“. Schválení konečného znění státního vodohospodářského plánu v lednu 1954 pak jasně stanovilo cíle socialistické vodohospodářské mise, vázané na optimistické vize neomezeného růstu socialistického hospodářství. Výsledná kalkulace konstatovala, že z 91 miliardy 970 milionů metrů krychlových „atmosférické vody“ zůstává vodohospodářům potenciálně k dispozici – po odečtení výparu, průsaku a potřeb živočišstva a rostlinstva – v průměrném roce 28 miliard 370 milionů metrů krychlových povrchového odtoku (tj. jednatřicet procent). Toto množství ovšem muselo být nejdříve zachyceno, což měla zajistit výstavba 277 úrodních nádrží, které by spolu se čtrnácti rozestavěnými a třiceti šesti vybudovanými zvýšily celkový objem zadržované vody na 9608 milionů metrů krychlových (tedy jednu třetinu ročního odtoku). Navrhované využití reflektovalo celospolečenské priority a snahu

provoz čistíren odpadních vod. Investorskou činnost, s výjimkou drobnějších staveb, mělo na starost Vodohospodářské rozvojové a investiční středisko (VRIS) v Praze, s pobočkami dle hlavních povodí v Ostravě, Brně a Bratislavě. (*Tamtéž*, k. 1882, Informace pro s. předsedu vlády: Decentralizace činnosti ÚSVH, 15.5.1956.)

115 *Tamtéž*.

116 Viz JIROUŠEK, Josef: Organizace a poslání vodohospodářského výzkumu. In: *Vodní hospodářství*, roč. 9, č. 7 (1959), s. 289–292.

117 NA, f. SÚP II, k. 387, Dobrozdání zemědělského odboru SÚP k pokračování ZVL, 7.10.1958.

118 Viz GORENČÍK, J.: Slapská přehrada – asociálnost jedné velké stavby socialismu, s. 74 n. (viz pozn. 14).

119 Tento program byl do značné míry připraven již na počátku roku 1949 – během tří pětiletok mělo v Československu vzniknout třicet větších hydrocentrál (NA, f. SÚP II, k. 385, Využití vodní energie: Dlouhodobý investiční program 1949–1963. Ministerstvo techniky, březen 1949).

Schematická mapa velkých vodních děl v Československu z padesátých let minulého století. Přesná doba vzniku a účel mapy nejsou jasné, patrně se jedná o reprezentační dokument Ústřední správy vodního hospodářství nebo Hydroprojektu (Archiv Akademie věd ČR, fond Komise vodního hospodářství ČSAV)

hydrokratů o zajištění potřeb rozvoje socialistické společnosti: výrazně se měla rozšířit síť vodovodů (ze stávajících čtyřiceti procent na devadesát šest procent populace) a stok. Počet průmyslových čistíren měl vzrůst z 1087 na 1615. Efektivně využitelný hydroenergetický potenciál byl stanoven na 3735 megawattů instalovaného výkonu a 9653 gigawatthodin průměrné roční výroby, tedy na 57,8 procent celkové teoreticky využitelné výroby (stávající kapacita nedosahovala ani pěti set megawattů a 1607 gigawatthodin, tedy ani desetiny celkového potenciálu).¹²⁰

Podobně jako Janu Smetanovi se autorům státního vodohospodářského plánu nezdálo možné „za současného stavu výzkumu“ zvýšit objem ovladatelného odtoku „biologickou úpravou krajiny“. Přesto poněkud paradoxně vedle technických opatření text plánu poukazoval na její nutnost – konkrétně na zajištění retenční funkce krajiny prostřednictvím správného poměru lesů a zemědělských půd, vhodného rozmístění lesů v povodí a jejich správné druhové skladby, a také zavedením takového způsobu hospodaření na zemědělské půdě, který by garantoval zajištění

¹²⁰ *Tamtéž*, f. ÚSVH, k. 48, s. 172–178, Státní vodohospodářský plán, textová část.

optimálních „vsakovacích“ poměrů.¹²¹ Ovšem z velké části zůstávala navrhovaná opatření pouze na papíře – připomeňme například záměr vytvořit systém ochrany vodohospodářsky významných oblastí (zdrojů akumulace vod), který skončil u vyhlášení Beskyd jako zdrojové oblasti pro Ostravsko (včetně plánu zalesňování apod.) roku 1953 a znovu byl obnoven až po roce 1970.¹²²

Státní vodohospodářský plán v sobě nesl mnohé negativní aspekty modernistické vodohospodářské mise. Typickým příkladem může být stanovení minimálního průtoku, který měl být dodržen za všech okolností a zajišťovat rovnoměrný vývoj vodního hospodářství na všech tocích „z hlediska hygieny a obecného užívání vody“.¹²³ V důsledku šlo ale o typický příklad nepřilíš citlivého centralistického přístupu, který nereflekoval lokální specifika ani různé kategorie toků.¹²⁴ Technooptimismus autorů ilustruje konstatování, že „dnešní závlahy nevykazují nedostatky vody ... protože byly ... prováděny jen v takovém rozsahu, pro jaký byla voda v toku k dispozici“ – toto množství se samozřejmě mělo změnit výstavbou nových akumulčních nádrží.¹²⁵ Technokratické tendence se také projevíly v preferované koncepci „úspor z rozsahu“, kterou umožnilo zavedení centrálního řízení a sjednocení vodních práv v rukou státu. Namísto drobných lokálních vodohospodářských řešení tak měly vzniknout ekonomicky efektivnější, ovšem investičně náročnější stavby. Příkladem mohou být regionální skupinové vodovody pro více obcí na úkor menších lokálních zdrojů. Podobně namísto značného počtu menších hydroenergetických děl (k roku 1950 jich bylo na území dnešní České republiky 6713) měly napříště vznikat větší (z národohospodářského hlediska efektivnější) vodní elektrárny, a to i na úkor již existujících děl. Tento trend započal již ve třicátých letech, státní vodohospodářský plán však znamenal jeho výraznou akceleraci.¹²⁶

121 V průběhu příštích třiceti let tak mělo být mimo jiné zalesněno 444 290 ha půdy (lesnatost se tím měla zvýšit z 32 procent na 35 procent) a porostní skladba měla být upravena na 60 procentech lesní půdy. Zemědělská půda měla být chráněna proti erozi zatravněním a zalesňováním svahů se sklonem větším než patnáct stupňů a vysazováním lesních pásů či zavedením travopoložního systému. K zachycení vody měly sloužit také rybníky, jejichž plocha měla vzrůst o 37,1 procento a objem o 72 procenta. Nově měla být zavlažována půda na ploše 1 576 830 ha (oproti stávající ploše 28 300 ha) a odvodňované plochy se měly zvýšit ze 799 870 ha na 1 293 030 ha (tedy o 62 procent). (*Tamtéž.*)

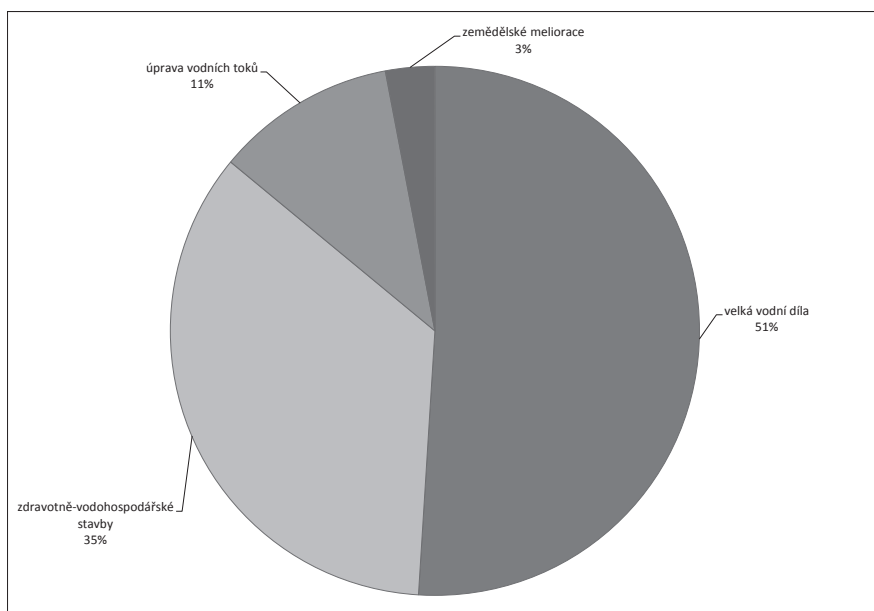
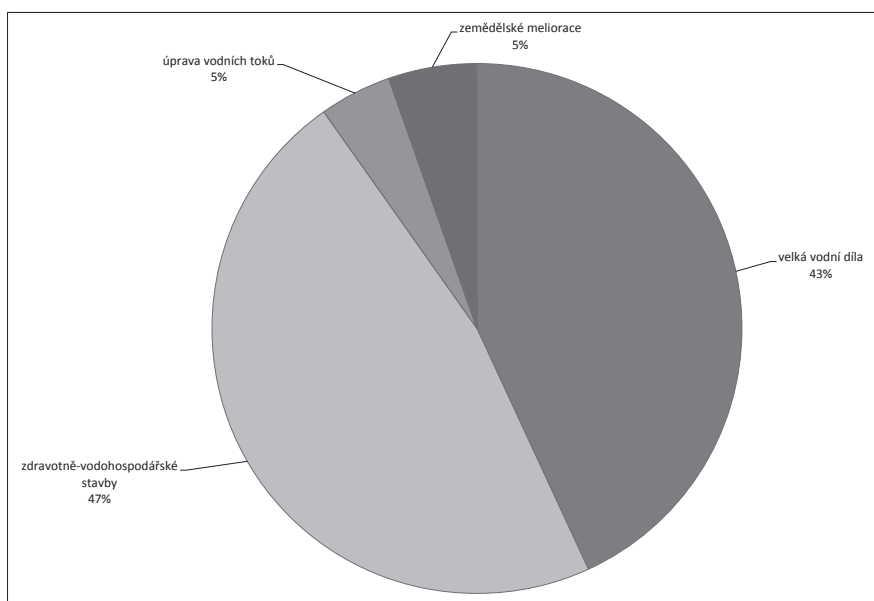
122 Viz PLECHÁČ, Václav: *Vodní hospodářství na území České Republiky, jeho vývoj a možné perspektivy*. Praha, EVAN 1999, s. 149.

123 NA, f. SÚP II, k. 384, Syllabus III. části SVP – bilance, rozeslaný vodohospodářským odborem MSP [ministerstva stavebního průmyslu] v březnu 1953.

124 Minimální průtok byl stanoven jako průtok dosažený po 365 dní v průměrném roce v období let 1931–1941. To se později ukázalo jako nedosažitelné, zejména na menších tocích bez akumulčních nádrží, kde bylo velmi často nutné povolovat výjimky. Nicméně na větších tocích se pravidlo osvědčilo. (Viz PLAINER, J.: *Vodohospodářská bilance*, s. 55 – viz pozn. 88.)

125 NA, f. ÚSVH, k. 48, s. 179, Státní vodohospodářský plán, textová část.

126 *Tamtéž*, s. 111–129.

Rozdělení investic do vodního hospodářství dle návrhu Ústřední správy vodního hospodářství na období 1955–1960 (nahore) a ve skutečnosti v letech 1947–1962.¹²⁷

¹²⁷ Zdroj: NA, f. 1261/0/11 (Politické byro ÚV KSČ 1954–1962), svazek (sv.) 340, archivní jednotka (arch. j.) 431, bod 5 – Hlavní úkoly vodního hospodářství při zabezpečování rozvoje NH [národního hospodářství] v ČSSR a zvyšování životní úrovně lidu, 28.2.1962.

Transformaci řízení vodního hospodářství pak završila publikace nového vodního zákona, která jasně definovala roli státního vodohospodářského plánu a Ústřední správy vodního hospodářství a potvrzovala „zveřejnění“ všech vod. Formální funkce SVP, který měl plnit roli „nástroje pořádku a kázně v ovládnání a využívání vodstva“,¹²⁸ tak byla přesně podle předpokladů dvojitá – na jedné straně se tento plán stal východiskem pro konkrétní vodohospodářská opatření zařazená do ročních a pětiletých plánů ÚSVH, ale zároveň (a možná především) představoval plán směrný, který sloužil k „usměrnění“ plánů a investičních návrhů jiných odvětví. Ústřední správa vodního hospodářství přitom byla pověřena kontrolou kompatibility všech plánovaných vodních odběrů a projektů s celou takto definovanou státní vodní infrastrukturou.¹²⁹

Hydrokraté pod vedením Čestmíra Štolla v čele Ústřední správy vodního hospodářství, Jana Smetany ve funkci předsedy oborové komise v Československé akademii věd a Ladislava Mertla ve Státním úřadu plánovacím tak v padesátých letech získali prostor, aby prosadili realizaci své verze vodohospodářské mise – samostatný ústřední úřad, plán a rozpočet spolu se „zveřejněním“ vod a zestátněním vodních staveb vytvořily ideální podmínky pro její praktické naplnění. Cíle a ambice hydrokratů ovšem byly kompromitovány nároky jednotlivých hospodářských odvětví a rozpočtovými škrty. To mělo zásadní důsledky pro proklamovanou soustavnost rozvoje vodního hospodářství. Dlouhodobý plán Ústřední správy vodního hospodářství vycházel přímo ze státního vodohospodářského plánu (z metodických pokynů, schválených vládou současně se SVP v lednu 1954), s cílem naplnit během patnácti let základní úkoly směřující k vyrovnání (ovládnutí) vodního odtoku na území Československa. Reflexe politických priorit již zde byla jasně patrná – zatímco některé cíle byly oproti celkovému třicetiletému programu státního vodohospodářského plánu úměrně sníženy (podíl populace zásobované vodovody tak měl vzrůst pouze na 51 procento oproti původně předpokládaným 96 procentům), jiné záměry byly redukovány méně (roční výkon 7000 oproti zamýšleným 9653 gigawatthodinám nebo objem zadržované vody 5831 oproti 9608 milionům metrů krychlových) a další ukazatele zůstávaly dokonce na původní úrovni (typicky zajištění vody pro průmysl). Teprve

128 NA, f. Ústřední správa vodního hospodářství, k. 48, s. 14, Státní vodohospodářský plán, textová část.

129 Podle vodního zákona, příznačně pojmenovaného „zákon pro vodní hospodářství“, vykonávala ÚSVH zejména tyto úkoly: 1. Správa vodních zdrojů a hospodaření s vodou; 2. Plánování ve vodním hospodářství; 3. Distribuce vody pro všechny hospodářské sektory (dodávky až ke spotřebiteli); 4. Řízení přípravy a výstavby vodohospodářských investic; 5. Správa, provoz a udržování vodohospodářských děl a zařízení s výjimkou vodních elektráren; 6. Péče o vodohospodářské meliorace; 7. Péče o čistotu toků z vodohospodářského hlediska; 8. Péče o úpravy toků, pokud přesahují rámce lesnicko-technických meliorací; 9. Péče o splavnost vodních toků a budování vodních cest; 10. Výzkum a technický rozvoj ve vodním hospodářství; 11. Řízení komplexní projektové služby pro projektování vodohospodářských děl a zařízení; 12. Péče o vodohospodářské kádry. (Viz Zákon o vodním hospodářství, č. 11/1955 Sb.)

postupně se měl přesunout důraz od prioritních hydroenergetických a akumulčních staveb pro potřeby průmyslu směrem k zemědělství a melioracím.¹³⁰

V obdobných intencích pak vznikl i pětiletý plán rozvoje vodního hospodářství na roky 1956 až 1960, který navíc musel respektovat vysokou míru rozestavěnosti, zejména velkých vodních staveb, a deklarované plánované potřeby dalších hospodářských sektorů, především energetiky.¹³¹ Poté co byl rozpočet Ústřední správy vodního hospodářství na počátku roku 1955 zkrácen, se navíc ukázalo, že „nejnutnější požadavky energetiky představují 51,6%“ a „zásobování sídlišť a vodní zdroje 25,3%“ rozpočtu, takže na ostatní stavby (meliorace, čistírny, vodovody, kanalizace, protipovodňovou ochranu, čističky atd.) zbývalo jen pětadvacet procent prostředků. Dvanáct rozestavěných víceúčelových velkých vodních děl¹³² mělo přitom v letech 1956 až 1960 „spolknout“ asi čtyřiašedesát procent všech investičních prostředků.¹³³ Při osekávání rozpočtu se totiž všichni aktéři shodli, že by nebylo vhodné „snižovat soustředění investičních prostředků u akcí s rozhodujícím významem“ pro „zajištění výroby“.¹³⁴

Navzdory tezí státního vodohospodářského plánu se tak v konečném důsledku naplnila obava vyjádřená v diskusích o zřízení ÚSVH zástupci ministerstva zemědělství, které centralizaci řízení vodního hospodářství od počátku vnímalo jako „postupné oklešťování vlivu ministerstva zemědělství“ a „okupování vody resortem stavebního průmyslu“.¹³⁵ Zásadním a palčivě pocitovaným důsledkem tohoto vývoje bylo zejména rychle rostoucí znečištění toků, které se na přelomu padesátých a šedesátých let stalo „základním problémem vodního hospodářství“.¹³⁶

130 NA, f. ÚSVH, k. 48, Zásady pro další plánovité řízení vodního hospodářství, schválené usnesením vlády Republiky československé ze dne 8.1.1954.

131 Plán počítal s růstem výroby hydroenergetiky o 37 procent v této pětiletce a o 77 procent do roku 1963, s růstem akumulčních prostor o 51 procento a o 138 procent do roku 1963, s napojením na vodovody pro 47,6 procent obyvatel (*tamtéž*, f. SÚP II, k. 385, Směrnice pro vypracování návrhu perspektivního plánu rozvoje vodního hospodářství v letech 1956–1960: Příloha III návrhu usnesení PB [politbyra] ÚV KSČ z 24.9.1955 o perspektivním rozvoji vodního hospodářství).

132 Konkrétně šlo o projekty energetických (víceúčelových) vodních nádrží Orlík, Kamýk na Vltavě, Nosice, Madunice a Krpeřany na Váhu a Mostišťe na Oslavě. Primárně pro zásobování vodou měly sloužit nádrže Těrlicko (Stonava – Karviná, Ostravsko), Hracholusky (Mže – Plzeň), Křímov (Křimovský potok – Severočeská uhelná pánev), Fláje (Flájský potok – Severočeská uhelná pánev) a Kružberský přivaděč. Kromě toho byla plánována energetická díla na Dunaji. Některé projekty ale byly v této době také zastaveny, jako např. energetická díla Dívčí Kámen na Vltavě a Sv. Mara či vodárenské nádrže Nové Mlýny a Šance. (*Tamtéž*, Směrnice vodního hospodářství pro období 1956–1960, 10.2.1955.)

133 *Tamtéž*, s. 4.

134 *Tamtéž*, Přehled rozporů v návrhu směrnice perspektivního rozvoje vodního hospodářství pro léta 1956–1960.

135 *Tamtéž*, f. ÚPV-B, k. 1363, dopis ministra zemědělství Jana Nepomuckého ministru stavebního průmyslu Emanuela Šlechtovi a náměstkovi předsedy vlády Jindřichu Uhrovi z 29.5.1953.

136 *Tamtéž*, f. 1261/0/11, sv. 340, arch. j. 431, bod 5, s. 2, Hlavní úkoly vodního hospodářství při zabezpečování rozvoje NH v ČSSR a zvyšování životní úrovně lidu, 28.2.1962.

Návštěva předsedy Nejvyššího sovětu SSSR Leonida Iljiče Brežněva spolu s československým prezidentem a prvním tajemníkem Ústředního výboru KSČ Antonínem Novotným 18. května 1961 na Orlické přehradě symbolicky vyzdvihla význam vodních staveb v hospodářství socialistického státu. Vodní nádrž Orlík se jako součást Vltavské kaskády začala stavět v roce 1954 a dokončena byla v prosinci 1961 (foto Jiří Rublič, ČTK)

Zde můžeme spatřovat počátky korozí vodohospodářské mise v českém kontextu. V důsledku reorganizace státní správy po roce 1956 a v kontextu kritiky přílišného centralismu sovětského modelu řízení¹³⁷ nastala ve druhé polovině padesátých let decentralizace vodního hospodářství a postupně bylo opuštěno značně inkluzivní pojetí vodního hospodářství, které si v intencích státního vodohospodářského plánu nárokovalo a v rukou Ústřední správy vodního hospodářství integrovalo prakticky veškeré vodstvo v Česku. Převod vodovodů a kanalizací zpět na krajskou a okresní úroveň a přiřazení zbytku ÚSVH jako vodohospodářského odboru nejprve k ministerstvu energetiky (1958–1960) a posléze k ministerstvu zemědělství (1960–1965) s sebou přineslo významnou ztrátu pravomocí hydrokratů a opětnou fragmentarizaci

¹³⁷ Viz PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 378 n. (viz pozn. 16).

správy toků prakticky na úrovni třicátých let – tedy s rozdělením mezi lesnické, zemědělské a vodohospodářské organizace.¹³⁸

Ačkoliv v následujících letech došlo k opětovné centralizaci řízení a obnovení Ústřední správy vodního hospodářství, stalo se tak již na jiném půdorysu. V rámci programu výstavby vyspělé socialistické společnosti, vyhlášeného na dvanáctém sjezdu KSČ roku 1962, bylo vodní hospodářství reorganizováno a integrováno do technokratického systému řízení společnosti ve formě sice specifického, nicméně zákonům ekonomického řízení jednoznačně podřízeného hospodářského odvětví výroby vody.¹³⁹ Důraz se tak přesunul od misijní formulace cílů směrem k provozním otázkám a imperativ akumulace nahradila koncepce vodohospodářských soustav, zaměřená spíše na distribuci než na zachycování a efektivní využití každé kapky vody. Jak konstatoval jeden z hlavních aktérů ekonomizace vodního hospodářství v šedesátých letech Juraj Mihál, redukce vodohospodářské mise na běžné hospodářské odvětví narážela na iluzi, které podlehl mnozí „entuziastickí vodohospodáři, pre ktorých výkon vodohospodářských činností sa pod vplyvom profesionálnej tradície stával nielen životnou náplňou, ale priam životným poslaním“.¹⁴⁰

Závěrem

Česká vodohospodářská mise představovala modernizační projekt aspirující na komplexní ovládnutí vody jako klíčového přírodního zdroje a základu modernizace společnosti. Z hlediska periodizace a základních idejí se český příklad nijak výrazně nevymyká standardnímu průběhu modernizačního procesu v oblasti vodního hospodářství.¹⁴¹ Představuje tak typický příklad aplikace tezí industriální modernity, s počátky na sklonku 19. století, vrcholem po druhé světové válce a následnou krizí, charakterizovanou nástupem reflexivní modernity, která přišla s kritikou modernizačních tezí o možnostech vědy a techniky kontrolovat přírodní procesy.¹⁴² Dominantní diskurz o vodě jako produktivním přírodním zdroji (případně nebezpečném živlu), který má být podmaněn a efektivně využit na základě celospolečenských potřeb, definovaných zejména v produktivistickém smyslu (množství pitné vody, průmyslové vody, závlah či megawattů), zůstával v Československu

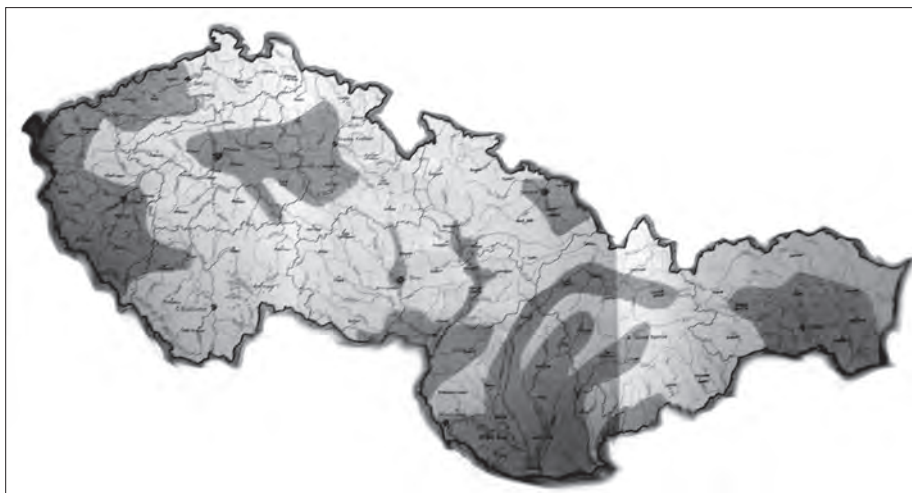
138 Roku 1958 došlo k delimitaci vodohospodářských meliorací a správy toků s povodím menším než 150 kilometrů čtverečních na ministerstvo zemědělství (viz ŠEMBERA, Jiří: *Systém řízení vodního hospodářství*. Praha, Státní zemědělské nakladatelství 1979, s. 91).

139 *Tamtéž*.

140 MIHÁL, Juraj: *Teoreticko-ekonomické aspekty zneškodňovania odpadných vôd*. Bratislava, Výskumný ústav vodného hospodárstva 1975, s. 13.

141 Srv. ALLAN, John Anthony: IWRM: The New Sanctioned Discourse? In: MOLLINGA, Peter P. – DIXIT, Ajaya – ATHUKORALA, Kusum (ed.): *Integrated Water Resources Management: Global Theory, Emerging Practice, and Local Needs*. New Delhi – Thousand Oaks (California), Sage 2006, s. 36–63.

142 VIZ BECK, Ulrich: From industrial to risk society. In: *Theory, Culture & Society*, roč. 9, č. 1 (1992), s. 97–123.

Z hlediska formování státního vodohospodářského systému bylo klíčovým problémem zajištění zdrojů pro oblasti, kde převyšovala poptávka po vodě její nabídku (a často i kapacitu místních vodních zdrojů). Mapa znázorňuje tyto tzv. pasivní oblasti, jak se vyprofilovaly v důsledku socialistické industrializace padesátých let (Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Zpráva o perspektivním rozvoji vodního hospodářství a zabezpečení jeho souladu s potřebami budování vyspělé socialistické společnosti, Praha 1965)

stabilní bez ohledu na politické změny, stejně jako v západní Evropě, kde se stal také základem poválečné vodohospodářské politiky. V zásadě jakékoliv problémy s dostupností vody měly být řešeny primárně výstavbou dalších akumulačních zařízení a transfery vody na stále delší vzdálenosti.¹⁴³ Cíle české vodohospodářské mise se nikdy výrazně neodklonily od evropského modelu, který vycházel z prolnutí hydrokratických vizí a budování (národního) státu – v zásadě tak probíhalo formování státního teritoria jako *sui generis* umělé jednotky povodí, s ambicí plně kontrolovat oběh vody.¹⁴⁴

Určitým specifikem, byť spíše v otázce kvantity než kvality, se tak zdá být období padesátých let, kdy čeští hydrokraté získali příležitost naplnit své vize ve výrazně vyšší míře, než tomu bylo na západ od našich hranic.¹⁴⁵ Ostatně i vnitřní periodizace vývoje české vodohospodářské mise plně koresponduje s vývojem v západní Evropě – hlavním bodem obratu byl jednoznačný poválečný příklon k takzvanému hydroenergetickému

143 Viz citovaná díla Sary B. Pritchardové, Cornlise Diska, Christofa Maucha a Thomase Zellera či Erika Swyngedouwa.

144 V českém prostředí tento přístup přetrvával až do 70. let, ovšem již v kontextu rodící se environmentální kritiky vodohospodářské mise (viz *Směrný vodohospodářský plán České socialistické republiky*. Praha, Státní zemědělské nakladatelství 1976, s. 12).

145 Viz JOSEPHSON, P. R.: *Industrialized Nature* (viz pozn. 11).

paradigmatu, charakterizovaný výstavbou víceúčelových vodních děl.¹⁴⁶ Kontinuita s meziválečným vývojem, nejlépe zosobněná postavou Jana Smetany,¹⁴⁷ pak hydrokratům umožnila do jisté míry vyhnout se podřízení vodohospodářské mise širším procesům plánování socialistické společnosti, jak je reprezentoval plán přeměny přírody. Ovšem i během tohoto období čelilo naplňování české vodohospodářské mise standardní opozici v podobě zemědělské byrokracie, která se do jisté míry promítla do konfliktu mezi hydrokraty z ministerstva stavebního průmyslu na jedné straně a zastánci sovětské vize přeměny přírody a také nároků a zájmů dalších hospodářských resortů na straně druhé.

Státní socialismus přinesl hydrokratům prostor pro implementaci jejich vizí do značné míry i proto, že byly prezentovány jako ryze technická řešení a že politické konsekvence jejich realizace do značné míry souzněly s oficiální státní ideologií – podobně jako tomu bylo již v období protektorátu. Konstrukce nedostatku vody, ať již vycházela z její fyzické nedostupnosti (1934, 1947), z jejího znečištění (padesátá a šedesátá léta), či byla formulovaná na základě (v podstatě vždy nepřesných) odhadů budoucích potřeb (protektorátní plán, padesátá léta), byla v rámci státního socialismu pouze umocněna nároky plánované přeměny přírody jako předpokladu celospolečenské transformace. Hydrokraté v principu usilovali jednak o harmonizaci v zajišťování nároků na potřebu vody prostřednictvím výstavby technických infrastruktur, jednak o ochranu a rozvoj vodních zdrojů. V důsledku ale od čtyřicátých let výstavba infrastruktur pro výrobu vody dostávala jednoznačně přednost před její ochranou, zejména s odkazem na hrozbu nedostatku. Ostatně i ochrana zdrojů v intencích technokratického pojetí získávala kontury jejich „výstavby“ – tedy rozšíření možností akumulace vod.

Důsledky naplňování vodohospodářské mise přetrvávají do dnešních dnů. Masivní výstavba víceúčelových vodních děl přináší centralizaci řízení spotřeby vody a funkčně tak přenáší značné pravomoci do rukou hydrokracie (prostřednictvím technických dokumentů typu manipulačních řádů přehrad). Kontinuita výstavby „národního“ vodohospodářského systému tak nevyplývá z prostých vlastností systému, ale ze schopnosti hydrokracie cestou realizace dílčích kroků (institucionalizace, vodní stavby) v rámci mocensko-politických vztahů využít pozitivní zpětnou vazbu k postupné akumulaci a potvrzení vlastní pozice při udržování a rozvoji celého systému. Tato pozice je pak do značné míry indiferentní vůči politickým a diskurzivním změnám.¹⁴⁸ Inherentní systémová logika vodohospodářského systému tak dodnes zůstává funkčně nadřazena politické diskusi o významu vody. A je tomu tak i ve věci dalšího rozvoje vodohospodářského systému, což s sebou přináší řešení mnohdy neodpovídající společenskému konsenzu.

146 Viz např. PRITCHARD, S. B.: *Confluence* (viz pozn. 21).

147 Jan Smetana v pozici čelného hydrokrata působil prakticky po celé sledované období, stejně jako další členové meziválečné Komise vodního hospodářství Masarykovy akademie práce, kteří se po válce účastnili prací vodohospodářské komise Hospodářské rady či později Komise vodního hospodářství ČSAV.

148 Viz MOSS, Timothy: Conserving water and preserving infrastructures between dictatorship and democracy in Berlin. In: *Water Alternatives*, roč. 9, č. 2 (2016), s. 250–271.

Československo a Mezinárodní biologický program

Infrastrukturální globalismus a jeho důsledky pro rozvoj „environmentálních věd“ za železnou oponou

Doubravka Olšáková

Mezinárodní biologický program, realizovaný v letech 1964 až 1974, byl jedním z největších a také nejvýznamnějších globálních projektů dvacátého století, které se věnovaly přírodnímu a životnímu prostředí člověka na Zemi.¹ Takto široké zakotvení a vymezení, tj. interakce mezi člověkem a přírodou, se může zdát na jednu stranu příliš vágní, na druhou stranu je však zapotřebí si uvědomit, že právě a pouze takto široká definice umožnila integraci přístupů jednotlivých vědeckých komunit, které oddělovala železná opona i v tak exaktních oborech, jako byly přírodní vědy.

1 V textu vycházím z dělení přírodního a životního prostředí, jak je v české komunitě chápe například Jan Čerovský. Zatímco „přírodním prostředím“ má na mysli přírodu jako takovou, tj. v původním slova smyslu bez lidských zásahů (například v amerických environmentálních dějinách tomu nejbližší odpovídá pojem *wild nature*), „životní prostředí“ chápe jako přírodní prostředí aktivně přetvořené člověkem v jeho svébytný prostor (v angličtině tomu nejvíce odpovídá pojem *environment*). (Srv. ČEROVSKÝ, Jan. *Jak jsme zachraňovali svět, aneb Půl století ve službách mezinárodní ochrany přírody*. Praha, Academia 2014, s. 102.) Zároveň zde děkuji za připomínky a komentáře nestorům české ochrany přírody Janu Čerovskému, Daně Kvasničkové či Janu Květovi, který se Mezinárodního biologického programu přímo účastnil. Dále děkuji Jiřímu Janáčovi za komentáře k textu a také Centru životního prostředí Univerzity Karlovy za cenné podněty k tomuto dosud nepřilíš prozkoumanému tématu, stejně jako dvěma anonymním recenzentům za jejich podněty a komentáře.

Mezinárodní biologický program (MBP) byl připravován v období Chruščovova tání, spuštěn byl v čase nejostřejších mezinárodních krizí studené války a ukončen byl v údobí *détente*. Studená válka tak nutně poznamenala jeho koncepci i průběh. Zřejmě nejpatrněji se podepsala na jeho realizaci v zemích takzvaného socialistického bloku. V rámci environmentálních věd zde vedl Mezinárodní biologický program k obrovskému oživení zájmu o životní prostředí, přírodu a její ochranu, což posléze v dlouhodobé perspektivě sehrálo důležitou roli při znovuuštění principů občanské společnosti v těchto zemích.² V tomto smyslu se situace za železnou oponou, pokud jde o zrod environmentální politiky, přeci jen v mnohém liší od principů popsanych Johnem McCormickem v jeho dnes již klasické práci *Globální environmentální hnutí*.³

Cílem následujícího textu je poukázat především na to, že globální iniciativy jako Mezinárodní biologický program či z něj vycházející a na něj navazující program Člověk a biosféra (ČAB, běží od roku 1971), jehož cílem bylo ještě v průběhu MBP rozvíjet specifické části výzkumu a zasadit se o jejich aplikaci, měly obrovský vliv na rozvoj a stimulaci vědeckého výzkumu v zemích východně od železné opony, a to navzdory dlouhodobým sovětsizačním tendencím. Ty se projevovaly prosazováním stalinistických metod ve vědě v padesátých letech, kdy uplatňování tezí a postupů spojených s působením Trofima Děnisoviče Lysenka nejvýrazněji postihlo biologické a zemědělské vědy. V Sovětském svazu se od těchto metod postupně upouštělo od druhé poloviny padesátých let, punc oficiální platnosti však ztratily až v roce 1964, kdy byl z politického vedení odstaven Nikita Chruščov, jenž nad Lysenkem držel ochrannou ruku. Právě tehdy zaútočil na Lysenka a jeho pojetí (pseudo)vědecké práce Andrej Sacharov na valném shromáždění Akademie věd SSSR. Této kritice již Lysenko bez politické ochrany nedokázal čelit a roku 1965 byl pak nucen opustit prestižní funkci ředitele Ústavu genetiky AV SSSR.

Uvolněný prostor v Sovětském svazu a dalších zemích sovětského bloku vědecká komunita téměř okamžitě vyplnila aktivitami směřujícími ke globální vědecké spolupráci, v níž sehrávaly významnou roli především mezinárodní organizace typu UNESCO či Mezinárodní rady vědeckých unií (*International Council of Scientific Unions – ICSU*). Právě ty se staly hlavními iniciátory globálních projektů, jejichž cílem bylo i přes ideologické rozpory mezi Východem a Západem prosadit společnou badatelskou agendu v globálním měřítku. Zatímco zapojení socialistických zemí do Mezinárodního geofyzikálního roku (1957–1958) stále vykazovalo rysy sovětsizačních tendencí,⁴ další globální programy – Mezinárodní biologický program (1964–1974) a Mezinárodní hydrologická dekáda (1964–1974) – již umožňovaly těmto státům pracovat, a především také vystupovat na mezinárodním fóru

2 Srv. např. VANĚK, Miroslav: *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1996.

3 MCCORMICK, John: *The Global Environmental Movement*. New York, John Wiley & Sons 1995 (2. vydání).

4 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Between Stalinism and Infrastructural Globalism: The International Geophysical Year (1957–8) in Czechoslovakia, Poland and the German Democratic Republic*. In: *Acta Poloniae Historica*, č. 115 (2017), s. 97–122.

relativně autonomně. Tyto programy působily v mnoha ohledech jako katalyzátory, které nastartovaly četné změny nejen v chování vědeckých komunit v zemích na východ od železné opony, ale v dlouhodobém horizontu ovlivnily také celospolečenské vnímání přírody a životního prostředí, byť jejich vliv je dodnes v historiografii přehlížen či podceňován.⁵

Článek se v první části zaměřuje na zapojení Československa do Mezinárodního biologického programu.⁶ Hlavní otázkou zde je, jakým způsobem dokázaly státy sovětského bloku – v daném případě především Československo – reagovat na globální vědecký program v podmínkách státního socialismu? Zapojení do něj totiž kladlo na centrálně plánovaný výzkum obrovské nároky. Druhá část se pak pokouší zhodnotit vliv Mezinárodního biologického programu na „ekologizaci“ československých věd spjatých s environmentální problematikou.⁷ Skutečně lze za jeden z rozhodujících příspěvků ke zrodu ekologie v Československu považovat také MBP?

Na první pohled prostá otázka však vnáší do interpretace dějin vědy v Československu nový prvek v podobě pronikání infrastrukturního globalismu nejen do vědní politiky, ale také do běžného života vědecké komunity. Zatímco starší práce spatřují hlavního aktéra proměny vztahu státu a vědy ve vědní politice Komunistické strany Československa,⁸ případ těchto globálních projektů poukazuje na rostoucí vliv globalizace, která zasáhla také sovětský blok. S tímto trendem se v dějinách vědy setkáváme již od 19. století,⁹ v pracích, které ovlivňovaly koncepci a interpretaci východoevropských dějin vědy, jim však dosud nebyla věnována větší pozornost.

Vědeckou komunitu v Československu před rokem 1989 definujeme v návaznosti na práce zahraničních historiků vědy jako komunitu, „která překračuje hranice

5 Srv. např. WEINER, Douglas R.: *A Little Corner of Freedom: Russian Nature Protection from Stalin to Gorbachëv*. Berkeley, University of California Press 1999, s. 388 n.

6 Text se soustředí a je povýtce omezen na českou vědu a českou vědeckou komunitu, s výjimkou těch pasáží, kde se hovoří o mezinárodních otázkách a kontextech tohoto programu, v nichž Československo vystupovalo jako jednotný stát. K průběhu MBP na Slovensku srv. např. HRABOVEC, Ivan: *Thirty Years of Botany in the Slovak Academy of Sciences*. In: *Folia Geobotanica & Phytotaxonomica*, roč. 19, č. 1 (1984), s. 1–3.

7 Viz JANKO, Jan: *K počátkům ekologizace naší biologie*. In: SVOBODNÝ, Petr – ZILYNSKÁ, Blanka (ed.): *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970): Sborník z konference, [Praha, 22.–23. listopadu 2000]*. Praha, Karolinum 2001, s. 219–225.

8 Srv. především ediční řadu bývalého Výzkumného centra pro dějiny vědy „Práce z dějin vědy (Studies in the history of sciences and humanities)“, především pak následující publikace: SVOBODNÝ, P. – ZILYNSKÁ, B. (ed.): *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970)*; ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (ed.): *Věda v Československu v letech 1945–1953: Sborník z konference*. Praha, Karolinum 1999; DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Peter: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2010. Ze zahraničních prací viz např. CONNELLY, John: *Zotročená univerzita: Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha, Karolinum 2008.

9 Viz EDWARDS, Paul N.: *Meteorology as Infrastructural Globalism*. In: KRIGE, John – BARTH, Kai-Henrik (ed.): *Global Power Knowledge: Science and Technology in International Affairs*. Chicago, University of Chicago Press 2006, s. 229–250.

národa, rasy a náboženství“ a jejíž členové „nejsou spolu propojeni rigidními svazky strukturované autority a formální organizace, ale skrze spontánně se vyvíjející společné cíle, konsenzus vědeckého názoru, který je přísně v souladu s profesionální etikou, a dále také v souladu s hodnotami, které jsou součástí vědy a tvoří její základ, a v neposlední řadě také společnými city“.¹⁰ Oproti monolitickému pojetí symbiózy vědy, státu a ideologie v sovětském bloku, uplatňujícimu se mnohdy v dosavadním bádání,¹¹ se zde přikláníme k pojetí vědecké komunity, která vystupovala jako samostatný subjekt a byla specifickým způsobem strukturována státem, respektive vládnoucí stranou a její ideologií, nebyla však monolitická a v rámci dodržování principů etiky vědecké práce poskytovala – zejména po roce 1956 – dostatek prostoru i pro menšinové názory a bádání, které byly zastřešovány právě onou „vědeckou komunitou“ a jejími hlavními představiteli.

Poněvadž mi zde nejde o obsahovou analýzu proměny biologických disciplín před Mezinárodním biologickým programem a po něm, soustředí se tento text především na institucionální vývoj těchto disciplín v padesátých až sedmdesátých letech¹² a na změny, které s sebou přineslo širší vnímání environmentální problematiky, v jejímž rámci se prosazovala nová paradigmata.¹³ Přestože stávající interpretace vědní politiky kladou obvykle důraz na stalinské rysy vědy v Československu po únoru 1948, změny v šedesátých letech svědčí v případě Československého národního komitétu pro Mezinárodní biologický program (jako koordinačního orgánu tohoto programu pro Československo) o uvolnění této politiky symbiózy moci a vědy a o nástupu nového směru. A tak zatímco Ivan Málek (1909–1994), typický představitel generace stalinské vědy a prověřený funkcionář, který měl plnou důvěru KSČ reprezentovat Československo i v mezinárodních vědeckých organizacích, byl dosazen do čela národního komitétu v období, kdy disponoval v československé vědecké obci z pohledu teorie komunikace nejpevnějším mocenským postavením,¹⁴ v rámci „normalizačních“ čistek byl nahrazen botanikem a ekologem Emilem Hadačem (1914–2003), vědcem, který byl z hlediska jeho vlastního

10 VUCINICH, Alexander: *Empire of Knowledge: The Academy of Sciences of the USSR, 1917–1970*. Berkeley, University of California Press 1984, s. 1. K možnosti používat tuto definici, zejména s ohledem na autoritativní postavení státu a komunistických stran ve východním bloku, srv. KREMENTSOV, Nikolaj L.: *Stalinist Science*. Princeton, Princeton University Press 1997, s. 4–6.

11 Srv. publikace uvedené v pozn. 8.

12 Nikoli tedy na vývoj jednotlivých disciplín a subdisciplín biologických věd, jejichž hodnocení přináležejí v prvé řadě českým historikům přírodních věd.

13 V tomto textu je „environmentální věda“ chápána jako věda o životním prostředí člověka, která se v širších souvislostech věnuje vztahům člověka, společnosti a přírody, zároveň ale klade důraz na sociální vztahy a aspekty. Oproti tomu „ekologie“ je tu chápána jako nauka o vzájemných vztazích mezi organismy a jejich prostředím. Zatímco environmentální vědě, resp. environmentalistice, je tedy vlastní v moderním slova smyslu multidisciplinární přístup, který zahrnuje podobory jak věd přírodních, tak i společenských, ekologie v tomto pojetí je pevně zakotvený podobor biologických věd.

14 Srv. teorii komunikace Karla W. Deutsche (DEUTSCH, Karl W.: *Nervy vlády*. Praha, Svoboda 1971).

mocenského vlivu v mezinárodním prostředí fakticky absolutně neznámý.¹⁵ Přestože zde nelze hovořit o generační proměně ve smyslu věku jednotlivých aktérů, pokud šlo o jejich příslušnost k určitým „mocenským generacím“, jednalo se o významný prvek proměny československé vědy, jehož důsledky pocituje fakticky dodnes i česká věda. Patří k nim důraz na výsostně „české“ specifikum výzkumných problémů, jakož i snaha o udržení mocenských pozic i za cenu eventuálního osobního morálního selhání, jak o tom svědčí přetrvávající tabu ohledně mocenského postavení čelných vědeckých osobností v období takzvané normalizace a jeho význam pro rozvoj československé vědy vůbec.¹⁶

V podtextu tohoto článku jsou také přítomny otázky, které se týkají především proměn vědní politiky v Československu ve vztahu k environmentálním vědám: Jakými způsoby si zajišťoval stát kontrolu nad výzkumem tohoto typu? A je možné hledat kořeny štěpení mezi relativně vysokou úrovní vědeckého přístupu k životnímu prostředí a jeho faktickou degradací v Československu sedmdesátých a osmdesátých let již ve způsobu, jakým československý stát podporoval rozvoj těchto věd?

Vymezení Mezinárodního biologického programu a vliv neomalthusianství

Cílem Mezinárodního biologického programu byla globální stimulace výzkumu v oblasti biologických a environmentálních věd, samotný výzkum byl však provázán

15 Emil Hadač patřil před rokem 1989 k významným ekologům a botanikům, v těchto oborech také zastával důležité funkce, díky nimž bylo možné tolerovat i jeho aktivity neslučující se s hlavním ideologickým vymezením role botaniky a biologie v komunismu. (K tomu viz jeho vzpomínky: HADAČ, Emil: *Je lépe se opotřebovat než zrezivět: Vzpomínky na botaniky a ekology*. Dobré, Sen 2007.) Diskuse o Hadačově angažmá, a především o jeho roli v československé vědecké komunitě před rokem 1989 však dosud neproběhla. (K tomu srv. obdobný případ Ivana Mála: FRANC, Martin: *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989, aneb Jediný opravdový komunist? Praha, Masarykův ústav AV ČR, v.v.i. 2010.*)

16 Více k tomuto tématu nabízejí publikace věnované nikám české historiografie. Srv. např. sérii článků v tematickém bloku mnichovského časopisu *Bohemia* z roku 1992 „Nischen“ für die tschechische Geschichtsschreibung in der kommunistischen Ära“ a v jeho následujícím čísle: REJCHRTOVÁ, Noemi: Die Freunde Amedeo Molnárs in den letzten zwanzig Jahren. In: *Bohemia*, roč. 33, č. 1 (1992), s. 111–116; GAWRECKI, Dan: Der Slezský sborník und seine Mitarbeiter. In: *Tamtěž*, s. 116–128; KOŘALKA, Jiří: Neun Jahrgänge des Husitský Tábora. In: *Tamtěž*, s. 128–138; FUKAČ, Jiří: Das Brünner Opus musicum: Chronik – Buchbesprechungen – Kurzanzeigen. In: *Tamtěž*, s. 138–143; VÁLKA, Josef: Die Studia Comeniana et Historica und die Kolloquien über Comenius in Ungarisch-Brod. In: *Tamtěž*, č. 2, s. 354–361; SVATOŠ, Michal: Das Institut für die Geschichte der Karls-Universität in Prag: Versuch einer Bilanz der letzten zwanzig Jahre. In: *Tamtěž*, s. 361–370. Dále srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka (ed.): *Niky české historiografie: Uherskobrodská symposia J. A. Komenského v ofenzivě (1971–1989)*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2012; OLŠÁKOVÁ, Doubravka – VYBÍRAL, Zdeněk: *Supplementum Husitský Tábora II. Tábor, Husitské muzeum 2004.*

s otázkou lidského blahobytu, jak ostatně naznačuje podtitul programu „Biologické základy produktivity a lidského blahobytu“.

Země socialistického bloku si od Mezinárodního biologického programu na počátku šedesátých let, kdy byl spuštěn, slibovaly mimo jiné vyřešení problémů, s nimiž se nedokázal vypořádat jiný projekt, totiž stalinský plán přetvoření přírody. Za jeho konec lze oficiálně považovat zmíněné sesazení Trofima Lysenka z postu ředitele Ústavu genetiky Akademie věd SSSR v roce 1965, takže oba projekty na sebe v podstatě časově navazovaly a oba také řešily svým způsobem stejný ústřední problém: biologické možnosti a limity intenzifikace využívání přírodních zdrojů. V případě Mezinárodního biologického programu byly nedílnou součástí výzkumu také důsledky pro přírodu a životní prostředí.

Prosazení a vymezení výzkumné agendy Mezinárodního biologického programu představovalo samo o sobě velký úspěch vědecké diplomacie sovětského bloku v době studené války, neboť během příprav tohoto programu stály proti sobě dvě odlišné koncepce. Původní koncept, který navrhovaly především západoevropské státy, kladl důraz na komplexní výzkum lidské genetiky, rostlinné genetiky a genetiky divokých i domestikovaných zvířat, stejně jako na výzkum biologických společenstev v ohrožení a na ochranu přírodních zdrojů za účelem jejich zachování. Jeho zastánci byly přední osobnosti mezinárodní vědy, jako například sir Rudolph Peters (1889–1982), britský biochemik a předseda Mezinárodní rady vědeckých unií v letech 1958 až 1961, díky němuž se dostalo myšlenky MBP podpory napříč všemi vědeckými uniemi sdruženými v rámci této organizace, dále italský biolog a genetik Giuseppe Montalletti (1904–1990), který stál v letech 1958 až 1961 v čele Mezinárodní unie pro biologické vědy, a britský biolog, genetik a filozof Conrad Hal Waddington (1905–1975), který působil v čele těžké vědecké unie v letech 1961 až 1967.¹⁷

V rámci přípravných jednání se však díky koordinovanému postupu všech představitelů sovětského bloku, kteří se k myšlence Mezinárodního biologického programu přihlásili, podařilo jeho výslednou podobu modifikovat a prosadit témata, která socialistické země považovaly ze svého pohledu za naprostou prioritu. Finální koncepce soustředila pozornost na výzkum lidské genetiky, kde byl sovětský blok přímo zainteresován především na výzkumu lidské adaptability. Tato priorita odpovídala zejména jeho snahám vyplnit mezeru v genetickém výzkumu, která zde vznikla v důsledku prosazování lisenkismu a dalších pseudovědeckých teorií. Druhou oblastí, o níž jevil Sovětský svaz se svými spojenci eminentní zájem, byla ochrana přírody, která byla také v souladu s hlavními premisami sovětské ideologie,¹⁸ ale především v ní sovětské činitelé spatřovali odpověď na rostoucí problém znečištění průmyslovými zplodinami. Třetí okruh výzkumných témat, jimž měla být v dekadě 1964 až 1974 věnována hlavní pozornost globální vědecké komunity, představoval v pojetí MBP výzkum zlepšení využívání přírodních zdrojů, tedy maximalizace zisku z nich

17 K dějinám MBP z dobového pohledu srv. WORTHINGTON, Edgar Barthon (ed.): *The Evolution of IBP*. Cambridge, Cambridge University Press 1975.

18 Viz WEINER, D. R.: *A Little Corner of Freedom* (viz pozn. 5).

plynucího. Toto téma korespondovalo především s antimalthusiánskými postuláty marxismu-leninismu, které tvořily základní ideologický rámec přístupu k přírodě, respektive k „životnímu prostředí“ v socialistických zemích.

Československému národnímu komitétu pro Mezinárodní biologický program na původní koncepci MBP vadil zejména přílišný důraz na ekologické otázky, „které z hlediska zajištění moderní produktivity nejsou tak důležité“.¹⁹ Na druhou stranu však počítal s tím, že pokud bude do problematiky výzkumu chráněných oblastí zařazena ochrana přírody poškozené průmyslovými a jinými vlivy, pak se Československo do tohoto programu zapojí. Jak vyplývá z důvodové zprávy k usnesení československé vlády z 8. prosince 1965, jímž bylo oficiálně rozhodnuto o účasti Československé socialistické republiky na Mezinárodním biologickém programu, hlavním důvodem pro jeho přijetí byl primárně ekonomický zájem na maximalizaci zisku v oblasti využívání přírodních zdrojů. Také zdejší vědecká komunita vnímala zapojení do MBP především jako cestu k co nejlepšímu způsobu využití přírodních zdrojů a k jejich co nejrychlejší obnově. Druhým, přidruženým cílem bylo podle Ivana Málka, jemuž v této komunitě tehdy náležela privilegovaná pozice, detailně prozkoumat lidskou přizpůsobivost tváří v tvář novým životním podmínkám.²⁰ Z důvodové zprávy je také velmi jasně patrný zájem o navázání užší vědecké spolupráce se zahraničními, především západoevropskými a zámořskými pracovišti. Potenciál, který v tomto směru MBP nabízel, měl být využit zejména při sdílení informací a výměně důležitých dat a jejich srovnání s československou realitou.²¹

A tak přestože se může zdát, že agenda Mezinárodního biologického programu byla pro oba bloky stejná, bližší interpretace ukazuje, že každý blok do ní promítal své vlastní priority: socialistický blok možnost rozšířit využívání přírodních zdrojů při zachování stávajících průmyslových trendů, západní svět hledání odpovědi na neomalthusiánskou hrozbu při zvýšené péči o ochranu přírody.

Je přitom zajímavé, že text zmíněné důvodové zprávy k vládnímu usnesení hovoří – právě v latentním rozporu s oficiálním popíráním malthusiánství²² – o sílící disproporcii mezi rostoucím počtem obyvatel a možnostmi využívat přírodní zdroje k jejich obživě.²³ Ideologické základy negativního vymezování marxismu-leninismu

19 *Archiv Akademie věd ČR*, Praha (dále AAV ČR), fond (f.) Československý národní komitét pro Mezinárodní biologický program při ČSAV, karton (k.) 1, zápis z 2. schůze komitétu, 13.5.1964, s. 2.

20 *Tamtéž*, f. Sekretariát místopředsedy ČSAV akademika Ivana Málka, k. 21, signatura (sign.) 16/1, ČSAV pro schůzi vlády: Návrh vládního usnesení o zajištění účasti ČSSR na MBP v letech 1965–1971, Příloha: Důvodová zpráva, s. 1.

21 *Tamtéž*, s. 5–7.

22 Malthusiánství vychází z teorie anglického reverenda Thomase Roberta Malthuse (1766–1834), podle níž je existence lidstva ohrožena růstem obyvatelstva, které přibývá geometrickou řadou, zatímco zdroje lidské obživy narůstají pouze řadou aritmetickou. Lidstvo v důsledku tohoto rozporu nevyhnutelně spěje k záhubě.

23 AAV ČR, f. Sekretariát místopředsedy ČSAV akademika Ivana Málka, k. 21, sign. 16/1, ČSAV pro schůzi vlády: Návrh vládního usnesení o zajištění účasti ČSSR na MBP v letech 1965–1971, Příloha: Důvodová zpráva.

vůči malthusiánství formuloval ve svých pracích již Karl Marx.²⁴ Způsob, jak se vyrovnat s důsledky růstu lidské populace a vyhnout se malthusiánskému scénáři, spatřoval v pokroku, především pak v pokroku vědy a techniky, od nichž očekával, že dokáží novými objevy a technologiemi kompenzovat omezené přírodní zdroje a negativní zásahy člověka do přírody. Neotřesitelná víra v pokrok tak teoreticky zaručovala neomezené zdroje (dokonce i přírodní).

K neomalthusiánství,²⁵ které v šedesátých letech získávalo v západní Evropě čím dál tím větší ohlas, se však v Československu navzdory oficiálnímu odmítání²⁶ hlásilo překvapivě mnoho vědců.²⁷ Práce slavného amerického ekologa a demografa Paula Ralpha Ehrlicha *Populační bomba*²⁸ či pozdější zpráva Římského klubu *Meze růstu*, přeložená pro interní potřebu komunistické technokratické elity,²⁹ byly v Československu známy a tvořily častý námět vědeckých debat. Silný vliv neomalthusiánských myšlenek v sovětském bloku zachytil na zasedání výkonného výboru Mezinárodní unie biologických věd v říjnu 1966 v Leningradě, kde se jednalo o budoucím upřesnění výzkumných témat MBP, také místopředseda Československé akademie věd Ivan Málek, který označil téma populační exploze ve své zprávě ze zasedání za „dnes nejvíce módní. (...) Zdá se však, že je to spíše sociopsychologický, a nikoli již biologický problém.“³⁰

Oficiální negativní postoj k neomalthusiánské rétorice či k pozdějším výsledkům analýz Římského klubu se odíval do hávu kritiky západního světa, který podle tehdejších komunistických ideologů přicházel s tímto konceptem v reakci na růst cen surovin a počínající ropnou krizi. Prvořadým cílem studie *Meze růstu* bylo v očích komunistické propagandy zajistit Západu nadvládu nad zbytkem světa, především pak nad takzvanými třetími zeměmi, poněvadž přijetí zásad plynoucích ze zprávy by konzervovalo stávající geopolitický *status quo*.³¹

24 Viz např. MARX, Karl: *Kapitál: Kritika politické ekonomie*, sv. I/1: *Výrobní proces kapitálu*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 118; srv. NEBRĚNSKÝ, Zdeněk: *Marx, Engels, Beatles: Myšlenkový svět polských a československých vysokoškoláků, 1956–1968*. Praha, Academia 2017, s. 93.

25 Neomalthusiánství, které se rozšířilo především na počátku druhé poloviny 20. století, v mnoha směrech navazovalo na původní malthusiánskou teorii. Kladlo však ještě větší důraz na problém růstu populace, resp. jeho možnou regulaci, a hlavního původce hrozícího přelidnění spatřovalo v dělnické třídě.

26 Viz SADOWSKI, Zdzisław: Neomaltuzjanizm: Antyludzka teoria w służbie amerykańskiego imperializmu. In: *Sprawy Międzynarodowe*, roč. 6, č. 2 (březen–květen 1953), s. 99–108.

27 Viz SMETANA, Miroslav (ed.): *Hovory o budoucnosti*. Praha, Symposium 1969.

28 EHRLICH, Paul R.: *The population bomb*. New York, Ballantine Books 1968.

29 MEADOWS, Donella H. – MAEDOWS, Dennis – RANDERS, Jorgen – BEHRENS, William W.: *Meze růstu: Interní materiál zpracovaný pro potřebu státního úkolu ekonomického výzkumu*. B. m., Institut československého komitétu pro vědecké řízení 1973.

30 MÁLEK, Ivan: Zasedání výkonného výboru Mezinárodní unie biologických věd v Leningradě. In: *Věstník ČSAV*, roč. 15, č. 1 (1967), s. 99.

31 Viz ŠTANZEL, Arnošt. *Meze růstu a Československo*. In: *Literární noviny*, roč. 24, č. 30 (2013), s. 23.

Institucionální principy zapojení Československa do Mezinárodního biologického programu

Diskuse o tematickém vymezení Mezinárodního biologického programu probíhala v první polovině šedesátých let a v návaznosti na ni došlo také k vybudování institucionálního zázemí tohoto programu jak v mezinárodním, tak v národním měřítku. Hlavním garantem programu se stala Mezinárodní unie biologických věd (*International Union of Biological Sciences – IUBS*), která byla členem Mezinárodní rady vědeckých unií, nadnárodní organizace sdružující jednotlivé oborové vědecké unie. Plánovací komitét budoucího MBP byl ustaven na devátém valném shromáždění ICSU již v roce 1961 a předsedal mu Giuseppe Montaletti. Zahájení programu pak bylo potvrzeno na valném shromáždění, které se uskutečnilo v Paříži ve dnech 23.–25. července 1964.

Na zapojení Československa do Mezinárodního biologického programu se připravovala vědecká komunita již dávno před jeho spuštěním a některé aspekty programu byly obsaženy i ve starším projektu Mezinárodního geofyzikálního roku (*International Geophysical Year – IGY*) z let 1957–1958. K němu se Československo aktivně přihlásilo již v okamžiku jeho zrodu v roce 1953, v důsledku sovětského odporu se však oficiálně připojilo teprve v roce 1956.³² Návaznost Mezinárodního biologického programu na tento projekt ve vědeckém prostředí zemí sovětského bloku se týkala především specifického pyramidálně hierarchického modelu řízení jednotlivých vědeckých komunit, který Moskva používala také na mezinárodní úrovni.³³ Tento model spočíval původně v koordinaci zapojení zemí východního bloku do mezinárodních programů a projektů pod sovětským vedením, kdy Moskva prosazovala především své zájmy, a to velmi často na úkor zájmů dalších států bloku. Daný přístup odpovídal strategii „omezeného internacionalismu“, kterou v mezinárodní vědecké politice Sověti uplatňovali po sérii ženevských konferencí a otevření spolupráce mezi Východem a Západem.³⁴

V centru pozornosti politických činitelů se ocitla především kontrola dat, která měla být v rámci monitorovacích sítí sdílena přes hranice železné opony. Systém tohoto sdílení byl v rámci sovětského bloku vybudován takovým způsobem, aby Moskva disponovala přehledem všech těchto údajů. Na rozdíl od západního bloku se tak v sovětském bloku zpravidla vyskytovala jedna meziúroveň sdílení dat navíc,

32 Viz OLŠÁKOVÁ, D.: *Between Stalinism and Infrastructural Globalism* (viz pozn. 4).

33 Srv. KREMENTSOV, N.: *Stalinist science* (viz pozn. 10). Pro mezinárodní kontext není dosud k dispozici obdobná souhrnná studie, pouze studie specializované na určité dílčí problémy, jako např.: DAVID-FOX, Michael – PÉTERI, György (ed.): *Academia in Upheaval: Origins, transfers, and transformations of the communist academic regime in Russia and East Central Europe*. Westport, Bergin & Garvey 2000.

34 Viz BARTH, Kai-Henrik: *Introduction: Science, Technology, and International Affairs: New Perspectives*. In: KRIGE, J. – BARTH, K.-H. (ed.): *Global Power Knowledge*, s. 1–24 (viz pozn. 9); DONGEN, Jeroen van (ed.): *Cold War, Science and the Transatlantic Circulation of Knowledge*. Leiden, Brill 2015.

a to mezi Moskvou (jako hlavním komunikačním centrem bloku), která měla předávat údaje do dalších světových center, a jednotlivými státy bloku.

Stejnými rysy se vyznačovala také procedura zapojení Československa do Mezinárodního biologického programu. Nejprve v únoru 1964 požádala Mezinárodní rada vědeckých unií oficiální cestou Československou akademii věd, aby se do poloviny května závazně vyjádřila k možnosti svého zapojení do MBP a stručně nastínila, v jakém rozsahu a v jakých oblastech se programu zúčastní.³⁵ Poté následovala jednání na dvou úrovních: Na mezinárodní úrovni se odehrávala v rámci socialistického bloku, když byla v dubnu 1964 svolána do Prahy porada zástupců jednotlivých národních komitétů biologických věd, ustavených v zemích sovětského bloku za účelem koordinace příprav na účast v MBP. V první fázi bylo jejich hlavním cílem rozhodnout o možnostech zapojení Československa do programu, v další fázi pak definice vlastních národních výzkumných agend. Na národní úrovni se o zapojení do MBP diskutovalo nejen v národním komitétu, ale také v rámci jednotlivých vědeckých kolegií ČSAV.

Již personální složení národního komitétu velmi dobře ilustruje privilegované postavení Akademie věd v československé účasti na Mezinárodním biologickém programu. Jeho vedením byl hned na počátku pověřen místopředseda ČSAV Ivan Málek, vedením jednotlivých sekcí pak Slavomil Hejný (skupina Produktivita pozemních společenstev), Emil Špaldon (Procesy pozemních společenstev), profesor Antonín Pfeffer (Ochrana pozemních společenstev), docent Jaroslav Hrbáček (Produktivita sladkovodních společenstev), profesor Otakar Poupa (Lidská přizpůsobivost) a doktor věd Jaroslav Weiser (Použití a řízení biologických zdrojů).³⁶

Jednalo se ve své době o špičkový tým československých vědců: botanik Slavomil Hejný stál v roce 1962 u zrodu Botanického ústavu ČSAV, který až do roku 1990 vedl, a zabýval se geobotanikou a ekologií. Emil Špaldon, rektor Vysoké školy zemědělské v Nitře, se specializoval v oblasti obilnářství. Entomolog a odborník na lesnictví Antonín Pfeffer vedl v letech 1961 až 1970 Ústav pro tvorbu a ochranu krajiny ČSAV v Praze, který se zabýval ochranou lesů a studiem lesních škůdců. Otakar Poupa vedl v době svého jmenování oddělení fyziologické a patofyziologické přeměny látek Fyziologického ústavu ČSAV v Praze a také působil jako přednosta Ústavu patologické fyziologie II. Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Jaroslav Hrbáček byl vědeckým pracovníkem Hydrobiologického oddělení ČSAV a Jaroslav Weiser vědeckým pracovníkem Entomologického ústavu ČSAV v Praze, kde se specializoval na parazity.

Ministerstvu školství a kultury, které mělo Mezinárodní biologický program v hlavní gesci, se sice dominance ČSAV příliš nelíbila a později si prosadilo doplnění

35 AAV ČR, f. Sekretariát místopředsedy ČSAV akademika Ivana Mála, k. 10, sign. 6/2 1964, Zpráva o přípravě čs. účasti na MBP a o výsledcích porady zástupců národních biologických komitétů ZST (IX. zasedání prezidia ČSAV dne 6. května 1954), Zpráva o přípravě čs. účasti na MBP, s. 2.

36 Viz KVASNIČKOVÁ, H.: Mezinárodní biologický program. In: *Věstník ČSAV*, roč. 12, č. 10 (30.11.1964), s. 18.

československých zástupců v MBP o představitele vysokých škol.³⁷ S jejich jmény se však v archivních dokumentech setkáváme jen zřídka, a lze tedy usuzovat, že těžiště programu zakotvilo nakonec v ČSAV.

Na podkladě materiálů vypracovaných Československým národním komitétem pro MBP, který odsouhlasilo také prezidium ČSAV (neboť akademie byla v rámci státního plánování pověřena koordinací výzkumu v Československu), pak československá vláda schválila výše zmíněným usnesením č. 578 z 8. prosince 1965 účast na Mezinárodním biologickém programu v požadovaném rozsahu a organizací všech prací pověřila v souladu se státním plánem Československou akademii věd. Usnesení obsahovalo také důležité rozhodnutí o navýšení devizových limitů na nákup strojů a zařízení i o navýšení počtu pracovníků ČSAV vyčleněných pro tento úkol.³⁸

Celková předpokládaná částka určená na pokrytí výdajů za československou účast na Mezinárodním biologickém programu pro léta 1966 až 1971 byla předběžně vyčíslena na téměř osmadvacet milionů korun.³⁹ Takto rozsáhlé investice vyžadovaly zapracovat Mezinárodní biologický program do rozpočtu na vědu a výzkum, a proto byl okamžitě integrován do státního plánu. Přestože to bylo již v období postupného politického a ekonomického uvolňování, překvapí lehkost, s jakou se podařilo zahrnout požadavky tohoto velkého mezinárodního projektu do centrálně plánované ekonomiky. Důvody byly především technokratické povahy, mechanismus MBP totiž předpokládal dlouhodobé plánování, což bylo s principy centrálně plánované ekonomiky plně v souladu. Hned v první fázi zahájení projektu se předseda Československého národního komitétu pro MBP Ivan Málek setkal s místopředsedou vlády Oldřichem Černíkem a předsedou Státní plánovací komise Františkem Vlasákem. Ve spolupráci s dalšími zainteresovanými ministerstvy – tj. s ministerstvem zemědělství, lesního a vodního hospodářství, ministerstvem školství a kultury a ministerstvem zdravotnictví – pak na základě připomínkového řízení vznikala výsledná podoba československé účasti na Mezinárodním biologickém programu.⁴⁰

37 Jednalo se o profesora Theodora Martince, mikrobiologa zastávajícího v té době funkci rektora Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně, dále o profesora Jozefa Valčíka z Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, profesora Vladimíra Rypčeka z katedry fyziologie rostlin UJEP v Brně, profesora Jana Libenského z Institutu tělesné výchovy a sportu v Praze, profesora Josefa Houšťka z II. pediatrické kliniky Fakulty dětského lékařství Univerzity Karlovy, profesora Jana Blažka z katedry pediatrie Fakulty všeobecného lékařství UK a docenta Františka Jandu z katedry hygieny dětí a dorostu Hygienické fakulty UK. Je však nutno dodat, že složení výboru se velmi často obměňovalo, mimo jiné v závislosti na vytyčených úkolech. (AAV ČR, f. Sekretariát místopředsedy ČSAV akademika Ivana Mála, k. 21, sign. 16/1, zápis ze 3. schůze Československého národního komitétu pro MBP při ČSAV, 10.3.1965, s. 6 n.)

38 *Tamtéž*, zápis ze schůze Československého národního komitétu pro MBP při ČSAV, 9.2.1966, s. 2 n.

39 *Tamtéž*, ČSAV pro schůzi vlády: Návrh vládního usnesení o zajištění účasti ČSSR na MBP v letech 1965–1971, Příloha: Důvodová zpráva, s. 9.

40 *Tamtéž*, zápis z porady vedoucích a sekretářů pracovních skupin Československého národního komitétu pro MBP při ČSAV, 31.5.1965, s. 1 n.

V důsledku tak lze od poloviny šedesátých let pozorovat v Československu svéráznou synergii Mezinárodního biologického programu a státního výzkumného plánu, který byl upraven tak, aby odpovídal požadavkům MBP nejen v oblasti finanční (tj. navýšení ekonomických výdajů na zajištění jeho průběhu), ale i co do samotné agendy výzkumu.⁴¹ Například v roce 1965 byly požadovány prostředky pro téměř padesát osob, které měly personálně zajišťovat československou účast na MBP (zhruba polovinu tvořili výzkumníci, druhá polovina připadala na pomocný technický personál),⁴² v dalších letech se počítalo dokonce s navýšením jejich stavu až na sedmdesát pracovníků.⁴³

Mezinárodní biologický program a proměny československé vědy

Přínos globálních projektů typu Mezinárodního geofyzikálního roku či Mezinárodního biologického programu pro Československo tkvěl především v navázání a prohloubení vědecké spolupráce v mezinárodním měřítku a při zapojení nadnárodních organizací typu UNESCO či Mezinárodní rady vědeckých unií, které v logice studené války zachovávaly rovný přístup k oběma jejím stranám, také v možnosti prosazení nových trendů i v uzavřených autonomních systémech, jakými byly vědecké komunity sovětského typu.⁴⁴ Za největší zásluhu Mezinárodního biologického programu obecně je označována stimulace zájmu o environmentální vědy a v dlouhodobé perspektivě důraz na kontinuální monitoring probíhajících změn, který se stal po ukončení MBP standardním vědeckým postupem. V neposlední řadě se dlouhodobé důsledky MBP projevily především díky vyškolení nové generace vědců, která započala svou akademickou kariéru na počátku MBP a v sedmdesátých a osmdesátých letech pak převzala v těchto vědách vedoucí postavení.

Během realizace československé části Mezinárodního biologického programu v institucionálním zázemí československé vědy posílilo postavení ústavů, které byly

41 *Tamtéž*, k. 10, sign. 6/2 1964, Zpráva o přípravě čs. účasti na MBP a o výsledcích porady zástupců národních biologických komitétů ZST (IX. zasedání prezidia ČSAV dne 6. května 1954), Zpráva o přípravě čs. účasti na MBP, s. 3.

42 *Tamtéž*, f. Československý národní komitét pro Mezinárodní biologický program při ČSAV, k. 1, zápis z porady vedoucích skupin Československého národního komitétu pro MBP při ČSAV, 14.10.1964, s. 3.

43 S tím jak tento projekt expandoval, nastávala přirozeně poptávka po větším množství odborníků, než kolik bylo dosud v československé komunitě k dispozici. Vedlejšími důsledkem bezprecedentní podpory tohoto výzkumu tak bylo, že zpět na svá místa se vraceli vědci, kteří je museli na přelomu 40. a 50. let opustit z politických důvodů, nebo studenti, jimž nebylo umožněno dostudovat školu, či dokonce odborníci, kteří byli za své postoje a činy vězněni. (Viz SVOBODA, Josef – DOLEŽAL, Miloš (ed.): *Tři inkarnace*. Praha, Radioservis 2011, s. 216–218 a 219 n. (popis zkoumaných oblastí i témat); dále srv. ŠTRBAŇOVÁ, Soňa – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Sto českých vědců v exilu: Encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci*. Praha, Academia 2011, s. 509–513.)

44 K dobovému pojetí socialistické vědy srv. především MIKULINSKIJ, Semjon Romanovič – RICHTA, Radovan a kol.: *Socialism and science*. Praha, Academia 1983.

do programu přímo zapojeny. Záhy po svém založení si tak v rámci biologických věd vydobyl výrazné postavení Botanický ústav ČSAV, který byl zřízen v roce 1962 a jehož základem byla Geobotanická laboratoř ČSAV v Průhonících a její pobočka v Brně. V jeho rámci existovalo již od roku 1962 samostatné oddělení ekologie, které vedla Milena Rychnovská a které se specializovalo na ekologii (botaniku) a paleo-geobotaniku. Největšího rozkvětu však toto oddělení dosáhlo v letech 1964 až 1967, kdy se zde utvořil multidisciplinární tým pro studium úkolů MBP.⁴⁵

Institucí, která se zapojila do Mezinárodního biologického programu neaktivněji, byl nicméně Ústav pro tvorbu a ochranu krajiny ČSAV. Ten vznikl roku 1962 a v roce 1971 byl sloučen s Kabinetem teorie architektury a tvorby životního prostředí ČSAV, čímž vznikl Ústav krajinné ekologie ČSAV v Českých Budějovicích. Jeho ředitelem se stal profesor Emil Hadač. Výzkumné aktivity ústavu se pak soustředily do čtyř hlavních směrů: přírodní poměry krajinných celků, biologické indikace, ekologie člověka a průmyslová devastace krajiny. Do fungování tohoto nového ústavu se tak výrazně promítlo pokračování MBP v podobě mezinárodního projektu Člověk a biosféra, který se zaměřil na čtyři hlavní oblasti výzkumu: vstup energie do systému biosféry a jeho řízení, účinnost její přeměny v biosféře (ekologie), narušení biosféry člověkem a jeho náprava, vliv změn biosféry na člověka.

Šíře celého Mezinárodního biologického programu se fakticky dotýkala velké části biologického výzkumu realizovaného v té době v Československu a částečně – či do značné míry, jako v případě Ústavu pro tvorbu a ochranu krajiny ČSAV – se tento program překrýval s výzkumnou agendou těchto ústavů, podílely se však na něm také ústavy neakademické. Pro československou vědu byl nicméně MBP významný zvláště z toho důvodu, že jeho čelní představitelé i řadoví pracovníci navázali styky s významnými mezinárodními institucemi, jako bylo UNESCO, Organizace pro výživu a zemědělství (FAO) a další. Mezinárodní dimenze celého programu, k níž neodmyslitelně patřila akademická výměna realizovaná přes hranice železné opony, ale také vyvolávala podezření ze zájmu cizích zpravodajských služeb o československý a vůbec východoevropský výzkum jako takový. Snad nejvýstižněji to vyjádřil Otakar Poupa, který ve svých pamětech napsal: „Občas jsem dokonce slyšel narážky, že Mezinárodní biologický program není nic jiného než aktivita západních špionážních agentur na našem území.“⁴⁶

Faktem zůstává, že po prvotním „tání“, které se ve druhé polovině padesátých let promítlo i do mezinárodní vědeckotechnické spolupráce, se díky Mezinárodnímu biologickému programu otevřely československým vědcům cesty ke studijním pobytům v západních institucích, z nichž se však někteří už nevraceli zpět.⁴⁷ Vědecká emigrace v šedesátých letech, a především po roce 1968 se stala fenoménem, který

45 Viz HEJNÝ, Slavomil – HOLUB, Josef – KVĚT, Jan: The Botanical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences: Twenty Five Years. In: *Folia Geobotanica & Phytotaxonomica*, roč. 16, č. 2 (1981), s. 116.

46 POUPA, Otakar: *Syndrom kolibřika: Neveselé kapitoly o vědě a moci aneb Šedesát let zkušeností*. Praha, Galén 2000, s. 214.

47 K fenoménu vědeckého exilu všeobecně srv. ŠTRBÁŇOVÁ, S. – KOSTLÁN, A. (ed.): *Sto českých vědců v exilu*.

poznámel také plynulý chod Mezinárodního biologického programu. Je přitom do jisté míry paradoxním rysem tohoto programu, že se v jeho rámci symbolicky i reálně potkávali vědci, kteří odešli na Západ po únoru 1948, s kolegy, kteří nikdy neopustili Československo, či po roce 1968 také s vědci, kteří tvořili součást nové emigrační vlny. Ilustrativní je v tomto smyslu případ Vladimíra Josefa Krajiny (1905–1993), lesního biologa, předního odbojáře z let druhé světové války a poté generálního tajemníka Československé strany národněsocialistické, který emigroval do kanadského Vancouveru již v roce 1948 a stal se zde jedním z čelných představitelů Rady svobodného Československa. Do historie kanadské vědy se však zapsal především výzkumem lesního ekosystému a ochrannářským výzkumem, který se rozvinul právě v rámci MBP na počátku sedmdesátých let (konkrétně v rámci agendy podkomise ochrany pozemních společenstev).⁴⁸ Jeho akademická kariéra v Kanadě je však dodnes v Čechách ve stínu jeho politického působení před rokem 1948. Stejně tak paradoxní je působení Josefa Svobody, který byl coby propuštěný politický vězeň v padesátých let přijat do Botanického ústavu ČSAV díky přímluvě Slavomila Hejného právě na úvazek vzniklý v rámci MBP. Po své emigraci do Kanady se po doplnění vzdělání téměř okamžitě zapojil do Mezinárodního biologického programu – tentokrát ovšem na straně Kanady, kde již v týmu MBP působil i Vladimír Krajina.⁴⁹

Po srpnu 1968 bylo také jasné, že s mezinárodní spoluprací v rozsahu běžném v minulých letech je fakticky konec. Vedení ČSAV například již v září 1968 písemně odmítlo garantovat finanční požadavky Československého národního komitétu pro MBP, čímž byl komitét fakticky paralyzován. Zároveň se ukázalo, že kvůli nové politické situaci se neuskuteční ani dalších patnáct akcí naplánovaných do konce roku 1968, k jejichž realizaci chyběly jak peníze, tak i politická vůle.⁵⁰ Ukončení financování a zrušení naplánovaných akcí vedlo *de facto* k pozastavení účasti Československa na Mezinárodním biologickém programu, přičemž toto provizorium trvalo až do roku 1970. Od počátku sedmdesátých let pak nastal jasný odklon od spolupráce se západními zeměmi i v rámci MBP, který byl kompenzován opětovným přimknutím k Sovětskému svazu a dalším socialistickým státům, což bylo zvláště patrné v případech pracovních cest a studijních pobytů.⁵¹

K zásadním změnám v institucionálním rozhodování a personálním obsazení československé agendy Mezinárodního biologického programu došlo teprve v roce 1971. Na zasedání prezidia ČSAV 27. ledna 1971 bylo rozhodnuto, že členství v Mezinárodní radě vědeckých unií i v jednotlivých vědeckých uniích v ní

48 Viz WALI, Mohan K.: Vladimír Joseph Krajina (1905–1993): A Tribute. In: *Bulletin of the Ecological Society of America*, roč. 75, č. 4 (prosinec 1994), s. 194 n.; srv. též ŠTRBÁŇOVÁ, S. – KOSTLÁN, A. (ed.): *Sto českých vědců v exilu*, s. 142 n.

49 Viz SVOBODA, J. – DOLEŽAL, M. (ed.): *Tři inkarnace*, s. 216–218 a dále s. 238 a 259 (popis zkoumaných oblastí i témat).

50 AAV ČR, f. Československý národní komitét pro Mezinárodní biologický program při ČSAV, k. 1, zápis ze schůze předsednictva Československého národního komitétu pro MBP, 25.9.1968, s. 1.

51 *Tamtéž*, k. 5, sign. 603, složka Hodnocení zahraničních styků za léta 1967–1975.

zastoupených, jejichž role v koordinaci mezinárodní vědecké politiky je naprosto klíčová, bude revidováno. Fakticky to znamenalo, že stávající čeští i slovenští zástupci jednotlivých národních komitétů byli do jednoho odvoláni, oficiálně z důvodu „nejasněných programů“ těchto komitétů a také jejich „klesajícího personálního složení“. Toto rozhodnutí se týkalo šestnácti národních komitétů jednotlivých unií sdružených v rámci ICSU i zastřešujícího Československého národního komitétu, který reprezentoval československou vědeckou komunitu napříč obory přímo u ICSU. Do tohoto komitétu byli posléze dosazeni entomolog Vladimír Landa jako předseda, dále profesor chemie Ján Gažo, historik Ludovít Holotík, profesor zoologie František Sládeček a další.⁵² Podle tohoto usnesení byla tedy ukončena činnost všech československých národních výborů ICSU, a s nimi i činnost specializovaného Československého národního komitétu pro MBP. Všem jeho členům Ivan Málek, který byl tehdy již odstaven z funkcí, na popud náměstka generálního tajemníka ČSAV Vladimíra Landy rozeslal dopis s poděkováním, jímž byli ze svých funkcí s okamžitou platností uvolněni.⁵³ Co do personální kontinuity se jednalo o významnou změnu: v čele nového Československého národního komitétu pro MBP Ivana Málka nahradil profesor Emil Hadač, místopředsedou se stal slovenský pediatr docent Alexander Jurko.⁵⁴ O změně byli informováni i představitelé Mezinárodního biologického programu v čele s Edgarem Barthonem Worthingtonem.⁵⁵

Faktem je, že personální obměnu v československých biologických a environmentálních vědách doprovázely na přelomu šedesátých a sedmdesátých let do velké míry také změny metodické i subdisciplinární: místo molekulární biologie a fyziologie, kteréžto obory zažívaly konjunkturu především v padesátých a šedesátých letech, se dostaly do centra pozornosti obory spjaté s výzkumem organismů a jejich společenství.⁵⁶ Pokračující trend v tomto rozvoji nové konceptualizace biologických věd pak vedl k tomu, že na počátku sedmdesátých let – a poté v rámci projektu Člověk a biosféra – se postupně do centra pozornosti dostává například také architektura a architektonické aspekty proměny životního prostředí. Vedoucí role v tomto výzkumu připadla architektovi Zdeňku Lakomému, vedoucímu Kabinetu teorie architektury a životního prostředí ČSAV, jehož agenda byla široká: zahrnovala problémy ekologie a stupňování následků lidské činnosti pro životní prostředí,

52 *Tamtéž*, f. Prezidium ČSAV, zápis z 12. zasedání prezidia ČSAV, 17.1.1971, bod 5.

53 *Tamtéž*, f. Československý národní komitét pro Mezinárodní biologický program při ČSAV, k. 1, cyklostylovaný dopis Ivana Málka členům Československého národního komitétu pro MBP z 9. března 1971.

54 Členy komitétu byli jmenováni dr. Vladimír Biskupský, dr. Milan Ertl, doc. Eva Hamatová, doc. Jaroslav Hrbáček, doc. Alexander Huba, ing. Jozef Kolek, dr. Jan Květ, doc. Jan Lellák, dr. Jiří Macura, dr. Jiří Matoušek, Ladislav Mikulaj, prof. Antonín Pfeffer, dr. Miloš Růžička, doc. Václav Seliger, ing. Bohuslav Vinš a z emigrace se navrátilší člen korespondent ČSAV Jaroslav Weiser a nakonec i akademik Emil Špaldon.

55 *Tamtéž*, k. 2, dopis Jaroslava Hrbáčka Edgaru Barthonu Worthingtonovi z 5. května 1971.

56 Viz JANKO, Jan: Ekologie a politika v 70. letech 20. století: Několik poznámek. In: KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975): Sborník z konference (Praha, 21.–22. listopadu 2001)*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2002, s. 277–286, zde s. 282.

modelování růstu a změn společnosti, otázky lidského pojmání životního prostředí nebo pojetí architektury jako vědy o člověku, kam spadalo například také téma urbanizace jako odpovědi na humanizaci života, tj. zvyšování kvality života v novém životním prostředí.⁵⁷

Přestože historiografie dosud obvykle zdůrazňuje zásadní rozpolcenost československé vědy v období komunistického režimu, kdy sice aktivně přijímala podněty ze Západu, avšak podléhala koordinaci a kontrole ze strany KSČ v mezích daných sovětskými zájmy, domnívám se, že právě rozvoj biologických věd ve východním bloku po roce 1964 je typickým důsledkem prosazení infrastrukturálního globalismu.⁵⁸ Rozsáhlé infrastruktury typu monitorovacích sítí, které se ustavily v rámci globálních projektů, jako byl Mezinárodní biologický program či Mezinárodní geofyzikální rok, umožňují vysvětlit relativně hladkou výměnu vědeckých informací mezi Východem a Západem i v době platnosti politiky „omezeného internacionalismu“. Institucionální a strukturální změny v jednotlivých národních vědeckých komunitách východního bloku se nerodily navzdory těmto globálním vývojovým trendům, jak mívá sklon zdůrazňovat pamětnický étos (přítomný i ve statích Jana Janka), ale jako důsledek pronikání nových struktur do tradičního prostředí československé vědy. O tomto aspektu ostatně vypovídají i materiály Československého národního komitétu pro MBP, které zdůrazňují jako významné inovace, jež Mezinárodní biologický program do československé vědy vnesl, například dlouhodobý monitoring životního prostředí, modely mezinárodní spolupráce při výzkumu a utváření životního prostředí či promyšlení důsledků změn životního prostředí pro vývoj životního stylu.⁵⁹

Zrod „vědy o životním prostředí“ v Československu

Možnosti etablovat „vědu o životním prostředí“ jako samostatnou disciplínu v Československu byly dány jak zdejším předchozím vývojem přírodních věd, tak (paradoxně) obměnou ve vedoucích koordinačních vědeckých funkcích během takzvané normalizace. Téma a možnosti formování jakéhosi „nového oboru“ takového druhu zde doslova visely ve vzduchu. V roce 1966 například neurolog a ředitel Fyziologického ústavu ČSAV Zdeněk Servít na konferenci „Cesty vědy do života“ prohlásil: „Rýsuje se nám například vědní obor, který by bylo možno označit jako vědu o životním prostředí člověka. Je to nový syntetický vědní obor, který bude

57 Ke vztahu urbanismu a environmentálních věd srv. také DOSTALÍK, Jan: *Organická modernita: Ekologicky šetrné tendence v československém urbanismu a územním plánování (1918–1968)*. Brno, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií 2015.

58 Srv. EDWARD, P. N.: *Meteorology as Infrastructural Globalism* (viz pozn. 9)..

59 AAV ČR, f. Československý národní komitét pro Mezinárodní biologický program při ČSAV, k. 1, zápis ze schůze předsednictva Československého národního komitétu pro MBP, 10.3.1970, s. 10.

sdužovat pravděpodobně některé obory medicíny, hygieny, některé aspekty sociologie, psychologie a celou řadu technických věd.⁶⁰

Role Mezinárodního biologického programu pro rozšíření ekologie a environmentálních věd v systému přírodních věd byla zmiňována již záhy po započetí tohoto projektu. V roce 1968 předpověděl americký vědec Frederick E. Smith, že největším okamžitým přínosem tohoto programu bude „ustavení vědy o ekologii a rozvoj ekologů v zemích, kde se dosud nenacházejí“.⁶¹ V mezinárodním kontextu, tj. na půdě mezinárodních organizací, se tato disciplína institucionalizovala již o něco dříve, a to na zasedání Mezinárodní unie biologických věd ve švýcarském Montreux v září 1967. Právě zde totiž předložila pracovní skupina návrh na založení ekologické sekce jako nové sekce unie. (Formálně byla ustavena sice již na 14. valném shromáždění IUBS v červenci 1961, nikdy však fakticky nevykázala žádnou činnost.) Staronová sekce vznikla z popudu pěti britských ekologů v přípravné skupině IUBS a socialistické státy zde reprezentoval Kazimierz Patalas z Polska, který působil v hydrobiologickém oddělení Ústavu sladkovodního rybníkářství.⁶² Do výboru Mezinárodního sdružení pro ekologii (*International Association for Ecology*), jak se staronová sekce IUBS nazývala, byl na zasedání v Montreux kooptován také Jan Květ, který se stal jedním ze tří představitelů zemí východního bloku v celkem dvacítičlenném výboru.⁶³ Jan Květ se účastnil Mezinárodního biologického programu od počátku, od roku 1965 se podílel na koordinaci mezinárodní činnosti v sekci produkčních procesů (*Production Processes*) a od roku 1970 pracoval v Mezisekční pracovní skupině pro mokřady (*Intersectional Wetlands Working Group*), která vznikla na popud Československa, Polska a Rumunska.

Již samotná účast vědců z východního bloku při mezinárodní institucionalizaci ekologie byla fakticky velkým úspěchem a potvrzovala nastoupený trend podpory vzájemné spolupráce ve vědě a výzkumu mezi Východem a Západem, jak jej po roce 1955 prosazoval Nikita Chruščov. V návaznosti na tuto aktivitu na mezinárodní úrovni pak v Československu nic nebránilo tomu, aby zde vznikl také samostatný Československý národní komitét pro problémy životního prostředí, jehož vědeckým sekretářem se stal Jan Květ.⁶⁴ Tento komitét dal v roce 1978 vzniknout Ekologické sekci Biologické společnosti Československé akademie věd, která sehrála

60 Citováno podle: JANKO, Jan: K počátkům ekologizace naší biologie. In: SVOBODNÝ, P. – ZILYNSKÁ, B. (ed.): *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970)*, s. 220 (viz pozn. 7).

61 SMITH, Frederick E.: The International Biological Program and the Science of Ecology. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, roč. 60, č. 1 (květen 1968), s. 8 a 11.

62 AAV ČR, f. Sekretariát místopředsedy ČSAV akademika Ivana Málka, k. 19, sign. 19/2, Appendix 1 – IUBS Section of Ecology: Working party to prepare a proposal.

63 *Tamtéž*, sign. 6/19, Zpráva o účasti na XVI. valném shromáždění IUBS v Montreux (13.–17.9.1967).

64 *Tamtéž*, f. Československý národní komitét pro Mezinárodní biologický program při ČSAV, k. 1, zápis ze schůze Československého národního komitétu pro MBP, 28.5.1974, s. 3; srv. *tamtéž*, k. 2, Závěrečné usnesení symposia „Výsledky československé účasti v Mezinárodním biologickém programu“, 3.4.1975.

významnou úlohu v ochraně životního prostředí v Československu v osmdesátých letech.⁶⁵

Rodící se ekologie si však odnesla z období svého vzniku v československém prostředí hned několik zásadních charakteristik. Tou první byl fakt, že personální a strukturální změny, k nimž došlo v letech 1964 až 1969 v důsledku pronikání nových podnětů a úkolů Mezinárodního biologického programu, které ne vždy a plně odpovídaly zájmům vládnoucích elit (jako například plány na zřízení monitorovacích stanic mimo kontrolu Moskvy), vedly k roztržce mezi touto vědeckou komunitou a státem. Vedle personálních čistek se totiž mocenské orgány rozhodly po roce 1968 mnohem pečlivěji kontrolovat institucionální zajištění MBP v československých podmínkách, potlačit jeho mezinárodní rozměr a mnohem přísněji jej podřídit vlastním zájmům. Již v roce 1969 tak bylo rozhodnuto o nové formě institucionalizace MBP, dokonce proti vůli původního národního komitétu. Ministerstvo školství, respektive ministerstvo techniky ve spolupráci s Vysokou školou zemědělskou v Brně rozhodlo o zřízení katedry Mezinárodního biologického programu na této škole,⁶⁶ která měla koordinovat a řešit výzkumné úkoly programu místo původního národního komitétu, jenž byl politicky kompromitován. K tomu jí byly poskytnuty mzdové fondy ve výši jednoho milionu korun (pro čtyřicet pracovníků) a počítalo se i s nákupem nových přístrojů.⁶⁷ Katedra měla fakticky nahrazovat plánovací a koordinační činnost národního komitétu. Ten ztrácel svůj vliv, poněvadž o vřazení úkolů Mezinárodního biologického programu do státního plánu výzkumu už nerozhodoval on, ale katedra MBP na Vysoké škole zemědělské v Brně. V rámci prestižního mezinárodního vědeckého programu tak vznikla v Československu pod politickým tlakem dvouhlavá koordinační struktura: nově zřízená katedra MBP, která disponovala faktickou mocí a finančními zdroji, avšak mezinárodně nebyla uznána, a Československý národní komitét pro MBP, který byl oficiální součástí Mezinárodního biologického programu, avšak nedisponoval financemi a jeho koordinační role při realizaci státního plánu výzkumu byla po zřízení katedry MBP spíše symbolická.⁶⁸

Tento okamžik může být klíčový pro pochopení pozdější role expertů z různých skupin a akademických sfér nejen při zrodu ekologie v Československu. Uvedené institucionální rozdělení totiž vedlo k oddělení dvou vědeckých skupin, kdy jedna – spjatá s ČSAV, vedená Emilem Hadačem a reprezentovaná Československým národním komitétem pro MBP – fakticky pracovala v režimu relativní nezávislosti na politických autoritách, zatímco druhá skupina – sdružená kolem katedry MBP na Vysoké škole zemědělské v Brně – přijala za svou plnou politickou závislost. Činnost katedry MBP je dokumentována pouze v archivních materiálech a její vliv na inovaci vědeckých oborů v Československu byl fakticky omezen na přípravu

65 Viz VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat* (viz pozn. 2).

66 Dnes existuje toto pracoviště jako Ústav ekologie lesa Mendelovy univerzity v Brně.

67 AAV ČR, f. Československý národní komitét pro Mezinárodní biologický program při ČSAV, k. 1, zápis ze schůze předsednictva Československého národního komitétu pro MBP, 18.12.1969, s. 4.

68 *Tamtéž*, s. 5.

technokratických plánů a podkladů pro závěrečné zprávy. Činnost Československého národního komitétu pro MBP vedla později k novému promýšlení environmentálních věd, které se projevilo vzestupem ekologického (sebe)vědomí československé společnosti.

Z nedostatku archivních materiálů k činnosti Československého národního komitétu pro MBP v tomto období a ze vzrušeného tónu těch dokumentů, které se dochovaly, se jeho situace po roce 1970 jeví jako velmi napjatá. Zdá se, že v jistém okamžiku se dokonce původní národní komitét mocenskému diktátu vzepřel. A tak zatímco oficiální dokumenty určené Státní plánovací komisi hovoří o příkladné spolupráci mezi Československou akademií věd a univerzitou,⁶⁹ Československý národní komitét například odmítl v roce 1974 inkorporovat profesora Miroslava Penka, vedoucího katedry a později i ústavu pro MBP při Lesnické fakultě Vysoké školy zemědělské v Brně, jako svého člena, s tím že daný výzkum je již v komitétu zastoupen dostatečně.⁷⁰

Problémy s dvoukolejnou koordinací československé účasti na Mezinárodním biologickém programu se pochopitelně projevovaly i v oblasti mezinárodní vědní politiky a diplomacie. Míra chaosu a nejistoty zainteresované československé vědecké komunity zřejmě dosáhla vrcholu při jednání o prodloužení MBP, které se uskutečnilo na 13. valném shromáždění Mezinárodní rady vědeckých unií v Madridu ve dnech 24.–29. září 1970. Neúčastnil se jej totiž nikdo z Československého národního komitétu, ba ani z jiných spolupracujících pracovišť. O rozhodnutí vedení ČSAV podpořit prodloužení programu byli členové komitétu informováni písemně. Československá akademie věd tím sledovala bezesporu „vyšší zájmy“, poněvadž pro prodloužení programu hlasovala spolu „s ostatními delegacemi socialistických států“.⁷¹ O pokračování Mezinárodního biologického programu v rámci projektu Člověk a biosféra (*The Man and Biosphere*) se však Československý národní komitét oficiálně dozvěděl teprve na svém jednání v dubnu 1972, tedy dva roky po hlasování Mezinárodní rady vědeckých unií a rok poté, co tento projekt oficiálně vyhlásilo UNESCO. Předsedou transformovaného Československého národního komitétu pro ČAB se stal Vladimír Landa, který v té době zastával funkci ředitele Entomologického ústavu ČSAV v Praze.⁷²

Pokračování Mezinárodního biologického programu v podobě dlouhodobého projektu Člověk a biosféra s sebou přineslo nové a zásadní impulzy, které pak sehrály důležitou roli při vytváření „environmentálního vědomí“ československé společnosti. Jednalo se především o budování dalších monitorovacích sítí, pravidelné měření a analýzy údajů o proměně životního prostředí. V Československu to byla jedna z prvních velkých iniciativ tohoto druhu, přičemž stávající systém monitorování a měření se stal později základem pro generování dat o znečištění životního prostředí v zemi.

69 *Tamtéž*, zápis ze schůze Československého národního komitétu pro MBP, 19.4.1974, s. 4.

70 *Tamtéž*, s. 5.

71 *Tamtéž*, s. 1.

72 *Tamtéž*, s. 6.

Tato měření byla zahájena mimo jiné v rámci implementace výsledků Konference OSN o životním prostředí, která se uskutečnila ve Stockholmu ve dnech 5.–16. června 1972. Díky závěrečné rezoluci, kterou její účastníci přijali, je označována za mezník, jenž zásadním způsobem otevřel téma ochrany životního prostředí, alespoň v západní Evropě. Poprvé se na tak významném veřejném fóru jasně odlišilo „životní prostředí“ od „přírodního prostředí“: „Před Stockholmem nahlíželi lidé své okolí ... jako cosi naprosto odlučeného od člověka... Stockholm s sebou přinesl zásadní zvrat při zdůrazňování našeho životního prostředí.“⁷³

Země socialistického tábora se na konferenci pečlivě připravovaly již několik let předem, nakonec ji však *en bloc* bojkotovaly kvůli neplnoprávnému postavení Německé demokratické republiky v mezinárodní diplomacii a politice.⁷⁴ Rozhodnutí o bojkotu padlo nečekaně jen několik málo měsíců před konferencí, přípravy na ni však již běžely naplno. Československo se například zavázalo vybudovat na svém území několik měřicích stanic, které se staly součástí globální monitorovací sítě. Jednání o tomto opatření se uskutečnilo dne 21. dubna 1972 v Praze. Sekretář Komise pro otázky monitoringu Mezinárodní rady vědeckých uní Sören Svensson za tímto účelem osobně navštívil ČSAV, schůzce za československou stranu předsedal Emil Hadač.

Tomuto jednání předcházela na československé straně pracovní-koordinační schůzka, jejímž cílem bylo vymezit možná témata k diskusi. Hovořilo se na ní například o aktuálním zapojení jednotlivých vědeckých ústavů do monitorování stavu životního prostředí. Institut hygieny a epidemiologie v Praze například v rámci Mezinárodního biologického programu měřil čistotu ovzduší, prašnost, obsah oxidu siřičitého a oxidu uhelnatého v Praze a v Severočeském kraji, kromě toho sledoval vývoj populace dětí v Mostě a v České Lípě. V rámci mezinárodních monitorovacích sítí fungoval tento ústav také jako referenční stanice Světové zdravotnické organizace a Rady vzájemné hospodářské pomoci. Do sledování znečištění ovzduší se zapojila také katedra hygieny Fakulty dětského lékařství Univerzity Karlovy v Praze nebo Výzkumný ústav lesního hospodářství a myslivosti, který sledoval podíl oxidu siřičitého v ovzduší kontinuálně díky polarografické metodě.⁷⁵

Měření, která byla později prosazena také díky zapojení zdejších vědců do Mezinárodního biologického programu a jeho mezinárodních sítí, se týkala čtyř hlavních okruhů: člověk jako objekt vlivu prostředí, zdraví ekosystémů, znečištění biosféry a klimatické změny.⁷⁶ Na území Československa byly později umístěny,

73 McCORMICK, J.: *The Global Environmental Movement*, s. 128 (viz pozn. 3).

74 Srv. NIEDERHUT, Jens: *Wissenschaftsaustausch im Kalten Krieg: Die ostdeutschen Naturwissenschaftler und der Westen*. Köln/R., Böhlau 2007; JOSEPHSON, Paul – DRONIN, Nicolai – MNATSAKIANIAN, Ruben – CHERP, Aleh – EFREMENKO, Dmitry – LARIN, Vladislav: *An Environmental History of Russia*. Cambridge, Cambridge University Press 2013.

75 AAV ČR, f. Československý národní komitét pro Mezinárodní biologický program při ČSAV, k. 2, zápis z informativní schůzky o projektech týkajících se registrace průběžného dlouhodobého měření parametrů pro biologické šetření (monitoring), 12.2.1971.

76 Viz HADAČ, E.: Příprava světové sítě monitorovacích stanic čistoty ovzduší. In: *Věstník ČSAV*, roč. 18 (1970), s. 374–378.

přesně podle návrhu Emila Hadače, dvě monitorovací stanice. Důvody byly čistě geografické: Československo bylo z geografického hlediska nehomogenním státem, zatímco Čechy patří k sudetsko-hercynskému systému, Slovensko ke karpatskému.

Monitoring a využívání „velkých dat“ se posléze staly nedílnou součástí environmentálního výzkumu a analýzy životního prostředí, které usilují o rozpoznání příčinných souvislostí mezi působením člověka a změnami životního prostředí. Přestože monitoring a sběr dat byly v té době v jednotlivých vědeckých komunitách zcela běžnou praxí, Mezinárodní biologický program spolu s navazujícím projektem Člověk a biosféra umožnily integraci získaných dat do globálních sítí, díky čemuž se podařilo poukázat na lidskou zodpovědnost za stav životního prostředí a rozvinout přemýšlení o tomto tématu. Je v tomto ohledu příznačné, že v osmdesátých letech expandovalo v Československu téma průmyslové devastace krajiny také institucionálně, když v místech zasažených citelně průmyslovou činností vznikly dva nové akademické ústavy s tímto zaměřením: Ústav ekologie průmyslové krajiny ČSAV v Ostravě (1977–1993) a Sociálně-ekonomický ústav ČSAV v Ústí nad Labem (1987–1993). I tyto ústavy lze bezesporu počítat mezi projekty, k nimž by byla cesta bez zapojení do Mezinárodního biologického programu mnohem komplikovanější.

Význam Mezinárodního biologického programu pro Československo

Závěrečná konference „Výsledky československé účasti v Mezinárodním biologickém programu“ se uskutečnila na Vysoké škole zemědělské v Brně ve dnech 2.–4. dubna 1975 pod patronátem Československého národního komitétu pro Mezinárodní biologický program. Zpráva z této konference zdůrazňuje, že Mezinárodní biologický program „byl vyhlášen v období, kdy biologické vědy v zemích socialistického tábora nastoupily k bohatému vnitřnímu rozvoji a k úsilí o posílení svého zastoupení v mezinárodních vědeckých organizacích“.⁷⁷

Při zpětné interpretaci rozdělili v roce 1985 Slavomil Hejný, Štěpán Husák, Jan Květ a Oldřich Lhotský ve výročním textu ke čtyřiceti letům hydrobotaniky v Československu vývoj československé hydrobiologie do roku 1985 do tří základních period. Všechny odkazují svým názvem na Mezinárodní biologický program: první období (před MBP) je vymezeno lety 1945 až 1964; druhá perioda (období MBP) je datována 1965 až 1974; poslední období (po MBP) je vymezeno roky 1975 až 1985.⁷⁸ Vliv Mezinárodního biologického programu na rozvoj československé vědy byl podle nich směrodatný a určující, přestože různé obory ovlivňoval různou měrou.

77 Závěrečná zpráva o československé účasti v Mezinárodním biologickém programu. Praha, Československý národní komitét pro Mezinárodní biologický program při ČSAV 1975, s. 6.

78 V originálu je to *pre-MBP Period, the MBP Period a Post-MBP Period*. Viz HEJNÝ, Slavomil – HUSÁK, Štěpán – KVĚT, Jan – LHOTSKÝ, Oldřich: Forty Years of Hydrobotany in Czechoslovakia. In: *Folia Geobotanica & Phytotaxonomica*, roč. 20, č. 4 (1985), s. 337–343.

Význam tohoto globálního programu pro Československo tkví v několika oblastech. Tou zřejmě nejdůležitější je internacionalizace československého výzkumu. Spolupráce, kterou se československým přírodovědcům podařilo navázat s mezinárodními organizacemi v období 1964 až 1974, byla intenzivnější než v letech předešlých i následujících. Botanický ústav ČSAV například před rokem 1964 zorganizoval jedinou mezinárodní akci, na níž se podílely i západní státy – mezinárodní exkurzi po Československu v roce 1958. V letech 1964 až 1974 uspořádal takových akcí sedm, dvě další v roce 1976, po jedné v roce 1977 a 1978 – a v letech 1978 až 1981 už žádnou.⁷⁹ U aktivit po roce 1974 přitom lze předpokládat, že navazovaly na ukončený Mezinárodní biologický program či souvisely s projektem Člověk a biosféra. Dokonce i Jan Janko přiznává programu Člověk a biosféra, který byl fakticky prodloužením dlouhodobých výzkumů v rámci MBP, velký podíl na tom, že československá věda nebyla ani po roce 1970 zcela izolována od mezinárodního dění.⁸⁰

Dalším výrazným přínosem Mezinárodního biologického programu pro československou vědu byla technická modernizace, zejména přístrojového vybavení jednotlivých pracovišť. Významný byl i efekt celého programu pro stávající strukturu československého výzkumu. Počátky této mezinárodní iniciativy totiž spadaly do doby, kdy akademické ústavy v Československu procházely první významnější transformací (1962), což stimulační účinek programu pro zdejší výzkum znásobilo. Navíc z hlediska institucionálního vývoje lze usuzovat, že Mezinárodní biologický program nastartoval procesy, na jejichž konci vznikly nové pomocné orgány typu Komise prezidia ČSAV pro otázky životního prostředí, která fungovala v letech 1973 až 1992. Z dalších institucionálních proměn českého výzkumného prostředí ovlivněných nepřímo MBP lze uvést převedení ekologického oddělení a oddělení biologie lesa z Botanického ústavu ČSAV do Ústavu experimentální fyto techniky ČSAV, ustavení Biologického centra ČSAV v Českých Budějovicích či rozvoj činnosti dalších obdobných skupin.

Mezinárodní biologický program významným způsobem urychlil stávající vývoj jednotlivých vědních disciplín v Československu při etablování nového přístupu k životnímu prostředí, a to i přesto, že v něm nadále převažoval ideologický pohled na nutnost ochrany přírody, který se odvíjel od svébytné interpretace neomalthusianství.⁸¹ Jan Janko při pohledu zpět konstatuje, že „důležitým impulzem k ekologizaci naší biologie“ byl právě Mezinárodní biologický program.⁸² Tato ekologizace spočívala v proměně biologických věd, v přesunutí jejich těžiště od molekulární biologie a fyziologie k tématům ekologickým. V případě hydrologie zase hovoří autorský kolektiv Jan Květ, Štěpán Husák, Oldřich Lhotský v čele se Slavomilem Hejným, ředitelem

79 HEJNÝ, S. – HOLUB, J. – KVĚT, J.: The Botanical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences, s. 121 (viz pozn. 45).

80 JANKO, J.: Ekologie a politika v 70. letech 20. století, s. 277–286 (viz pozn. 56).

81 Svědčí o tom rétorické obraty, že zatímco v kapitalistických státech slouží přírodní bohatství a příroda malé skupině osob, „v socialistických státech nám jde o to, aby všichni mohli stejným způsobem těžit z přírody, z přírodních zdrojů“ (tamtéž, s. 285; autor cituje z článku „Člověk a biosféra“ v časopise *Vesmír*, roč. 52 (1973), s. 51).

82 TÝŽ: K počátkům ekologizace naší biologie, s. 224 (viz pozn. 7).

Botanického ústavu ČSAV a předsedou České botanické společnosti, o bezprecedentním nárůstu publikační činnosti z dvou odborných článků do roku 1945 na více než čtyřicet odborných textů jen za rok 1980.⁸³ Slovy jednoho z autorů této souhrnné statě k dějinám Mezinárodního biologického programu v Československu a jeho přímého aktéra Jana Květa: „Pro mnohé z nás proto a díky podstatnému pootevření přístupu do světa je doba Mezinárodního biologického programu ‘zlatým věkem’ naší ekologie.“⁸⁴

Všechny předchozí momenty pak v československém prostředí synergicky vedly k lepší výchozí pozici ochrany životního prostředí – alespoň co do jejího institucionálního zázemí. V tomto smyslu nelze zapomínat, že Československo přijetím Mezinárodního biologického programu nastoupilo cestu, která je nakonec přivedla až před dveře stockholmské Konference OSN o životním prostředí v roce 1972. Fakt, že se této konferenci kromě Jugoslávie nezúčastnila žádná socialistická země, lze přičíst oficiálně na vrub mezinárodní politické situaci. Směr dalšího vývoje byl však naznačen a myšlenkové propojení vědeckých komunit na obou stranách železné opony dávalo tušit, že tento vývoj se bude odvíjet víceméně paralelně, byť zřejmě s jinou argumentací a rétorikou.

Závěrem

Mezinárodní biologický program je jedním z mála projektů zrozených za studené války, které vedly k ustavení velkých globálních infrastruktur a stimulovaly rozvoj vědních disciplín na obou stranách železné opony v tak velké míře. Přestože tyto naděje vkládala mezinárodní vědecká komunita, reprezentovaná Mezinárodní radou vědeckých unií, již do Mezinárodního geofyzikálního roku, kvůli příliš těsnému propojení geofyzikálních věd a vojenského výzkumu se jej nepodařilo rozvinout do takového rozsahu jako v případě Mezinárodního biologického programu.⁸⁵

Stimulace biologických věd, které se staly základem pro pozdější rozvoj „nové“ vědy o životním prostředí, by nebyla možná bez obrovské institucionální podpory výzkumu, kterou inicioval právě Mezinárodní biologický program. Ten přes veškerou kritiku, která se na něj po roce 1974 snesla pro „neujasněnost jeho cílů“, splnil svou funkci katalyzátoru trendu, jenž se od šedesátých let již dlouhodobě úspěšně rozvíjel na západ od železné opony.

Mezinárodní biologický program však pro oba konkurenční politicko-vojenské bloky představoval odlišný přístup k realitě nastupující environmentální krize: zatímco západní státy v něm hledaly odpověď na hrozbu vyčerpání nerostných

83 HEJNÝ, S. – HUSÁK, Š. – KVĚT, J. – LHOTSKÝ, O.: Forty Years of Hydrobotany in Czechoslovakia, s. 337.

84 Jan Květ v e-mailu autorce ze 6.9.2015.

85 Viz TURCHETTI, Simone – ROBERTS, Peder (ed.): *The surveillance imperative: Geosciences during the Cold War and beyond*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2014.

surovin ve smyslu většího příklonu k ochraně nerostných zdrojů, socialistické země si od něj slibovaly intenzifikaci a objevení nových způsobů využití těchto zdrojů.

Přitažlivost Mezinárodního biologického programu pro socialistické státy však tkvěla nejen v tom, že jim umožnila získat nové poznatky ze zahraničí, ale také v tom, že jeho povaha plně odpovídala centrálně plánované ekonomice, kde se pracovalo s dlouhodobými výhledy. Přestože možnosti státu kontrolovat výsledky výzkumu byly v tomto smyslu díky zapojení do mezinárodních sítí omezené, stále si zachovával vliv na fungování tohoto programu skrze jeho financování. Do roku 1969 tak fungoval tento mezinárodní výzkum v československém prostředí relativně bez problémů, s nástupem „normalizace“ však došlo k rozštěpení komunity vědců, kteří se na něm podíleli. Vzniklo oficiálně protežované a státem financované pracoviště katedry MBP na Vysoké škole zemědělské v Brně, které mělo suplovat činnost odstaveného Československého národního komitétu pro MBP, ten však nadále zastával na mezinárodní úrovni hlavní koordinační roli československého výzkumu v rámci Mezinárodního biologického programu. Zatímco zprávy o činnosti katedry MBP se omezují převážně na technokratické plány a vypracování podkladových analýz, s ukončením mezinárodních závazků Československa vyplývajících z účasti na MBP zanikla i činnost a oficiální podpora této katedry. Československý národní komitét pro MBP měl na pozdější vývoj mnohem zásadnější vliv: stal se totiž základem pro nově se rodící komise a společnosti, včetně Ekologické sekce Biologické společnosti ČSAV. Toto rozštěpení na protežovaná a pouze tolerovaná centra výzkumu potvrzuje podle mého názoru tezi o možnostech a mechanismech fungování vědecké komunity i v systémech sovětského typu, zároveň pak v dlouhodobé perspektivě nabízí jedno vysvětlení, proč se propast mezi podporou vědeckého výzkumu životního prostředí a jeho faktickým stavem v Československu v sedmdesátých a osmdesátých letech neustále prohlubovala.

Tento text vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR GA15-04902S „Stalinský plán přetvoření přírody v Československu (1948–1964)“.

Trampové, přírodovědci a brontosauři

Předlistopadová zkušenost českého environmentálního hnutí jako předzvěst ekologické modernizace

Petr Jehlička – Joe Smith

Environmentální protesty hrály na konci osmdesátých let stěžejní roli v rozkladu československého komunistického režimu.¹ Možná i proto byla v devadesátých letech řada analýz českého environmentálního hnutí napsána primárně z pohledu politologie.² Environmentální hnutí bylo považováno za klíčového aktéra občanské společnosti a v centru pozornosti byl především jeho podíl na demokratizaci postsocialistické společnosti. Konceptně se tyto studie opíraly o teorie mobilizace zdrojů a struktury politických příležitostí. Pozornost badatelů byla zaměřena téměř výhradně na období od počátku devadesátých let a historie hnutí před rokem 1989 zůstávala stranou zájmu. Komplexnější dějiny českého environmentálního hnutí mezi polovinou sedmdesátých a koncem osmdesátých let se pokusilo sestavit jen

-
- 1 Tento text je revidovanou a aktualizovanou verzí článku „Out of the Woods and into the Lab: Exploring the Strange Marriage of American Woodcraft and Soviet Ecology in Czech Environmentalism“ autorů Petra Jehličky a Joea Smitha, vydaného v roce 2007 v časopise *Environment and History* (roč. 13, č. 2, s. 187–210). Text vychází v *Soudobých dějinách se svolením White Horse Press, vydavatele časopisu Environment and History*.
 - 2 WOLCHIK, Sharon L.: *Czechoslovakia in Transition: Politics, economics and society*. London – New York, Pinter 1991; KUNDRATA, Miroslav: *Czechoslovakia*. In: FISHER, Duncan – DAVIS, Clare – JURAS, Alex – PAVLOVIC, Vukasin (ed.): *Civil Society and the Environment in Central and Eastern Europe*. London, Ecological Studies Institute 1992, s. 31–50; FAGIN, Adam: *Environment and Transition in the Czech Republic*. In: *Environmental Politics*, roč. 3, č. 3 (1994), s. 479–494; TÝŽ: *The Development of Civil Society in the Czech Republic: The Environmental Sector as a Measure of Associational Activity*. In: *Journal of European Area Studies*, roč. 7, č. 1 (1999), s. 91–108.

několik málo autorů.³ Vzdálenější historie šedesátých a počátku sedmdesátých let ale zůstávala nadále zahalena tajemstvím – možná i proto, že spadala mimo rámec osobní zkušenosti většiny polistopadových aktivistů, kteří představovali hlavní zdroj informací pro velkou část existující literatury.⁴ Ranější fázi dějin hnutí se zabývali Miroslav Vaněk a Dana Zajoncová.⁵ Zajoncová studovala i počátky českého moderního environmentalismu na konci padesátých let.⁶

Tento článek má dva navzájem související cíle. Zaprvé, usiluje vystopovat původ českého moderního environmentalismu a jeho vývoj v době komunistického režimu, načrtnout a osvětlit jeho jedinečný charakter, poukázat na jeho překvapivě dlouhou historii a na propojení dvou základních komponent: romantického pojetí založeného na praktických znalostech a dovednostech pobytu v přírodě v interakci s racionálním, přírodovědeckým pojetím environmentalismu. Zadruhé, snaží se využít tato nová zjištění a argumenty pro příspěvek k diskusi o platnosti konceptu ekologické modernizace, který je v současnosti hegemonickým západním environmentálním diskurzem, ve společnostech mimo politický a ekonomický kontext západních rozvinutých průmyslových společností, v nichž tento koncept původně vznikl.

Na rozdíl od většiny textů o východoevropském environmentalismu a politice životního prostředí před rokem 1989, jež akcentují nezáměr komunistických režimů o životní prostředí, ukazuje Zsuzsa Gilleová ve své analýze odpadového hospodářství v Maďarsku, jak se v posledním desetiletí socialistického období přinejmenším některá odvětví pokoušela environmentální problémy řešit.⁷ Autorka dále tvrdí, že maďarský systém nakládání s odpady v osmdesátých letech, zaměřený na podchycení odpadu vznikajícího ve fázi výroby (na rozdíl od pozdějších systémů

3 Např. TICKLE, Andrew – VAVROUŠEK, Josef: Environmental Politics in the Former Czechoslovakia. In: TICKLE, Andrew – WELSH, Ian (ed.): *Environment and Society in Eastern Europe*. Harlow, Longman 1998, s. 114–145; JEHLIČKA, Petr: The New Subversives: Czech Environmentalists after 1989. In: FLAM, Helena (ed.): *Pink, Purple, Green: Women's, Religious, Environmental, and Gay/Lesbian Movements in Central Europe Today*. Boulder (Colorado), East European Monographs 2001, s. 91–94.

4 Většina klíčových postav hnutí ke konci 90. let byli veteráni, kteří do hnutí vstoupili v 80. letech (JEHLIČKA, Petr – SARRE, Philip – PODOBA, Juraj: The Czech Environmental Movement's Knowledge Interests in the 1990s: Compatibility of Western Influences with pre-1989 Perspectives. In: *Environmental Politics*, roč. 14, č. 1 (2005), s. 64–82).

5 Viz VANĚK, Miroslav: *Nedalo se tady dýchat*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996; TÝŽ: Zelené mládí. In: TÝŽ (ed.): *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Votobia 2002, s. 237–272; ZAJONCOVÁ, Dana: *Stačí jen si vyjít ven, kde louky krásí zem: Ochrana krajiny Bílých Karpat 1975–1984*. Nепublikovaná magisterská disertace, Brno, Masarykova univerzita 2004.

6 ZAJONCOVÁ, Dana: *TIS: Svaz pro ochranu přírody, krajiny a lidí*. Nепublikovaná bakalářská práce, Brno, Masarykova univerzita 2003.

7 GILLE, Zsuzsa: Legacy of Waste or Wasted Legacy? The End of Industrial Ecology in Post-Socialist Hungary. In: *Environmental Politics*, roč. 9, č. 1 (2000), s. 203–231; TÁŽ: *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History: The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Bloomington, Indiana University Press 2007.

zaměřených na odpad vznikající při spotřebě), environmentální integraci, prevenci, ekonomickou a technickou odbornost a technologické inovace, byl z teoretického pohledu v souladu s ideály a cíli ekologické modernizace, tak jak se tento koncept v osmdesátých a devadesátých letech vyvíjel zejména v západním Německu a Nizozemsku. Gilleová rozebírá, jak byl tento systém vzápětí po pádu „starého režimu“ zrušen, protože od začátku devadesátých let Maďarsko importovalo západní technická řešení pro oblast odpadového hospodářství, a jak byl odpadový systém založený na prevenci nahrazen systémem preferujícím zpracování, skládkování a spalování odpadu (řešení „na konci výpusti“). Po roce 1989 maďarští politici i odborníci existující systém nakládání s odpady opustili, protože ho vnímali jako zdiskreditovaný z důvodu jeho napojení na centrální plánování a státní vlastnictví. Gilleová ale ukazuje, že v nových podmínkách by šlo paradoxně o přístup potenciálně inovativní a kompatibilní s environmentálním diskurzem (nikoliv nutně praxí) šířeným ze Západu.

Při studiu kognitivních a praktických aspektů českého environmentálního hnutí v historické perspektivě čerpáme v tomto textu z teze Zsuzsy Gilleové o kompatibilitě některých přístupů a pohledů na životní prostředí v období socialismu s pohledy a přístupy spojovanými se západním pojetím ekologické modernizace. Na rozdíl od maďarského státního systému nakládání s odpady však nebyly zkušenosti, názory a styl činnosti českého environmentálního hnutí ze socialistického období po roce 1989 odmítnuty, protože vznikaly jako kritika řízení veřejné politiky v období socialismu. V tomto textu formulujeme a snažíme se obhájit tezi, že ideové charakteristiky českého environmentálního hnutí utvořené za socialismu otevřely hnutí myšlenkám ekologické modernizace jako politického programu, který začali těsně po změně režimu v roce 1989 v Česku šířit různí západní aktéři.

Tuto argumentaci budeme v textu rozvíjet následujícím způsobem: Začneme nastíněním ekologické modernizace a úlohy environmentálních hnutí v této transformaci. V druhé části článku ukážeme, do jaké míry se rysy českého environmentálního hnutí v postsocialistickém období shodovaly s charakteristikami ekologicky modernizovaného environmentálního hnutí. Pozoruhodná stabilita vůdčích osobností hnutí a jejich výpovědi o dlouhodobé stálosti vlastních postojů se staly podnětem k prozkoumání vzdálenější minulosti hnutí a okolností jeho vzniku v padesátých letech, díky nimž získalo svůj specifický charakter. Tyto historické počátky českého moderního environmentálního hnutí přibližuje třetí část článku. V následující kapitole analyzujeme formativní zkušenosti dvou režimem podporovaných ochrannářských organizací v sedmdesátých a osmdesátých letech. Příspěvek odborníků a přírodovědecké odbornosti k utváření postojů a názorů v českém environmentálním hnutí je obsahem páté části. Předposlední část textu přináší shrnutí charakteru českého environmentálního hnutí: historicky utvářená kultura praktické znalosti přírody, motivačně důležitá pro participaci na činnosti hnutí, je v něm propojena s vědeckou racionalitou uplatňovanou při řešení konkrétních problémů. Závěr textu uvádí zjištění o historické formativní zkušenosti českého environmentálního hnutí do souvislosti se současnou diskusí o roli environmentálních hnutí v procesu ekologické modernizace.

Ekologická modernizace a environmentální hnutí

Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let došlo k zásadní proměně západního dominantního diskurzu o životním prostředí a vývoji společnosti. Koncept environmentálních limitů ekonomického růstu spolu s teoriemi demodernizace a deindustrializace nahradil diskurz a hodnotový systém neproblematicky akceptující modernitu, ekonomický růst a akumulaci kapitálu – zrodil se tak koncept takzvané ekologické modernizace.⁸ Základním předpokladem ekologické modernizace je, že životní prostředí a ekonomika se mohou navzájem posilovat. Původ ekologické modernizace bývá spojován s činností Organizace pro ekonomickou spolupráci a rozvoj (OECD) a Světové komise pro životní prostředí a rozvoj (*World Commission on Environment and Development*) pod vedením norské premiérky Gro Harlem Brundtlandové v polovině osmdesátých let.

Ekologická modernizace – jako teorie sociální změny i jako politický program – se nesoustředí ani tak na zlepšování fyzického prostředí jako na společenskou a institucionální transformaci. V devadesátých letech se stala institucionalizovanou environmentální „normou“ – ochrana životního prostředí totiž byla „přerámována“ v duchu soudobého normativního ekonomického prostředí charakterizovaného podporou volného obchodu a tržních sil jako hlavního motoru ekonomického růstu a ústupem státu z řízení ekonomiky. Ekologické modernizaci jde v podstatě o „restrukturalizaci kapitalistické politické ekonomie do ekologicky přijatelnější podoby“.⁹ Degradace životního prostředí je sice považována za strukturální problém vyžadující změny v organizaci kapitalistického hospodářství, není však podnětem k volání po zcela odlišném politicko-ekonomickém systému.¹⁰

Většina badatelů v oboru by se zřejmě shodla na následujících hlavních rysech ekologické modernizace:

- Ochrana životního prostředí a ekonomický růst jako hra s pozitivním výsledkem;
- růst významu tržní dynamiky a ekonomických aktérů (výrobců, spotřebitelů, pojišťovatelů) jako nositelů ekologické restrukturalizace;
- preventivní úloha vědy a techniky v podobě technických a organizačních inovací;
- transformace domácí úlohy státu směrem k decentralizovanějšímu, pružnějšímu a konsenzuálnímu environmentálnímu řízení a vládnutí odzdoła nahoru;
- národní (západní průmyslový) stát zároveň zůstává ústřední analytickou jednotkou ekologické modernizace;
- větší zapojení environmentálních hnutí do veřejných a soukromých rozhodovacích institucí, partnerství mezi veřejnými úřady, podniky a nevládními organizacemi.

8 Viz WEALE, Albert: *The New Politics of Pollution*. Manchester, Manchester University Press 1992.

9 Viz DRYZEK, John: *The Politics of Earth: Environmental Discourses*. Oxford, Oxford University Press 1997.

10 Viz HAJER, Maarten A.: *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford, Oxford University Press 1995.

Co se týká posledního bodu, přesná podoba většího zapojení environmentálních hnutí do těchto procesů se v literatuře rozebírá jen zřídka.¹¹ Zdá se však, že v literatuře věnované ekologické modernizaci panuje široký konsenzus o tom, že v rámci tohoto procesu dochází k transformaci environmentálních hnutí, kterou podle Sonnenfelda¹² charakterizují následující změny:

- Posun směrem od radikální opozice vůči kapitalismu, industrializaci a byrokratizaci k orientaci na institucionální reformy;
- posun od sounáležitosti s „novými sociálními hnutími“ včetně hnutí za práva žen a hnutí za spravedlivější rozvoj globálního Jihu k výhradnější orientaci na životní prostředí;
- posun z periferního aktéra směrem k ústřednější roli v environmentální transformaci společnosti;
- posun od kritiky zvenčí směrem ke komunikaci, vyjednávání a konzultaci přímo s ekonomickými aktéry a zástupci státu;
- posun od dominantní role v nastolování témat v oblasti životního prostředí k roli jednoho z aktérů ovlivňujících tyto procesy;
- posun od úzké spolupráce se státem k užší spolupráci s tržními aktéry.

Ekologicky modernizované české environmentální hnutí po roce 1989

Existují silné indicie, že charakter činnosti českého environmentálního hnutí po roce 1989 byl převážně v souladu s výše uvedeným popisem ekologicky modernizovaného environmentálního hnutí.¹³ Analýza znalostních zájmů¹⁴ (*knowledge*

11 Mezi výjimky patří např. následující studie: HELJDEN, Hein-Anton van der: Environmental Movements, Ecological Modernization and Political Opportunity Structures. In: *Environmental Politics*, roč. 8, č. 1 (1999), s. 199–221; MOL, Arthur P. J.: The environmental movement in an era of ecological modernization. In: *Geoforum*, sv. 31, č. 1 (2000), s. 45–56; SONNENFELD, David A.: Social Movements and Ecological Modernization: The Transformation of Pulp and Paper Manufacturing. In: *Development and Change*, sv. 33, č. 1 (2002), s. 1–37.

12 SONNENFELD, D. A.: Social Movements and Ecological Modernization.

13 Srv. např. JANCAR-WEBSTER, Barbara: Environmental Movements and Social Change in the Transition Countries. In: *Environmental Politics*, roč. 7, č. 1 (1998), s. 69–90; JEHLÍČKA, P.: The New Subversives (viz pozn. 3).

14 Tento výzkum tvořilo jednadvacet hloubkových rozhovorů s „intelektuály hnutí“ vedených v zimě 1999.

interests) intelektuálů¹⁵ českého ekologického hnutí¹⁶ ke konci devadesátých let odhalila myšlenky, názory a přesvědčení, které charakterizují environmentální hnutí utvářené ekologickou modernizací: Zhoršování životního prostředí často považovali za důsledek podnikatelských aktivit podporovaných místními či celostátními politiky. To se jen výjimečně promítlo do identifikace příčin těchto potíží ve strukturálních problémech liberálního kapitalismu. Hlavními kritérii pro řešení ekologických sporů byly pro tyto intelektuály vědecké důkazy a odborné poznatky. Předpoklad účinných řešení environmentálních problémů viděli v liberální demokracii a tržní ekonomice. Za spouštěč společenské změny považovali změny na individuální úrovni. Systémovou proměnu jako předpoklad řešení environmentálních problémů často explicitně odmítali. Částečné řešení současných problémů mohla podle nich přinést technika spolu s využitím tržních a pružných nástrojů environmentální politiky. Přednost dávali přitom technologiím malých měřítek. Obzvláště pozitivní úlohu při zvyšování účinnosti přisuzovali technologii v podobě využití obnovitelných zdrojů.¹⁷

Hlavním kolektivním aktérem byla podle názoru dotazovaných intelektuálů „občanská společnost“, jejíž ústřední složku tvořily aktivistické, například environmentální skupiny. Členové environmentálních skupin měli vytvářet společenství přátel, kteří si mohou navzájem důvěřovat. Environmentální skupiny měly působit jako prostředník mezi jednotlivými občany, nebo ještě lépe mezi místními skupinami občanů a ústředními státními orgány. Ústřední orgány měly s environmentálními skupinami vést konzultace a jednat s nimi jako s partnery. Racionálním argumentům

-
- 15 „Intelektuálové hnutí“ formulují znalostní zájmy a kognitivní identitu hnutí způsobem, který má mobilizovat aktivisty a apelovat na širší veřejnost (viz EYERMAN, Ron – JAMISON, Andrew: *Social Movements: a Cognitive Approach*. Cambridge, Polity Press 1991, s. 98). „Intelektuálové hnutí“ se liší od „etablovaných intelektuálů“, kteří se sice částečně podílejí na formování hnutí, ale náleží k oficiálním institucím, a proto mají tendenci formulovat spíše postoje „establishmentu“ (viz JAMISON, Andrew – EYERMAN, Ron – CRAMER, Jacqueline: *Where Do Intellectuals Come from? On the Formation of Intellectuals in the Environment Movement*. In: ELZINGA, Aant – NOLIN, Jan – PRANGER, Rob – SUNESSON, Sune (ed.): *In Science We Trust? Moral and Political Issues of Science in Society*. Lund, Lund University Press 1990, s. 302–322). Respondenti v českém průzkumu byli osoby celostátně známé – alespoň v kruzích environmentálního hnutí – a přispívali do periodik hnutí, někteří se pravidelně prezentovali v elektronických i tištěných médiích (viz JEHLIČKA, P. – SARRE, P. – PODOBA, J.: *The Czech Environmental Movement's Knowledge Interests* – viz pozn. 4).
- 16 Kosmologický rozměr hnutí tvoří světonázorové předpoklady, postoje k přírodě a společnosti a jejich vzájemné vztahy. Technologický rozměr představují konkrétní technologické otázky ve středu pozornosti hnutí a stanovení konkrétních zájmů v souvislosti s praktickou činností (JAMISON, Andrew – EYERMAN, Ron – CRAMER, Jacqueline – LÆSSØE, Jeppe: *The Making of the New Environmental Consciousness: a Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands*. Edinburgh, Edinburgh University Press 1990). Organizační rozměr zahrnuje způsoby organizování produkce a šíření znalostí hnutí (JAMISON, A. – EYERMAN, R. – CRAMER, J.: *Where Do Intellectuals Come from?*).
- 17 Viz JEHLIČKA, P. – SARRE, P. – PODOBA, J.: *The Czech Environmental Movement's Knowledge Interests*.

a chování měly obě strany dávat přednost před emocionálně motivovaným chováním. Konečným výsledkem činnosti environmentálních skupin na místní úrovni se měl stát jedinec, který prostřednictvím vědomé, hodnotově motivované změny životního stylu pomáhá vytvářet harmoničtější vztah mezi společností a životním prostředím. Vzhledem k důrazu kladenému na tržní ekonomiku a jednotlivce významnou roli přisuzovali „zelené“ spotřebě vedené osobními zájmy. Trvalý ekonomický růst a administrativní regulace byly v jejich pohledu stigmatizovány. Přesto měl stát podle nich zajišťovat, aby jednotlivci měli volbu mezi spotřebou pro životní prostředí škodlivou a spotřebou ekologicky příznivou. Tu přitom považovali za prospěšnější i z ekonomického hlediska.

Bylo by lákavé tvrdit, že se tyto postoje utvářely a vyvíjely v průběhu devadesátých let v důsledku západních vlivů. Analytičky environmentalismu ve střední a východní Evropě po roce 1989 předpokládaly, že zásadní změnu ve formě a funkci environmentalismu v tomto regionu, která nastala v devadesátých letech, provázely obdobně dalekosáhlý posun ve vidění světa neboli ve „znalostních zájmech“.¹⁸ Rozhovory z let 1998–1999 s osobnostmi českého environmentálního hnutí však obsahovaly jen minimum dokladů o tom, že by zkušenost z postsocialistického období transformace přinesla zároveň hlubokou proměnu názorů a myšlení respondentů.¹⁹ Stopy namísto toho vedly do relativně vzdálené minulosti, poukazyvaly na význam tehdejšího vývoje a na některé překvapivé historické vlivy. Pátrání po zdrojích kompatibility ideových charakteristik českého environmentálního hnutí z konce devadesátých let s principy ekologické modernizace si vyžádalo prozkoumat historické formativní zkušenosti tohoto hnutí.

Prehistorie českého environmentálního hnutí. Tis a jeho výchovná strategie na mikroúrovni

Okolnosti vzniku první české environmentální organizace potvrzují důležitost dvou hlavních zdrojů českého environmentalismu: romantické tradice výchovy dětí v duchu lesní moudrosti (*woodcraft*) na jedné straně a přírodovědecké racionality a odborných biologických znalostí na straně druhé. Počátek českého moderního environmentalismu lze s velkou jistotou datovat k 3. březnu 1957, kdy si zoolog Otakar Leiský vyšel s rodinou na vycházku do Prokopského údolí v Praze. Přistoupila k nim skupina chlapců dychtivých dozvědět se něco o tomto přírodně

18 Viz např. JANCAR-WEBSTER, B.: *Environmental Movements and Social Change in the Transition Countries*; HICKS, Barbara – CARMIN, JoAnn: *Finding the ‘Social’ in Movements: International Triggering Events, Transnational Networks, and Environmentalism in Postcommunist Central Europe*. (Materiál prezentovaný na 4. konferenci Mezinárodní společnosti pro výzkum terciálního sektoru v Dublinu v červnu 2000.)

19 JEHLIČKA, P. – SARRE, P. – PODOBA, J.: *The Czech Environmental Movement’s Knowledge Interests* (viz pozn. 4).

Zoolog a průkopník ochrany přírody v Československu Otakar Leiský (1925). Založil Sekci ochrany přírody Společnosti Národního muzea (1958), nezávislý TIS – Svaz pro ochranu přírody a krajiny (1969) a Hucul Club (1972), který měl podstatnou zásluhu na záchraně plemena huculských koní (www.ceskatelevize.cz)

atraktivním místě.²⁰ Od tohoto setkání se pak skupina scházela pravidelně každý týden. V létě 1957 Otakar Leiský, který byl v mládí skautem, pro tuto skupinu mládeže zorganizoval letní tábor s programem podle výchovného modelu lesní moudrosti (hry v přírodě, výlety, základy ekologie).

Nedlouho po komunistickém převratu, v roce 1951, byly v Československu skauting a *woodcraft* zakázány a jedinou režimem schválenou organizací pro mladé lidi se stal Československý svaz mládeže (ČSM), po roce 1970 přejmenovaný na Socialistický svaz mládeže (SSM), jehož součástí byla i dětská Pionýrská organizace. Otakar Leiský usiloval o to, aby jeho skupina zůstala mimo svaz mládeže, zároveň se však chtěl vyvarovat pronásledování ze strany úřadů. Musel tedy pro její činnost najít oficiálně akceptované zastřešení. Založení nové organizace nebylo možné, a tedy jedinou schůdnou cestou bylo připojit se k režimem již schválenému subjektu. Tak došlo v roce 1958 ke vzniku nové sekce Společnosti Národního muzea – sekce ochrany přírody. Během šedesátých let se sekce v důsledku vzrůstajícího počtu členů transformovala ve Sbor ochrany přírody při Společnosti Národního muzea.²¹ V listopadu 1969 sbor využil politické oblevy v souvislosti s pražským jarem,

²⁰ Viz ZAJONCOVÁ, D.: *TIS: Svaz pro ochranu přírody, krajiny a lidí* (viz pozn. 6).

²¹ Viz VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 32 (viz pozn. 5).

od Společnosti Národního muzea se odloučil a zaregistroval se u ministerstva vnitra jako nezávislá organizace pod názvem Tis – Svaz pro ochranu přírody a krajiny.

Tři ze šesti zakládajících členů Sekce ochrany přírody Společnosti Národního muzea byli profesionální zoologové.²² Zoolog Leiský, zaměstnaný ve Státním ústavu památkové péče a ochrany přírody, formálně zastával po celá dvě desetiletí existence této organizace funkci jejího jednatele a byl i vůdčí postavou Sekce ochrany přírody (poté Sboru ochrany přírody a Tisu). Reprezentativní funkci předsedy Tisu však obvykle zastával známý a uznávaný vědec, například akademik (což byl nejvyšší vědecký titul, kterého bylo možno před rokem 1989 v Československu dosáhnout).

V době svého vrcholu v roce 1979 měl Tis šestnáct tisíc členů. Dana Zajoncová rozlišila čtyři hlavní skupiny jeho členstva.²³ Tis kladl velký důraz na ekologickou výchovu mladých lidí a na „zážitek pobytu v přírodě“. Proto první velkou skupinu členů Tisu tvořily děti a mládež v Klubech mladých ochránců přírody. Druhou skupinou byli vědci, odborníci, kteří buď vyučovali biologii a příbuzné obory na vysokých školách, nebo se zabývali biologickým výzkumem v Československé akademii věd. Do třetí skupiny patřili profesionálové, kteří využívali své vysokoškolské vzdělání v biologii a jiných vědních oborech aplikovaným způsobem, například jako středoškolská pedagogové, správci lesů a podobně. Čtvrtou skupinu pak tvořili členové bez specializovaného vzdělání, ale s osobním zájmem o přírodu a životní prostředí a se zkušenostmi s pobytem v přírodě. Mnozí z této skupiny bývali dříve skauty, trampy a „woodcraftery“.

Tramping bylo volné hnutí, jehož počátky sahají do období po první světové válce. Jeho původ souvisí s šířením amerických hodnot a kultury v podobě literatury a westernů o americkém západě 19. století.²⁴ Český tramping prošel několika velkými transformacemi. V době socialismu umožňoval skupinám podobně smýšlejících přátel nalézt útočiště před tíživou každodenní realitou ve srubech a na tábořištích uprostřed přírody.²⁵ Historicky se tramping váže ke stejné tradici lesní moudrosti jako český skauting.

Přínejmenším pro některé vůdčí postavy Tisu byly tramping a ochrana přírody v „tisouském“ stylu spřízněné aktivity. Například Eva Olšanská, vedoucí sekce Tisu pro výchovu dětí, řídila v letech 1969–1970 v měsíčníku *Tramp* (s nákladem čtyřicet

22 *Tamtéž*.

23 ZAJONCOVÁ, D.: *TIS: Svaz pro ochranu přírody, krajiny a lidí*.

24 Viz WAIC, Marek–KÖSSL, Jiří: *Český tramping 1918–1945*. Praha–Liberec, Práh–Ruch 1992.

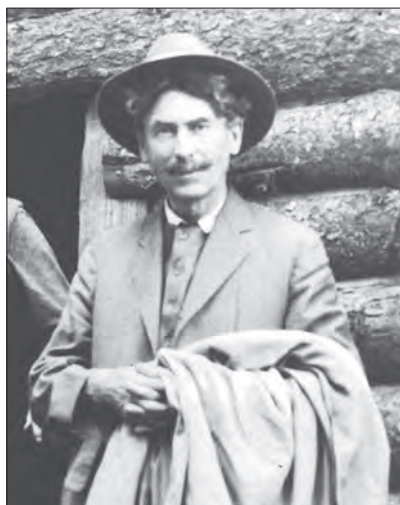
25 Další podrobnosti o českém trampingu přináší např. následující práce: BREN, Paulina: *Weekend Getaways: The Chata, the Tramp, and the Politics of Private Life in Post-1968 Czechoslovakia*. In: CROWLEY, David – REID, Susan E. (ed.): *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. London, Berg 2002, s. 123–140; JEHLÍČKA, Petr: *Indiáni z Čech: Kouzlo woodcraftu v české společnosti ve 20. století*. In: BLECKING, Dieter – WAIC, Marek (ed.): *Odras středoevropských minoritních kultur ve sportu*. Praha, Karolinum 2010, s. 97–114; WAIC, Marek: *Český tramping*. In: *Tamtéž*, s. 115–119.

tisíc výtisků) rubriku s názvem „Pod snítkou tisu“. Tímto způsobem šířila informace o činnosti Tisu v rámci trampského hnutí a získávala pro organizaci nové členy.²⁶

Spektrum činnosti Tisu zahrnovalo mapování vzácných druhů živočichů a rostlin, péči o prameny, krmení ptactva a vzdělávání dětí i hojně navštěvované veřejné přednášky a ochranné expedice do vzdálených zemí jako Vietnam, Peru, Ekvádor, Indie, Tunisko a Keňa. Po celou dobu své nezávislé existence (1969–1979) nedostával Tis od státu žádnou finanční podporu. Členové Tisu k financování své činnosti využívali řadu inovativních postupů. Kromě členských příspěvků tvořily zdroje příjmů veřejné přednášky, filmové projekce a víkendové práce pro zemědělská družstva nebo státní lesní správu. K zajištění příjmů se v Tisu rozvinula podnikatelská kultura a díky specializovaným dovednostem a odbornosti mnoha svých členů vydal Tis během sedmdesátých let třicet poradenských zpráv, v některých případech připomínajících dnešní proces posuzování vlivů na životní prostředí (*Environment Impact Assessment – EIA*). Tyto zprávy si objednávaly různé státní orgány a bylo mezi nimi i komplexní ekologické posouzení lokality pro politicky a ekologicky citlivou těžbu uranu.²⁷

Vedení Tisu bylo hrdé na svou nezávislost a schopnost udržovat organizaci mimo režimní instituce včetně Národní fronty. Organizace se však zároveň podílela na nejrozličnějších formách spolupráce. Řečeno dnešním slovníkem, podstatnou charakteristikou činnosti Tisu byla široká škála spolupráce s různými zainteresovanými stranami (*stakeholders*), ať už šlo o školy, muzea, místní samosprávy, nebo instituce státní ochrany přírody včetně správ chráněných krajinných oblastí.

Od poloviny sedmdesátých let československé úřady systematicky hledaly způsoby, jak Tis destabilizovat. Organizaci například nebylo povoleno uskutečnit svůj druhý sjezd. Poté co Tis těmto nátlakovým akcím odolal, sáhlo ministerstvo vnitra

Angloamerický spisovatel, ilustrátor a zakladatel hnutí lesní moudrosti Ernest Thompson Seton (1860–1946). Jeho myšlenkové inspirace se z meziválečného Československa přenesly do počínajícího zájmu o ochranu přírody v padesátých a pozdějších letech (repro history.oa-bsa.org)

26 Zajímavým dokladem úzké sounáležitosti mezi členy Tisu, trampy a skauty je tabulka ve faksimile dokumentu Státní bezpečnosti ze 70. let, kde pod názvem „Tis“ se ve výčtu jeho členů uvádějí „trampové, skauti, pravicové a kriminální živly“ (viz CUHROVÁ, Libuše: *Dvacet let ve stínu: Malá kapitola z dějin českého skautingu*. In: VANĚK, M. (ed.): *Ostrůvky svobody*, s. 152 – viz pozn. 5).

27 Viz ZAJONCOVÁ, D.: *TIS: Svaz pro ochranu přírody, krajiny a lidí*, s. 46 n.

k výhružce, že nerozpustí-li se organizace sama, bude vybito stádo jedinečných karpatských huculských koní, o něž pečovala skupina členů.²⁸ Tis nakonec v prosinci 1979 tomuto nátlaku úřadů podlehl a „dobrovolně se rozpustil“.²⁹

Aktivismus první moderní české environmentalistické organizace byl nezvyklou kombinací vědecky podložené ochrany přírody a emocionálního, romantického vztahu k přírodě. Zatímco ve své praktické ochrannářské práci a poradenství byli členové Tisu vedeni přírodovědeckou racionalitou a odborností, jejich výchovný program pro děti a mládež měl silný duchovní rozměr. Dana Zajoncová vztáhla tuto stránku činnosti Tisu k vlivu výchovného systému lesní moudrosti, který na počátku dvacátého století vytvořil spisovatel, přírodovědec a pedagog Ernest Thompson Seton ve Spojených státech. Setonovy romantické knihy o severoamerické divočině a o lesní moudrosti byly v Československu velmi populární jak před druhou světovou válkou, tak v období socialismu a on sám před válkou v Československu přednášel.³⁰

Zkušenosti s lesní moudrostí a skautingem ovlivnily řadu vůdců Tisu včetně jeho zakladatele Otakara Leiského a do Tisu také mnoho bývalých skautů vstoupilo.³¹ Prakticky byl program Tisu pro mládež přímým a vědomým pokračováním (nebo náhražkou) výchovných systémů skautingu a lesní moudrosti. Usiloval o vštěpování citlivého vztahu člověka k přírodě, schopnosti vnímat její krásu a rozvíjet zážitek *pobytu v přírodě* jako osvobozující zkušenost.³²

Důraz na výchovu mládeže v Tisu byl výrazem klíčové reformní strategie českého environmentálního hnutí na mikroúrovni. Ta byla zaměřená na výchovu k environmentálně pozitivním změnám v chování jednotlivce, které měly vést k harmoničtějšímu vztahu mezi společností a životním prostředím. Tuto strategii poté rozvíjely další dvě organizace – Český svaz ochránců přírody (ČSOP) a hnutí Brontosaurus.

28 *Tamtéž*, s. 60–63.

29 VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 34.

30 Setonův týdenní pobyt v Praze v prosinci 1936 podrobně zmapoval František Kožíšek (KOŽÍŠEK, František: *Seton v Praze*. Praha, Liga lesní moudrosti 2006, 2., upravené vydání). Lesní moudrost v České republice stále existuje jako volné hnutí a jako organizace pod názvem Liga lesní moudrosti.

31 CUHROVÁ, L.: *Dvacet let ve stínu*, s. 148.

32 V řadě případů se tyto názory, přesvědčení a hodnoty v pozadí činnosti Tisu shodují s vlivy utvářejícími názory respondentů ve zmíněném průzkumu ze zimy 1999 a poukazují na důležitost a dlouhodobý vliv jedinečného domácího proudu formativních zážitků pro rozvoj českého environmentalismu (JEHLIČKA, P. – SARRE, P. – PODOBA, J.: *The Czech Environmental Movement's Knowledge Interests – viz pozn. 4*). Když měly dotazované osobnosti poukázat na jiné než vzdělávací a rodinné vlivy, které podle nich formativně působily na jejich environmentální postoje, pět z nich se zmínilo o svých trampských zkušenostech a čtyři o svém členství ve skautu. Čtyři dotazovaní uvedli jako své dětské formativní zážitky romantické knihy od Karla Maye, Ernesta Thompsona Setona a Jaroslava Foglara.

Oficiálně schvalovaný environmentální aktivismus 70. a 80. let. Hnutí Brontosaurus a Český svaz ochránců přírody

V posledních pěti, šesti letech existence se Tis o některé své klíčové odborníky či aktivisty dělil s jinou ekologickou iniciativou, s hnutím Brontosaurus.³³ Kořeny Brontosaura sahají do roku 1973, kdy několik mladých lidí, členů Socialistického svazu mládeže v Ústavu krajinné ekologie (ÚKE) Československé akademie věd v Praze, pod vlivem myšlenek Konference OSN o životním prostředí člověka ve Stockholmu v roce 1972 zahájilo kampaň pod heslem „Brontosaurus to nepřežil, protože přerostl své možnosti“ se zaměřením na ekologickou výchovu mládeže.³⁴ Myšlenky se chopil Ústřední výbor SSM a vyhlásil rok 1974 Rokem ochrany a tvorby životního prostředí. Jeho hlavním projevem byla rozsáhlá mediální kampaň připravená odborníky z Ústavu krajinné ekologie a zaměřená na děti a mládež. Na kampani se podílely dětské časopisy i Československá televize a rozhlas. Každý měsíc roku byl věnován konkrétnímu problému životního prostředí: například znečištění vzduchu, nakládání s odpady, dopravě či znečištění vod.³⁵

V dobách svého největšího rozkvetu mohl Brontosaurus počítat s téměř deseti tisíci dobrovolníky.³⁶ Z rozmanité činnosti Brontosaura byly nejpoblárnější letní tábory konané v přírodně atraktivních oblastech. Účastníci po dva týdny pracovali jako dobrovolníci, poptávka však vysoce překračovala nabídku míst. Účastnit se mohlo jen

33 Například vůdčí aktivisté Tisu Eliška Nováková a Václav Petříček se také podíleli na kampaních Brontosaura (VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 34; ZAJONCOVÁ, D.: *TIS: Svaz pro ochranu přírody, krajiny a lidí*).

34 Podkladové materiály pro československou delegaci na stockholmské konferenci připravovali zaměstnanci Ústavu krajinné ekologie. Tuto činnost koordinovali ředitel Emil Hadač a jeho zástupkyně Eliška Nováková. I když se Československo spolu s dalšími socialistickými zeměmi (kromě Rumunska) na protest proti vyloučení Německé demokratické republiky konference nakonec nezúčastnilo, v komunitě mladých českých vědců-ekologů myšlenky spojené s konferencí, zejména o důležitosti ekologické výchovy mládeže, silně rezonovaly. (Viz BOUZKOVÁ, Šimona: Hnutí Brontosaurus. In: *Sedmá generace*, roč. 8, č. 11 (1999), s. 19 n.; TÁŽ: *Hnutí Brontosaurus: Materiál ekologické sekce KVTCM ČÚV SSM a Komise ŽP P-ČÚV SSM*. Praha, SSM 1989; ČINČERA, Pavel – FRAŇKOVÁ, Adéla: Hnutí Brontosaurus do rozdělení. In: *Veronica*, roč. 18, zvláštní č. 16 (2004), s. 37–40; záznam rozhovoru autorů s Václavem Petříčkem, Praha, 27. září 2005, v osobním archivu autorů.) Jako další důvod, který vedl ke vzniku Akce Brontosaurus, uvádí Jaroslav Stoklasa (v 70. a 80. letech pracovník Ústavu krajinné ekologie, zakládající člen Ekologické sekce Biologické společnosti ČSAV) nutnost politické angažovanosti zaměstnanců Ústavu krajinné ekologie. Mladí zaměstnanci ústavu proto založili organizaci SSM, jejíž náplní práce byla propagace ekologické výchovy. (STOKLASA, Jaroslav: V životě jsem měl obrovskou kliku: Rozhovor s Jaroslavem Stoklasou. In: *Sedmá generace*, roč. 15, č. 5 (2006), s. 22–25, zde s. 23.) Autoři děkují anonymnímu recenzentovi tohoto textu za postřeh, že heslo Akce Brontosaurus bylo také ovlivněno tehdejší diskusí o mezích růstu, vyvolanou stejnojmennou publikací Římského klubu (*The Limits to Growth*) vydanou v roce 1972.

35 Viz VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 36.

36 Viz KUNDRATA, M.: *Czechoslovakia* (viz pozn. 2).

Novinář a publicista Josef Velek (1939–1990), jeden ze zakladatelů hnutí Brontosaurus (na snímku z ledna 1983). Jako redaktor časopisu Mladý svět publikoval vedle cestopisných reportáží pravidelnou rubriku věnovanou ochraně přírody a stal se tak průkopníkem ekologické žurnalistiky v Československu (foto ČTK)

kolem desetiny žadatelů. Brontosaurus také organizoval fotografické a výtvarné soutěže o ekologické problematice.

Nejdůležitějším aktérem českého environmentálního hnutí v osmdesátých letech byl Český svaz ochránců životního prostředí, založený na základě usnesení české vlády v září roku 1979 jako náhrada za zrušený Tis. Zatímco vedení Tisu odmítalo do nově vytvořené organizace vstoupit, mnoho členů místních poboček, jimž byl ČSOP prezentován jako následnická organizace Tisu, se k novému svazu připojilo. Ke konci osmdesátých let měl Český svaz ochránců přírody kolem šestadvaceti tisíc členů.³⁷ Podobně jako v Brontosauru existovalo zde však pnutí mezi nejvyšším vedením, kontrolovaným nomenklaturními kádry, a některými základními organizacemi provozujícími atraktivní činnosti. V prohlášení úřadů o roli ČSOP se zdůrazňovalo, že svaz „rozvíjí zejména ideověvýchovnou a propagandistickou činnost orientovanou na získávání širokých společenských vrstev k ochraně přírody a životního prostředí v duchu politiky komunistické strany, na práci s mládeží a vlastní odborné působení“.³⁸ Zejména v druhé polovině osmdesátých let se však některé skupiny v ČSOP začaly pouštět do činností, které je přivedly ke spolupráci s otevřenější politickými skupinami. Příkladem může být ekologický časopis *Nika* (oficiální časopis pražského městského výboru ČSOP),

který se po celá osmdesátá léta odvažoval vstupovat do přímé konfrontace s linií komunistické strany ohledně některých environmentálně kontroverzních projektů.³⁹ *Nika* publikovala nejen články svých redaktorů a občas, pod pseudonymem, texty „ekologických disidentů“, ale také příspěvky respektovaných vědců – členů Ekologické sekce Biologické společnosti ČSAV.

37 Tamtéž.

38 Citováno podle: VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 41.

39 Tehdejším šéfredaktorem *Niky* byl Ivan „Hiawata“ Makásek, vůdčí postava českého hnutí lesní moudrosti a skautingu. V 90. letech byl také šéfredaktorem časopisu pro příznivce lesní moudrosti *Wampum Neskenonu*.

Navzdory pochopitelně roztrpčenému postoji bývalého vedení Tisu vůči Českému svazu ochránců přírody byl svaz typem své činnosti a členství nesporným následníkem Tisu. Výzkum Dany Zajoncové z roku 2004 zaměřený na historii skupiny ochránců přírody ve Valašských Kloboukách ukazuje, že na místní úrovni mohla transformace z Tisu do ČSOP proběhnout poměrně hladce.⁴⁰ Tis jako organizace oficiálně přestal existovat koncem prosince 1979. Poslední setkání místní skupiny ve Valašských Kloboukách se konalo v polovině ledna 1980 a už v květnu toho roku byla založena místní organizace ČSOP. Skupina si ponechala svůj plán činnosti sestavený ještě pod záštitou Tisu. Kontinuita mezi oběma organizacemi je zřejmá i při práci s mládeží. Například v roce 1984 bylo součástí ČSOP Sdružení mladých ochránců přírody se 171 místními kluby.⁴¹

Vědecká kritika na makroúrovni. Zpracování dat a monitoring znečištění

Ekologické protesty a mobilizace v Československu na konci osmdesátých let se soustředily na dvě hlavní témata. První a nejvýznamnější se vynořilo již v polovině sedmdesátých let v souvislosti s negativními účinky průmyslového znečištění na lidské zdraví a stabilitu ohrožených, většinou horských ekosystémů. Druhým byl dlouhodobý dopad různých rozsáhlých státních projektů – například vodních elektráren – na biodiverzitu a krajinu.

V období socialismu bylo porozumění ekologickým problémům v institucionální rovině založeno na „vědeckotechnickém světovém názoru“. Ekologické problémy byly oficiálně interpretovány jako pouhé dočasné odchylky od celkového trendu, řešitelné ještě energičtějším uplatňováním vědeckotechnického pokroku.⁴² Dominance vědy a technologie v řešení problémů československé socialistické společnosti se odrážela ve všech aspektech intelektuálního života včetně osnov na všech úrovních vzdělávacího systému, publikačních strategií a výzkumných priorit.⁴³ Environmentální studijní programy, jež se začaly na vysokých školách otvírat na začátku sedmdesátých let, byly soustředěny na katedrách a fakultách přírodních a technických věd. Do těchto programů se smělo zapsat jen omezené množství studentů, kteří pak museli studovat škálu vysoce specializovaných přírodovědeckých analytických

40 ZAJONCOVÁ, D.: *TIS: Svaz pro ochranu přírody, krajiny a lidí*.

41 Viz BARTÁK, Roman – MORAVEC, Jan: Analýza ČSOP. In: *Veronica*, roč. 18, zvláštní č. 16 (2004), s. 44–51.

42 Miroslav Vaněk cituje ideologa vědeckotechnické revoluce v Československu a ředitele Ústavu filozofie a sociologie ČSAV Radovana Richtu z roku 1973: „Mnohé negativní ekologické jevy vznikají především z nedostatečně zdůvodněných zásahů člověka do přírody, což odpovídá počátečním fázím vědeckotechnické revoluce. Často vznikají obtíže nikoliv tím, že člověk zasahuje do přírody příliš aktivně, ale tím, že jeho aktivita je nedostatečná...“ (VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat*, s. 22.)

43 Viz WOLCHIK, S. L.: *Czechoslovakia in Transition*, s. 295 (viz pozn. 2).

metod a (technicko-administrativní) řízení chráněných oblastí. Tento model environmentálních studií zůstal zachován hluboko do devadesátých let.⁴⁴

Není proto překvapivé, že v době socialismu měla tato vědeckotechnická orientace, jež dominovala ve vysokoškolském i postgraduálním systému vzdělávání, na environmentální aktivisty silný vliv. Ještě v druhé polovině osmdesátých let tvořili absolventi vysokých škol pouhých sedm procent české dospělé populace a jejich vzdělávací zkušenosti byly pozoruhodně homogenní. Kolem osmdesáti procent držitelů vysokoškolských titulů absolvovalo technicky nebo přírodovědecky orientované studijní programy (včetně medicíny). Soustředění na vědecká a technická řešení všech společenských problémů způsobilo, že přinejmenším od padesátých let se naprosté většině absolventů vysokých škol dostávalo vysoce specializovaného vzdělání na úkor holistických a interdisciplinárních přístupů.⁴⁵

Na rozdíl od okolních socialistických zemí, například Maďarska a Polska, kde měli výzkumníci alespoň omezený přístup k západní společenskovědní odborné literatuře, Československo bylo od širší mezinárodní intelektuální komunity fakticky odříznuto. Rozbory politických, ekonomických a společenských otázek v českých publikacích byly popisné a technicky orientované a chyběl jim analytický a teoretický rozměr.⁴⁶

44 Například podle seznamu všech kurzů souvisejících se životním prostředím na Univerzitě Karlově v akademickém roce 1993/1994, sestaveného Centrem Univerzity Karlovy pro otázky životního prostředí, bylo 191 kurzů z celkového počtu 211 založeno na přírodních vědách (Centrum Univerzity Karlovy pro otázky životního prostředí: *Seznam přednášek týkajících se problematiky životního prostředí na fakultách Univerzity Karlovy 1993/1994*. Praha, Univerzita Karlova 1993).

45 Viz KUNDRATA, M.: Czechoslovakia (viz pozn. 2).

46 Izolovanost československých společenských věd v období socialismu od mezinárodního vývoje popisuje sociolog Jiří Musil (MUSIL, Jiří: Education and Research in the Czech Republic: Burden of the Past and Hope for the Future. In: *East European Politics and Societies*, roč. 7, č. 1 (1993), s. 59–73). Na rozdíl od společenských věd byli přírodovědci více zapojeni do mezinárodní spolupráce, a to i v projektech týkajících se životního prostředí. Například v letech 1965–1974 hostila ČSAV v Praze a později Ústav krajinné ekologie v Průhonících sekretariát sekce Produkční procesy Mezinárodního biologického programu (WORTHINGTON, Edgar Barthon (ed.): *The evolution of IBP*. Cambridge, Cambridge University Press 1975, s. 126; HADAČ, Emil: *Je lépe se opotřebovat než zrezivět: Vzpomínky na botaniky a ekology*. Dobré, Sen 2007, s. 166). Fyziolog Otakar Poupá byl za Československo zvolen do koordinačního výboru projektu „Adaptabilita člověka“ v rámci Mezinárodního biologického programu (WORTHINGTON, E. B.: *The evolution of IBP*, s. 101; POUPA, Otakar: *Syndrom kolibríka: Neveselé kapitoly o vědě a moci aneb Šedesát let zkušeností*. Praha, Galén 2000, s. 214). Další oblastí, v níž měli českoslovenští odborníci mezinárodní vliv a jež úzce souvisí s argumentem tohoto článku o charakteru českého environmentálního myšlení a hnutí, byla výchova k péči o životní prostředí. Jan Čeřovský ze Státního ústavu památkové péče a ochrany přírody byl v letech 1969–1973 jedním z osmnácti stálých pracovníků ústředí Mezinárodního svazu ochrany přírody ve Švýcarsku a jako tajemník jeho Komise pro výchovu měl na starosti přípravu podkladového materiálu svazu o environmentální výchově pro Konferenci OSN o životním prostředí člověka ve Stockholmu v roce 1972 (ČEŘOVSKÝ, Jan: *Jak jsme zachraňovali svět aneb Půl století ve službách mezinárodní ochrany přírody*. Praha, Academia 2014, s. 205).

Pro výsledné úzce technokratické paradigma, v němž československá výzkumná a akademická obec řešila environmentální problémy, byly příznačně silné kognitivně-informační dovednosti sběru dat, analýzy a klasifikace. Šly však ruku v ruce s absencí schopnosti využít výsledné databáze k sestavení účinné strategie ochrany životního prostředí. Zpráva o stavu životního prostředí připravená v roce 1989 pro Mezinárodní svaz ochrany přírody (*International Union for Conservation of Nature – IUCN*) zachycuje tehdejší pojetí vědecké ekologie v Československu těmito slovy:

„Jsou činěny kroky k zaznamenávání a hodnocení míry proměny životního prostředí. Životní prostředí je monitorováno z mnoha hledisek a v řadě lokalit. Několik výzkumných ústavů využívá dálkový průzkum Země. Státní ústav pro památkovou péči a ochranu přírody v Praze provozuje svou vlastní laboratoř dálkového průzkumu Země, a to především k monitoringu zhoršování životního prostředí ve velkoplošných chráněných oblastech.“⁴⁷

Jinými slovy, odborné úsilí se zaměřovalo téměř výhradně na technicky stále dokonalejší monitoring a porozumění procesu zhoršování životního prostředí, nikoliv na přípravu návrhů politických strategií, jak tyto trendy zvrátit nebo jim předcházet.

Od počátku sedmdesátých let ovlivňovala československé intelektuální klima v oblasti chápání otázek životního prostředí sovětská myšlenková škola krajinné ekologie (*Landschaft*). V tom sehrál důležitou roli již zmiňovaný Ústav krajinné

Od roku 1981 pořádalo hnutí *Brontosaurus* v Beskydech akci *Valašská motyka*, během níž se do roku 1988 podařilo vysázet na tamních horských holinách na osmdesát tisíc stromků. Záběr z osmého ročníku na Radhošti koncem května 1988 (foto ČTK)

47 ČEŘOVSKÝ, Jan: Czechoslovakia: Environmental Status Report 1988/1989. In: *Environmental Status Reports 1988/1989*, sv. 1: *Czechoslovakia, Hungary, Poland*. Thatcham, IUCN 1990, s. 1–58, zde s. 47.

ekologie Československé akademie věd, založený v Praze roku 1971.⁴⁸ V Sovětském svazu měl tento intelektuální proud dlouhou tradici, spojovanou s předrevolučními a raně sovětskými vědci, jako byli Vasilij Vasiljevič Dokučajev a Petr Petrovič Semjonov-Ťan-Šanskij.⁴⁹ Tato myšlenková škola se od úzkých disciplinárních přístupů typických pro českou ekologii té doby odlišovala svým důrazem na „funkční a integrovaný způsob pohlížení na přírodní prostředí“ a „regionální, integrovaný přístup ke geografii propojující přírodní a lidské jevy“.⁵⁰ Hodnota tohoto holistického přístupu k problémům životního prostředí spočívá v jeho schopnosti popsat komplexním a systematickým způsobem fungování ekosystémů a odhalovat zákonitosti, pravidelnosti a vzorce charakteristické pro lidské zásahy do životního prostředí. S českým tradičním přístupem sdílel jak přednost pevného vědeckého analytického ukotvení, tak nedostatek v podobě nemožnosti rozšířit tyto vhledy do praktické roviny ve sféře veřejné politiky a rozhodování.

Sovětská myšlenková škola ale měla v Československu širší vliv, především prostřednictvím vysokoškolských učebnic a dalších oficiálních akademických a populárně-vědeckých publikací.⁵¹ I když většina českých akademických autorů v tomto období čas od času používala odkazy na sovětské autority jako „úlitby“ režimu,⁵² vliv této myšlenkové školy na české environmentální myšlení je dobře doložen, například v podobě knihy *Životní prostředí očima přírodovědce*. Tento a jiné texty obsahovaly odkazy na práce sovětského biochemika, geochemika a teoretika Vladimira Ivanoviče Vernadského a na jeho koncepty biosféry a noosféry. První vydání knihy *Životní prostředí očima přírodovědce* s řadou odkazů na sovětskou

48 Ústav krajinné ekologie vznikl spojením Ústavu pro tvorbu a ochranu krajiny a Kabinetu teorie architektury a životního prostředí (viz HADAČ, E.: *Je lépe se opotřebovat než zrezivět*, s. 160).

49 Viz OLDFIELD, Jonathan D. – SHAW, Denis J. B.: Revisiting sustainable development: Russian cultural and scientific traditions and the concept of sustainable development. In: *Area*, roč. 34, č. 4 (2002), s. 391–400.

50 Viz HOOSON, David J. M.: The development of geography in pre-Soviet Russia. In: *Annals of the Association of American Geographers*, roč. 58, č. 2 (1968), s. 250–272.

51 Srv. např. ĐOŽKIN, Vadim Vasiljevič – FETISOV, Tom Josifovič: *Rovnováha v přírodě*. Praha, Horizont 1973; LAPTĚV, Ivan: *Planeta rozumu: O vzájemných vztazích člověka a přírody v podmínkách vědeckotechnické revoluce*. Praha, Práce 1974; ADABAŠEV, Igor Ivanovič: *Život zítra – tragédie nebo harmonie*. Praha, Svoboda 1978. Studenti těchto programů však museli číst také skripta sepsaná vysokoškolskými učiteli pro jejich vlastní kurzy. Tyto učební texty často rozsáhle čerpaly ze sovětských zdrojů (viz např. TOBIÁŠEK, Pavel: *Nauka o životním prostředí*. Praha, Vysoká škola zemědělská 1983). Tyto publikace v naprosté většině přistupovaly k životnímu prostředí z přírodovědeckého hlediska a – jak naznačují jejich názvy – zabývaly se tématy jako přirozená rovnováha, homeostáze, fungování ekosystému a materiálové cykly.

52 Psát v 70. a 80. letech v Československu akademické knihy na citlivé téma životního prostředí vyžadovalo umění politického balancování. Autoři, kteří chtěli odkazovat na západní zdroje, je museli pečlivě vyvažovat odkazy na zdroje východní, nejčastěji sovětské. To však neznamená, že by čeští autoři byli se svými sovětskými protějšky nutně v ontologickém a epistemologickém rozporu – jak sovětskou, tak československou literaturu o životním prostředí psali převážně přírodovědci.

Mrtvé stromy v oblasti Ještědu v červnu 1988. Životní prostředí v Československu v osmdesátých letech bylo sice stále lépe monitorováno, jeho stav se však nadále zhoršoval (foto ČTK)

školu krajinné ekologie se objevilo v roce 1979 a druhé o deset let později.⁵³ Jejím autory byly tři vůdčí osobnosti českých přírodních věd, které se zabývaly životním prostředím – chemik Bedřich Moldan, geobotanik Jan Jeník a chemik Jaroslav Zýka. Další významnou tehdejší publikací byl překlad knihy francouzského ekologa Paula Duvigneauda *La synthèse écologique* z roku 1985.⁵⁴ Tato západní kniha byla do určité míry ovlivněna sovětskou myšlenkovou školou a některé její koncepční základy byly kompatibilní s přístupem ostatních českých a sovětských publikací té doby.

V osmdesátých letech měly Vernadského myšlenky v českých akademických diskusích velký ohlas, jak dokládá dodatek k překladu Duvigneaudovy *Ekologické syntézy* z roku 1985, sepsaný společně třemi významnými pracovníky Ústavu krajinné ekologie. Tento doslov přináší polemiku s Duvigneaudem o přesném významu Vernadského pojmu „noosféra“.⁵⁵ Akademická činnost související s životním prostředím se přitom v Československu sedmdesátých a osmdesátých let z velké části odehrávala v rámci mezinárodního programu UNESCO „Člověk a biosféra“ (*Man and the Biosphere* – MAB), který byl ideově částečně založen právě na Vernadského učení o biosféře. Význam tohoto programu v Československu před rokem 1989 se

53 MOLDAN, Bedřich – JENÍK, Jan – ZÝKA, Jaroslav: *Životní prostředí očima přírodovědce: Člověk v biosféře*. Praha, Academia 1979 a 1989.

54 DUVIGNEAUD, Paul: *Ekologická syntéza*. Praha, Academia 1988.

55 PROCHÁZKA, Jaroslav – POSPÍŠIL, Jaromír – ORCT, Rudolf: Dodatek: Některé teoreticko-metodologické otázky dalšího rozvoje ekologického poznání. In: *Tamtéž*, s. 382–387.

odráží například ve finanční podpoře, kterou poskytl pro vydání publikace Václava Císaře *Člověk a životní prostředí* v roce 1987.⁵⁶

Nejjasněji byly oba proudy výše popsaného „vědeckého environmentalismu“ – tedy přírodovědecky úzce zaměřené analýzy a monitoring stavu životního prostředí a holističtější, ale stejně nepoliticky založená škola krajinné ekologie – reprezentovány v činnosti Ekologické sekce Biologické společnosti ČSAV. Tato organizace, jejíž členstvo tvořili přední ekologičtí odborníci, vznikla po deseti letech neúspěšných pokusů v prosinci 1978 ze skupiny přátel a kolegů, většinou zaměstnanců ústavů Akademie věd,⁵⁷ jako sekce již existující Biologické společnosti ČSAV⁵⁸ – tedy podobným způsobem, jako tomu bylo dříve v případě Tisu. Někteří členové zpočátku považovali činnost Ekologické sekce za příliš vědecky zaměřenou.⁵⁹ S časem však kritičtější (političtější) proud v činnosti sekce získal na síle, zejména pokud šlo o přístup k utajovaným datům o stavu životního prostředí a o působení znečištění na ekosystémy a lidské zdraví.⁶⁰ V praktické rovině se Ekologická sekce zabývala především propojováním a posilováním spolupráce různých subjektů v podobě veřejných přednášek a seminářů, vydáváním sborníků, organizováním konferencí a přípravou odborných zpráv na zakázku státních institucí. Vůdčími postavami Ekologické sekce byli Bedřich Moldan a Václav Mezřický, kteří se už na počátku sedmdesátých let obeznámili s teoriemi Vladimira Vernadského.⁶¹

Jak již bylo zmíněno, holistické pojetí sovětské myšlenkové školy krajinné ekologie bylo sice možné chápat jako protiklad k pohledům založeným na úzce vymezených akademických oborech, jak je preferovala většina tehdejších českých akademických ekologů,⁶² zároveň však s nimi mělo jednu významnou vlastnost společnou: absenci politického a rozhodovacího rozměru. Jak uvádějí Andrew Tickle a Ian Welsh, kritická diskuse o životním prostředí na makroúrovni se v podání Ekologické sekce vyznačovala „vnímáním ekologických problémů primárně prostřednictvím dvojí optiky v podobě vědy a technologie“.⁶³ Chtělo-li environmentální hnutí včetně Ekologické sekce zahájit dialog s úřady, muselo se podříditi vědeckému, technickému, racionálnímu, apolitickému a nehodnotovému výkladu environmentálních témat. Tento typ argumentace nebyl v rozporu s oficiální ideologií společenského

56 CÍSAŘ, Václav: *Člověk a životní prostředí*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1987.

57 Viz STOKLASA, Jaroslav: *Historie Ekologické sekce Čs. biologické společnosti ČSAV*. (Nedatovaný a nepublikovaný rukopis, zasláný autorům v červnu 2005.)

58 V roce 1989 dosáhl počet členů Ekologické sekce čtyř set.

59 Viz VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat* (viz pozn. 5).

60 Členové Ekologické sekce však sledovali také méně otevřeně politické a více intelektuálně ambiciózní zájmy, jako třeba globální environmentální problémy a jejich sociální a ekonomický rozměr. Vydali např. polooficiální české překlady (v podobě přílohy k zápisu ze schůze) *Tragédie obecní pastviny* Garetta Hardina a *Mezi růstu* Římského klubu.

61 Viz záznam rozhovoru autorů s Václavem Mezřickým, Praha, 6. června 2005 (v osobním archivu autorů).

62 Záznam telefonického rozhovoru autorů s Miloslavem Lapkou, 1. července 2005 (v osobním archivu autorů).

63 TICKLE, Andrew – WELSH, Ian: *Environmental Politics, Civil Society and Post-Communism*. In: TÍŽ (ed.): *Environment and Society in Eastern Europe*, s. 157 (viz pozn. 3).

rozvoje založeného na vědeckotechnickém pokroku. Klíčová bitva se tedy vedla o přístup k datům, která by umožnila environmentálnímu hnutí nashromáždit účinnější vědecké argumenty pro komunikaci s režimními úřady.

Český aktivistický environmentalismus v osmdesátých letech reprezentovaly tři odlišné skupiny: dobrovolníci z řad členů ČSOP a Brontosaura zaměřeni na ochranu přírody a výchovu mládeže, dále ekologičtí odborníci z Ekologické sekce Biologické společnosti ČSAV a konečně hrstka environmentálních politických disidentů. Mezi těmito třemi proudy probíhala čilá komunikace, spolupráce a vzájemná intelektuální inspirace, především v Praze a Brně. „Nový“ environmentalismus devadesátých let však navazoval spíše na užší tradici Brontosaura a Českého svazu ochránců přírody.⁶⁴ Mnoho nových, na kampaně zaměřených environmentálních iniciativ, včetně velkých polistopadových organizací jako Děti Země a Hnutí Duha, založili aktivisté, kteří své ostruhy získali v místních pobočkách ČSOP ke konci osmdesátých let.⁶⁵ Odborníci a profesionálové z Ekologické sekce byli o zhruba dvacet až třicet let starší než tito mladí aktivisté, kteří těsně po politické změně v roce 1989 tyto nové organizace zakládali. I když si vědci z Ekologické sekce prostřednictvím Společnosti pro trvale udržitelný život jako její nástupnické organizace⁶⁶ v devadesátých letech zachovali část svého intelektuálního vlivu na environmentální hnutí, k novým organizacím se nepřipojili a buď zůstali v akademickém světě, nebo si našli uplatnění v nové státní správě životního prostředí.

Charakter českého environmentálního hnutí

České environmentální hnutí se před rokem 1989 vyvíjelo v izolaci od západních environmentálních proudů a od vlivů, které je formovaly v šedesátých, sedmdesátých a osmdesátých letech. V době socialismu neprobíhala takřka žádná komunikace mezi českými environmentalisty a jejich západními protějšky a západní environmentalistická literatura byla až na malé výjimky v Československu nedostupná. Jak na počátku devadesátých let poznamenal Miroslav Kundera, „i v rámci (českého) environmentálního hnutí jen málo lidí do hloubky zná práci Římského klubu;

64 Obě skupiny jsou stále aktivní a v ČSOP došlo po dočasném poklesu na počátku 90. let k výraznému oživení. ČSOP pokračuje v tradici zahájené Tisem a stále klade velký důraz na výchovu dětí. Zhruba třetina z asi devíti tisíc dnešních členů ČSOP jsou děti mladší patnácti let.

65 Pozoruhodnou kontinuitu českého environmentálního hnutí potvrdilo zjištění, že patnáct z jednadeceti respondentů výše uvedeného průzkumu bylo v 80. letech členy Brontosaura nebo ČSOP (JEHLÍČKA, P. – SARRE, P. – PODOBA, J.: *The Czech Environmental Movement's Knowledge Interests* – viz pozn. 4).

66 Ekologická sekce byla prakticky rozpuštěna okamžitě po listopadu 1989, protože řada jejích členů vstoupila do státní správy v nově ustaveném Federálním výboru pro životní prostředí a na českém ministerstvu životního prostředí. Na tradici Ekologické sekce navázala Společnost pro trvale udržitelný život (STUŽ), kterou založil v roce 1992 Josef Vavroušek. Společnost zprostředkovává komunikaci v rámci sítě odborníků na životní prostředí, vydává odborné práce a pořádá veřejné přednášky.

jména jako E. F. Schumacher, A. Toffler, F. Capra a další jsou takřka neznámá“.⁶⁷ Formativní zdroje západního environmentalismu ze šedesátých a sedmdesátých let, jako byla „nová sociální hnutí“ v podobě hnutí za ženská práva, radikální participaci, proti jaderné energii a za práva zvířat, netvořily součást zkušenosti českého environmentálního hnutí. Na rozdíl od environmentálních aktivistů totiž nemohla tato hnutí svou kritiku prezentovat jediným povoleným stylem komunikace mezi úřady a občanskými aktivisty – jazykem vědy a techniky.

Od svých počátků na sklonku padesátých let se moderní český environmentalismus systematicky zabýval ochranou přírody a výchovou dětí a mládeže. Metodické základy výchovného systému českého environmentalismu v období socialismu tvořila výchovná praxe skautingu – hnutí, jež bylo na počátku padesátých let zakázáno a pronásledováno, ale jehož odkaz přežíval a rozvíjel se v rámci legálně existujících organizací, jako byl Tis, nebo i mimo ně. Základem tohoto systému byla praktická znalost přírody v tradici lesní moudrosti, jež byla do českých zemí importována a adaptována na místní poměry ve druhé dekádě dvacátého století. Brzy po první světové válce vzniklo – částečně jako odezva na nadměrnou striktnost a ideologické zaměření skautingu – volné, kontrakturní a přes silné napojení na mytologii amerického západu výslovně české trampské hnutí. Tramping, podobně jako skauting, kladl důraz na praktickou znalost přírody, a tím k ní mezi svými stoupenci pěstoval pozitivní vztah. V důsledku toho bylo mnoho environmentálně zaměřených lidí v Československu prodchnuto přesvědčením, že zdokonalování jednotlivce prostřednictvím poznávání přírody a pobytu v ní, vedoucí k environmentálně pozitivním změnám životního stylu, je účinnou strategií transformace vztahu mezi společností a životním prostředím.

Zážitky výchovy v tradici lesní moudrosti v době svého dětství sdíleli aktivisté a členové Tisu a Českého svazu ochránců přírody i členové odborně zaměřené Ekologické sekce. Například Bedřich Moldan odpověděl na novinářskou otázku po původu jeho environmentálních postojů takto: „Když mi bylo čtrnáct nebo patnáct let, stal jsem se v Děčíně členem vynikajícího woodcrafterského kmene. Bylo to několik nesmírně důležitých let v mém životě. Chodili jsme do přírody a tábořili pod vedením osvíceného lesníka Klena. To byl člověk nesmírně pevných zásad a naprosto jasných principů, které vycházejí ze Setona a woodcrafterských idejí a zahrnují až extrémní skromnost a schopnost vyjít s málem. Když jsme chodili do přírody, vždycky jsme se snažili být maximálně soběstační a nesměli jsme po sobě zanechat jakékoli stopy – nemluvě o odpadcích, to pochopitelně vůbec nepřicházelo v úvahu.“⁶⁸

Václav Mezřický, další prominentní člen Ekologické sekce, na podobnou otázku odpověděl: „O něco později jsem byl ve skautu, kde jsem si zase osvojil takový ten romantický vztah k přírodě a dostával do krve různé ty ‘indiánské’ a zálesácké tradice...“⁶⁹ Zdá se, že za nepřítomnosti jiných určujících vlivů byla dětská a mládežnická

67 KUNDRATA, M.: Czechoslovakia, s. 34 (viz pozn. 2).

68 PAPOUŠEK, Jiří: *Hovory o ekologii: Cesty k trvale udržitelnému Česku*. Praha, Portál 2000, s. 29.

69 *Tamtéž*, s. 115.

zkušenost členství v kontrakulturních hnutích jako *woodcraft* a tramping, případně tajný skauting, ale i dětské kluby Tisu, pro mnoho lidí významným zdrojem environmentálního aktivismu v pozdějších letech jejich života.⁷⁰ Avšak jen určitá část těch, kteří se v mládí zabývali činnostmi souvisejícími s lesní moudrostí, v dospělosti aktivně vstoupila do environmentálního hnutí.

Důsledky ideového dědictví českého environmentalismu po roce 1989

Zatímco ve specifickém prostředí socialistického státu představovalo české environmentální hnutí, založené na zdůrazňování environmentálně pozitivních změn životního stylu jednotlivce, umírněně protestní proud, z pohledu západního environmentalismu sedmdesátých a osmdesátých let šlo o politicky a společensky konzervativní odstín environmentalismu. Jak uvádí Miroslav Vaněk: „Obavy z represí a nechuť k levicovému pohledu vytvořily zvláštní typ českého environmentalisty: opatrného člověka s ideálem tolerance a demokracie, osobu mírné a nebojovné povahy.“⁷¹ Český environmentalismus představoval mírně alternativní kulturu vůči „reálnému socialismu“ a politicky se klonil doprava nebo do středu spíše než doleva. Bylo tomu tak především proto, že „u nás byly ekologické škody vnímány jako důsledek centrálně plánovaného socialistického systému“ a „naši environmentalisté viděli v kapitalistickém systému a tržní ekonomice naději“.⁷² Byl zde však i jiný důvod – velkou část členstva českých environmentálních organizací tvořili bývalí nebo současní členové skupin, které byly pronásledované komunistickým režimem, a zároveň vycházely z přesvědčení o důležitosti individuálního chování pro vztah společnosti a životního prostředí.

Stejně důležitá jako mimoškolní environmentální výchova však byla zkušenost formálního vzdělání.⁷³ V období socialismu byla struktura středního a vysokého školství výrazně nakloněna technickým a vědeckým oborům. Absolventi těchto oborů tvořili zhruba osmdesát procent všech absolventů vysokých škol, což se odráželo v charakteru vzdělání a profesních zkušenostech vedoucích osobností Tisu, Brontosaura, Českého svazu ochránců přírody i Ekologické sekce Biologické společnosti ČSAV. Některé obory, především biologie a ekologie, jež byly v sedmdesátých

70 Ukázalo se například, že Pražské matky, jejichž neohrožené protesty proti znečištění ovzduší v Praze v zimě 1988/1989 přitáhly pozornost světových médií, založily ženy, které byly v dětství členkami skautského klubu.

71 VANĚK, M.: *Zelené mládí*, s. 250 (viz pozn. 5).

72 Tamtéž.

73 Důraz kladený na mimoškolní ekologickou výchovu a vzdělávání spojené s pobytem v přírodě v kombinaci s přírodovědeckým formálním vzděláním byl zřejmě rysem environmentálního myšlení a hnutí i v jiných socialistických zemích (srv. např. HICKS, Barbara: *Environmental Politics in Poland: a Social Movement Between Regime and Opposition*. New York, Columbia University Press 1996). Avšak propojení vědeckého vzdělání ovlivněného sovětskou ekologickou školou a romantického pojetí výchovy v přírodě poznamenaného tradicí americké lesní moudrosti se mimo bývalé Československo nevyskytovalo.

Geochemik, ochranář přírody, publicista a politik Bedřich Moldan (1935). Byl zakladatelem a vůdčí osobností Ekologické sekce Biologické společnosti ČSAV (1978), prvním českým ministrem životního prostředí (1990–1991) a poté předsedou Českého svazu ochránců přírody (1991–1997) (www.cevro.cz)

všichni sdíleli tutéž vzdělanostní, vědeckotechnicky založenou zkušenost.

Kritika na makroúrovni byla především doménou předních vědců sdružených v Ekologické sekci. Jejím terčem byl komunistický režim a implicitně spojovala environmentální reformu s přechodem k demokracii a tržnímu hospodářství. Její strategie, jak dosáhnout pozitivních změn ve společenské rovině, však spočívala na mikroúrovni a usilovala o změnu individuálního životního stylu. Tato strategie souvisela s výchovnou činností Tisu, Brontosaura a Českého svazu ochránců přírody. Byla inspirována českou formou původně severoamerického výchovného systému lesní moudrosti z meziválečného období. Lesní moudrost a z ní vycházející neformální výchova svým stoupencům vštěpovaly, že minimálně po dobu několika letních dnů či

a osmdesátých letech pod silným vlivem sovětské myšlenkové školy krajinné ekologie, se v kognitivní sféře evidentně výrazně podílely na formování osobností českého environmentálního hnutí.⁷⁴ Český environmentalismus sedmdesátých a osmdesátých let byl tedy osobitou směsí oficiálně schvalovaného umírněného proudu racionálního, technokratického a vědeckého (ekologického) vnímání environmentálních otázek a nezávislejšího romantizujícího spodního proudu, který se skrytě vztahoval k mytologii amerického západu a vyzdvihoval důležitost divoké přírody, její znalosti a schopnosti v ní pobývat.

Z přesvědčení, že vládnoucí režim je ekonomicky neefektivní a nezodpovídá se svým občanům, si čeští environmentalisté ke konci období socialismu vyvodili, že environmentální reforma by měla být spojena s ústupem státu jak z ekonomické, tak politické sféry. Významnou součástí jejich boje se stalo získávání přístupu k datům o degradaci životního prostředí, které bylo možné využít při argumentaci v diskusi s režimními úřady. Dominantní paradigma vědeckotechnického pokroku společnosti stanovovalo podmínky, za kterých probíhala komunikace mezi úřady a jejich kritiky z řad environmentálních hnutí. S těmito podmínkami byly srozuměny obě strany, neboť

74 Z devatenácti vůdčích postav českého environmentálního hnutí – vysokoškolských studentů nebo držitelů vysokoškolského titulu – s nimiž Petr Jehlička a kolegové vedli rozhovory v letech 1998–1999, jich sedm mělo zázemí v přírodovědných oborech, z toho čtyři studovali biologii nebo ekologii. Sedm z nich bylo absolventy technických nebo zemědělských vysokých škol, dva respondenti byli právníci, dva studovali lingvistiku a jeden sociologii. (JEHLIČKA, P. – SARRE, P. – PODOBA, J.: *The Czech Environmental Movement's Knowledge Interests*, s. 68.)

týdnů je možné vést k přírodě citlivý, skromný život s velmi omezenými prostředky. Zatímco lesní moudrost pěstovala pozitivní vztah ke kráse přírody a prosazovala životní styl příznivý k životnímu prostředí, své stoupence zároveň odváděla od řešení širších strukturálních aspektů zhoršování životního prostředí, s výjimkou kritiky manažerské neschopnosti socialistického státu a jeho monopolizace poznání.

Tento text tak nabízí alternativní výklad k tvrzením, že moderní západní environmentalistické myšlení, rámované jako ekologická modernizace, bylo prostě importováno do postsocialistických zemí a začalo se zde uplatňovat až po roce 1989. Podmínky pro jeho prosazení zde byly připraveny již před pádem socialistického režimu. Základy pro přijetí paradigmatu ekologické modernizace položila svébytná místní forma environmentalismu, která v Československu vznikla v době socialismu. Zatímco západní environmentalismus vznikl v napojení na širší alternativní kulturu nové levice z konce šedesátých let, český environmentalismus představoval umírněnější odezvu na „reálný socialismus“ a politicky se klonil doprava nebo do středu. Byl dobře připraven na to, aby po pádu socialismu prosazoval řešení ekologických problémů založená na volném trhu a individualismu.

Na pohled paradoxní historické spojení sovětské myšlenkové školy a původně americké tradice lesní moudrosti v základech českého environmentalismu připravilo půdu pro rychlé přijetí ekologické modernizace v období po roce 1989. Díky kombinaci odporu k takovým řešením environmentálních problémů, která se orientují na stát, a důrazu na změnu rámce vztahu mezi přírodou a společností formou individuální zážitkové výchovy dospěla tato varianta environmentalismu intelektuálně do stejného bodu a ve stejnou dobu jako západoevropská ekologická modernizace, i když velmi odlišnou cestou. Proto však český environmentalismus zároveň nebyl vybaven k tomu, aby se po pádu socialismu stal vyzrálým kritickým aktérem společenských procesů na makroúrovni. Po roce 1989 nastaly rychlé ekonomické, politické i společenské změny, které však jen v omezené míře zohledňovaly environmentální aspekty. Zdůrazňování významu vědecké racionality a technického řízení v kombinaci s romantickým výchovným programem zaměřeným na změny individuálního životního stylu prostřednictvím pobytu v přírodě zabránily českému environmentálnímu hnutí v tom, aby se zabývalo širšími strukturálními aspekty krize životního prostředí, která neskončila spolu s bývalým režimem.

Příroda na prahu atomového věku

Obraz jaderné energetiky a životního prostředí v publicistice socialistického Československa

Michaela Kůželová

„Mne by zajímalo, jestli použití atomové energie nebude mít zhoubný vliv na život rostlinstva a živočišstva na Zemi,“ prohlásil v závěrečné besedě Rozhlasové univerzity „O atomu a atomové energii“ v lednu 1956 František Troch, ředitel základní školy v Babicích.¹ Obavy Františka Trocha z negativního vlivu jaderné energie na životní prostředí však v polovině padesátých let nezapadaly do obrazu bezpečného a „čistého“ atomu, který prostřednictvím tisku vytvářeli jak odborníci v oblasti jaderné fyziky, tak i politici – Troch byl proto také ujištěn, že zhoubný vliv na život rostlinstva a živočišstva nehrozí. Československo se mělo ubírat cestou masivního využívání jaderné energie a tisk měl napomáhat k legitimizaci tohoto strategického rozhodnutí. Bylo proto zapotřebí, aby články o jaderné energii směřující k širší veřejnosti nejen ukazovaly, jaké výhody skýtá využívání atomu, ale také ubezpečovaly o tom, že jaderné elektrárny jsou bezpečné a neškodí životnímu prostředí – ba naopak, mohou pro ně být i příznivé.

Následující studie ukazuje, jak se od padesátých do osmdesátých let dvacátého století proměňoval obraz jaderné energetiky v československém tisku a jaké místo v tomto obraze zaujímaly otázky životního prostředí. Snaží se tedy na základě vybraných publicistických textů nastínit dobové myšlení o jaderné energetice v socialistickém Československu. Všimá si přitom i toho, kdo byli autoři textů, kteří ve sledovaném období předkládali československé veřejnosti představu o využívání

1 Rozhlasová univerzita: Závěrečná beseda: o atomu a atomové energii. In: *Obrana lidu* (8.1.1956), s. 4.

jaderné energie, a především o možnostech a perspektivách jaderné energetiky. Snaží se též postihnout, v čem obraz jaderné energetiky, jak jej podávala československá publicistika, přejímal či odrážel globální myšlenkové trendy v dané oblasti a v čem naopak vycházel ze specifického politicko-ideologického kontextu socialistického Československa.

Citované texty o jaderné energii a energetice² pocházejí z novin, časopisů a knih publikovaných v Československu mezi lety 1948 a 1989. Výběr periodik zahrnuje časopisy popularizační (*Věda a technika mládeži*, *Vesmír*), společenské (například *Vlasta*, *Květy*), kulturní (*Literární noviny*), stranické a ideologické (například *Tribuna*, *Svět sovětů*) a také denní tisk (*Rudé právo*, *Obrana lidu*, *Mladá fronta*). Až na výjimky nejsou do analýzy zahrnuty odborné časopisy, které nebyly určeny širší veřejnosti a o problematice jaderné energetiky pojednávaly převážně jazykem exaktní vědy. Sledované texty celkově ukazují, že ve veřejné rozpravě o jaderné energetice v Československu od padesátých let až do konce let osmdesátých převládala jako ústřední myšlenka, že využívání a rozvíjení jaderné energetiky je nevyhnutelné a že je nejen výsledkem a nástrojem vědeckotechnického pokroku, ale také přináší pokrok společenský. Velmi omezená pluralita této rozpravy vyplývala jednak z kontextu socialistické diktatury, k níž (až na krátké období pražského jara 1968) neodmyslitelně patřila cenzura médií, jednak také z personální kontinuity autorů publicistických textů o jaderné energetice, kteří byli jejími přesvědčenými zastánci.

Atom přetváří přírodu

V padesátých letech československá publicistika vesměs interpretovala mírové využití jaderné energie a budování jaderných elektráren jako „ovládnutí přírody“. Nikoliv náhodou tak bylo spuštění první sovětské jaderné elektrárny v červnu 1954 v československém tisku vykládáno v tomto duchu – tedy nejen jako další příklad vítězství nad kapitalismem, ale také jako „vítězství sovětských vědců nad přírodou“.³ V souladu s marxistickou teorií byl totiž vztah člověka a přírody nahlížen především jako „boj“ či přetváření přírody člověkem, a právě poznání „přírodních zdrojů energie“ mělo vést k vítězství v tomto boji.⁴ Jaderná energie byla vnímána jako jeden z hlavních zdrojů přetváření přírody. V československé publicistice se tak přirozeně dočkal velkého ohlasu plán sovětského inženýra Mitrofanova Davydova měnící toky sovětských řek, trhající hory, zavodňující pouště a kladoucí „stále nové

2 Zejména v 50. letech se o jaderné energetice referovalo většinou v širším kontextu budoucího využívání jaderné energie (např. v plánech přeměny přírody), takže obrazy jaderné energie a energetiky mnohdy splývaly.

3 JANDERA, Alexander: Včera fantazie – dnes skutečnost! In: *Mladá fronta* (18.7.1954), s. 5. Deník *Mladá fronta* byl tiskovým orgánem Československého svazu mládeže (později Socialistického svazu mládeže). Autor Alexander Jandera (1922–???) byl redaktor, spisovatel, popularizátor vědy a techniky, zvláště medicíny.

4 Viz KOVÁŘ, Pavel – VELECKÝ, Zdeněk: *Otázky mezinárodní spolupráce při mírovém využití atomové energie*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1956, s. 5.

možnosti k životu na místech, na něž lidská noha zřídka kdy vkročila.“⁵ Nadšení nad velkolepými sovětskými plány projevil i fyzik Ivan Úlehl,⁶ který v časopise *Československý voják*⁷ nastínil zářnou atomovou budoucnost ovládnuté přírody: „Pouště budou zavodněny. (...) Již dnes vytvořili sovětská lidé směle plány na přetvoření přírody. Přehradí cestu velkým řekám Obu a Jeniseji, které odvádějí své vody do Severního ledového moře. Vodu převedou kanály do suchých míst ve Střední Asii. Půda znovu oživne a zkrásní zelení. Bude třeba vykopat hluboký, 900 kilometrů dlouhý kanál pro novou řeku. Tady pomůže atomová energie se svou trhací silou. Ona vyhloubí koryta novým řekám. Lidé zavodní poušť Gobi a postupně i ostatní pouště světa – Saharu, Kalahari a další.“⁸ Tento Úlehlův článek se příliš nelišil od dobových sovětských textů, bezesporu jimi byl sám inspirován.⁹

Variace na citovaný Úlehlův článek se objevovaly v různých československých publikacích, zejména kolem roku 1955, velmi často – zmínit můžeme například články v časopisech *Pracovník Svazarmu*,¹⁰ *Socialistický směr*,¹¹ *Svět sovětů*,¹² *Vlasta*¹³

5 SANTHOLZER, Vilém: *Mírové využití atomové energie*. Praha, Melantrich 1949, s. 335. Vilém Santholzer (1903–1972) byl fyzik, profesor na Lékařské fakultě v Hradci Králové. Zabýval se mj. přirozenou radioaktivitou, věnoval se také popularizaci jaderné fyziky a jaderné energie.

6 Ivan Úlehl (1921–2004) byl docentem, později profesorem na Fakultě technické a jaderné fyziky Českého vysokého učení technického v Praze, od roku 1967 pak působil na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy, pracoval také v Laboratoři nukleární fyziky ČSAV. Zabýval se teorií elementárních částic a podílel se na výpočtu prvního pokusného jaderného reaktoru v Československu. Patřil k předním popularizátorům vědy.

7 *Československý voják* byl literárně-umělecký čtrnáctideník, určený zejména vojákům, ale i široké veřejnosti. Vydávalo jej ministerstvo národní obrany od roku 1952.

8 ÚLEHLA, Ivan: V atomové elektrárně. In: *Československý voják*, roč. 4, č. 4 (1955), s. 25 n., zde s. 26.

9 Srv. např. POKROVSKIJ, G.: Od atomické elektrárny ke kosmickým projektům. In: *Obrana lidu* (23.1.1955), s. 2.

10 Viz Perspektivy využití atomové energie. In: *Pracovník Svazarmu*, roč. 4, č. 7 (1955), s. 28 n. *Pracovník Svazarmu* byl měsíčník, který vydával Ústřední výbor Svazu pro spolupráci s armádou v nakladatelství Naše vojsko. Byl primárně určen pro funkcionáře Svazarmu, ti však měli jeho obsah dále šířit mezi jeho členy.

11 Viz Mírové využití atomové energie. In: *Socialistický směr*, roč. 5, č. 18 (1955), s. 24–26; KITAJGORODSKÝ, A.: Atomová energie a její mírové využití. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 8 (1955), s. 21–23. *Socialistický směr* byl čtrnáctideník Československé strany socialistické.

12 Viz ADIROVIČ, E.: Atomová energie slouží člověku. In: *Svět sovětů*, roč. 17, č. 30 (1954), s. 19. *Svět sovětů* byl obrázkový týdeník vydávaný Svazem československo-sovětského přátelství, v letech 1968–1990 vycházel pod názvem *Svět socialismu*. Jeho cílem bylo popularizovat politický, hospodářský a kulturní život v Sovětském svazu a dalších socialistických zemích. (Srv. JACZ, Ludovít (ed.): *Malá encyklopédia žurnalistiky*. Bratislava, Obzor 1982, s. 453; KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*. Praha, Academia 2011, s. 906.)

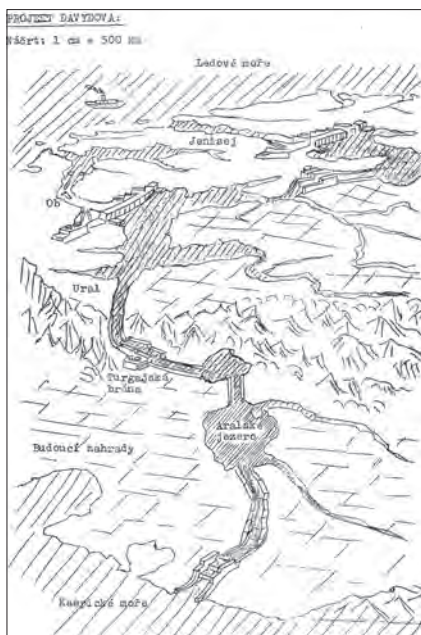
13 Viz BOREK, Jiří: Atomy slouží člověku. In: *Vlasta*, roč. 10, č. 22 (1956), s. 8 n. Časopis *Vlasta* je dodnes vycházející obrázkový týdeník pro ženy. Vycházel od roku 1947, po roce 1948 plnil úlohu tiskového orgánu Československého svazu žen. Jednalo se o nejpobulárnější časopis pro ženy v Československu, jeho náklad v roce 1978 činil 800 tisíc výtisků. (Srv. JACZ, L. (ed.):

či v časopise určeném mladým čtenářům *Věda a technika mládeži*.¹⁴ V těchto textech bylo mírové využití jaderné energie vnímáno nejen jako prostředek ovládnutí přírody (člověk jako „tvůrce přírody“),¹⁵ ale také jejího zkrášlení. Příroda „atomového věku“ byla líčena jako ráj oplývající zelení, květy a dostatkem vody, někteří autoři tuto idylickou krajinu popisovali přímo jako „kvetoucí sady“¹⁶ či „kvetoucí oblasti“.¹⁷ K ideji ovládnutí přírody se pak často přidružoval též motiv tvůrčí činnosti – tvořit měl přitom nejen člověk, ale především samotná atomová energie,¹⁸ respektive paradoxně „atomová puma“.¹⁹ Někteří autoři pak nechávali ve svých člancích atomovou energii „pracovat“ (zavodňovat, ohřívat, odstraňovat překážky apod.).²⁰

V některých publicistických textech z padesátých let bylo možné nalézt též velmi konkrétní údaje o budoucích plánech ovládnutí přírody pomocí atomové energie, které měly u čtenářů navodit dojem reálnosti a snadné uskutečnitelnosti těchto projektů. Sovětský fyzik Georgij Pokrovskij v článku publikovaném v deníku *Obrana lidu*²¹ například uváděl přesný počet jaderných náloží a minut potřebných k vybudování vodní přehrady o objemu deset kilometrů krychlových – konkrétně se mělo jednat o „75 atomických náloží, z nichž 5 vodíkových, obzvláště účinných“, pomocí kterých tato přehrada měla vzniknout za šest minut.²² Takto stylizované texty udivují dnešního čtenáře mírou svého „atomového optimismu“. Sdílejí dobovou víru, že mírové využití jaderné energie bude bezpečné a bezproblémové, jaderné výbuchy nezamoří krajinu radioaktivním spadem, a pokud se vůbec nějaké obtíže vyskytnou, pokroková věda je dokáže vyřešit. O tom, že „vhodných reakcí“ (tedy neškodných

Malá encyklopédia žurnalistiky, s. 523 n.; KNAPÍK, J. – FRANC, M.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, s. 1022 n.)

- 14 Viz Začíná věk atomové energetiky. In: *Věda a technika mládeži*, roč. 9, č. 1 (1955), s. 15–18. *Věda a technika mládeži* byl populárně-vědecký čtrnáctideník (původně měsíčník) určený mládeži, který se zaměřoval na popularizaci poznatků moderní vědy s důrazem na „úspěchy“ sovětské vědy. Jaderná fyzika byla jedním z témat, kterému časopis věnoval mimořádnou pozornost. Časopis vycházel od roku 1947 (nejprve pod názvem *Mladý technik*) v češtině, slovenštině a maďarštině a vydával jej Ústřední výbor Československého svazu mládeže. Počátkem 60. let časopis odebíralo asi 150 tisíc čtenářů. (Srv. KNAPÍK, J. – FRANC, M.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, s. 1010–1012.)
- 15 Srv. např. Perspektivy využití atomové energie, s. 29.
- 16 KITAJGORODSKÝ, A.: Atomová energie a její mírové využití, s. 21.
- 17 ADIROVIČ, E.: Atomová energie slouží člověku, s. 19.
- 18 Srv. např. Mírové využití atomové energie, s. 26; KITAJGORODSKÝ, A.: Atomová energie a její mírové využití, s. 21.
- 19 Perspektivy využití atomové energie, s. 29.
- 20 Mírové využití atomové energie, s. 26; Perspektivy využití atomové energie, s. 29.
- 21 *Obrana lidu* byl deník (v letech 1963–1970 týdeník), ústřední tiskový orgán ministerstva národní obrany, určený zejména vojákům. Jednalo se o hlavní novinový titul československých ozbrojených sil, který vycházel od roku 1947. Jeho náklad činil v roce 1978 54 tisíc výtisků, náklad veřejně distribuovaného nedělního vydání, určeného širšímu publiku, dosahoval 138 tisíc výtisků. (Srv. JACZ, L.: *Malá encyklopédia žurnalistiky*, s. 302 n.)
- 22 POKROVSKIJ, G.: Od atomické elektrárny ke kosmickým projektům, s. 2.

Plán sovětského inženýra Mitrofana Davydova na změnu toku ruských řek, zavodnění středoasijských pouští a vybudování ohromných sibiřských přehrad spadal do grandiózních stalinských vizí přetvoření přírody. Počítalo se přitom s účinným využitím jaderných explozí (repro Jan Tůma: *Atomová energie a její využití pro mír. Praha, Komise inženýrů a stavitelů 1950*)

pro životní prostředí) „se jistě najde řada“, přesvědčoval své čtenáře například časopis *Pracovník Svazarmu*.²³

Padesátá léta tak byla obdobím, kdy se v Československu zformoval veřejný obraz jaderné energie, který plnil úlohu šablony, podle které vznikaly nové a nové publicistické texty. Základní komponentou tohoto obrazu byl pokrok prezentovaný jako důsledek mírového využívání atomové energie, které člověku umožní ovládnout přírodu. Ideu pokroku bylo možné jen těžko zpochybňovat, a proto také nebylo po nastolení tohoto diskurzu snadné problematizovat rozvoj jaderné energetiky. V daném rámci by odmítnutí jaderné energetiky, stejně jako rezignace na snahy o ovládnutí přírody, znamenalo volbu zaostalosti a bídy. V Československu a dalších zemích sovětského bloku navíc bylo mírové využívání jaderné energie diskurzivně propojeno s komunistickou ideologií, neboť jeho rozvoj měl urychlit přechod těchto zemí ke komunismu.²⁴ Zatímco v rukou „agresivních kruhů“ imperialismu tato energie údajně měla sloužit k „vyhlazování národů“, v Sovětském svazu se stávala „světlem budovatelů komunismu“.²⁵ Ostatně mírové využívání jaderné energie bylo optikou tehdejší komunistické ideologie vnímáno jako neslučitelné s povahou kapitalistického zřízení, a tedy jako výdobytek socialismu coby pokročilejšího společenského řádu.²⁶

Jaderný optimismus a podceňování ochrany životního prostředí však byly, navzdory ideologickým rozdílům, v padesátých letech typické nejen pro Československo a Sovětský svaz, ale také pro Spojené státy,²⁷ Francii, Německo

23 Perspektivy využití atomové energie, s. 29.

24 Srv. např. BAREŠ, Gustav: *Zrození atomového věku: Obavy a naděje*. Praha, Mladá fronta 1958, s. 216.

25 CHLEBORÁD, Ota: Na prahu atomového věku. In: *Svobodné slovo* (21.1.1955), s. 1 n., zde s. 1. *Svobodné slovo* byl deník Československé socialistické strany, vycházející od roku 1945.

26 Srv. např. BAREŠ, G.: *Zrození atomového věku*, s. 167.

27 K myšlence pokroku v americkém diskurzu o jaderné energii a pozdějšímu zrodu konkurenčních diskurzů srv. GAMSON, William A. – MODIGLIANI, Andre: *Media Discourse and*

či Japonsko. Jak poznamenal americký historik Paul R. Josephson, „jaderní inženýři“ v těchto zemích nahlíželi na přírodu jako na něco, co má být „obhospodařeno či zkroceno“. Neviděli proto rádi zapojování veřejného mínění do rozhodování o jaderné energii a energetice a preferovali ekonomická a politická kritéria před morálními či ekologickými úvahami o důsledcích použití jaderné energie, přičemž se často zaštiťovali dobrem pro lidstvo a jeho zárnou budoucností.²⁸ Jaderný optimismus podle Josephsona neústil pouze v přesvědčení, že rozvoj jaderné energie a energetiky životnímu prostředí nijak zásadně neublíží, ale vedl také k mínění, že vědci a inženýři dokáží v budoucnosti vyřešit jakýkoliv technický a bezpečnostní problém s tím spjatý.²⁹

V této atmosféře „atomového optimismu“ vznikl například ve Spojených státech takzvaný Projekt Radlice (*Project Plowshare*), který počítal s využíváním jaderných výbuchů pro stavební účely. Atomové exploze měly mimo jiné rozšířit Panamský průplav, vytvořit nový průplav skrze Střední Ameriku („Panatomický průplav“) či vybudovat umělý přístav na Aljašce.³⁰ Podobně jako v Sovětském svazu nebo Československu i ve Spojených státech pak vznikaly texty, které vyjadřovaly přesvědčení o ovládnutí přírody pomocí jaderné energie. Jedním z nejvýznamnějších představitelů tohoto myšlenkového proudu byl americký novinář William L. Laurence, přezdívaný Atomový Bill (*Atomic Bill*). Podle Laurence, podobně jako podle výše zmíněných československých a sovětských autorů, měla jaderná energie přetvářet

Mitrofan Davydov plánoval propojit průplavem překonávajícím pohoří Ural Severní ledový oceán s Kaspickým mořem a dalším průplavem s ohromnou přehradní nádrží řeky Ob a Jenisej (repro Karel Marek: Atom porazí válku. Praha, Mír 1950)

Public Opinion on Nuclear Power: A Constructionist Approach. In: *American Journal of Sociology*, roč. 95, č. 1 (1989), s. 1–37.

28 JOSEPHSON, Paul R.: Atomic-Powered Communism: Nuclear Culture in the Postwar USSR. In: *Slavic Review*, roč. 55, č. 2 (1996), s. 297–324, zde s. 299.

29 Tamtéž.

30 Více k projektu viz KAUFMAN, Scott: *Project Plowshare: The Peaceful Use of Nuclear Explosives in Cold War America*. Ithaca, Cornell University Press 2013.

pouště v „nové země oplývající mlékem a medem“ a z naší planety vytvořit „zaslíbenou zemi“.³¹ Československý a americký publicistický diskurz o jaderné energii tak byl v padesátých letech velmi podobný – v obou případech převládalo paradigma pokroku, obohacené o utopické představy očekávaného atomového věku.

Obdobný atomový utopismus zavládl také ve Francii, kde se již krátce po skončení druhé světové války mohli čtenáři oddávat vizím o nástupu atomové éry, ve které bude možné pěstovat na úrodné Saháře různé plodiny, na pólech bude panovat mírné podnebí a lidé budou moci ovládat počasí.³² Na rozdíl od československé univerzálnější teze o nevyhnutelném pokroku, zakotvené v marxistické filozofii, však byl francouzský jaderný diskurz orientován více národně – rozvoj francouzského jaderného programu (vojenského i civilního) se měl stát prostředkem, jak opět získat ztracenou prestiž a obnovit velmocenské postavení Francie.³³

Atom slouží přírodě

Autoři novinových a populárních časopiseckých článků o jaderné energii z poloviny padesátých let prorokovali uhelným elektrárnám brzký konec. Nahradit (respektive „zcela vytlačit“)³⁴ je měly jaderné elektrárny, od nichž se očekávalo, že v budoucnosti zajistí většinu výroby elektrické energie. Zánik uhelných elektráren měl nastat podle tehdejších odhadů zhruba za padesát let, tedy kolem roku 2000.³⁵ Přesvědčení, že uhelné elektrárny zcela přenechají místo elektrárnám jaderným, přetrvávalo i v následujících desetiletích. Doba, kdy k tomu mělo dojít, se však neustále posouvala a někteří autoři ji pak raději neuváděli vůbec. Například novinář Jaroslav Tomčík v článku „Aby atom sloužil vždy jen míru“, publikovaném v *Tribuně*³⁶ v roce 1977, jednoduše konstatoval, že jaderné elektrárny „postupně zcela nahradí klasické tepelné elektrárny“.³⁷

Jaderné elektrárny neměly převzít úlohu elektráren uhelných pouze proto, že by byly lepší či modernější. Důležitým argumentem ve prospěch jaderných elektráren bylo očekávané vyčerpání zásob uhlí, o němž byli čtenáři od padesátých let v souvislosti s rozvojem jaderné energetiky pravidelně informováni. Již v roce 1953

31 WEART, Spencer R.: *Rise of Nuclear Fear*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2012, s. 81.

32 PACE, David: Old Wine – New Bottles: Atomic Energy and the Ideology of Science in Postwar France. In: *French Historical Studies*, roč. 17, č. 1 (1991), s. 38–61, zde s. 46.

33 Tamtéž, s. 54; srv. též HECHT, Gabrielle: *The Radiance of France: Nuclear Power and National Identity after World War II*. Cambridge, Massachusetts Institute of Technology Press 2009.

34 KUBA, Josef: Na prahu atomového věku. In: ŠTEFÁNIK, Ján – KOVÁČ, Michal – CHORVÁT, Samuel (ed.): *Na prahu atomového věku*. Martin, Matica slovenská 1957, s. 6–10, zde s. 8.

35 Tamtéž.

36 *Tribuna* byl stranický týdeník pro ideologii a politiku „s důsledným marxisticko-leninským zaměřením“, který vydával ÚV KSČ v letech 1969–1989. Jeho náklad v roce 1978 činil 80 tisíc výtisků. (Srv. JACZ, L.: *Malá encyklopédia žurnalistiky*, s. 501.)

37 TOMČÍK, Jaroslav: Aby atom sloužil vždy jen míru. In: *Tribuna*, roč. 9, č. 33 (1977), s. 12.

V roce 1955 byl založen Ústav jaderné fyziky ČSAV v Řeži u Prahy jako hlavní pracoviště jaderných oborů v Československu. Propagační snímek ze září 1957 (foto ČTK)

Rudolf Faulkner³⁸ v časopise *Mladý technik* vyzdvihoval přínos jaderné energie následujícími slovy: „Odpadne práce nejen s dobýváním, ale i s dopravou uhlí, lidstvu odpadnou chmurné starosti, co se stane s civilizací, až horník dobude z podzemní štolý poslední kilogram uhlí.“³⁹ O více než čtvrtstoletí později pak tehdejší předseda Československé komise pro atomovou energii (ČSKAE) Jan Neumann⁴⁰ v *Květech*⁴¹

38 Rudolf Faulkner (1889–1971) byl učitel a spisovatel, významný představitel české *science-fiction* literatury. Napsal také řadu populárně-vědeckých publikací.

39 FAULKNER, Rudolf: Mírové využití atomové energie. In: *Mladý technik*, roč. 7, č. 16 (1953), s. 515–518, zde s. 518.

40 Jan Neumann (1914–2004) byl předsedou ČSKAE v letech 1962–1982. Jako člen Rady guvernérů Mezinárodní agentury pro atomovou energii (MAAE) ve Vídni byl v roce 1967 zvolen předsedou generální konference této organizace.

41 *Květy* jsou dodnes vycházející kulturně-zpravodajský obrázkový rodinný týdeník. Po roce 1948 jej vydával ÚV KSČ a jeho náklad v roce 1978 činil 320 tisíc výtisků.

varoval, že uhelná ložiska na československém území vystačí v nejlepším případě jen do poloviny jednadvacátého století.⁴² Pesimističtější výhled přinesl o tři roky později novinář Rudolf Unger na stránkách *Tribuny*, podle kterého mělo dojít k vyčerpání československých zásob uhlí již do roku 2020.⁴³

Výhody jaderného paliva oproti uhlí se jevily ještě jednoznačněji, pokud autoři názorně popsali, jak málo uranu na rozdíl od uhlí stačí k výrobě velkého množství energie. Takovému srovnávání „jádra“ s uhlím bylo oblíbené zejména v padesátých letech. Například fyzik Václav Petržílka⁴⁴ poměřoval v *Technických novinách*⁴⁵ energetickou hodnotu jednoho vagonu uranu s 344 vlaky uhlí o padesáti vagonech.⁴⁶ Popularizátor vědy Jan Tůma⁴⁷ pak kilogram uranu U²³⁵ definoval v časopise *Věda a život*⁴⁸ jako energetický ekvivalent „3000 tun nejlepšího černého uhlí nebo 2 milionů litrů leteckého benzinu“.⁴⁹ O tom, že podobná názorná porovnání se objevovala v československém tisku i o desítky let později, svědčí například článek Ladislava Náměstka⁵⁰ v časopise *Tribuna* z roku 1984, ve kterém autor zdůvodňoval československou orientaci na jadernou energetiku argumentem, že „gram uranu nahradí dva milióny gramů uhlí!“.⁵¹

Jaderné elektrárny coby nástupkyně elektráren spalujících uhlí tak měly velkou výhodu – jejich budování se ve světle hrozícího nedostatku uhlí jevílo jako nutnost, bez ohledu na problémy, které s jejich výstavbou i provozem mohly být spojovány. Autoři textů propagujících jaderné elektrárny se však nespokojili s tím, že by

(Srv. JACZ, L.: *Malá encyklopédia žurnalistiky*, s. 256.)

42 NEUMANN, Jan: Na prahu atomového věku: Rozhovor. In: *Květy*, roč. 29, č. 8 (1979), s. 30–35, zde s. 31.

43 UNGER, Rudolf: Energetické křížovatky. In: *Tribuna*, roč. 14, č. 26 (1982), s. 13.

44 Václav Petržílka (1905–1976) byl prvním děkanem Fakulty technické a jaderné fyziky Univerzity Karlovy a patřil k zakladatelům Ústavu jaderné fyziky v Řeži. Zabýval se mj. fyzikou vysokých energií, kosmickým zářením a aplikacemi fyziky v jaderné energetice.

45 *Technické noviny* byl čtrnáctideník nesoucí podtitul *Časopis pro novou techniku a otázky zlepšovateľského a vynálezckého hnutí*, který vydávala od roku 1953 Ústřední rada odborů ČSR.

46 PETRŽÍLKA, Václav: Atom míru. In: *Technické noviny*, roč. 2, č. 14 (1954), s. 1.

47 Jan Tůma (nar. 1930) je významný popularizátor vědy a techniky, autor několika desítek popularizačních knih a stovek článků. Vystupoval rovněž v rozhlase a televizi. Vyučoval automatizaci, mechanizaci a kybernetiku na Vysoké škole dopravní v Praze a v Žilině, po roce 1975 působil na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Jeho *Velký obrazový atlas dopravy* z roku 1980 se dočkal několika vydání, mimo jiné i ve Velké Británii, Francii či Spojených státech.

48 *Věda a život* byl populárně-vědecký měsíčník Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí (později Socialistické akademie), který vycházel v letech 1954–1991.

49 TŮMA, Jan: Pokroky atomové techniky (II). In: *Věda a život*, roč. 3, č. 9 (1956), s. 407–411, zde s. 407.

50 Ladislav Náměstek (nar. 1952) vystudoval Fakultu chemické technologie Vysoké školy chemicko-technologické a Fakultu jadernou Českého vysokého učení technického. V 80. letech působil v Institutu hygieny a epidemiologie (dnes Státní zdravotní ústav), kde se zabýval mj. problémy radiační ochrany.

51 NÁMĚSTEK, Ladislav: Máme místo pro elektrárny? In: *Tribuna*, roč. 16, č. 7 (1984), s. 17.

Několik gramů jaderného paliva mělo nahradit celé vagony uhlí, i to však podle autora vtipu mohlo mít svá rizika (repro Karl Böhm a Rolf Dörge: Gigant atom. Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1959)

prezentovali jaderné perspektivy pouze jako nezbytnost, ale snažili se také ukázat, že oproti uhlí má „jádro“ spoustu dalších výhod, včetně šetrnosti k životnímu prostředí.

Oblíbeným argumentem ve prospěch jaderných elektráren bylo totiž tvrzení, že neprodukuje kouř ani popel znečišťující přírodu. S tímto argumentem bylo možné se setkat v textech z poloviny padesátých let stejně jako v článcích z následujících desetiletí. Fyzik Josef Kuba⁵² například v *Literárních novinách*⁵³ v roce 1955 psal o tom, že „atomová elektrárna nepotřebuje kyslík a také nekazí ovzduší kouřem a popílkem“.⁵⁴ Obraz jaderných elektráren „bez kouře a popílku“ se často objevoval v článcích publikovaných v *Tribuně* v sedmdesátých a osmdesátých letech. Tak fyzik a popularizátor jaderné energie František Peřina psal: „Neměli bychom připustit, aby se naše krajina pokrývala stále více produkty spalin z klasických elektráren... Pro zničení neúnosného množství plyných exhalací a popílku ... je třeba přebudovat celou naši energetiku na základě využití jaderné energie...“⁵⁵ Podobně novinář Jaroslav Tomčík tvrdil: „Výstavba jaderných elektráren však přispívá i ke zlepšení životního a pracovního prostředí. A to především odstraňováním škodlivých plynů a popílku, které zaplavují přírodu v důsledku spalování uhlí v tepelných elektrárnách.“⁵⁶ Nesporné výhody jaderné energetiky ve vztahu k životnímu prostředí zdůrazňoval v *Tribuně* také novinář Rudolf Unger: „Na misce vah leží exhalace desítek tun kysličníku siřičitého a kysličníku dusíku, stovek tun kysličníku uhličitého, několika tun popílku a k tomu navíc spotřeba několika tisíc tun kyslíku denně při

52 Josef Kuba (1915–1999) byl jaderný fyzik, popularizátor vědy a techniky, dlouholetý ředitel Národního technického muzea.

53 *Literární noviny* jako „týdeník pro kulturněpolitické a umělecké otázky“ začal vydávat v roce 1952 Svaz československých spisovatelů.

54 KUBA, J.: Vyhlídky atomového věku. In: *Literární noviny*, roč. 4, č. 45 (1955), s. 2.

55 PEŘINA, František: Proč jadernou energetiku? In: *Tribuna*, roč. 7, č. 8 (1975), s. 12 n., zde s. 13.

56 TOMČÍK, J.: Aby atom sloužil vždy jen míru, s. 12.

provozu klasických uhelných elektráren a na druhé straně velmi nepravděpodobné riziko úniku radioaktivních látek z elektráren jaderných.⁵⁷

Stejně vyzníval také argument, typický zejména pro sedmdesátá léta, že uhelné elektrárny nevypouštějí o nic méně radioaktivního záření než elektrárny jaderné, ba naopak. Již citovaný František Peřina například uváděl, že jaderné elektrárny do ovzduší vypouštějí třístokrát až čtyřístokrát menší koncentrace radioaktivních látek než klasické elektrárny o stejném výkonu.⁵⁸ Podobně se v článcích v *Tribuně* vyjadřoval novinář Jan Lipavský⁵⁹ či inženýr elektrotechniky Soběslav Šimek.⁶⁰ Kromě toho se argument „radioaktivního uhlí“ běžně objevoval i na stránkách dalších časopisů.⁶¹

Vymezování jádra vůči uhlí se táhlo československou publicistikou o jaderné energetice jako červená nit po celé sledované období a bylo jedním z hlavních stmelujících prvků textů s touto tematikou. Srovnání uhlí a atomové energie podporovalo tezi o pokrokovosti využívání „jádra“, neboť jaderné elektrárny byly prezentovány jako čistší a účinnější. Na druhou stranu však nebylo politicky žádoucí označit těžbu uhlí – a tím i oficiálně oceňované horníky, kteří tvořili jednu ze sociálních opor režimu – jako překonanou a v budoucnosti nepotřebnou záležitost. Autoři uvedených článků proto nejednou připomínali také to, že uhlí zůstává nadále cennou surovinou, zejména pro chemický průmysl, a že bez horníků se společnost i nadále neobejde. Například odborník na jadernou energetiku Augustin Ševčík byl jedním z těch, kteří již v roce 1955 zdůrazňovali, že navzdory skvělým jaderným perspektivám nelze podceňovat budoucí význam těžby uhlí. Podle jeho mínění se mohla jaderná energie významně projevit v československé energetice až po nějakém čase, a do té doby bylo nutné pokračovat s výstavbou uhelných, ale také vodních elektráren. Rozvoji a zdokonalení těžby uhlí pak připisoval důležitost také kvůli „usnadnění hornické práce“.⁶² V časopise *Energetika*⁶³ pak Ševčík v témž roce ocitoval slova ministra obrany Alexeje Čepičky z druhé celostátní konference energetiků o nutnosti nezapomínat na dosavadní zdroje energie: „I když atomová energie bude stále pronikavěji ovlivňovat vzrůst našeho hospodářství, a zejména energetiky, zůstávají hlavním zdrojem elektrické energie naše hydroelektrárny, a zejména parní elektrárny. I v této otázce je třeba postupovat věcně i reálně a žádným způsobem neoslabovat řešení okamžitých potřeb a problémů v energetice.“⁶⁴

57 UNGER, R.: Energetické křižovatky, s. 13 (viz pozn. 43).

58 PEŘINA, F.: Proč jadernou energetiku?, s. 13.

59 LIPAVSKÝ, Jan: Čím je jaderná energetika? In: *Tribuna*, roč. 11, č. 25 (1979), s. 17.

60 ŠIMEK, Soběslav: Jaká je bezpečnost jaderných elektráren? In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 47 (1983), s. 17.

61 Srv. např. ZBĚHLÍK, Josef: Perspektivy jaderné energetiky. In: *Tvorba*, roč. 39, č. 14 (1980), s. 11.

62 ŠEVČÍK, Augustin: O mírovém využití atomové energie. In: *Domov: Bulletin Československého ústavu zahraničního*, roč. 1, č. 18 (1955), s. 3.

63 Časopis *Energetika* je od roku 1951 dodnes vycházející odborný měsíčník pro elektrárensství, teplárenství a užití energie.

64 ŠEVČÍK, A.: Výstavba atomových elektráren. In: *Energetika*, roč. 5, č. 10 (1955), s. 377–379, zde s. 379.

Ačkoliv tedy byla jaderná energie ve většině publicistických článků líčena téměř jako spasitelka, která odstraní mnohé problémy lidstva a zaujme ústřední místo v energetice i v životech obyčejných lidí, nebylo žádoucí kvůli tomu hned zahrnout těžbu uhlí a líčit pouze jeho negativa. Však se také v polovině padesátých let někteří lidé začali o osud horníků obávat. Ne náhodou vyslovil v „Rozhlasové univerzitě“ penzista Karel Pobořil z Metylovic na Frýdeckomístecku otázku následujícího znění: „Já bych měl dotaz, protože jsme v Ostravě a Ostrava je hornické město. V lekci se hovořilo, že v atomových reaktorech si můžeme vyrobit nové a nové palivo v neomezeném množství. To by tedy znamenalo, že by přišla na havíře krize, že by neměli co dělat. Tak jestli to uhlí budeme potom ještě na něco potřebovat.“⁶⁵ Příkladně ho však uklidnil astronom Miroslav Plavec: „A s tím uhlím si nemusíš dělat starost, soudruhu Pobořile. Bude ho potřebovat pořád víc chemický průmysl, a už kdybychom uhlí radši nemuseli pálit.“⁶⁶

Na jedné straně tedy uhlí a uhelné elektrárny sloužily jako negativní fólie, oproti jejíž černi mohly být budoucí jaderné elektrárny líčeny v jasných barvách. Na straně druhé však bylo zapotřebí čtenáře přesvědčit, že ony znečišťující a neekonomické uhelné elektrárny jsou pro nejbližší období jediným možným řešením, a hlavně že hornická profese má své opodstatnění a význam a neztratí je ani v nastávající éře jaderných elektráren.

Potlačovaný konflikt mezi plánovaným rozvojem jaderné energetiky a nezpochybnitelnou úlohou horníků ve společnosti byl modelovým příkladem střetu diskurzů dvou zájmových skupin. Diskurz o jaderné energetice byl totiž do jisté míry uzavřený a autonomní – vytvářeli ho vědci, odborníci, popularizátoři nebo ideologové podporující orientaci na jadernou energetiku. Autonomie tohoto diskurzu na jednu stranu umožňovala jeho reprodukci a dlouhodobé přežívání, na druhou stranu však vedla k tomu, že zůstával značně izolovaný od jiných témat. V padesátých letech však bylo z ideologického hlediska nutné sladit obraz horníků a jaderné energetiky, neboť obě tato témata spoluvytvářela komunistickou politiku a propagandu. Politickým zájmem bylo ukázat, že horníci a rozvoj jaderné energetiky se vzájemně nevyklučují. Tato původem politická teze poté pronikla i do odborného diskurzu o jaderné energetice (jak ilustroval Augustin Ševčík, když citoval ministra národní obrany Alexeje Čepičku). Od šedesátých let, kdy se ukázalo, že rozvoj československé jaderné energetiky je oproti původním předpokladům daleko pomalejší, pak již tuto tezi nebylo potřeba připomínat.

„Je nezvratně prokázáno...“

Již od padesátých let někteří českoslovenští autoři ve svých textech směle plánovali budování tepláren na jadernou energii přímo ve městech, aby se mohly postupně

⁶⁵ Rozhlasová univerzita, s. 4 (viz pozn. 1).

⁶⁶ Tamtéž.

rušit tepelné elektrárny spalující uhlí a tím se ve městech „ozdravil“ vzduch.⁶⁷ Myšlenka budování jaderných elektráren přímo ve městech přitom nebyla pouze výstřelkem optimistických padesátých nebo šedesátých let.⁶⁸ Například novinář Miroslav Váňa psal ještě v roce 1982 do *Tribuny* o tom, že „při rozmístování jaderných elektráren netřeba brát zřetel na polohu palivových ložisek; je možné je situovat do hustěji obydlených oblastí, neboť jejich provoz na rozdíl od tepelných elektráren neznečišťuje životní prostředí“.⁶⁹ „Kampaň“ propagující jadernou energii coby lék na špatné životní prostředí vrcholila v československém tisku v sedmdesátých a v první polovině osmdesátých let, tedy v období, kdy byla ekologická situace v Československu již natolik závažným problémem, že jej musel brát na vědomí i komunistický režim.⁷⁰ Typické pro takto zaměřené texty bylo axiomaticky zabarvené tvrzení, že provoz jaderných elektráren v žádném případě neškodí životnímu prostředí. Z této premisy pak vždy vycházela další argumentace. Již zmíněný Jan Neumann tak ve svém článku publikovaném v *Květech* v roce 1973 poměrně kategoricky prohlašoval: „Ujišťuji vás, že v žádném případě nepřipustíme, aby nám rozvoj jaderných elektráren zhoršoval životní prostředí. Jsme naopak přesvědčeni, že pronikavě přispěje k jeho zlepšení.“⁷¹ Toto své přesvědčení pak opakoval o šest let později také v debatě *Hospodářských novin*:⁷² „Jsme přesvědčeni, že rozvoj jaderné energetiky povede k ozdravení životního prostředí.“⁷³

Jednoznačný ve svých výrociích o vztahu jaderných elektráren a životního prostředí byl také Jaroslav Tomčík, který na stránkách *Tribuny* konstatoval, že jaderné elektrárny „vůbec neovlivňují okolní prostředí“.⁷⁴ Odvolával se přitom i na výzkumy vědců, kteří prý na meditace o tom, „zda provoz jaderných elektráren má či nemá škodlivý vliv na zdraví člověka“, měli jednoznačnou odpověď: „Nemá!“⁷⁵ Podobně kategoricky se o nezávadnosti jaderných elektráren vyslovil později ve stejném časopise Soběslav Šimek, podle nějž bylo „nezvratně prokázáno“, že jaderné elektrárny mají „prakticky zanedbatelný vliv na své okolí“.⁷⁶

Někteří autoři se ve snaze přesvědčit své čtenáře o bezpečnosti a „čistotě“ jaderných elektráren dovolávali také konkrétních zahraničních výzkumů, a to jak sovětských, tak i amerických. Jan Neumann tak dokládal bezpečnost lehkovodních

67 Srv. např. ŠIMÁNĚ, Čestmír: *Využití atomové energie*. Praha, Naše vojsko 1955, s. 77.

68 Srv. např. VLACHÝ, Jan: Jaderné elektrárny. In: *Vesmír*, roč. 44, č. 1 (1965), s. 9–15, zde s. 15.

69 VÁŇA, Miroslav: Program pro zítřek. In: *Tribuna*, roč. 14, č. 35 (1982), s. 17.

70 Viz VANĚK, Miroslav: Ekologie a ekologické hnutí v posrpnovém Československu. In: BLAŽEK, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2005, s. 79–95, zde s. 80.

71 NEUMANN, J.: Energie budoucnosti: Rozhovor. In: *Květy*, roč. 23, č. 28 (1973), s. 30–35, zde s. 32.

72 *Hospodářské noviny* byly ekonomický týdeník, který vycházel od roku 1957.

73 HRBEK, Jiří – PROCHÁZKA, Jan: Budoucnost klepe na dveře. In: *Hospodářské noviny*, roč. 23, č. 26 (1979), s. 3.

74 TOMČÍK, J.: Atom ve službách míru. In: *Tribuna*, roč. 11, č. 23 (1979), s. 12 n., zde s. 13.

75 Tamtéž.

76 ŠIMEK, S.: Jaká je bezpečnost jaderných elektráren?, s. 17 (viz pozn. 60).

reaktorů studii, jež mu ukázali „sovětští soudruzi“ ve Voroněži, kteří tam „sledují po několik let, jak se pohybuje radioaktivita v okolí“. Podle diagramů, které Neumann ve Voroněži viděl, údajně radioaktivita v ovzduší, vodě i půdě klesala, přestože výkon voroněžské jaderné elektrárny rostl. Její vliv na životní prostředí byl prý tak zanedbatelný, „že se v okolí vůbec nezaregistroval“.⁷⁷ Zřejmě tytéž výzkumy zmiňoval také sovětský fyzik Andranik Petrosjanc v rozhovoru, který byl v českém překladu publikován v *Nové době*⁷⁸ v roce 1976: „Prováděli jsme sérii měření, mimo jiné v oblasti kolem Novovoroněžské jaderné elektrárny; věnovali jsme pozornost půdě, rostlinstvu, vodě v Donu i vzduchu, a to jednak předtím, než začala elektrárna pracovat, a také potom. Soustavně každý rok po jejím uvedení do provozu i letos. Radiační situace se ani v nejmenším nezměnila. To znamená, že elektrárna na ni nemá nejmenší vliv.“⁷⁹

Také americké výzkumy údajně dávaly zastáncům jaderné energie za pravdu. V debatě o atomové energii publikované v *Květech* v roce 1982 Jan Neumann dokazoval výhodnost jaderných elektráren tím, že „ve Spojených státech bylo například dokázáno, že tepelná elektrárna spalující uhlí vypouští z komínů za rok více radioaktivního odpadu do ovzduší než elektrárna jaderná“.⁸⁰

Autoritou byla bezpochyby v tomto ohledu také Mezinárodní agentura pro atomovou energii (MAAE), sídlící ve Vídni. Podle již citovaného Andranika Petrosjance během sympozia MAAE o problémech životního prostředí konaného v roce 1970 vyšlo najevo, „ať je to jakkoliv paradoxní, že jaderné elektrárny jsou daleko čistší a bezpečnější než kterýkoli jiný druh výroby elektrické energie“.⁸¹ Zjištění Mezinárodní agentury pro atomovou energii ve prospěch jaderné energie citovali i českoslovenští autoři. Novinář Karel Hrouzek například v *Tribuně* dokládal nezávadnost jaderné energie právě informací MAAE, podle které „při sledování televize obdrží náš organismus desetkrát a z náramkových hodinek dvakrát větší dávku radioaktivního záření než z jaderné elektrárny“.⁸²

Presvědčování veřejnosti o naprosté bezpečnosti a nezávadnosti jaderných elektráren, ať už kategorickými tvrzeními, nebo poukazováním na vědecké výzkumy, bylo ve své podstatě snahou udržet v platnosti tezi o spasitelnosti vědeckotechnického pokroku i v době rostoucího zájmu o ochranu životního prostředí, k němuž napomáhalo i šíření varovných zpráv Římského klubu o znečišťování přírody. Předpovědi Římského klubu o brzkém vyčerpání přírodních zdrojů však zároveň přispívaly

77 O energii budoucnosti: Rozhovor s předsedou Československé komise pro atomovou energii ing. Janem Neumannem. In: *Tribuna*, roč. 5, č. 5 (1973), s. 1 a 3, zde s. 3.

78 *Nová doba* byl sovětský zahraničněpolitický týdeník, vydávaný v Moskvě (v ruském jazyce). Zahraniční mutace vycházely v dalších jazycích včetně češtiny (jednalo se o překlady ruského vydání).

79 Atom ve službách vědy: Rozhovor s Andronikem Melkonovičem Petrosjancem. In: *Nová doba*, roč. 25, č. 13 (1976), s. 18–22, zde s. 19.

80 Atom – rizika a naděje (I). In: *Květy*, roč. 32, č. 25 (1982), s. 14–17, zde s. 15.

81 Atom ve službách vědy, s. 19.

82 HROUZEK, Karel: Široké perspektivy jaderné energetiky. In: *Tribuna*, roč. 18, č. 22 (1986), s. 16.

Jaderný fyzik Jan Neumann (1914–2004), dlouholetý předseda Československé komise pro atomovou energii a člen Rady guvernérů Mezinárodní agentury pro atomovou energii, na zasedání komise Rady vzájemné hospodářské pomoci v Praze v listopadu 1968 (foto ČTK)

možností jeho umístění – jaderný odpad se měl vystřelovat „pomocí raket do vesmírného prostoru nebo na Měsíc“. Toto řešení se ovšem, jak list dodal, zdálo být dle některých odborníků „ještě na dlouhou dobu utopii“.⁸⁶

k podpoře teze o nevyhnutelnosti využívání jaderné energie. Zatímco však v optimistických padesátých letech šlo pouze o jeden z řady argumentů ve prospěch jaderné energie, o tři desetiletí později nabyl takřka rozhodující váhy – s perspektivou vytěžení uhlí by se bez jaderné energie nemohl rozvíjet průmysl, celá ekonomika, a tím ani (socialistická) společnost. Podle této logiky tak bylo potřeba prosazovat využívání jaderné energie i za cenu určitých rizik.

„Malá vada na kráse“ jaderných elektráren – totiž fakt, že tyto elektrárny produkují jaderný odpad, který je potřeba následně někam uskladnit – nebyla čtenářům zatajována. Například již v roce 1954 upozorňoval fyzik a publicista František Běhounek⁸³ v *Lidové demokracii*⁸⁴ na to, že zbavit se radioaktivních odpadů je problém: „Vzniká jich při výrobě atomové energie mnoho a jsou nebezpečné pro člověka. Povím vám docela otevřeně, že věda neví dost dobře, co s nimi.“⁸⁵ O tom, že jaderný odpad dělá vědcům na celém světě „vážné starosti“, informoval také deník *Obrana lidu* v roce 1957. Zároveň však přinesl i naději v podobě nových

83 František Běhounek (1898–1973) se jako fyzik zabýval zejména metodami měření radioaktivity, přirozeným zářením a využitím záření v lékařských aplikacích. Působil ve Státním radiologickém ústavu v Praze a v Ústavu jaderného výzkumu ČSAV, patřil k zakladatelům Fakulty technické a jaderné fyziky Univerzity Karlovy. Proslul také jako účastník Nobileho výpravy k Severnímu pólu a jako spisovatel dobrodružných a populárně-vědeckých knih.

84 Deník *Lidová demokracie* byl tiskovým orgánem Československé strany lidové, vycházejícím od roku 1945.

85 Na začátku atomového věku. In: *Lidová demokracie* (18.7.1954).

86 Atomový odpad uvězněn na 30.000 roků: Bude se atomový odpad vystřelovat raketami do vesmíru? Vážné starosti vědců celého světa. In: *Obrana lidu* (15.2.1957), s. 1.

V padesátých letech se tak sice na jedné straně připouštěla existence problému likvidace jaderného odpadu, na druhé straně se však v duchu optimistických představ předpokládalo, že se tento problém „nějak vyřeší“, ať už poněkud fantaskním způsobem vystřelování odpadu do vesmíru, či jednoduše předpokládaným brzkým nástupem éry elektráren založených na jaderné fúzi, při které žádný odpad nevzniká.⁸⁷ V sedmdesátých a osmdesátých letech už se od podobných nerealistických představ upustilo a existence jaderného odpadu se brala jako fakt, který je ovšem již do velké míry „vyřešen“. Ekolog Petr Horáček například v *Tvorbě*⁸⁸ konstatoval, že se podařilo „vyvinout systémy pro dlouhodobé a bezpečné ukládání radioaktivních odpadů“.⁸⁹ Čtenáři tak už neměli existenci jaderného odpadu vnímat jako nějaký problém.

Maximálně jednou za 1700 let

S argumentací, že jaderné elektrárny nemohou negativně ovlivnit životní prostředí, souviselo také přesvědčování veřejnosti o tom, že jsou zcela bezpečné a v jejich provozu nemůže dojít k žádné nehodě. Někteří autoři se přitom opět uchylovali k velmi kategorickým tvrzením, aby nikdo nezůstal na pochybách. Ideolog Gustav Bareš⁹⁰ například konstatoval, že „biologická ochrana, která je neustále kontrolována, se ukázala dokonalou“.⁹¹ Kromě toho se podle něj „atomový koteln“ nemohl proměnit v atomovou bombu, neboť věda to dokázala již „jednoznačně“.⁹² Podobně přesvědčivý se ve své knize z konce padesátých let snažil být také technik a popularizátor jaderné energie Zdeněk Chalupa, který čtenáře uklidňoval, že „energetický reaktor je vyřešen tak, že v žádném případě v něm nemůže dojít k jaderné reakci jako v atomové bombě“.⁹³ Kromě toho v souvislosti s obavami o bezpečnost jaderných elektráren psal o „zbytečné hysterii“, která se prý velmi podobá rané éře automobilismu, „kdy před automobilem musel kráčet muž s červeným praporkem, aby varoval občany před ‘nebezpečím’“.⁹⁴ František Běhounek pak pro změnu uklidňoval své čtenáře známou analogií s Golemem: stejně jako bylo možné Golema ovládat pomocí šemu,

87 Srv. např. JEMELJANOV, V.: Mírový atom ve službách komunismu. In: *Obrana lidu* (14.1.1962), s. 4.

88 Týdeník *Tvorba*, který se zaměřoval na politiku, vědu a kulturu, vycházel znovu od roku 1969 a jeho vydavatelem byl ÚV KSČ. Náklad časopisu činil v roce 1978 72 tisíc výtisků. (Srv. JACZ, L.: *Malá encyklopédia žurnalistiky*, s. 503.)

89 HORÁČEK, Petr: Jaderná energie – naděje i pro životní prostředí. In: *Tvorba*, roč. 42, č. 44 (1983), s. 14.

90 Gustav Bareš (1910–1979) byl novinář a v letech 1945–1951 vedoucí funkcionář KSČ. Od poloviny 50. let působil v Ústavu dějin KSČ a později vyučoval na Fakultě osvěty a novinářství Univerzity Karlovy. V roce 1970 byl vyloučen z KSČ.

91 BAREŠ, G.: *Zrození atomového věku*, s. 170 (viz pozn. 24).

92 *Tamtéž*, s. 172.

93 CHALUPA, Zdeněk: *Atom dobývá svět*. Praha, Práce 1959, s. 173.

94 *Tamtéž*, s. 175 n.

dá se jaderná elektrárna kontrolovat pomocí havarijních tyčí.⁹⁵ Podobná tvrzení však bylo možné v Československu číst nejen v padesátých a šedesátých letech, ale i v následující dekádě. Karel Barabas⁹⁶ v *Tvorbě* v roce 1976 uvedl (a tučným písmem zdůraznil), že „reaktor elektrárny nemůže nikdy vybuchnout“. Jako důkaz (ovšem s převrácenou logikou) měl sloužit také fakt, že se elektrárny stavěly v poměrně hustě zalidněných oblastech.⁹⁷

Takovéto „kategorické“ a optimistické soudy většinou pocházejí z konce padesátých a začátku šedesátých let, kdy převládal „atomový optimismus“ i mezi samotnými vědci. V letech sedmdesátých se však už autoři populárních článků o jaderné energetice spíše uchylovali k jiné strategii – připouštěli sice, že možnost havárie zcela vyloučit nelze, zároveň ale veřejnost ujišťovali o neustálém zdokonalování ochrany, která měla z potenciální havárie udělat záležitost vysoce nepravděpodobnou. Typicky tento postoj reprezentoval Jan Neumann, který se ve svých textech k míře pravděpodobnosti jaderné havárie často vracel. V roce 1973 například v *Květech* napsal, že pravděpodobnost poškození zdraví vyplývající z provozu jaderných elektráren je asi taková, „jako když dvě auta jedou po Praze a právě ta by se měla někde potkat a srazit!“⁹⁸ O šest let později pak ve stejném časopise ujišťoval, že „možnost velké jaderné havárie je potlačena pod pravděpodobnost přírodní katastrofy“.⁹⁹ V debatě *Hospodářských novin* pak tuto pravděpodobnost vyčíslil v rozmezí 10^{-4} až 10^{-5} „reaktororoku“ (při provozu jednoho reaktoru v průběhu jednoho roku).¹⁰⁰ Možnost nehody jaderné elektrárny konkretizoval také přední jaderný fyzik Čestmír Šimáně,¹⁰¹ který se dovolával amerických studií, podle nichž se taková pravděpodobnost odhadovala na 10^{-5} reaktororoku. Neustálým zlepšováním účinných opatření však mělo být možné tuto pravděpodobnost snížit až na 10^{-7} . To mělo odpovídat zhruba pravděpodobnosti, že na člověka spadne meteorit nebo se protrhne Slapská přehrada.¹⁰²

Líčení událostí, které jsou přibližně stejně pravděpodobné jako havárie jaderného reaktoru, respektive mohou nastat mnohem pravděpodobněji, bylo

95 BĚHOUNEK, František: *Atomy dnes a zítra*. Praha, Mladá fronta 1962, s. 138.

96 Karel Barabas byl dlouholetý první náměstek předsedy Československé komise pro atomovou energii.

97 BARABAS, Karel: Atomová energie – ano či ne? In: *Tvorba*, roč. 35, č. 50 (1976), s. 3.

98 NEUMANN, J.: Energie budoucnosti, s. 34 (viz pozn. 71).

99 TÝŽ: Na prahu atomového věku, s. 31 (viz pozn. 42).

100 HRBEK, J. – PROCHÁZKA, J.: Budoucnost klepe na dveře, s. 3 (viz pozn. 73).

101 Čestmír Šimáně (1919–2012) byl jedním ze zakladatelů československého jaderného výzkumu. V roce 1948 se stal prvním zaměstnancem Ústavu atomové fyziky České akademie věd a umění, v roce 1953 ředitelem Laboratoře jaderné fyziky Československé akademie věd a v roce 1955 prvním ředitelem Ústavu jaderné fyziky v Řeži. V letech 1973–1977 byl zástupcem ředitele Spojeného ústavu jaderných výzkumů v sovětském Dubně. Dlouhodobě vyučoval na Fakultě jaderné a fyzikálně inženýrské Českého vysokého učení technického (v letech 1967–1972 byl jejím děkanem). Zabýval se experimentální jadernou fyzikou, zejména konstrukcí a využitím urychlovačů, konstrukcí detektorů jaderného záření a jadernými reaktory.

102 Atom – rizika a naděje (I), s. 15 n. (viz pozn. 80).

oblíbeným motivem i dalších autorů. Petr Horáček například vyčíslil, že „je zhruba 7000krát větší pravděpodobnost, že zahyneme při automobilovém neštěstí než následkem provozu jaderné elektrárny“.¹⁰³ Novinář Jaroslav Kojzar pak v *Tribuně* ocitoval slova generálních ředitelů Slovenských energetických podniků a Československých energetických závodů Jozefa Lukačky a Miroslava Kubína, že „pravděpodobnost úmrtí jednoho tisíce lidí při havárii jaderné elektrárny je stejná jako při pádu meteoritu, pravděpodobnost úmrtí sta lidí při pádu letadla je asi dva tisíckrát (*sic*) větší než při havárii jaderné elektrárny“.¹⁰⁴

Články o bezpečnosti jaderných elektráren vycházely též ve slovenském časopise *Životné prostredie*,¹⁰⁵ přičemž jejich vyznění se velmi podobalo závěrům českých autorů. Například Peter Lukáč zde srovnával rizika provozu stovky jaderných elektráren s nebezpečím spojeným s jinou lidskou činností a s působením přírodních sil. Ujišťoval přitom, že eventuality následky jaderných havárií by byly mnohem menší, než jsou následky jiných nehod, a zároveň že jejich pravděpodobnost je až desettisíckrát nižší než v případě nejaderných zařízení.¹⁰⁶ Konkrétně pak dle Lukáče, odvolávajícího se na blíže neurčené „výpočty“, byla pravděpodobnost, že se roztaví aktivní zóna jednoho atomového reaktoru

Jaderný fyzik, popularizátor vědy a spisovatel František Běhounek (1898–1973), autor několika desítek odborných, populárně-vědeckých, dobrodružných a vědeckofantastických knih. V roce 1926 v Praze založil Státní radiologický ústav, o dva roky později se zúčastnil slavné expedice vzducholodě Italia k Severnímu pólu, po válce se mnohostranně podílel na rozvoji jaderné energetiky v Československu (foto ČTK)

103 HORÁČEK, Petr: Alternativa života s jadernou energií. In: *Revue obchodu, průmyslu, hospodářství*, roč. 7, č. 4 (1982), s. 46–48, zde s. 47. *Revue obchodu, průmyslu, hospodářství* byl měsíčník Československé obchodní komory a Československo-sovětské obchodní komory.

104 KOJZAR, Jaroslav: Atom ve službách člověka. In: *Tribuna*, roč. 12, č. 30 (1980), s. 12.

105 *Životné prostredie: Revue pre teóriu a tvorbu životného prostredia* je časopis zaměřený na teoreticko-metodologické a praktické otázky životního prostředí, který od roku 1967 vydává Slovenská akademie věd. Časopis původně vycházel šestkrát ročně, v současnosti vychází čtyřikrát ročně.

106 LUKÁČ, Peter: Vplyv rozvoja jadrovej energetiky na životné prostredie. In: *Životné prostredie*, roč. 13, č. 2 (1979), s. 79–83, zde s. 80 n.

během jednoho roku, asi jedna ku sedmnácti tisícům. Při provozu stovky reaktorů tak mělo k podobné nehodě docházet jednou za sto sedmdesát let, ovšem jen desetina z těchto nehod měla mít negativní následky na lidské zdraví. Vážné a zdraví ohrožující havárie jaderných zařízení tak měly nastávat jen jednou za 1700 let.¹⁰⁷

V neposlední řadě také překlady sovětských autorů přinášely podobné závěry. Například již citovaný Andranik Petrosjanc s odvoláním na americké výzkumy tvrdil, že k jedné katastrofě na stovce činných reaktorů dojde v průměru jednou za milion let, tedy údajně se stejnou pravděpodobností, jako že se zřítí Empire State Building v New Yorku.¹⁰⁸

Ačkoliv havárie jaderné elektrárny v Černobylu v dubnu 1986 zpochybnila dosavadní víru v bezpečnost jaderných elektráren, některé publicistické texty přesto dokázaly z této události vyvodit argumenty ve prospěch jaderné energetiky. Příkladem mohou být články publikované v *Tribuně* v měsících po černobylské katastrofě. Optimistické závěry zde formuloval například Karel Hrouzek: „Způsob, jakým sovětsí vědci a odborníci za účinné pomoci stranických a státních orgánů překročili k odstraňování jaderných následků [havárie v Černobylu], i poučení, která byla vyvozena, nás však přesvědčují o tom, že jaderná energetika má dobrou perspektivu, že lidstvo se s tímto technickým problémem dokáže vypořádat.“¹⁰⁹ Podobně se vyjádřil také novinář Michal Leben: „Havárie, které se za třicet let rozvoje jaderné energetiky vyskytly, jsou jednotlivé případy – nelze je počítat na desítky, a tím spíše ne na stovky, nebo dokonce tisíce. Právě jejich četnost a rozsah následků nás opravňuje k tvrzení o vysoké bezpečnosti jaderné výroby elektřiny.“¹¹⁰

Jiní autoři však pod dojmem černobylské havárie svá tvrzení o bezpečnosti provozu jaderných elektráren ve svých textech poněkud přehodnotili a uznali, že dřívější představy byly až příliš optimistické. Podobný názor na stránkách časopisu *Vesmír*¹¹¹ formuloval například fyzik Čestmír Jech, který připustil, že pravděpodobnost havárií jaderných reaktorů je vyšší, než se předpokládalo. Vyjádřil nicméně přesvědčení, že se bezpečnostní opatření budou nadále zdokonalovat. Dosavadní pravděpodobnost vážné jaderné havárie na některém z tehdy fungujících 394 reaktorů, kterou autor kalkuloval jako sedmdesátiprocentní během každých 5,4 roků (tedy jako mnohem větší než v předešlých uvedených prognózách), byla totiž podle něj až příliš vysoká.¹¹²

Jaderné havárie byly pro tezi o nevyhnutelném pokroku výzvou. Apokalyptický obraz světa po jaderném výbuchu samozřejmě do této ideje nezapadal, a proto bylo žádoucí samotnou možnost jaderné havárie z dosavadního diskurzu vytlačit. Autoři

107 Tamtéž, s. 82.

108 Atom ve službách vědy, s. 19 (viz pozn. 79).

109 HROUZEK, K.: Široké perspektivy jaderné energetiky, s. 16 (viz pozn. 82).

110 LEBEN, Michal: Široké perspektivy jaderné energetiky. In: *Tribuna*, roč. 18, č. 25 (1986), s. 16 n., zde s. 16.

111 *Vesmír* je popularizační přírodovědecký časopis, vycházející od roku 1871 s několika přestávkami dodnes. Od 50. let minulého století jej vydává Československá akademie věd.

112 JECH, Čestmír: Naděje a rizika jaderné energie. In: *Vesmír*, roč. 66, č. 5 (1987), s. 248–252, zde s. 250.

publicistických článků se proto nejčastěji uchýlovali k tvrzení, že pravděpodobnost takovéto události je minimální, a tedy zanedbatelná. Snahy přesvědčovat veřejnost o jeho platnosti však již v sedmdesátých a osmdesátých letech vedly k přehlížení reality, respektive k zamlčování informací zpochybňujících bezpečnost jaderných elektráren, zvláště ve světle havárií v Jaslovských Bohunicích a v Černobylu.

Monopolní diskurz?

Autory publicistických textů, kteří vytvářeli veřejný obraz jaderné energie a energetiky v socialistickém Československu, je možné typologicky roztrždit do čtyř skupin. První skupinu tvořili fyzici, kteří byli aktivně zapojeni do rozvoje československého jaderného výzkumu a působili ve výzkumných ústavech či na univerzitách (například František Běhounek, Čestmír Šimáně, Ivan Úlehla, Václav Petržlka, Vilém Santholzer). Jejich popularizační články a rozhovory nebo debaty s nimi publikovaly populárně-vědecké i „běžné“ časopisy či noviny. Do druhé skupiny patřili odborníci v oblasti jaderné techniky, kteří byli přímými aktéry rozvoje československého jaderného programu. Působili často na ministerstvech (například Augustin Ševčík) nebo v Československé komisi pro atomovou energii (jako Jan Neumann nebo Karel Barabas). I oni poměrně často publikovali v novinách a časopisech. Například Janu Neumannovi věnovaly pravidelně velký prostor čtenářsky oblíbené *Květy*, které s ním přinášely několikastránkové rozhovory. Popularizátoři jaderné energie (Rudolf Faukner, Jan Tůma, Josef Kuba, Alexander Jandera a další) tvořili třetí skupinu. Většinou se jednalo o spisovatele a publicisty či odborníky, kteří se vedle jaderné energie a energetiky věnovali i popularizaci dalších oblastí vědy a techniky. Svou publikační platformu vedle knih nacházeli především v časopisech určených mládeži či v populárně-vědeckých časopisech pro široké publikum. Čtvrtý typ pak představovali novináři či ideologové, jejichž články o jaderné energetice publikovala nejčastěji stranická periodika (například *Tribuna*).

Ačkoliv texty všech těchto skupin vyznívaly velmi podobně a v zásadě všechny sledovaly hlavní tezi o nutnosti rozvoje jaderné energetiky, motivy autorů bývaly rozdílné. Zatímco popularizující vědci a odborníci vnímali jaderné elektrárny jako jedinou reálnou alternativu k docházejícím tradičním energetickým zdrojům, ideologové, jejichž texty byly více propagandistické než popularizační (často využívaly podobné fráze bez ohledu na téma, o kterém psali), se snažili podpořit oficiální jadernou politiku československé vlády. Určitou proměnu přitom bylo možné sledovat v čase. V padesátých letech nebyla jaderná energetika líčena ani tak jako nutnost, spíše jako samozřejmost. Dobové texty slibovaly brzké vyřešení problémů spojených s využitím jaderné energie a jeho příznivý vliv na životní prostředí. Od sedmdesátých let byla poté jaderná energetika prezentována jako nutná volba a čtenáři byli ujišťováni o její bezpečnosti. Autoři žádné z těchto skupin tak nezpochybňovali oficiální československou politiku a její strategické rozhodnutí orientovat se na rozvoj jaderné energetiky. Publicistické texty o jaderné energii z padesátých let také ukazují, že dobovému „atomovému optimismu“ podléhali zejména laici

(například novináři), zatímco někteří fyzici se snažili tehdejší nadšení přece jen mírnit poukazováním na problémy, které věda dosud nedovede vyřešit (například František Běhounek).

Vedle zmíněných československých autorů se na formování veřejného obrazu jaderné energie a energetiky podílely také sovětské autority (například Georgij Pokrovskij, Vasilij Jemeljanov, Andranik Petrosjanc). Jejich texty vycházely v Československu zejména v druhé polovině padesátých let, kdy byla jaderná energie v tisku novým a velmi oblíbeným tématem a Sovětský svaz v tomto ohledu sloužil jako vzor hodný následování. Překlady sovětských článků o jaderné energetice se v Československu v menší míře objevovaly i v následujících desetiletích, spíše však na stránkách časopisů, jako byla česká jazyková mutace sovětské *Nové doby*, než v „běžných“ českých periodikách.

Zajímavé je, že se československá veřejnost během období socialismu mnohdy setkávala stále se stejnými jmény autorů, kteří psali o jaderné energii a energetice, zejména z řad vědců a inženýrů. V padesátých letech, kdy se v Československu začínala jaderná energetika rozvíjet, byli tito odborníci často relativně mladí (narození kolem roku 1920) a na počátku kariéry. Mohli tak spoluvytvářet obraz jaderné energie a energetiky ještě v sedmdesátých a osmdesátých letech, jako například Čestmír Šimáně či Jan Neumann. Platí to ale také o některých popularizátorech jaderné energie – kupříkladu Jan Tůma psal populárně-naučné články i knihy s tímto zaměřením již v první polovině padesátých let a ještě v roce 1987 vydal popularizační publikaci *Atom skrývá naději*.¹¹³ Tato personální kontinuita stejně jako jednotný hlas autorů různého profesního typu, kteří zastávali a hlásali tezi o spojení pokroku s jadernou energetikou (či energií) a jejich úžasných perspektivách, usnadnily přijetí a přetrvávání jednostranně pozitivního obrazu jaderné energetiky a jejího vlivu na životní prostředí.

Jak už o tom byla řeč, víra československých vědců v budoucnost jaderné energetiky nebyla v poválečném světě nijak výjimečná. Rovněž například ve Spojených státech většina vědců (zejména jaderných fyziků a inženýrů) podporovala rozvoj jaderné energetiky a považovala ji za bezpečnou.¹¹⁴ Na rozdíl od Československa, kde se publikující autoři omezovali na účastníky československého jaderného programu a výzkumu, popularizátory a ideology podporující jadernou energetiku, však ve Spojených státech paralelně existoval také konkurenční diskurz vytvářený nezávislými novináři a médii, mnohdy velmi kritickými vůči jaderné energetice. Proto se také veřejné mínění ve Spojených státech postupně odklánělo od mínění „atomových expertů“ a jaderné elektrárny vnímalo stále častěji jako nebezpečné či problematické.¹¹⁵ V sedmdesátých letech například dostávali protijaderně zaměřeni experti a skupiny v amerických televizních pořadech v hlavním vysílacím čase až

113 SEDLÁČEK, Karel – TŮMA, Jan: *Atom skrývá naději*. Praha, Naše vojsko 1987.

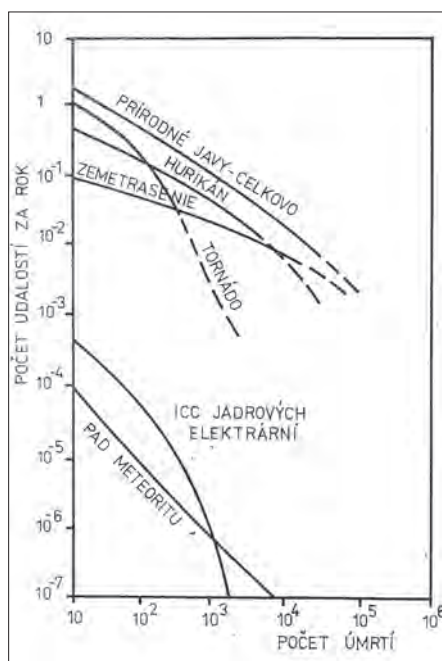
114 Srv. např. ROTHMAN, Stanley – LICHTER, S. Robert: *Elite Ideology and Risk Perception in Nuclear Energy Policy*. In: *The American Political Science Review*, roč. 81, č. 2 (1987), s. 383–404, zde s. 386.

115 Tamtéž, s. 387.

dvakrát více prostoru než zastánci jaderné energie.¹¹⁶ Kromě toho americké veřejné mínění ovlivnila havárie jaderné elektrárny Three Mile Island v březnu 1979, zatímco v Československu se o havárii na reaktoru A1 v Jaslovských Bohunicích v únoru 1977 téměř nepsalo, nemluvě již o zcela odlišném informování o černobylské katastrofě. Československé zpravodajství o těchto případech a jejich hodnocení totiž vycházelo ze stále platné teze o pokrokovosti jaderné energetiky, která vylučovala přílišnou kritiku jaderných elektráren.

Konkurenční diskurzory o jaderné energetice však vznikaly i mnohem blíže Československu, než byly Spojené státy – mimo jiné i v sousedním Polsku. Diskuse o ochraně přírody v kontextu výstavby jaderných elektráren zde totiž probíhaly již od konce padesátých let. Polský tisk se věnoval například otázkám skladování jaderného odpadu z budoucích elektráren i pokusných reaktorů. O úloze tisku a existenci konkurenčních diskurzů svědčí mimo jiné fakt, že členové polské Státní rady pro mírové využití jaderné energie si na svém zasedání v červnu 1960 stěžovali, že kvůli údajnému nebezpečí, o kterém referuje polský tisk, jen složitě hledají místa na uskladňování jaderného odpadu. Navíc jej kvůli protestům ochránců přírody nemohli skladovat v jeskyních, jak bylo původně zamýšleno.¹¹⁷

Naopak v Československu nevznikaly alternativní diskurzory o jaderné energii a energetice ani v liberálnějším období druhé poloviny šedesátých let. Publicistické texty o daném tématu z té doby se sice lišily od pozdějších „normalizačních“ článků svou kritičností, jejím terčem však nebylo zaměření Československa na jadernou energetiku jako takové ani podceňování otázek životního prostředí, ale naopak

Srovnání rizika provozu stovky jaderných elektráren s riziky spojenými s působením přírodních sil (repro Peter Lukáč: Vplyv rozvoja jadrovej energetiky na životné prostredie. In: Životné prostredie, roč. 13, č. 2, 1979)

116 Tamtéž, s. 393.

117 *Archiwum Akt Nowych* (Warszawa), fond 772 (Pełnomocnik rządu do spraw wykorzystania energii jądrowej), signatura 15, Stenogram z przebiegu wspólnego posiedzenia plenarnego Państwowej Rady do spraw Pokojowego Wykorzystania Energii Jądrowej oraz Komitetu Polskiej Akademii Nauk do spraw Pokojowego Wykorzystania Energii Jądrowej, 27.6.1960, s. 59–61.

opožďování za světovým vývojem v jaderné energetice (neustálé posouvání termínu dokončení první československé atomové elektrárny A1 v Jaslovských Bohunicích) a špatné řízení jaderného průmyslu.¹¹⁸ Alternativní obraz jaderné energetiky se v Československu formoval až v sedmdesátých a osmdesátých letech v prostředí disentu (a československého exilu), se značně omezeným dosahem na veřejnost. O rizicích jaderných elektráren informovaly například dokumenty Charty 77, zejména pak „Dokument o bezpečnosti provozu jaderných elektráren v Československu“ z listopadu 1978, který mimo jiné poukazoval na nebezpečí radioaktivního záření, zdůrazňoval nutnost ochrany nejen zdraví a života lidí, ale také životního prostředí, a v neposlední řadě připomínal v Československu zamlčované havárie na reaktoru A1 v Jaslovských Bohunicích a zpochybňoval v tisku udávané míry pravděpodobnosti jaderných nehod.¹¹⁹

Absence konkurenčních diskurzů o jaderné energetice v Československu souvisela také s malým zastoupením ekologických témat v (cenzurovaných) médiích a se slabou informovaností obyvatelstva o těchto problémech. Ekologická témata se tak na stránkách československého tisku výrazněji prosadila až ve druhé polovině osmdesátých let.¹²⁰ Do té doby nebyla v Československu možná ani otevřená diskuse o bezpečnosti jaderných elektráren.¹²¹ Kritika jaderného programu a požadavky jeho revize nebyly v Československu, na rozdíl od Polska, Maďarska, Německé demokratické republiky nebo i Sovětského svazu, patrné ani po černobylské havárii v roce 1986.¹²² Pomalý zrod plurality diskurzů o jaderné energii a energetice pak bylo možné v Československu v oficiálním prostředí pozorovat až koncem osmdesátých let, a to dokonce v samotném *Rudém právu*.¹²³

Závěrem

V padesátých letech v Československu, podobně jako v dalších zemích (nejen) východního bloku, převládal obraz ovládané a přetvářené přírody. Atomová energie pak měla plnit úlohu nástroje, který toto ovládnutí a přetváření umožňoval. S tímto

118 Srv. např. NEUMANN, J.: Hoře z nerozumu. In: *Kulturní tvorba*, roč. 4, č. 41 (1966), s. 2; Jaderná energetika: Osudová nutnost ČSSR. In: *Rudé právo* (12.7.1968), s. 3; DERIAN, Laco: Perspektivy jaderné energetiky v ČSSR. In: *Technický týdeník*, roč. 16, č. 20 (1968), s. 11.

119 CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 1: 1977–1983. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 183–190, D80, 27. listopad 1978, Praha – Dokument o bezpečnosti provozu jaderných elektráren v Československu, zveřejněný jako podklad k diskusi.

120 VANĚK, Miroslav: *Nedalo se tadý dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*. Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1996, s. 75.

121 *Tamtéž*, s. 84.

122 TÝŽ: Ekologie a ekologické hnutí v posrpnovém Československu, s. 90 (viz pozn. 70).

123 Srv. např. PLESNÍK, Vladimír: NDR hledá náhradní zdroje energie: Slunce i vítr zapřaženy. In: *Rudé právo* (10.7.1989), s. 7. *Rudé právo* byl ústřední deník KSČ. Jeho náklad v roce 1978 dosahoval téměř jednoho milionu výtisků (srv. JACZ, L.: *Malá encyklopédia žurnalistiky*, s. 419–421).

obrazem byly spojeny též utopické představy, vycházející z takzvaného atomového optimismu – z víry, že jaderná energie najde v budoucnu široké uplatnění nejen jako zdroj elektrické energie, že učiní život na zemi jednodušším i krásnějším a že nebude škodit životnímu prostředí, ale naopak bude přírodě pomáhat.

Již od padesátých let se nástup jaderných elektráren interpretoval jako přirozené nahrazení elektráren uhelných. Jaderné palivo mělo být výhodnější (stačilo ho málo oproti vagonům uhlí, jehož zásoby se měly již brzy vyčerpat) a příznivější pro životní prostředí (bez popílku a prachu). Z tohoto pohledu se budování jaderných elektráren jevílo jako logické, pokrokové a těžko zpochybnitelné řešení československé energetické situace.

Padesátá léta tak byla v Československu obdobím, kdy o „čistotě“ a bezpečnosti jaderných elektráren nebylo pochyb, a autoři publicistických článků byli v tomto ohledu také poměrně kategoričtí – životní prostředí podle nich nemělo být jadernými elektrárnami vůbec ovlivněno, a nebyl proto ani důvod o tom nějak hlouběji diskutovat. V následujících dekádách, jak postupně odezníval „atomový optimismus“, se strategie autorů změnila. Začali sice opatrně připouštět možnost jaderných havárií a negativního vlivu na životní prostředí i lidské zdraví, s odvoláním na vědecké výpočty a výzkumy, ať už sovětské, či americké, však zároveň možnost takové havárie, a tím i zamoření životního prostředí, bagatelizovali jako krajně nepravděpodobnou.

Zatímco československý přístup k jaderné energii v padesátých letech se nijak zásadně nelišil od celosvětového diskurzu a atomový optimismus ve spojení s ideou pokroku ovládal veřejné mínění jak v Československu, tak v Sovětském svazu či Spojených státech, od druhé poloviny šedesátých let, a zejména pak v následujících dekádách se podoba tohoto diskurzu v sovětském bloku a na Západě již značně diferencovala. V době, kdy například ve Spojených státech soupeřily konkurenční diskurzy a obrazy jaderné energie a energetiky v médiích vytvářeli jak stoupenci tohoto energetického zdroje, tak jeho odpůrci, v Československu byla produkce „jaderného diskurzu“ monopolizována podle původních vzorců z padesátých let a názory, které by zpochybňovaly československou orientaci na jadernou energetiku (a tím i hospodářskou politiku Komunistické strany Československa), nemohly být veřejně prezentovány. Prosadit se později mohly jen v neoficiálním prostředí disentu a exilu.

Setrvačnost československého publicistického diskurzu o jaderné energii a energetice a jejich veřejného obrazu od počátku padesátých do konce osmdesátých let lze vysvětlit zejména dvěma faktory. Zaprvé byla umožněna podmínkami socialistické diktatury (s cenzurou tisku a jeho centrálním řízením, ideologickým působením, propojením politiky a médií), zadruhé pak personální kontinuitou autorů. Otázkou však zůstává, nakolik bylo autorství formativních publicistických textů v podmínkách takto monopolizovaného diskurzu vůbec relevantní – články různých autorů o jaderné energii a energetice se vzájemně velmi podobaly a zaznívaly v nich stále stejné argumenty o energetické účinnosti kostičky uranu ve srovnání s vagony uhlí nebo o (téměř) dokonalé bezpečnosti jaderných elektráren.

Teze o spojení pokroku s jadernou energetikou zůstávala v Československu v platnosti navzdory dvěma významným externím faktorům, které celosvětově zasáhly

do diskurzu o jaderné energetice: obratu k ochraně životního prostředí a zpochybnění bezpečnosti jaderných elektráren v důsledku jejich nehod. Ačkoliv se v souvislosti s celosvětovými trendy začalo od sedmdesátých let o jaderné energetice a jejím vztahu k životnímu prostředí více diskutovat a příroda již nebyla vnímána jen jako objekt lidské činnosti, který je třeba ovládat a který má lidem sloužit, ale také jako cenný statek hodný ochrany, k relativizaci přesvědčení o prospěšnosti jaderné energetiky tento obrat v Československu nevedl a československá orientace na jadernou energetiku stále zůstávala bez diskusí. Otázka zde totiž nikdy nezněla, jestli jaderná energetika ano, či ne, ale jak při jejím rozvoji zajistit dostatečnou ochranu životního prostředí a bezpečnost jaderných elektráren. Tak, aby jaderná energetika neměla – slovy v úvodu zmiňovaného učitele Františka Trocha – „zhoubný vliv na život rostlinstva a živočišstva na Zemi“.

Tento text vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR GA15-04902S „Stalinský plán přetvoření přírody v Československu (1948–1964)“.

Ve jménu boje proti „diktátorům“, „spiklencům“ a „zrádcům“

Čistka v Krajských výborech KSČ v Ostravě a Českých Budějovicích v roce 1951

Tomáš Hemza

Krátce po převzetí moci se v Komunistické straně Československa, tak jako v dalších komunistických stranách sovětského bloku, rozběhl proces hledání skrytých nepřátel a zrádců, který vyústil v rozsáhlou stranickou čistku. Jistě není třeba připomínat základní dílo Karla Kaplana, které analyzuje politický proces s generálním tajemníkem strany Rudolfem Slánským.¹ S výjimkou krajského tajemníka KSČ v Brně Otto Šlinga, jehož osudu bylo věnováno několik studií,² čekají ostatní případy perzekuce lokálních komunistických funkcionářů na své historiografické zpracování. V této studii je zaměřena pozornost na stranickou čistku v Krajských výborech KSČ v Ostravě a v Českých Budějovicích. Cílem příspěvku není pouze mikrohistorická sonda, ale naopak zasazení těchto čistek na vyšší úrovni stranického aparátu do celkového politického kontextu v Československu a východním bloku na počátku padesátých let. Z tohoto důvodu je zde reflektována situace i v dalších krajských stranických organizacích.

1 KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha, Mladá fronta 1992.

2 SLABOTINSKÝ, Radek: Otto Šling: Pokus o politický portrét komunistického funkcionáře. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 4. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán 2005, s. 177–208; PERNES, Jiří: Mládež vede Brno: Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1950). In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 3 (2004), s. 45–60.

Vzhledem k tomu, že fenomén stranické čistky na regionální úrovni KSČ není dosud v historiografii téměř vůbec zpracován, je možné hledat metodologickou inspiraci v analýzách a interpretacích obdobného tématu v případě Vsesvazové komunistické strany (bolševiků), zejména pak v době takzvaného velkého teroru z let 1937 a 1938. Za klasický výklad lze považovat práci angloamerického historika Roberta Conquesta z šedesátých let minulého století.³ Podle jeho popisu Josif Stalin po úmrtí Vladimira Lenina krok za krokem upevňoval svou pozici. Po ovládnutí nejvyššího stranického vedení, centrálního aparátu a tajné policie provedl Stalin jejich prostřednictvím čistku v dalších stranických orgánech, armádě, státních úřadech i společenských organizacích. Vnitrostranický teror byl z tohoto pohledu centrálně řízenou akcí, probíhající postupně odshora do nižších pater stranické hierarchie. Vykonavatelem teroru byl lidový komisariát vnitra (*Narodnyj komissariat vnutrennyh děl* – NKVD), plně podřízený Stalinovi. Lokální čistky byly řízeny emisary z Moskvy, kteří zde vykonávali Stalinovy příkazy. Conquest jednu z hlavních příčin teroru a čistek spatřoval ve Stalinových psychopatických vlastnostech, zejména v jeho chorobné podezřívavosti, nedůvěře a patologické touze po moci. Cílem drastických opatření mělo být odstranění všech potenciálních rivalů, zastrašení přeživších a v důsledku upevnění Stalinovy moci.⁴

Do jiného světla se pokusili teror a stranickou čistku postavit revizionističtí historikové. Odmítli představu, že by vůbec mohl existovat totalitní režim, tedy perfektně fungující centrálně řízené ústrojí, v jehož rámci se příkazy z centra automaticky a mechanicky plnily v podřízených organizacích a na lokální úrovni. Na místo monolitního totalitního režimu postavili revizionisté do středu svého studia pluralitní skupinové zájmy včetně různých zájmů stranické hierarchie. V tomto podání historička Sheila Fitzpatricková na příkladu stranické čistky v odlehlých sovětských regionech zdůraznila aktivní podíl místních stranických funkcionářů, sledujících své vlastní cíle.⁵

Ačkoliv se zdály být tradiční představy o totalitních režimech revizionistickým přístupem překonány, nejnovější bádání založené na podrobném archivním výzkumu potvrzuje to, co revizionisté považovali za nemožné. Nejen vnitrostranická čistka, ale i „velký teror“ z let 1937 až 1938 byl centrálně řízenou akcí, osobně vedenou špičkami stranické a bezpečnostní struktury.⁶ Yoram Gorlizky a Hans Mommsen jako hlavní důvod pro likvidaci regionálních stranických elit v roce 1937 ovšem neuvádějí Stalinovy psychopatické vlastnosti, ale jeho snahu před očekávaným válečným střetnutím posílit centrální moc, zlikvidovat místní vládnoucí „rodinné klany“ a „lokální kliky“ a na uvolněná místa dosadit vlastní emisary, kteří následně dohlédli na další průběh čistek a teroru. Podle autorů tak „čistky paradoxně vedly

3 CONQUEST, Robert: *Velký teror: Nové zhodnocení*. Praha, Academia 2012. Vnitrostranickou čistkou na regionální úrovni VKS(b) se zabývá především 8. kapitola „Rozdrcená strana“.

4 *Tamtéž*, kapitola „Architekt teroru“.

5 FITZPATRICK, Sheila: How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces. In: *Russian Review*, roč. 52, č. 3 (1993), s. 299–320.

6 Z nejnovějších prací k tématu viz např. CHLEVNŮK, Oleg: *Stalin: Nový životopis*. Praha, Paseka 2016.

k upevnění nového, stabilnějšího a centralizovanějšího systému politického vedení“. Na vedoucí místa v regionech nastoupila nová mladá generace, od jejíhož mládí a energičnosti si Stalin sliboval další posílení režimu.⁷

Také při vysvětlování politických procesů s vedoucími představiteli komunistických stran východního bloku na přelomu čtyřicátých a padesátých let přisuzují tradiční interpretace klíčovou úlohu přímo Stalinovi. Podle amerického historika Martina Malii chtěl sovětský diktátor, rozčarovaný z roztržky s Jugoslávií, represivním postupem varovat ostatní komunistické strany a jejich vůdce před následováním jugoslávského příkladu.⁸ Současně měla rozsáhlá čistka v jednotlivých komunistických stranách upevnit jejich disciplínu, a to opět v očekávání dalšího válečného konfliktu. Podle klasického výkladového modelu byly tedy čistky v komunistických stranách počínaje albánským Koçi Džozdem a konče československým Rudolfem Slánským výsledkem práce sovětských poradců, kterým v jejich díle asistovaly místní bezpečnostní složky. V tomto směru Karel Kaplan interpretuje i stranické čistky na lokální úrovni KSČ, zejména „odhalení“ krajského stranického tajemníka v Brně Otto Šlinga, jako nedílnou součást jednoho procesu probíhajícího v celém východním bloku. Naproti tomu mladý historik Václav Kaška pod vlivem revizionistických teorií přičítá významný podíl na Šlingově pádu lokálnímu prostředí a místním sporům.⁹

Následující studie se soustředí na dva okruhy otázek. Zprv se snaží objasnit mechanismus čistek ve dvou krajských vedeních KSČ, konkrétně do jaké míry byly řízeny z ústředí a jakou roli v nich hráli místní aktéři. Zadruhé nás bude zajímat výsledek čistky z hlediska personálního obsazení stranického aparátu a vedoucích funkcí, totiž zda podobně jako „velký teror“ v Sovětském svazu přinesla i stranická čistka v KSČ mocenský vzestup mladých „aparátčků“.

Disciplinární prohřešky a vnitrostranické spory

Před samotnou analýzou stranických čistek je zapotřebí přiblížit situaci v krajských organizacích KSČ v Českých Budějovicích a v Ostravě po únoru 1948, především pak tamní vnitrostranické spory, konflikty a disciplinární případy.¹⁰ Vyskytla se zde řada případů, kdy se funkcionáři a pracovníci aparátu KSČ provinili proti stranické disciplíně a pravidlům. Opakovaně se na jednáních krajských stranických orgánů řešil alkoholismus, neuspořádaný rodinný život, zneužívání funkcí nebo případy

7 GORLIZKY, Yoram – MOMMSEN, Hans: Politický (ne)pořádek stalinismu a nacionálního socialismu. In: FITZPATRICK, Sheila – GEYER, Michael (ed.): *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha, Academia 2012, s. 63–123, zde s. 102.

8 MALIA, Martin: *Sovětská tragédie: Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*. Praha, Argo 2004, s. 309.

9 KAŠKA, Václav: *Neukáznění a neangažovaní: Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha – Brno, Ústav pro studium totalitních režimů – Conditio humana 2014, s. 165 n.

10 Těto problematice se ve zmíněné studii podrobně věnoval už Václav Kaška.

defraudace stranických peněz. Téměř ve všech kádrových materiálech a posudcích se vyskytovaly informace o tom, zda dotyčný straník žije spořádaným životem nebo jak se choval v období nacistické okupace. Při projednávání disciplinárních případů bylo vždy zdůrazňováno, že nejde pouze o potrestání konkrétní osoby, ale že se současně daný případ musí stát zdrojem poučení pro všechny ostatní.

Vedle disciplinárních prohrěšků ohrožovaly bezproblémové fungování komunistické strany i vnitřní spory. Krajským vedoucím tajemníkem v Ostravě se po skončení války stal Vilém Nový. Ve funkci zde ale působil pouze do roku 1946, kdy byl povolán do Prahy na místo šéfredaktora *Rudého práva*. Do vedoucí stranické funkce v Ostravském kraji pak byl po konzultaci s generálním tajemníkem strany Rudolfem Slánským vybrán Vítězslav Fuchs.¹¹ Instruktor Ústředního výboru KSČ v dubnu 1948 při hodnocení jeho stranické práce konstatoval, že Fuchs má v kraji autoritu, v ostravské okresní organizaci strany ale údajně existovalo „pravičácké křídlo“, které se proti Fuchsovi ostře stavělo. Jedním z důvodů odmítání Fuchse jako krajského vedoucího tajemníka byl prý jeho židovský původ.¹² Neposlušnost okresní organizace vůči krajskému vedení byla tvrdě potrestána na jednání předsednictva Krajského výboru KSČ v Ostravě 10. července 1948. Přítomní představitelé okresu byli obviněni z maloměšťačtví, zastávání nesprávné stranické linie a z antisemitismu. Deset vedoucích funkcionářů ostravské okresní organizace bylo disciplinárně potrestáno, jeden (poté co se odmítl podrobit sebekritice) byl dokonce z KSČ vyloučen.¹³

Nejednalo se zdaleka o jediný vnitrostranický spor na Ostravsku. Předsednictvo tamního krajského výboru KSČ na svém zasedání 30. července 1948 muselo konstatovat, že v mnoha okresech kraje dochází k rozporům mezi vedoucími funkcionáři, kteří se přitom vzájemně špiní a pomlouvají.¹⁴ Další závažná rozepře mezi krajským a okresním stranickým vedením nastala v listopadu 1948, kdy byli funkcionáři KSČ z Českého Těšína obviněni z vytváření „černého stranického fondu“. Stranické vyšetřování vedl Rudolf Peschel, po Vítězslavu Fuchsovi druhá nejvýznamnější postava komunistické strany v kraji.¹⁵ Obvinění činitelé se snažili bránit, že pouze chtěli

11 Vítězslav Fuchs se narodil v roce 1915, vystudoval gymnázium a Právnickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 1934 byl členem Komsomolu, od roku 1936 v KSČ. Léta 1939–1945 prožil v Anglii, do roku 1941 pracoval jako svářeč kovů a poté do konce války působil v československé armádě. Po osvobození do roku 1946 byl zaměstnán jako úředník ostravské expozitury Zemského národního výboru v Brně. (*Zemský archiv v Opavě* (dále *ZA Opava*), fond (f.) Krajský výbor (KV) KSČ Ostrava, karton (k.) 109, inventární číslo (inv. č.) 51, signatura (sign.) P-36, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 13.9.1946.)

12 *Národní archiv*, Praha (dále *NA*), f. 1261/2/5 (Organizační oddělení – Marie Švermová 1945–1951; původní označení fondu AÚV KSČ 100/4), svazek (sv.) 73, archivní jednotka (arch. j.) 404, s. 59–62, Zkušenosti a poznatky z volební instruktáže, kraj Ostrava.

13 *Tamtéž*, sv. 70, arch. j. 390, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 10.7.1948, s. 65 a 74.

14 *ZA Opava*, f. KV KSČ Ostrava, k. 110, inv. č. 53, sign. P-104, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 30.7.1948.

15 Rudolf Peschel se narodil v roce 1913. Od roku 1928 byl v Komsomolu, (asi) od roku 1932 v KSČ, (asi) v letech 1933–1935 studoval na Mezinárodní leninské škole v Moskvě. V roce 1939 přes

získat prostředky do stranické pokladny na volební kampaň, na to však krajské vedení nebralo ohled a dva vedoucí funkcionáře z Českého Těšína ze strany vyloučilo.¹⁶

Vedle zmíněných rozporů mezi krajskou a okresní reprezentací strany můžeme jmenovat celou řadu sporů, které se nesly ve zcela osobní rovině. Na Ostravsku to byl například konflikt mezi předválečným členem KSČ Svatoplukem Raškou a zástupcem mladší generace Janem Neulsem.¹⁷ Řada podobných konfliktů se odehrávala také v Českobudějovickém kraji. Jednalo se například o spor mezi tajemníkem kulturně-propagačního oddělení Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích Oldřichem Vrúbelem a členem krajského předsednictva strany, poslancem Národního shromáždění MUDr. Rudolfem Burešem.¹⁸ Na okresním sekretariátu strany v Milevsku se mezi sebou poprali místní funkcionář Novák a poslanec Josef Čihák.¹⁹

Na základě uvedených příkladů tak lze konstatovat, že disciplinární prohřešky, vnitrostranické spory i osobní konflikty byly v poválečné KSČ častým jevem. Žádný z těchto případů však nepřekročil místní poměry a nestal se důvodem či záminkou pro rozsáhlejší vyšetřování, nebo dokonce stranickou čistku. Výraznější dynamiku tyto vnitrostranické spory a konflikty získaly až díky rozsáhlé propagandistické kampani, která se v souvislosti s disciplinárními případy v Karlových Varech a v Olomouci zaměřila na kritiku „diktátorství“ v komunistické straně.

„Diktátorství“. Projednávání disciplinárních případů z Karlových Varů a Olomouce

Prvním celostranicky diskutovaným disciplinárním případem byl takzvaný karlovarský z první poloviny roku 1949. Pro údajné používání diktátorských metod a kvůli porušování zásad demokratického centralismu a vnitrostranické demokracie bylo z vedení Krajské organizace KSČ v Karlových Varech odvoláno několik funkcionářů, bezpečnostní referent Antonín Tannenbaum byl dokonce odsouzen

Polsko odešel do SSSR, roku 1943 byl vysazen do protektorátu jako parašutista, působil v partyzánském oddílu, v roce 1944 byl zatčen a do osvobození vězněn. Poté působil ve stranickém aparátu jako vedoucí krajského kádrového oddělení a zástupce vedoucího tajemníka KV KSČ v Ostravě. Rudolf Peschel byl německé národnosti a neuměl příliš dobře česky. Snad právě z toho důvodu se jeho biografické údaje v různých kádrových posudcích liší. Nejasná je například správná datace jeho vstupu do KSČ a prvního pobytu v Sovětském svazu. Ve stranických materiálech je jeho jméno často uváděno jako Pešl. (Viz KOKOŠKOVÁ, Zdeňka: *Osudy zapomenutých hrdinů: Příběhy německých antifašistů z ČSR*. Praha, Národní archiv 2008, s. 64–69; KUČHTA, Zdeněk: *Významní rodáci a osobnosti Bílovecká*. Bílovec, Město Bílovec 2009, s. 68–70.)

16 ZA Opava, f. KV KSČ Ostrava, k. 110, inv. č. 53, bez signatury, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 20.11.1948.

17 *Tamtéž*, složka mezi sign. P-111 a sign. P-112, záznam ze schůzí předsednictva KV KSČ v Ostravě 1., 5. a 8.10.1948, Prověrka členů KV; *tamtéž*, k. 436, inv. č. 74, záznam ze schůze sekretariátu KV KSČ v Ostravě 20.4.1949; NA, f. 1261/2/5, sv. 70, arch. j. 393, s. 88, záznam ze schůze sekretariátu KV KSČ v Ostravě 18.5.1949.

18 NA, f. 1261/2/5, sv. 32, arch. j. 212, s. 3–6, Zpráva z kraje České Budějovice, 26.1.1949.

19 *Tamtéž*, s. 70–72, Instrukce kraje České Budějovice, 3.–4.10.1949.

k devíti letům vězení.²⁰ Až o mnoho let později nejvyšší komunistické vedení uznalo, že „karlovarský případ“ byl vykonstruovaný, že se místní funkcionáři žádných trestných ani protistranických činů nedopustili.²¹ V roce 1949 však panovala zcela jiná situace. Hlavní „zásluhu“ na „vyšetřování“ případu měla pracovnice Komise stranické kontroly Jarmila Taussigová, podle které existovalo důvodné podezření, že „na krajském sekretariátu sedí třídní nepřítel strany“.²² Komunistické vedení poté dospělo k rozhodnutí, že se karlovarský případ stane „exemplárním příkladem“ pro poučení stranické veřejnosti.

Ústřední výbor KSČ v květnu 1949 v souvislosti s karlovarským případem varoval všechny ostatní krajské a okresní organizace strany před používáním „diktátorských“ metod. Postup vedení KSČ byl však vnitřně rozporný a není možné s úplnou jistotou uvést, jaký cíl vlastně sledovalo. Na jedné straně zde byla snaha disciplinovat regionální straníky a varovat je před eskalací vzájemných sporů, současně však „protidiktátorská“ kampaň nabádala k odhalování údajných diktátorů, a tím i k vyostření vnitřních konfliktů. Taková situace nastala například v Okresním výboru KSČ v Jihlavě, kde se funkcionáři při projednávání karlovarského případu začali vzájemně obviňovat, kdo z nich je diktátor a kdo porušuje správné zásady stranické práce.²³

Karlovarský případ byl samozřejmě diskutován také v předsednictvech Krajských výborů KSČ v Českých Budějovicích a v Ostravě. Předsednictvo v Českých Budějovicích na svém jednání v květnu 1949 konstatovalo, že se v kraji „diktátorství“ objevilo pouze u vedoucího tajemníka Okresního výboru KSČ v Prachaticích Václava Statečného. Ten při výkonu své funkce údajně porušoval principy vnitrostranické demokracie, a byl proto už dříve odvolán.²⁴ Patrně vzhledem k tomu, že se jednalo o dlouholetého stranického pracovníka a vězně nacistického koncentračního tábora, nebyl jeho případ nijak disciplinárně řešen a Václav Statečný ze stranického aparátu odešel pracovat do odborů.²⁵ V diskusi předsednictva Krajského výboru KSČ v Ostravě účastníci poukázali „na některé případy porušování stranické kázně, vnitrostranické demokracie a případy diktátorských zásahů některých funkcionářů.

20 Viz KAPLAN, K.: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, s. 89–91. V některých archivních dokumentech je uváděn jako Alexandr Tannenbaum.

21 NA, f. 1261/0/5 (Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971; původní označení fondu AÚV KSČ 02/1), sv. 107, arch. j. 178, bod 11, Zpráva západočeského KV KSČ k tzv. karlovarskému případu r. 1949. Členství v KSČ bylo Tannenbaumovi vráceno v roce 1964 (*tamtéž*, f. 1261/0/15 (Sekretariát ÚV KSČ 1962–1966; původní označení fondu AÚV KSČ 02/4), sv. 31, arch. j. 57, bod 13, Návrhy Ústřední revizní a kontrolní komise, s. 35–36).

22 *Tamtéž*, s. 5.

23 *Státní okresní archiv Jihlava*, f. OV KSČ Jihlava, k. 37, s. 27 n., záznam ze schůze předsednictva OV KSČ v Jihlavě 16.5.1949; *tamtéž*, s. 36, záznam ze schůze předsednictva OV KSČ v Jihlavě 30.5.1949.

24 NA, f. 1261/2/5, sv. 28, arch. j. 202, s. 113–117, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 16.5.1949.

25 *Státní oblastní archiv Třeboň* (dále SOA Třeboň), f. KSČ – Jihočeský krajský výbor (KSČ-JKV) České Budějovice, sv. 290, s. 234–237, záznam ze schůze sekretariátu KV KSČ v Českých Budějovicích 13.4.1950.

Všeobecně však bylo konstatováno, že celkově po této stránce se v našem kraji podobné případy ve větším měřítku nevyskytují.²⁶

Na počátku roku 1950 byl odvolán ze své funkce, vyloučen ze strany a posléze také zatčen vedoucí tajemník Krajského výboru KSČ v Olomouci Josef Stavinoha. Při jeho stranickém „vyšetřování“ hlavní roli hrála opět Jarmila Taussigová, která už v červnu 1949 navrhovala odvolat Stavinohu a další dva funkcionáře kvůli používání „diktátorských“ metod.²⁷ Jediným skutečným prohřeškem, kterého se však Stavinoha dopustil, bylo jeho chování během okupace. Zapojil se do protinacistického odboje, byl však zatčen a při výsleších prozradil gestapu informace o dalších odbojářích. Ačkoli o jeho protistranické činnosti žádné relevantní důkazy neexistovaly, speciálně ustavená komise Ústředního výboru KSČ Stavinohu v lednu 1950 „odhalila“ jako zahraničního agenta (podle vedoucího kulturního a propagačního oddělení ÚV KSČ Gustava Bareše byl dokonce agentem Vatikánu).²⁸ V dopise ústředního výboru všem stranickým organizacím, od něhož se odvíjela propagandistická kampaň k „olomouckému případu“, byl Josef Stavinoha označen nejen za nepřátelského agenta, ale také za samolibého funkcionáře, který neváhal přijímat úplatky a zaváděl do stranické práce nesprávné metody. Část vedení KSČ a Státní bezpečnosti od procesu se Stavinohou očekávaly, že se jednak stane varovným signálem pro všechny podobné stranické „diktátory“, jednak zapůsobí na řadové členy strany, aby byli dostatečně bdělí a ostražití. Vyjadřovala to také zpráva velitele zvláštního vyšetřovacího sektoru Státní bezpečnosti Karla Švába²⁹ o přípravě procesu: „Proces bude výstražným signálem nejen pro Olomoucký kraj ... ale i pro ostatní kraje, pro celou komunistickou stranu a pro celý náš veřejný život. (...) Nedostatek bdělosti a ostražitosti mnohých funkcionářů Olomouckého kraje byl příčinou toho, že skupina Stavinoha, Gápa a další mohla svou protistranickou činnost tak dlouho provádět a zakrývat. (...) ...je nutná kritika nejen shora, nýbrž i zdola, směrem od nižších funkcionářů k vyšším.“³⁰ Tyto záměry se však neuskutečnily. Krajský vedoucí tajemník v Olomouci Josef Stavinoha byl sice jako Antonín Tannenbaum odsouzen k trestu dlouholetého vězení, veřejný politický monstrproces, který by se mohl vyrovnat například Rajkově procesu v Maďarsku, s ním však uspořádán

26 NA, f. 1261/2/5, sv. 70, arch. j. 393, s. 78–82, záznam ze schůze sekretariátu KV KSČ v Ostravě 11.5.1949.

27 Viz KAPLAN, K.: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, s. 91.

28 NA, f. 1261/0/11 (Politické byro ÚV KSČ 1954–1962; původní označení fondu AÚV KSČ 02/2), sv. 43, arch. j. 59, schůze politického byra ÚV KSČ 23.5.1955, bod 24, Návrh na zahájení řízení o podmíněčné propuštění Josefa Stavinohy; KAPLAN, K.: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, s. 92 n.

29 Zvláštní vyšetřovací sektor byl vytvořen na konci září 1949 pro vyšetřování vnitrostranických záležitostí. Karel Šváb, který byl postaven do jeho čela, do té doby zastával funkci vedoucího bezpečnostního oddělení ÚV KSČ. (Viz KAPLAN, K.: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, s. 68–70; KALOUS, Jan a kol.: *Biografický slovník představitelů ministerstva vnitra v letech 1948–1949: Ministři a jejich náměstci*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2009, s. 182.)

30 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále ABS), f. Velitelství Státní bezpečnosti Praha, sign. 310-70-13, Zpráva s. Švába z března 1950 o přípravě procesu se Stavinohou a spol., s. 2.

nebyl. Nakonec tak, stejně jako v předchozím karlovarském případě, byla výsledkem Stavinohova zatčení pouze zmíněná propagandistická kampaň.

V předsednictvu Krajského výboru KSČ v Ostravě „odhalení“ Stavinohy vyvolalo živou diskusi, jelikož odsud pocházel, byl v kraji aktivní v komunistickém hnutí i v odboji, kvůli němuž byl vězněn, a po válce zde dva roky pracoval jako krajský organizační tajemník. Na schůzi předsednictva 30. ledna 1950 přesto všichni diskutující brali vznesená obvinění za pravdu a shodovali se na špatných Stavinohových vlastnostech a kariérismu. Člen předsednictva Hynek Kožušník spojoval jeho činnost s Vilémem Novým, v té době už také zatčeným. Pouze Václav Veselý připomínal, že Stavinoha byl skutečný bojovník, který se od roku 1928 bil za stranu. Ale i on shledal, že Stavinoha měl majetnické sklony a že nebyl dost statečný při výsleších na gestapu. Vedoucí krajský tajemník Vítězslav Fuchs označil za smůlu, že právě dva odhalení zrádci, Vilém Nový a Josef Stavinoha, působili na Ostravsku. Štěstím podle něj naopak bylo, že se strana od takových lidí očistila.³¹

Olomoucký případ byl projednáván také v Českých Budějovicích. Ačkoli někteří členové tamního komunistického předsednictva v diskusi zmínili možné případy „diktátorství“ v kraji, žádný konkrétní diktátor odhalen nebyl. Krajské kádrové oddělení bylo ale pověřeno, aby důsledně prověřilo všechny stávající i nové stranické funkcionáře a pracovníky aparátu, a zejména aby se přitom zaměřilo na jejich činnost během okupace. Všichni straničtí funkcionáři a pracovníci byli zároveň vyzváni, aby sebekriticky přiznali zamlčená fakta ze své minulosti.³² V této atmosféře se odehrály první disciplinární případy vedoucích funkcionářů v Českých Budějovicích. Prvním bylo stranické vyšetřování Ladislava Krásla, který byl členem KSČ už od roku 1938 a po válce stoupal ve stranické hierarchii, až se v květnu 1949 stal členem předsednictva Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích³³ a od října téhož roku zástupcem vedoucího tajemníka v kraji.³⁴ Zásadní zlom v jeho kariéře však nastal v prosinci 1949, když se vedoucímu tajemníkovi Josefovi Palečkovi přiznal, že v roce 1942 napsal pronacistický článek.³⁵ Za to mu byla v květnu 1950 udělena stranická důtka s výstrahou,³⁶ následující měsíc byl na jednání pléna krajského výboru ze strany vyloučen a poslán pracovat do závodu.³⁷ Podobný případ se týkal pracovníka stranického aparátu Jana Stieblera, který také během nacistické okupace napsal článek s aktivistickým vyzněním, navíc se ukázalo, že byl aktivním členem

31 ZA Opava, f. KV KSČ Ostrava, k. 112, inv. č. 54, sign. P-173, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 30.1.1950.

32 NA, f. 1261/2/5, sv. 29, arch. j. 205, s. 22–25, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 30.1.1950.

33 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 15, s. 240, záznam z ustavující schůze KV KSČ v Českých Budějovicích 8.5.1949.

34 NA, f. 1261/2/5, sv. 32, arch. j. 212, s. 62 n., Instruktaž kraje České Budějovice, 5.–6.9.1949.

35 Tamtéž, sv. 29, arch. j. 205, s. 71–75, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 20.3.1950.

36 Tamtéž, s. 154, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 2.5.1950.

37 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 15, s. 573–575, záznam z plenární schůze KV KSČ v Českých Budějovicích 24.–25.6.1950.

Národního souručenství a Kuratoria pro výchovu mládeže. Krajské předsednictvo se proto usneslo na jeho vyloučení ze strany.³⁸

Zjištěná fakta ohledně „diktátorství“ se nyní pokusme shrnout. Disciplinární případy funkcionářů a pracovníků aparátu KSČ v Karlových Varech a v Olomouci částečně odrážely skutečný stav, který nedlouho po převzetí moci ve státě panoval v regionálních organizacích strany: patřila k němu disciplinární provinění, zneužívání stranických funkcí nebo vnitrostranické spory. Hlavním výsledkem uvedených dvou případů byla propagandistická kampaň zacílená na stranickou veřejnost. Jak už bylo zvykem v KSČ od dob první republiky, odvolaní funkcionáři byli veřejně pohaněni v nejvyšší možné míře. Antonín Tannenbaum byl „odhalen“ jako agent imperialismu, Josef Stavinoha jako nacistický konfident. Propagandistická kampaň zaměřená proti „diktátorství“ měla na činnost strany hluboký dopad. Lokální aktéři si slova „diktátor“ či „diktátorství“ velmi rychle zařadili do svého slovníku a aktivně s nimi pracovali. Intenzivnější kádrové prověřování způsobilo, že někteří funkcionáři museli vzhledem ke svým „škraloupům“ z minulosti opustit svá místa. Jak však bylo uvedeno, „protidiktátorská“ kampaň znamenala spíše než uklidnění situace její eskalaci. Lokální aktéři velmi rychle začali s termínem „diktátor“ operovat a i díky tomu se banální stranický spor mohl dostat na novou úroveň. Žádný z výše zmíněných „diktátorských“ případů ještě nepřerostl hranice svého regionu a nezpůsobil rozsáhlou stranickou čistku. To změnil až případ krajského vedoucího tajemníka KSČ v Brně Otto Šlinga, který se od „diktátorství“ posunul o stupeň výše.

„Odhalení“ Otto Šlinga

Výměna sovětských poradců, změna ve vedení Státní bezpečnosti a vytvoření samostatného ministerstva národní bezpečnosti na jaře 1950 předznamenal obnovenou snahu bezpečnostních složek o nalezení „zrádců“ i mezi vrcholnými představiteli komunistického režimu. Brněnská krajská organizace KSČ se právě v polovině roku 1950 dostala do hluboké vnitřní krize. Mezi krajským vedením v čele s Otto Šlingem na jedné straně a představiteli některých okresů a velkých závodů na straně druhé panovaly hluboké rozpory.³⁹ Do celé záležitosti se navíc vložila Komise stranické kontroly, která se postavila na stranu Šlingových kritiků. Ještě v červenci 1950 ústřední vedení KSČ podpořilo brněnského krajského tajemníka, celá záležitost však zásluhou Komise stranické kontroly pokračovala dalším stranickým šetřením. Šlingův případ na svém počátku vycházel z reálné situace, tedy ze skutečných vnitrostranických sporů. Právě do nich však významně vstoupila

38 NA, f. 1261/2/5, sv. 29, arch. j. 207, s. 247 n., záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 22.12.1950. Překvapivě se Stieblerův případ dostal na jednání předsednictva znovu v červnu 1951. Jeho hříchy se rozšířily o obvinění, že byl také trockistou, načež byl ze strany vyloučen podruhé. (SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 71, s. 377–384, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 21.6.1951.)

39 Viz KAŠKA, V.: *Neukáznění a neangažovaní*, s. 165.

aktuální „protidiktátorská“ kampaň, když někteří místní funkcionáři neváhali kritizovat Šlinga přesně v jejích intencích jako „diktátora“. Poté byla na jeho případ aplikována Stalinova teze o „zostřování třídního boje“, k němuž patří odhalování skrytých zrádců a spiklenců uvnitř komunistické strany. Bez ohledu na výsledek politického sporu, ve kterém ostatně dokázal Šling veškerá obvinění vůči sobě vyvrátit, padlo mezi tvůrci monstrprocesu rozhodnutí, že hledaným „československým Rajkem“ je právě Otto Šling. Sedmého října 1950 byl zatčen.

Tak jako disciplinární případy v Karlových Varech a v Olomouci, dostal se i „brněnský případ“ na pořad jednání všech stranických organizací. Generální tajemník Rudolf Slánský v dopise všechny straníky už potřetí nabádal, aby prozkoumali, zda v jejich organizacích nedochází k používání nesprávných metod stranické práce,⁴⁰ první zástupce vedoucího tajemníka KV KSČ v Českých Budějovicích Ivan Halada připomínal zásady bdělosti a ostražitosti, kritiky a sebekritiky a jako nezpochybnitelný kompas pro všechny případy citoval „geniální slova velkého Stalina“.⁴¹ Aniž si to však běžní straníci uvědomovali, byly si tyto případy podobné pouze svou formou. Zatímco „Karlovy Vary“ a „Olomouc“ zůstaly omezeny na rovinu regionálního „diktátorství“, stalo se naopak zatčení Otto Šlinga základem pro rozsáhlou represi v celé komunistické straně.

Během projednávání „brněnského případu“ se stranické organizace opět snažily správně se poučit. Na jednání předsednictva Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích v prosinci 1950 zazněla kritika práce zdejšího krajského aparátu. Bylo zdůrazňováno, že vedoucím politickým orgánem v kraji musí být předsednictvo krajského výboru, následované aktivitou základních organizací. Činnost stranického aparátu měla spočívat pouze v zajišťování usnesení volených orgánů, tedy v jejich přenášení do základních organizací. V žádném případě neměl mít stranický aparát právo zadávat úkoly podřízeným stranickým složkám, měl jen vyžadovat a kontrolovat plnění usnesení volených orgánů. Zatímco údajná Šlingova nepřátelská činnost mimo jiné spočívala v tom, že dosazoval do funkcí bývalé „kapitalistické a velkoagrární živly“ pod záminkou jejich odbornosti,⁴² správná kádrová politika se měla „orientovat na kádry mající původ v dělnické třídě, neboť tyto kádry jsou nejvíce odolné kolísání při stále se zostřujícím třídním boji“.⁴³ Příмым důsledkem Šlingova případu pro činnost strany v Českobudějovickém kraji byl odchod dosavadního vedoucího tajemníka Josefa Palečka, který byl jako spolehlivý „kádr“ vyslán právě do Brna na místo zatčeného Šlinga. Dočasně byl vedením Krajského výboru KSČ v Českých

40 NA, f. 1261/2/5, sv. 29, arch. j. 205, s. 191, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 24.11.1950.

41 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 15, s. 855 n., referát prvního zástupce vedoucího tajemníka KV KSČ Ivana Halady na schůzi KV KSČ v Českých Budějovicích 9.12.1950.

42 NA, f. 1261/2/5, sv. 31, arch. j. 212, s. 213–220, Zpráva z instruktáže kraje České Budějovice 1.–5.12.1950.

43 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 15, s. 855 n., záznam ze schůze KV KSČ v Českých Budějovicích 9.12.1950.

Budějovicích pověřen zástupce vedoucího tajemníka Ivan Halada,⁴⁴ v lednu 1951 byl pak do této funkce jmenován instruktor Ústředního výboru KSČ Stanislav Vlček.⁴⁵

V podobném duchu jako v Českých Budějovicích byl „brněnský případ“ diskutován i v Ostravě. Členové zdejšího krajského předsednictva strany považovali Šlinga (stejně jako před několika měsíci Stavinohu) automaticky za vinného a shodli se na jeho špatném osobním charakteru. Vedoucí krajský tajemník Vítězslav Fuchs ani jeho zástupce Rudolf Peschel se nezdráhali mluvit o své dlouholeté známosti se Šlingem. Peschel, který se s ním znal od roku 1935, s despektem prohlašoval, že byl „synem kapitalisty, věčný student, který působil i v mládeži. Uměl dobře organizovat peníze. Dostali jsme se s ním několikrát do rozporů. Nechápal plně politický význam Svazu mladých.“⁴⁶ Když viděl, že jeho pozice je otřesena, začal organizovat lazaret do Španělska, nebyl však doporučován, jak se do Španělska dostal, nevím. Jeho chování ve Španělsku, jak jsem se o něm dozvěděl od soudruhů, kteří s ním ve Španělsku byli, však nebylo zrovna nejlepší. Setkal jsem se s ním znovu v roce 1938. Měl vždy levé úchylinky.“ Fuchs při projednávání případu uvedl, že se osobně poznal se Šlingem při organizování dobrovolníků do španělské občanské války a poté že se setkali za války v Anglii.⁴⁷

Zatímco se regionální funkcionáři KSČ na různých poradách a jednáních snažili správně porozumět „odhalení“ Otto Šlinga a vyvodit z případu patřičné závěry, značně pokročilo jeho vyšetřování bezpečnostními orgány. Od svého zatčení v říjnu 1950 byl Šling podroben brutálním výslechům. Přes počáteční odpor ho nakonec vyšetřovatelé zlomili a na základě jeho „doznání“ začali konstruovat protistátní

Otto Šling (1912–1952), v letech 1945 až 1950 vedoucí tajemník Krajského výboru KSČ v Brně a první velká oběť stalinských procesů z řad komunistických funkcionářů (repro www.tyden.cz)

44 NA, f. 1261/2/5, sv. 28, arch. j. 197, s. 5, záznam z mimořádné schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 9.10.1950.

45 Stanislav Vlček se narodil v roce 1912 a původním povoláním byl truhlář. Členem KSČ byl od roku 1945, kdy také začal pracovat ve stranickém aparátu. V letech 1948–1949 absolvoval půlroční Ústřední politickou školu. (*Tamtéž*, sv. 30, arch. j. 208, s. 69 n., záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 19.1.1951; *tamtéž*, f. 1261/2/1 (Oddělení stranických orgánů, I. oddělení 1951–1961; původní označení fondu AÚV KSČ 05/1), sv. 13, arch. j. 228, s. 13 n.)

46 Svaz mladých byl prokomunistická mládežnická organizace založená v roce 1936.

47 *Tamtéž*, f. 1261/2/5, sv. 72, arch. j. 398, s. 8–10, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 23.10.1950.

spiklenecké centrum uvnitř komunistické strany. Soustředili se přitom na vybrané kategorie potenciálních zrádců, především na španělské interbrigadisty, západní odbojáře a osoby židovského původu. Postupně tak byli na základě vynucených doznání a domněnek vyšetřovatelů „odhalováni“ Šlingovi spolupachatelé. V rámci stranického aparátu se jednalo nejprve o tajemnici ÚV KSČ Marii Švermovou, která byla v prosinci 1950 odeslána na nucenou „dovolenou“. Až do zasedání pléna Ústředního výboru KSČ v únoru 1951 byla držena v internaci a vyšetřována stranickou komisí ve složení Václav Kopecký, Gustav Bareš a Bruno Köhler. Na jednání pléna byla Marie Švermová veřejně odsouzena jako straně nepřátelský element a bezprostředně po zasedání zatčena.

Vzápětí následovali funkcionáři KSČ z jednotlivých krajů. Jako první přišel na řadu krajský vedoucí tajemník v Ústí nad Labem Mikuláš Landa, jehož sesazení v listopadu a prosinci 1950 proběhlo za přímého řízení pracovníků ústředního výboru strany Josefa Koliáše, Jiřího Hendrycha a Květoslava Innemanna.⁴⁸ Nejrozsáhlejší vlna zatýkání se odehrála v lednu a únoru 1951, kdy bylo takto postiženo více než padesát osob z řad stranického aparátu, Státní bezpečnosti a státních úřadů. Z krajských vedoucích tajemníků KSČ byli vedle Mikuláše Landy zatčeni Hanuš Lomský z Plzně, Vítězslav Fuchs z Ostravy a Ervín Polák z Bratislavy. Hlavní důvody, či spíše záminky pro jejich zatčení byly u všech společné: osobní známost s Otto Šlingem, působení v zahraničním odboji na Západě a židovský původ. Kromě toho byli zatčeni také někteří nejbližší spolupracovníci postižených krajských tajemníků. V Brně to byla Růžena Dubová,⁴⁹ Josef Životský, Jaroslav Kvis nebo František Tomšík,⁵⁰ v Ostravě byl zatčen zástupce vedoucího tajemníka Rudolf Peschel.

Zatčení Vítězslava Fuchse a Rudolfa Peschela

Zatčení krajského vedoucího tajemníka Vítězslava Fuchse a posléze i jeho zástupce Rudolfa Peschela vyvolalo přímo v Ostravě velké překvapení. Nejdříve byl do Prahy pozván Vítězslav Fuchs, dne 8. února 1951 pak i Rudolf Peschel. Na mimořádném jednání předsednictva Krajského výboru KSČ v Ostravě následujícího dne další zástupce krajského vedoucího tajemníka Leopold Kovalčík sdělil, že se zúčastnil jednání s Rudolfem Slánským v ústředním sekretariátu KSČ v Praze. Fuchs a Peschel zůstali prozatím v Praze, aby zde vysvětlili „určité věci“, a do té doby byl Kovalčík

48 Viz HRADECKÝ, Tomáš: Hodnocení činnosti krajského tajemníka KSČ Mikuláše Landy pohledem regionálních politických složek z doby před procesem. In: HORÁK, Pavel – HRADECKÝ, Tomáš a kol.: *České, slovenské a československé dějiny*, sv. 8. Hradec Králové, Oftis 2013, s. 343–354.

49 Růžena Dubová byla do dubna 1950 vedoucí organizačně-instruktorského oddělení KV KSČ Brno, posléze povýšila do aparátu ÚV KSČ.

50 Blíže viz KAPLAN, Karel: *StB o sobě: Výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu Policie ČR 2002, s. 79 a 276.

pověřen vedením ostravské krajské stranické organizace.⁵¹ Toto jeho sdělení způsobilo mezi členy předsednictva rozpaky. Marie Matějková se domnívala, že nelze zaujmout žádné stanovisko, protože nikdo nic neví. Předseda Krajského národního výboru v Ostravě Arnošt Matýsek namítal, že předsednictvo má povinnost zaujmout stanovisko, že opatření ústředního výboru je jistě správné a členové mu musejí být dále nápomocni. Další strohá vyjádření členů předsednictva narušil až přítomný krajský vedoucí tajemník Československého svazu mládeže Drahomír Kolder. Ten na rozdíl od ostatních projevil politickou prozíravost, když Fuchse a Peschela jednoznačně zkritizoval. Dal jejich politickou činnost do přímé souvislosti se Šlingem a zmínil se také o tom, kterak se Šling a Fuchs objímali na jistém banketu. V Peschelovi Kolder původně viděl svůj vzor, ale nyní ho označil za diktátora. Své vystoupení uzavřel slovy: „Jsem tomu rád, že se toto stalo, protože se [Fuchs a Peschel] k nám jistě již nevrátí, a já věřím, že sem přijdou dělnické kádry a bude to zde docela jiné.“⁵²

Vítězslav Fuchs (1915–1994), v letech 1946 až 1951 vedoucí tajemník Krajského výboru KSČ v Ostravě. V roce 1954 byl odsouzen na patnáct let odnětí svobody, v roce 1956 byl podmíněčně propuštěn (foto osobní archiv Tomáše Hemzy)

Podrobnější vysvětlení celého případu tak až 12. února poskytl na zasedání rozšířeného předsednictva ostravského krajského výboru pracovník Ústředního výboru KSČ Květoslav Innemann. Podle jeho slov byli Fuchs a Peschel pozváni ke kádrovému pohovoru do Prahy, aby zde osvětlili své vztahy k Otto Šlingovi. Postupně ale údajně vyšlo najevo, že oba dva byli jeho spolupachatelé. Nic dalšího Innemann prý sdělit nemohl, jelikož více sám nevěděl a vyšetřování stále probíhalo. Potvrdil také, že prozatímne krajskou organizaci strany povede dosavadní zástupce vedoucího tajemníka Leopold Kovalčík, přičemž Innemann a další instruktor ústředního výboru Šraier zůstanou v Ostravě, aby mu byli nápomocni.⁵³ Květoslav Innemann nakonec nezůstal v kraji jen jako dočasná výpomoc, ale byl zde ustaven novým vedoucím tajemníkem.

I toto Innemannovo stručné sdělení stačilo, aby dosud váhající místní funkcionáři vše pochopili. Předseda Krajského výboru KSČ v Ostravě a zároveň Jednotného národního výboru⁵⁴ v Ostravě Josef Kotas se jako první diskutující jasně vyjádřil,

51 NA, f. 1261/2/5, sv. 72, arch. j. 399, s. 110–124, záznam z mimořádné schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 9.2.1951.

52 *Tamtéž*, s. 113 n.

53 *Tamtéž*, s. 125 n., záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 12.2.1951.

54 V krajských městech s výjimkou Prahy, Brna a Bratislavy byly v letech 1949–1954 sloučeny městské národní výbory a okresní národní výbory do jednotných národních výborů.

že Fuchs a Peschel stáli ve službách třídního nepřítele.⁵⁵ V podobném duchu posléze i ostatní řečníci odsuzovali veškerou dosavadní Fuchsovu a Peschelovu práci jako záměrnou škůdcovskou činnost. Například Hynek Kožušník tímto způsobem zdůvodnil svůj odchod ze stranického aparátu, když se podle něj Fuchs a Peschel záměrně obklopovali špatnými lidmi.⁵⁶ Také podle názoru Leopolda Fajkuse musely z vedoucích stranických míst v kraji odejít poctivé dělnické kádry stejně jako všichni, kteří si dovolili Fuchse a Peschela kritizovat. Zkušený stranický funkcionář Josef Ploskonka sebekriticky přiznával, že spolovina padá na všechny členy předsednictva, protože nebyli dostatečně bdělí a ostražití.⁵⁷

Drahomír Kolder se nezastavil pouze u kritiky Fuchse a Peschela, ale zcela otevřeně se pustil i do dalších vysoce postavených funkcionářů, když konkrétně kritizoval vedoucího tajemníka Okresního výboru KSČ Vítkovických železáren Oldřicha Stáňu, vedoucího oddělení průmyslu krajského stranického aparátu Jana Jonáše, předsedu Krajského národního výboru v Ostravě Arnošta Matýska i Leopolda Kovalčíka.⁵⁸ Také další mladý stranický funkcionář Oldřich Černík, v té době ve funkci vedoucího tajemníka Okresního výboru KSČ v Opavě (známý pak jako předseda vlády v době pražského jara), vyjádřil přesvědčení, že je nutné prozkoumat vinu nejen Fuchse a Peschela, ale také dalších členů krajského předsednictva.⁵⁹ Jednání rozšířeného předsednictva nakonec trvalo přes třináct hodin a vystoupilo na něm skoro padesát diskutujících. Konkrétní usnesení, které by se vyjadřovalo k práci dalších stranických funkcionářů a pracovníků, ale přijato nebylo.

Stranická čistka v Ostravě

Zásadní pro průběh vnitrostranické čistky bylo až zasedání pléna Krajského výboru KSČ v Ostravě, které se konalo ve dnech 1., 2. a 5. března 1951 pod vedením Květoslava Innemanna a zástupce generálního tajemníka ÚV KSČ Josefa Franka. Úvodní slovo měl na jednání Josef Frank a ve svém projevu přítomným „odhalil“ celou protistranickou zrádcovskou skupinu Šlinga, Švermové a Clementise, jejímiž členy byli prý na Ostravsku Vítězslav Fuchs a Rudolf Peschel. Žádné jiné ostravské funkcionáře nebo politické pracovníky však Frank nekritizoval, naopak vyzýval k plnění budovatelských úkolů, do kterých se mělo celé Ostravsko nadšeně pustit.⁶⁰ Už první diskutující František Hajda, dlouholetý předválečný člen strany,

55 *Tamtéž*, s. 126.

56 *Tamtéž*, s. 132.

57 *Tamtéž*, s. 135.

58 *Tamtéž*, s. 142 n.

59 *Tamtéž*, s. 128. Také v Okresní organizaci KSČ v Opavě se Černík aktivně podílel na vnitrostranické čistce, když na schůzi pléna OV KSČ 4. března 1951 vyzýval k likvidaci „straně nepřátelských živlů“ (viz PLAČEK, Radim: *Oldřich Černík a jeho politická činnost v Ostravském kraji do roku 1956*. Opava, Ústav historických věd, Slezská univerzita v Opavě 2009, s. 50 n.).

60 *ZA Opava*, f. KV KSČ Ostrava, k. 35, inv. č. 29, sign. Z-43, s. 177–196, záznam ze schůze pléna KV KSČ v Ostravě ve dnech 1., 2. a 5.3.1951.

však vyrukoval s mimořádně ostrým projevem. Zcela otevřeně prohlásil, že vinni jsou nejen Fuchs a Peschel, ale celá vládnoucí „klika“, tedy především členové krajského předsednictva, kteří zrádcům pomáhali potlačovat kritiku zdola. Napadl šéfredaktora krajských stranických novin *Nová svoboda* Jana Neulse, že Fuchsovi podlézavým způsobem přitakával, a v závěru vybídl krajské předsednictvo, aby se k celé záležitosti vyjádřilo.

Stanovisko předsednictva k případu přednesl předseda Krajského výboru KSČ v Ostravě Josef Kotas. Obsah jeho projevu byl do značné míry očekávatelný, tedy plný sebekritických frází o nedodržování zásad kolektivního vedení, nedostatečné bdělosti a ostražitosti a špatné práci s členskou základnou. To vše podle Kotase ve svém důsledku umožnilo Fuchsovi s Peschelem provádět jejich škůdcovskou činnost. Předsednictvo navrhlo plénu oba „zrádce“ vyloučit ze strany a na jejich uvolněná místa v předsednictvu zvolit dva nové členy. Vzhledem ke kritice zdola, která se měla stále častěji ozývat, dále navrhlo, aby byli posláni na dovolenou zástupce krajského vedoucího tajemníka Jan Sorek, tajemník předsednictva Karel Tichopád, pracovník krajského aparátu Bohumil Vybíral a vedoucí tajemník Okresního výboru KSČ v Karviné Jan Špuk. Jejich „případy“ měly podle názoru předsednictva vyšetřit speciální komise, ve kterých by zasedli i dělníci ze závodů. Kromě toho mělo být krajské kádrové oddělení pověřeno prošetřením kádrových materiálů všech pracovníků krajského a okresních aparátů strany na Ostravsku i všech členů krajského stranického výboru.⁶¹ Zejména z obvinění čtyř konkrétních osob je dobře patrná snaha členů předsednictva předhodit stranickému plénu obětní beránky a uchránit tak sebe samotné.

Následující obsáhlá diskuse se však nevyvíjela podle představ předsednictva. Po Kotasovi vystoupil Oldřich Černík, který nepřijal sdělení předsednictva jako správné. Stejně tak řada dalších diskutujících podrobila kritice jak celé předsednictvo, tak i jednotlivé jeho členy a další funkcionáře. Není nutné podrobně rozebírat každý diskusní příspěvek, zasedání ostatně trvalo celé tři dny. Lze shrnout, že vystoupení jednotlivých řečníků na zasedání odrážela tři hlavní témata.

Zaprvé byli Fuchs a Peschel podrobeni zdrcující kritice, často osobně zahrocené, někteří řečníci jim vůbec upírali dobré lidské vlastnosti. Za všechny nechejme promluvit předválečného člena KSČ Josefa Lampu: „Před válkou sloužila u rodiny Fuchsovy prostá chudá žena z vesnice z Bludovic. Fuchsova rodina musela rychle utéct před nacisty a musela všechno nechat doma. Služka stačila odnést cenné věci, takové drobnosti stříbrné, všechno ostatní zabrali Němci. Tato měla všechno schované po celou válku a po válce mu to všechno vrátila. A dr. Fuchs podal na ně žalobu, že mu nedala všechno, co vzala. To věděli na sekretariátě. To stačí k dokreslení jeho charakteru.“⁶² Všeobecně byl Fuchs označován za zbohatlíka z buržoazních poměrů, celá jeho rodina údajně vykořisťovala obyčejné pracující.⁶³

61 *Tamtéž*, s. 173–176.

62 *Tamtéž*, s. 121.

63 Sám Fuchs uváděl ve svých životopisech, že jeho otec měl malý obchod se smíšeným zbožím, za hospodářské krize však zkrachoval, poté přežíval z úspor a díky podpoře svých bratrů.

Zadruhé se diskutující věnovali kádrové politice. Zejména z vystoupení některých předválečných straníků byl dobře patrný jejich pocit ukřivdnosti: zatímco oni v období první republiky a nacistické perzekuce bojovali za stranu, po válce při obsazování funkcí byli preferováni mladí straníci. Údajně za to mohli opět především Fuchs a Peschel, kteří dosazováním mladých a nezkušených lidí upevňovali vlastní moc. To se nyní mělo změnit, předváleční komunisté byli přesvědčeni, že nastala jejich chvíle. Mnozí diskutující se také domnívali, že Fuchs a Peschel do funkcí cíleně dosazovali další zrádce. Nyní se ptali, kolik jich ještě zůstalo neodhaleno, a požadovali, aby byli důsledně prověřeni všichni funkcionáři a političtí pracovníci strany v Ostravském kraji. Poslanec Národního shromáždění Jan Buchvaldek odmítl, aby prověrku funkcionářů a pracovníků stranického aparátu provedlo krajské předsednictvo. Naopak, i jeho členové měli být podle jeho názoru prošetřeni: „Myslím, že musíme jít trochu hlouběji, a to znamená, aby členy [předsednictva] i ostatní prověřil někdo jiný, který není spjat s naší problematikou. Je třeba dát přednost našim havířům a našim kovákům, aby zkontrolovali naši práci.“⁶⁴

Zatřetí ve většině vystoupení zaznívala vzájemná kritika a obviňování, zejména v nich ožívaly minulé spory a křivdy. Například Svatopluk Raška musel za Fuchsova vedení odejít z funkce šéfredaktora krajských stranických novin *Nová svoboda*. Nyní varoval před tím, aby si někteří lidé nechtěli vyřizovat staré účty s nadějí, že se dostanou na vedoucí místa. Sám ale žádal, aby byl prozkoumán stav v redakci *Nové svobody*, nakolik sloužila Fuchsovi.⁶⁵

Závěrečné usnesení tří denního zasedání nenavrhovalo krajské předsednictvo strany, ale speciálně ustavená komise v čele s vedoucím krajského kádrového oddělení Josefem Lampou. Plénum Krajského výboru KSČ v Ostravě nakonec schválilo, že Vítězslav Fuchs a Rudolf Peschel byli zbaveni funkcí a vyloučeni z KSČ, z předsednictva krajského výboru bylo odvoláno šest dalších členů, Jan Sorek a Leopold Kovalčík byli zbaveni funkcí zástupců krajského vedoucího tajemníka a Jan Neuls byl odvolán z pozice šéfredaktora deníku *Nová svoboda*. Dále bylo rozhodnuto, že Jan Neuls, Jan Sorek a pracovníci stranického aparátu Jan Jonáš, Karel Tichopád a Bohumil Vybíral budou přeloženi na práci do závodu, aby si tak upevnili „třídní charakter a znovu získali otřesenou důvěru dělníků“.⁶⁶ Pro následující průběh stranické čistky na severní Moravě bylo zásadní, že plénum krajského výboru také schválilo vytvoření dělnických vyšetřovacích komisí.⁶⁷

Na jednání předsednictva Krajského výboru KSČ v Ostravě 12. března 1951 bylo potvrzeno usnesení pléna o odvolání některých pracovníků krajského aparátu.

Vítězslav Fuchs musel během studií práv pracovat jako dělník ve výrobě, také si přivydělával prodejem barev, laků a chemických materiálů. (NA, f. Komise pro šetření politických procesů II-K II., sv. 64, arch. j. 1080, s. 23, vlastní životopis Vítězslava Fuchse z 2.12.1949; *tamtéž*, s. 2–4, dotazník Kádrového oddělení ÚV KSČ.)

64 ZA Opava, f. KV KSČ Ostrava, k. 35, inv. č. 29, sign. Z-43, s. 177–196, záznam ze schůze pléna KV KSČ v Ostravě ve dnech 1., 2. a 5.3.1951, s. 46.

65 *Tamtéž*, s. 14.

66 *Tamtéž*, s. 159 n.

67 *Tamtéž*, s. 170.

Další dva funkcionáři, konkrétně odvolaný zástupce krajského vedoucího tajemníka Leopold Kovalčík a pracovník krajského sekretariátu Antonín Šindelek, byli posláni pracovat do závodů. Ze své funkce byl odvolán i vedoucí tajemník Okresního výboru KSČ Vítkovických železáren Oldřich Stáňa.⁶⁸ Během následujících jednání předsednictva i pléna krajského výboru strany byly předkládány další výsledky „stranického vyšetřování“ a postupně byli odvoláváni další funkcionáři a pracovníci aparátu. Svých funkcí tak byli zbaveni kádrový referent Městského výboru KSČ v Ostravě Leopold Březina,⁶⁹ poslanec Národního shromáždění a člen ostravského krajského předsednictva strany Alois Skotnica⁷⁰ nebo předseda Okresního národního výboru v Bílovci Ervín Humplík.⁷¹ Člen krajského předsednictva strany a pracovník Krajského národního výboru v Ostravě František Cimner a tajemník organizačně-instruktorského oddělení Krajského výboru KSČ v Ostravě Bohumil Vybíral nejenže přišli o funkce, ale navíc byli vyloučeni ze strany.⁷²

V Ostravě tak byla během dvou měsíců čistky, března a dubna 1951, odvolána mimo jiné většina vedoucích krajských stranických funkcionářů a všichni vedoucí pracovníci krajského stranického aparátu.⁷³ Sesazený krajský vedoucí tajemník Vítězslav Fuchs a jeho zástupce Rudolf Peschel se po svém zatčení nevyhnuli politickému procesu. Fuchs byl v lednu 1954

Rudolf Peschel, vl. jm. Karl Thiel (1913–1967), do roku 1951 zástupce vedoucího tajemníka a vedoucí kádrového oddělení Krajského výboru KSČ v Ostravě. V roce 1954 byl odsouzen na šest roků odnětí svobody, které opravdu strávil ve vězení (repro Zdeněk Kuchta: Významní rodáci a osobnosti Bílovecka. Bílovec, Město Bílovec 2009)

68 *Tamtéž*, k. 121, inv. č. 54, sign. P-246, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 12.3.1951; NA, f. 1261/2/5, sv. 73, arch. j. 403, s. 69, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 25.9.1951.

69 ZA Opava, f. KV KSČ Ostrava, k. 121, inv. č. 54, sign. P-251, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 9.4.1951.

70 NA, f. 1261/2/5, sv. 72, arch. j. 400, s. 77, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 16.4.1951.

71 Humplík v jednom dopise během okupace údajně užil pozdrav „Heil Hitler“ (ZA Opava, f. KV KSČ Ostrava, k. 36, inv. č. 29, sign. Z-45, záznam ze schůze KV KSČ v Ostravě 21.–22.4.1951).

72 *Tamtéž*, k. 122, inv. č. 54, sign. P-257, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 11.5.1951; *tamtéž*, k. 36, inv. č. 29, sign. Z-46, záznam ze schůze KV KSČ v Ostravě 19.–20.5.1951.

73 V případě sekretáře krajského vedoucího tajemníka Vladimíra Pavlouška není jasné, kam z aparátu odešel, pouze jedna rukopisná poznámka informuje o jeho odchodu (NA, f. 1261/2/5, sv. 69, arch. j. 384, s. 72, Seznam politických sil krajského sekretariátu, 30.12.1950).

odsouzen spolu s tajemnicí Ústředního výboru KSČ Marií Švermovou a dalšími krajskými tajemníky strany na patnáct let vězení. Dva roky byla také vězněna jeho manželka. V roce 1955 byl původní trest zrušen a Vítězslav Fuchs byl Nejvyšším soudem ČSR odsouzen na deset let vězení. Následujícího roku byl však podmíněčně propuštěn a poté pracoval jako konstrukční zámečnický v Teplických strojírnách. Stranicky a soudně byl rehabilitován v roce 1963. Po rehabilitaci se stal znovu členem KSČ, působil na Vysoké škole ekonomické v Praze a na ministerstvu těžkého průmyslu. Ovšem v rámci „normalizačních“ čistek v roce 1970 byl z KSČ vyškrtnut, posléze odešel do starobního důchodu a přivydělával si jako učitel němčiny a angličtiny.⁷⁴ Zemřel v roce 1995. Rudolf Peschel byl v roce 1954 odsouzen na šest let vězení, v roce 1963 byl rovněž soudně i stranicky rehabilitován. Zemřel roku 1967, v následujícím roce mu byl *in memoriam* udělen Řád práce.⁷⁵

Lokální dimenzi stranické čistky v Ostravě je možné dobře ilustrovat na případu Leopolda Kovalčíka. Narodil se v roce 1921, v květnu 1945 vstoupil do KSČ a v říjnu 1948 se stal profesionálním stranickým pracovníkem.⁷⁶ Zaznamenal strmý kariérní vzestup, už v květnu 1949 se stal členem krajského předsednictva a v září 1949 zástupcem vedoucího tajemníka Krajského výboru KSČ v Ostravě.⁷⁷ Během stranické prověrky v červenci 1950 byl chválen jako mladý nadějný funkcionář, který se plně osvědčil ve své práci pro stranu.⁷⁸ Na počátku února 1951 se po zatčení Fuchse a Peschela dokonce stal prozatímním vedoucím krajské stranické organizace v Ostravě. Velmi brzy nastalou situaci také „správně“ pochopil a důrazně se od svých bývalých šéfů distancoval: „Můj poměr k Fuchsovi byl takový, že jsem věřil, že je poctivý stranický funkcionář. Stejný názor jsem měl o Peschelovi a z toho jsem za všech okolností vycházel. (...) Má důvěra ve Fuchse vyplývala z nezkušenosti, protože jsem dosud neměl možnost poznat metody třídního nepřítele ve straně. (...) Můj poměr k Fuchsovi byl poměrem slepého pomocníka, který za každou cenu chtěl, aby vše šlo dobře, a neuvědomil si, že to nemusí jít dobře, když to někdo nechce.“⁷⁹ Během stranického vyšetřování pak Kovalčík neváhal Vítězslava Fuchse obvinít z toho, že byl ve spojení s olomouckým krajským vedoucím tajemníkem Josefem Stavínou, o jeho otci tvrdil, že se choval ke svým zaměstnancům jako asociál, a nakonec i Fuchsův bratr byl podle Kovalčíka bezcharakterní intrikán.⁸⁰

74 NA, f. Komise pro šetření politických procesů II-K I., sv. 18, arch. j. 238, Záznam z pohovoru s Vítězslavem Fuchsem ze dne 23. února 1963; ABS, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování – Centrála, arch. č. KR-702597 MV, Závěrečná zpráva spisu prověřované osoby akce LIŠKA ze dne 19. srpna 1981.

75 KOKOŠKOVÁ, Z.: *Osudy zapomenutých hrdinů*, s. 64–69 (viz pozn. 15); KUČHTA, Z.: *Významní rodáci a osobnosti Bílovecká*, s. 68–70 (viz pozn. 15).

76 NA, f. 1261/2/5, sv. 69, arch. j. 384, s. 97.

77 ZA Opava, f. KV KSČ Ostrava, k. 34, inv. č. 29, sign. Z-23, záznam ze schůze pléna KV KSČ v Ostravě 8.5.1949; *tamtéž*, k. 111, inv. č. 54, sign. P-154.

78 *Tamtéž*, k. 35, inv. č. 29, sign. Z-35, s. 5.

79 NA, f. 1261/2/5, sv. 72, arch. j. 399, záznam z mimořádné schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 27.2.1951, s. 227 n.

80 *Tamtéž*, f. Komise pro šetření politických procesů II-K II., sv. 64, arch. j. 1082, s. 7, Výpisy z jednotlivých spisů k obvinění Fuchse.

I přes tuto svou snahu byl Kovalčík na zasedání rozšířeného pléna Krajského výboru KSČ v Ostravě na počátku března 1951 jako jeden z vedoucích funkcionářů podroben kritice a odvolán ze stranických funkcí. Dvanáctého března se pak předsednictvo usneslo, aby byl pracovně zařazen do výroby, konkrétně do strojírny Vítkovických železáren.⁸¹ Poté byl „vyšetřován“ dělnickou komisí a řada spolustraníků ho neváhala obvinít z vážných přečinů. Například podle Josefa Muroně mělo ostravské stranické vedení k dispozici chatu pod horami, kam Vítězslav Fuchs i Leopold Kovalčík jezdili a kde si žili na účet stranické pokladny.⁸² Bývalý pracovník krajského stranického sekretariátu Antonín Januš označil Kovalčíka za zcela neschopného a obvinil jej, že za jeho působení ve vedoucích funkcích byly zahlazeny desítky případů závažných sabotáží a machinací. Neopomenul přitom dodat, že Kovalčík měl dobrý poměr ke Šlingovi a ústeckému krajskému vedoucímu tajemníkovi Mikuláši Landovi.⁸³ Podle bývalého zástupce vedoucího krajského kádrového oddělení Bronislava Macury měl Kovalčík i další vedoucí pracovníci krajského stranického aparátu milostné pletky se soudružkami, které zde byly také zaměstnané.⁸⁴

Rozhodující slovo v Kovalčíkově případě vyneslo krajské stranické předsednictvo, které ho projednalo v květnu 1951. Drahomír Kolder mu zde vyčítal nedostatek sebekritiky a neochotu ke spolupráci s dělnickou vyšetřovací komisí. Kromě toho Kovalčíka obvinil, že spolu s ostatními bývalými vedoucími funkcionáři na Ostravsku patřil do „pivní společnosti“.⁸⁵ V souladu se závěrem dělnické vyšetřovací komise pak předsednictvo potvrdilo odvolání Leopolda Kovalčíka z politických funkcí. Z hlediska jeho budoucí stranické kariéry bylo pro něj velkým štěstím, že na rozdíl od jiných funkcionářů nebyl z KSČ vyloučen. Za několik let se mu i díky tomu povedl návrat do nejvyšších politických pater.⁸⁶

81 *ZA Opava*, f. KV KSČ Ostrava, k. 121, inv. č. 54, sign. P-246, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 12.3.1951.

82 *NA*, f. ÚV KSČ, Komise pro šetření politických procesů II-K II., sv. 65, arch. j. 1086A, s. 1, Vyjádření různých osob k činnosti Fuchse a Peschela.

83 *Tamtéž*, s. 23–31.

84 *Tamtéž*, s. 54.

85 *ZA Opava*, f. KV KSČ Ostrava, k. 122, inv. č. 54, sign. P-257, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 11.5.1951.

86 Leopold Kovalčík se do stranického aparátu vrátil v roce 1956. Pracoval na OV KSČ v Karviné, ve Vítkovicích a jako vedoucí tajemník OV KSČ Ostrava-střed. V letech 1960–1963 studoval na Vysoké škole stranické při ÚV KSSS v Moskvě a po jejím absolvování byl zaměstnán jako politický pracovník v aparátu ÚV KSČ, resp. v aparátu Byra pro řízení stranické práce v českých zemích. Od roku 1968 do roku 1970 byl vedoucím tajemníkem Severomoravského KV KSČ, v letech 1970–1972 pak vedoucím tajemníkem Severočeského KV KSČ. Od roku 1972 do konce života v únoru 1980 byl předsedou Ústřední rady družstev. (*NA*, f. 1261/2/1, sv. 338, arch. j. 2111, s. 20 n., záznam z porady vedení I. oddělení ÚV KSČ 5.4.1960; Zemřel soudruh L. Kovalčík. In: *Rudé právo* (15.2.1980), s. 1.)

Případ Josefa Kotase

Nejbouřlivější průběh mělo na Ostravsku patrně stranické vyšetřování předsedy tamního krajského výboru KSČ a předsedy Jednotného národního výboru v Ostravě Josefa Kotase. Tento případ si zaslouží pozornost hned ze dvou důvodů: zaprvé je na něm možné dobře prostudovat metody a postup „stranického vyšetřování“, zadruhé se jedná o ukázkový příklad generačního konfliktu uvnitř KSČ.

Josef Kotas se narodil v roce 1891, už od svých patnácti let byl spoluorganizátorem dělnických akcí. Po první světové válce byl aktivní v levici sociální demokracie a v roce 1921 patřil k zakládajícím členům KSČ. Za první republiky působil v krajském komunistickém vedení v Ostravě, několikrát byl za svou činnost vězněn. V roce 1938 odešel do zahraničí, válku strávil v Anglii. Nejprve zde pracoval dva roky jako lesní dělník, stejně jako většina komunistů se do aktivního odboje zapojil až po vstupu Sovětského svazu do války.⁸⁷ Díky svým životním zkušenostem nebyl neznámým stranickým aparátníkem, ale měl zejména mezi horníky a dělníky velkou autoritu. Ihned po skončení války byl zvolen do vedoucích funkcí: stal se předsedou Krajského výboru KSČ v Ostravě a současně předsedou ostravského národního výboru.

Po Fuchsové a Peschelové „aféře“ byl Josef Kotas – tak jako všichni vedoucí krajsští straníční funkcionáři a pracovníci aparátu na Ostravsku – prošetřován dělnickou komisí. Její závěry projednávalo předsednictvo Krajského výboru KSČ v Ostravě 30. května 1951. V Kotasově politické činnosti bylo shledáno několik nesrovnalostí. Zaprvé mu bylo vyčítáno, že během svého pobytu v Británii neupozornil stranu na činnost Viléma Nového. Tuto námitku Kotas vyvrátil poměrně snadno, když poukázal na fakt, že v Británii působila tou dobou řada dalších československých komunistů, například ministr vnitra Václav Nosek. Zadruhé mu byl nadnesen nejasný odprodej vozů ostravského národního výboru, kdy jeden z nich získal i Kotasův syn. Také tuto záležitost Kotas odmítl, s tím že šlo o vozy vyřazené, doslova „staré harampádí“. Nejzávažnější se ukázal třetí bod, totiž dopis jistého Budkova. Členové předsednictva ani Kotas netušili, kdo Budkov je. Důležitější bylo, že tento Budkov údajně už v roce 1949 zaslal Kotasovi dopis, ve kterém označil Vítězslava Fuchse za stoupence Jugoslávie a Josipa Broze Tita. Josef Kotas však rezolutně popřel, „že by mi soudruh Budkov nějaký dopis v roce 1949 psal“, a nakonec prohlásil, že se „každému mohu podívat do očí za svoji činnost v zahraničí i po osvobození“. Usnesení stranického předsednictva Budkovův dopis nijak nereflektovalo, Kotas ale měl zpracovat podrobnou zprávu o svém působení v zahraničí.⁸⁸

Za několik dní se v Ostravě konala krajská stranická konference. Velké pozdvižení zde způsobil fakt, že Josef Kotas nebyl volební komisí pod vedením Josef Lampy navržen do nového krajského výboru strany. Z celkového počtu 364 konferenčních

87 Viz PRZYBYLOVÁ, Blažena – ŠERKA, Josef: *Muži s mocí: Portréty představitelů města Ostravy 1918–1989*. Šenov u Ostravy, Tilia 1999, s. 38–40.

88 NA, f. 1261/2/5, sv. 72, arch. j. 401, s. 81–87, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 30.5.1951.

připomínek jich 48 požadovalo, aby byl Josef Kotas kandidován. Na toto téma se rozpředla bouřlivá diskuse, když velmi razantně na obranu Kotase vystoupil další předválečný člen strany a absolvent Mezinárodní leninské školy v Moskvě Jan Teper. Ten v ostrém projevu napadl všechny poválečné členy a otevřeně se ptal, co dělali a kde byli za první republiky, když Kotas bojoval za čest dělnické třídy.⁸⁹ Také dva následující řečníci se jednoznačně postavili na stranu Kotase a další se hlásili do rozpravy. Tu však předseda volební komise Lampa zarazil a nechal hlasovat, zda má být Kotas členem nového krajského výboru. Většina hlasů se vyslovila proti jeho členství. Kotas jako disciplinovaný straník výsledek hlasování přijal a slíbil, že se vynasnaží prací dokázat svůj správný poměr ke straně. Ačkoliv někteří diskutující varovali před generačním konfliktem mladých komunistů proti starým, výsledky konference tento střet potvrzují. Nezvolení Kotase kontrastovalo s raketovým vzestupem mladých funkcionářů, například Oldřicha Černíka a Drahomíra Koldera, do vedoucích funkcí.

Generační konflikt neovlivňoval pouze průběh stranické konference, ale i vývoj v ostravských krajských stranických strukturách v následujících měsících. Předváleční straníci Josef Ploskonka a Josef Lampa se sice po odstranění Vítězslava Fuchse a Rudolfa Peschela stali vedoucími oddělení krajského stranického aparátu, ale jejich pozice nebyla nijak pevná. Už během první poloviny roku 1951 byl Lampa kritizován, že kádrové oddělení pod jeho vedením špatně pracuje, a také za své vystupování na krajské konferenci.⁹⁰ Už v červnu se tak Lampa rozhodl z vedení kádrového oddělení odejít, s tím že nemá dostatek času pro výkon funkce. Oldřich Černík ho však otevřeně na jednání předsednictva vyzýval, aby přiznal, že na funkci vedoucího kádrového oddělení prostě nestačí.⁹¹

Josef Kotas (1891–1966), v letech 1945 až 1960 předseda nejprve Městského, poté Jednotného a znovu Městského národního výboru v Ostravě, 1945 až 1951 také předseda Krajského výboru KSČ v Ostravě (repro Blažena Przybylová a Josef Šerka: Muži s mocí: Portréty představitelů města Ostravy 1918–1989. Šenov u Ostravy, Tilia 1999)

89 ZA Opava, f. KV KSČ Ostrava, k. 7, inv. č. 6, s. 175 n., záznam z 6. krajské konference KSČ v Ostravě ve dnech 1.–3.6.1951.

90 NA, f. 1261/2/5, sv. 72, arch. j. 401, s. 137–140, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 25.6.1951.

91 Tamtéž, s. 169, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 28.6.1951.

Josef Lampa pak byl z místa vedoucího kádrového oddělení přesunut na krajskou politickou školu.⁹² Také Josef Ploskonka později ze stranického aparátu odešel a stal se předsedou krajského výboru Svazu zaměstnanců v hornictví.⁹³

Nezvolením do Krajského výboru KSČ v Ostravě neskončil ani údajný disciplinární případ Josefa Kotase. Ten byl projednáván ještě na několika dalších zasedáních krajského předsednictva. V červnu 1951 Josef Lampa dokonce navrhl, aby byl Kotas na základě výsledků šetření dělnické komise vyloučen ze strany. Přitom o něm prohlásil, že „byl bolševikem za první republiky. A ničeho se nebál. Najednou se stal bačkorou, se kterou si Fuchs dělal, co chtěl. Povolil na tvrdosti a byl by se z něho stal oportunist.“⁹⁴ Kotas závěry dělnické komise odmítl a jednotlivá obvinění vůči své osobě označil za pomluvy. V tom mu nakonec po dlouhé diskusi dali členové předsednictva za pravdu a práci dělnické vyšetřovací komise zkritizovali v tom směru, že jen sesbírala materiál, aniž by se zajímala o to, kdo jí informace poskytl. Kotasovi kritikové se pak zaměřili na to, že prý nebyl dostatečně bdělý a ostražitý. Zejména Kolder a Černík si vůči o více než třicet let staršímu spolustraníkovu nebrali servítky. Oldřich Černík mu vmetl do tváře: „Ty, nejstarší funkcionář, nejsi vůbec schopen udělat řádnou sebekritiku. Za tu činnost nestačí formálně říci, že jsem dělal chyby. Je třeba říci, proč jsem je dělal. Proč jsem neotevřel srdce havířům? Jestliže nám budeš formálně předkládat sebekritiku, to není dostačující.“⁹⁵ Drahomír Kolder zase nacházel důvody jeho „selhání“ v sociálních vztazích, v odpoutání od dělnické třídy: „Pro nás mladé je těžko kritizovat starého kozáka, jako je soudruh Kotas. Proč on dovedl se rvát za I. republiky, a proč se nedovedl rvát nyní? Bylo to proto, že byl na každém kroku spjat s dělnickou třídou, a tomu nyní [tak] nebylo. Proč po osvobození se neukázal tím, jako [byl] před válkou? Bylo to proto, že byl na radnici obklopen radniční hierarchií a neměl dosti styku s těmi, odkud vyšel. Proč se tak daleko dostal? Myslím, že proto, že zde v předsednictvu byla od roku 1945 pivní společnost. Když byly narozeniny, chodil jeden od druhého a chlástalo se.“⁹⁶ Diskuse se však opět zasekla na otázce údajného Budkovova dopisu z roku 1949. Diskutující stále neměli jasno v tom, kdo vlastně je tento tajemný pisatel. Jednání tak bylo opět přerušeno a urychleně měly být zjištěny věrohodné informace o Budkovovi.

92 ZA Opava, f. KV KSČ Ostrava, k. 126, inv. č. 55, sign. P-289, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 26.10.1951.

93 O tom, že Lampa a Ploskonka svůj odchod z vedoucích stranických pozic špatně nesli, svědčí usnesení sekretariátu KV KSČ v Ostravě z roku 1963. To pověřilo předsedu krajské Kontrolní a revizní komise „postupně zavolat soudruhy Lampu, Ploskonku a Slováka, staré členy strany, a provést s těmito pohovory za účelem usměrnění jejich nesprávných názorů, kterým podléhají“. (*Tamtéž*, k. 436, inv. č. 76, Výpis z usnesení SKV [sekretariátu krajského výboru], 27.5.1963.)

94 NA, f. 1261/2/5, sv. 72, arch. j. 401, s. 100 n., záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 18.6.1951.

95 *Tamtéž*, s. 104.

96 *Tamtéž*, s. 105.

Na pořadu jednání předsednictva Krajského výboru KSČ v Ostravě byla záležitost Josefa Kotasě znovu 10. srpna. Tentokrát však mělo zcela odlišný průběh. Už v úvodním slovu Josef Lampa přiznal, že obvinění, jež dříve předložila dělnická vyšetřovací komise proti Kotasovi, se ukázala jako pouhé domněnky, pocházející z doslechu nebo z osobní zaujatosti. Přesto Lampa nadále trval na tom, že Kotas nebyl dostatečně bdělý a ostražitý, a nakonec konstatoval, že „nezbývá než soudruhu Kotasovi postavit hlavu, aby našel sám sebe a stal se bolševikem, jakým byl za první republiky“. Poté byl vypracován návrh usnesení, „aby Kotas byl zproštěn všech obvinění, abychom mu dali příležitost ukázat, že je tvrdý bolševik“.⁹⁷ Oldřich Černík se sice ještě pokusil Kotasě kritizovat, že „zvykl si na pohodlný, měšťácký život, který mu hověl, a z toho vyplývá otupení bdělosti“. To však Kotas odmítl: „Bylo chybou, že dělnická komise vzala zřetel hlavně na dopisy lumpů. Chci dokázat, že jsem hoden být funkcionářem a členem strany, a chci to dokázat skutky. Prosil bych, aby s. Černík řekl, v čem spočívají věci mého maloměšťáckého a pohodlného života.“ Černík se omezil už jen na stručnou odpověď: „Ty čajové dýchančky a podobně.“ Celý případ tak skončil usnesením předsednictva krajského výboru, které Kotasovi ostře vytklo nedostatek bdělosti a ostražitosti.⁹⁸ Tento závěr potvrdilo i plénum Krajského výboru KSČ v Ostravě, které současně uznalo, že všechna obvinění vznesená vůči Kotasovi vyplývala z osobní zaujatosti některých soudruhů a nezakládala se na pravdě.⁹⁹ Předsedou národního výboru v Ostravě tak Josef Kotas nakonec zůstal až do roku 1960.

Josefu Kotasovi se tak podařilo z obvinění dělnické vyšetřovací komise očistit. Je pozoruhodné, že když byla uznána špatná práce této komise v jeho případě, nikdo se nesnažil zpětně prověřit, zda i odvolání jiných vedoucích funkcionářů nebylo založeno na pomluvách a domněnkách. Stranická čistka v Ostravě tak byla

Josef Lampa (1893–1977), předseda Prozatímního národního výboru v Ostravě v květnu 1945 a funkcionář Krajského výboru KSČ v Ostravě (repro Blažena Przybylová a Josef Šerka: Muži s mocí)

⁹⁷ *Tamtéž*, arch. j. 402, s. 168, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Ostravě 10.8.1951.

⁹⁸ *Tamtéž*, s. 173.

⁹⁹ *ZA Opava*, f. KV KSČ Ostrava, k. 36, inv. č. 30, sign. Z-52, s. 77, záznam z pléna KV KSČ v Ostravě 16.9.1951.

uzavřena na jednání zdejšího krajského výboru KSČ dne 16. září 1951. Vedle všech výše zmíněných případů odvolání stranických funkcionářů a pracovníků aparátu byl na tomto plénu schválen seznam třiceti čtyř dalších politických pracovníků krajského stranického aparátu, kteří museli opustit zaměstnání. Nikdo z nich však už nebyl disciplinárně trestán. Odchod většiny z nich byl zdůvodněn malými zkušenostmi ze stranické práce či drobnými kádrovými závadami těchto pracovníků, případně jejich příbuzných. Další chtěli ze stranického aparátu odejít na vlastní žádost. Pouze dva pracovníci organizačně-instruktorského oddělení, Rudolf Krautwurst a Ladislav Štefan, byli kritizováni pro údajné maloměšťácké názory a oba byli posláni pracovat do výroby ve Vítkovických železárnách. U bývalého člena krajského předsednictva Krautwursta byl připojen komentář, že opatření má sloužit k tomu, aby si práci v závodě „utužil charakter“.¹⁰⁰

Stranická čistka v Českých Budějovicích

Na rozdíl od krajských organizací KSČ v Brně, Ostravě, Plzni a Ústí nad Labem nemělo zatčení Otto Šlinga na situaci v Českých Budějovicích bezprostřední vliv, pouze stávající krajský vedoucí tajemník Josef Paleček odešel z rozhodnutí ústředního vedení KSČ na Šlingovo místo do Brna.¹⁰¹ Z dokumentů pocházejících z činnosti orgánů KSČ není nijak patrné, že by stranická organizace v Českých Budějovicích byla v první polovině roku 1951 zasažena procesem hledání skrytých nepřátel. Jiný pohled však nabízejí písemnosti Státní bezpečnosti, podle nichž se Komise stranické kontroly a bezpečnostní orgány zajímaly také o přední funkcionáře na jihu Čech. Zpráva instruktora Ústředního výboru KSČ Vladimíra Žižky z listopadu 1950 popisuje údajně špatnou práci předsednictva Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích a závady v jeho kádrové politice.¹⁰² Žižka také jmenovitě kritizoval funkcionáře tamního stranického aparátu a připojil poznámku (jejíž závažnost nelze podcenit), že někteří z nich udržovali důvěrné styky s osobami, které tehdejší bezpečnostní aparát hodnotil jako nepřátele, například s Milanem Reimanem.¹⁰³

Další možný důvod pro vyšetřování stranických funkcionářů v Českých Budějovicích souvisí s pozicí tamního krajského velitele Státní bezpečnosti a současně člena předsednictva krajského výboru KSČ Antonína Nového. Stručně se jednalo o to, že na přelomu let 1950 a 1951 ztratili sovětské poradci důvěru k předním funkcionářům ministerstva národní bezpečnosti a StB. Počátkem roku 1951 byly

¹⁰⁰ *Tamtéž*, s. 71–73.

¹⁰¹ NA, f. 1261/2/5, sv. 30, arch. j. 208, s. 69, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 19.1.1951.

¹⁰² *Tamtéž*, f. 1261/0/13 (Sekretariát ÚV KSČ 1945–1951; původní označení fondu AÚV KSČ 02/4), sv. 199, arch. j. 1270, Návštěva krajského kádrového oddělení v Českých Budějovicích dne 22.–23.11.1950, s. 349 n.

¹⁰³ Milan Reiman byl hospodářský odborník KSČ, vedoucí Úřadu předsednictva vlády. V roce 1949 byl zatčen v první vlně čistek, v prosinci téhož roku spáchal ve vyšetřovací vazbě sebevraždu.

špičky československé bezpečnosti (Karel Šváb, Josef Pavel, Osvald Závodský, Ivo Milén, Oskar Valeš) pozatýkány.¹⁰⁴ Dále byli zatčeni také vedoucí pracovníci Státní bezpečnosti v některých krajích. Krajský velitel StB v Českých Budějovicích Antonín Nový sice mezi nimi nebyl, prověřování se mu však nevyhnulo.

Výsledkem tajného šetření českobudějovických funkcionářů ze strany Komise stranické kontroly a Státní bezpečnosti byla „Zpráva o závadové činnosti krajského velitele StB Antonína Nového a dalších stranických a veřejných činitelů v kraji České Budějovice“ z 27. dubna 1951,¹⁰⁵ která byla v upravené podobě dne 4. května 1951 zaslána do rukou ministra národní bezpečnosti Ladislava Kopřivy.¹⁰⁶ Obsah obou zpráv odpovídá základním dobovým konstantám. Pravděpodobně je sepsali nezkušení pracovníci Státní bezpečnosti, kteří neměli o skutečné bezpečnostní práci žádné povědomí. Vyšetřování v jejich pojetí pravděpodobně spočívalo ve sbírání všemožných pomluv, domněnek a udání, ze kterých pak vytvářeli dnes těžko uvěřitelné konstrukce. Ve zprávě jsou krajský velitel StB Antonín Nový a dalších osm funkcionářů z Českých Budějovic vykresleni jako špičky protistátní skupiny, celkově čítající několik desítek osob. Nový a další vedoucí funkcionáři jsou ve zprávě označováni za konfidenty gestapa, agenty amerických tajných služeb a sabotéry národního hospodářství. Údajně dosazovali do vedoucích funkcí nespolehlivé živly, narušovali pracovní morálku v důležitých podnicích a vytvářeli frakce v komunistické straně. Zpráva vrcholí fantasmagorickou úvahou, že celá organizovaná skupina je pravděpodobně ve službách Američanů, kteří se s její pomocí chtějí dostat k jihočeskému grafitu, jež potřebují k výrobě atomových zbraní. Není nutné rozebírat jednotlivá nesmyslná obvinění, protože byla zjevně vykonstruovaná a neopírají se o žádné relevantní důkazy.¹⁰⁷

Jak už bylo výše řečeno, na místo vedoucího tajemníka Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích Josefa Palečka nastoupil v lednu 1951 Stanislav Vlček. V uvedené zprávě pro ministra Ladislava Kopřivu se přímo tvrdí, že závadná „činnost krajského velitele v Českých Budějovicích soudruha Antonína Nového navazuje na závadovou činnost některých veřejných, stranických a hospodářských činitelů Českobudějovického kraje ... touto otázkou se současně zabývá krajský tajemník

104 Viz KALOUS, Jan: „Nepřátelé“ ve Státní bezpečnosti: Proces s příslušníky StB. In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (ed.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a případ Slánský*. Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 282–290.

105 ABS, f. Velitelství Státní bezpečnosti Praha, sign. 310-12-7, s. 18–22.

106 *Tamtéž*, s. 16 n., Zpráva pro ministra národní bezpečnosti ze dne 4.5.1951.

107 Vedle Antonína Nového byli jako podezřelí uvedeni vedoucí krajské poradny a studovny marxismu-leninismu Artur Ertl a tři členové krajského stranického předsednictva v Českých Budějovicích: poslanec Národního shromáždění Josef Jann, další poslanec Jan Bartuška a vedoucí oddělení státní a veřejné správy KV KSČ Bohumil Tejchman. Dále je ve zprávě uvedeno jméno Šípek, s tím že se jedná o bývalého politického tajemníka KSČ. V tomto případě měli pisatelé zprávy pravděpodobně na mysli Josefa Šípa, vedoucího tajemníka OV KSČ v Týně nad Vltavou a od roku 1950 pracovníka aparátu KV KSČ v Českých Budějovicích. Několik osob se ve zprávě vyskytuje s nesprávnými jmény nebo funkcemi.

strany v Českých Budějovicích s. Vlček¹⁰⁸. Z toho vyplývá, že vedoucí tajemník Stanislav Vlček měl důvěru ústředního stranického vedení, byl o existenci údajné protistátní skupiny informován a pravděpodobně se od něj očekávalo, že v krajské stranické organizaci provede „očistu“ od „nepřátel a zrádců“.

Pro Stanislava Vlčka nebyl tento úkol nijak zvlášť obtížný. Už od svého příchodu do Českých Budějovic na počátku roku 1951 se pravidelně dostával s místními stranickými funkcionáři do konfliktů. Instruktoři Ústředního výboru KSČ ve svých zprávách pro ústředí zaznamenali napjaté osobní vztahy, které mezi vedoucími funkcionáři v jižních Čechách panovaly. Už v březnu 1951 instruktor ÚV KSČ Jaroslav Máček ve zprávě pro ústřední výbor napsal, že krajské předsednictvo a stranický aparát v Českých Budějovicích špatně pracují a jsou velmi slabě personálně obsazeny. Dále bez bližšího zdůvodnění uvedl, že bude také potřeba řešit přeřazení pracovníka zdejšího aparátu Alberta Vyškovského a zástupce krajského vedoucího tajemníka Ivana Halady na jiný úsek práce.¹⁰⁹ Důvody jsou ale jasně uvedeny v květnové zprávě instruktora ÚV KSČ Karla Ziky, která popisovala poměry v krajských stranických orgánech na jihu Čech následovně: „Není dobrá spolupráce a vzájemná důvěra mezi soudruhem Vlčkem, vedoucím tajemníkem KV, a jeho zástupcem soudruhem Haladou a soudruhem Vyškovským. Soudruh Halada je na Budějovicu od roku 1945, a bude-li kádrově v pořádku, bylo by prospěšné přeřadit jej na jiný kraj, neboť za nynější situace není pro kraj přínosem. Rovněž soudruh Vyškovský, který nyní zastává funkci vedoucího organizačně-instruktorského oddělení, nespolečupracuje se soudruhem Vlčkem a často za zády soudruha Vlčka intrikaří a snaží si získat co nejširší okruh pracovníků proti soudruhu Vlčkovi.“¹¹⁰

Personální změny v Českosoudobudějovickém kraji odstartovaly 1. června 1951, kdy byl ze své funkce krajského velitele StB odvolán Antonín Nový. Ve stejný den také začala v Českých Budějovicích krajská stranická konference. Samotný zápis z jednání o místních sporech nic nevypráví. Oba hlavní řečníci na konferenci, tajemník ÚV KSČ Václav David a krajský vedoucí tajemník Stanislav Vlček, se ve svých referátech věnovali odhalení „skupiny Šlinga a Švermové“.¹¹¹ Jejich projevy byly velmi ostré, ale problémů v českosoudobudějovické krajské stranické organizaci se nedotýkaly. Zásadním výsledkem krajské konference bylo zvolení nového předsednictva Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích. Z různých důvodů nebyla většina dosavadních členů do předsednictva už kandidována. Krajský vedoucí tajemník Stanislav Vlček dokázal plně využít situace a do nového předsednictva nechal zvolit sobě nakloněné osoby. Z původní sestavy v předsednictvu zůstali pouze dva členové, Julie Prokopová a Václav Škoda. Jak ukázal následující vývoj, oba se stali spojenci

108 ABS, f. Velitelství Státní bezpečnosti Praha, sign. 310-12-7, Zpráva pro ministra národní bezpečnosti ze dne 4.5.1951, s. 16.

109 NA, f. 1261/2/5, sv. 31, arch. j. 212, s. 280 n.

110 *Tamtéž*, s. 290–293, Zpráva ze schůze PKV v Českých Budějovicích dne 4.5.1951, autor Karel Zika.

111 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 3, záznam z 6. krajské konference KSČ v Českých Budějovicích ve dnech 1.–3.6.1951, s. 7–59, referát krajského vedoucího tajemníka Stanislava Vlčka; *tamtéž*, s. 60–76, referát tajemníka ÚV KSČ Václava Davida.

vedoucího tajemníka. Díky těmto personálním změnám mohl Stanislav Vlček zcela opanovat situaci v kraji a rázně skoncovat s dosavadními spory.

Vnitrostranická čistka se rozběhla už za několik dnů po krajské konferenci. Při jejím hodnocení na schůzi nového předsednictva 7. června 1951 Stanislav Vlček uvedl, že „probíhala v atmosféře skrytého boje lidí a funkcionářů straně cizích za udržení nebo získání pozic ve voleném orgánu. Krajská konference se dovedla vypořádat s těmito zjevy, které souvisí se šlingovštinou.“ Použitý slovník Stanislava Vlčka odpovídal panující atmosféře. Ještě před rokem by patrně své vnitrostranické konkurenty obviňoval z „diktátorských metod“, nyní se však zaštiťoval bojem proti „šlingovštině“. Jako první přišel na řadu zástupce vedoucího tajemníka Ivan Halada. Ten se ještě zúčastnil krajské stranické konference, za několik dní ale bylo na jednání předsednictva bez bližšího upřesnění sděleno, že je na léčení a po jeho skončení bude uvolněn k dispozici ústřednímu výboru.¹¹²

Roznětkou pro další odvolávání z funkcí v jižních Čechách se stala zpráva výboru závodní organizace sekretariátu Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích z června 1951. Navenek patrně měla působit dojmem, že jde o samostatnou iniciativu základní stranické organizace. Vzhledem k jejímu obsahu i výše uvedeným vnitrostranickým sporům je však velmi pravděpodobné, že za ní stál sám vedoucí tajemník Vlček. Výbor závodní organizace ve zprávě vyjádřil nedůvěru k následujícím zdejšími krajským funkcionářům a pracovníkům stranického aparátu: zástupci krajského vedoucího tajemníka Stanislavu Beranovi, vedoucímu organizačně-instruktorského oddělení Albertu Vyškovskému, zástupci vedoucího oddělení průmyslu Josefu Šípovi, pracovníkům aparátu Václavu Braunovi, Václavu Martinčovi, Václavu Lejčarovi, Jaroslavu Kubátovi a Stanislavu Kuthanovi. Nevytýkal jim žádná konkrétní provinění, spíše „charakterové nedostatky“. Albert Vyškovský byl kritizován za údajný odstup, povýšenecké jednání a chladný poměr k práci, ale i za to, že je synem fabrikanta, a navíc dostatečně neobjasnil své působení v zahraniční armádě ve Velké Británii. Stanislav Beran měl prý cynický poměr i k těm nejzávažnějším případům, Josef Šíp údajně vedl soukromý život ve společnosti třídních nepřátel a Václav Braun svým stykem s nepřátelskými živly i soukromým životem vážně ohrožoval dobrou pověst strany. Václavu Martinčovi zpráva předhazovala, že býval majitelem živnosti, Jaroslav Kubát prý za podezřelých okolností získal

Josef Paleček (1902–1965, vpravo), v letech 1945 až 1950 vedoucí tajemník Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích, blahopřeje sovětským letcům k úspěšnému boji s „americkým bnroukem“ (foto osobní archiv Tomáše Hemzy)

¹¹² NA, f. 1261/2/5, sv. 30, arch. j. 209, s. 205–210, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 7.6.1951.

osobní automobil a Václav Lejčar zase podle upozornění dělníků z továren údajně přijímal úplatky.¹¹³ Nedůvěru vyjádřil závodní výbor také několika administrativním a technickým zaměstnancům krajského aparátu.

Během července 1951 pak došlo ve vedení českobudějovické krajské stranické organizace k zásadním změnám v obsazení funkcí. Předsednictvo krajského výboru 5. července projednalo personální zařazení odvolaného krajského velitele Státní bezpečnosti Antonína Nového, který se písemně dotazoval na důvod svého odvolání. Bez bližšího zdůvodnění se předsednictvo usneslo, že jeho odvolání z funkce nebylo stranickou záležitostí, ale rozhodnutím jeho nadřízeného, a pouze schválilo jeho pracovní zařazení na místo hospodářského správce v oblastním divadle v Českých Budějovicích.¹¹⁴ Na svém dalším jednání 13. července 1951 vyvodilo krajské předsednictvo důsledky z výše uvedené zprávy závodního výboru. Političtí pracovníci stranického aparátu Václav Braun, Václav Martinec, Václav Lejčar a František Černík byli odvoláni ze svých funkcí a přeřazeni na manuální práci do výroby. Albert Vyškovský byl původně navržen na místo v krajském sekretariátu Československých stavebních závodů, po diskusi mu však bylo nakonec přiděleno místo úředníka Jednotného národního výboru v Českých Budějovicích. Ani další kritizovaní aparátníci nebyli vážněji postiženi. Předsednictvo rozhodlo, že Josef Šíp má přejít do krajského vedení Československých stavebních závodů nebo do funkce vedoucího některého technického referátu Krajského národního výboru v Českých Budějovicích, Stanislav Kuthan byl schválen jako politická síla na krajský národní výbor, Jaroslav Kubát se stal politickým tajemníkem v závodě Kovosvit.¹¹⁵

Projednávání těchto kádrových návrhů na začátku července patrně nebylo náhodné. Většina odvolaných byla v té době na dovolené, a tak byli po svém návratu postaveni před hotovou věc. Albert Vyškovský své odvolání přijal jako disciplinovaný komunista. Zaslal předsednictvu dopis, že své nové pracovní zařazení přijímá, a slíbil pracovat co nejlépe. Současně však odmítl nařčení, že by se kdy účastnil nějakého komplotu proti krajskému předsednictvu. Pokud by takové domněnky měly přetrvávat, žádal o stranické řízení, ve kterém by veškeré nesrovnalosti mohl vyvrátit.¹¹⁶

Po dobu příštích dvou měsíců krajské předsednictvo žádné další disciplinární případy ani důležité personální změny neprojednávalo. Vnitrostranické spory se znovu dostaly na pořad jeho jednání až 27. září 1951. Důvodem byl dopis bývalého zástupce krajského vedoucího tajemníka Ivana Halady, který si na svou situaci stěžoval Ústřednímu výboru KSČ. Odpověď Stanislava Vlčka byla rázná.

113 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 71, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 21.6.1951, s. 338–340, zpráva výboru závodní organizace krajského sekretariátu KSČ „Předsednictvu krajského výboru“.

114 NA, f. 1261/2/5, sv. 30, arch. j. 210, s. 12, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 5.7.1951.

115 *Tamtéž*, s. 32–36, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 13.7.1951; SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 71, s. 488, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 13.7.1951.

116 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 71, s. 782, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 9.8.1951.

Na schůzi předsednictva přímo označil působení Ivana Halady, Alberta Vyškovského a Antonína Nového jako frakční činnost proti krajskému předsednictvu.¹¹⁷ Bývalého krajského velitele Státní bezpečnosti Nového Vlček obvinil, že „měl velmi dobře evidovány funkcionáře strany. Měl seznamy a zápisy o všech funkcionářích strany. Rozestavil své orgány tak, aby nehlídali kulaky, ale naopak, naše funkcionáře.“ Halada s Vyškovským se podle něj před krajskou konferencí snažili sestavit „podvrženou“ kandidátku Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích. Vystoupení Stanislava Vlčka podpořili další členové krajského předsednictva. Například Jaroslav Hejna tvrdil, že Halada šířil nepravdivé názory o členech předsednictva, Václav Škoda zase vyslovil mínění, že Halada s Vyškovským se snažili před konferencí izolovat Stanislava Vlčka a oslabit tak jeho pozici. Kritice neušli ani někteří další bývalí krajszí straničtí funkcionáři a pracovníci aparátu. Ačkoliv Bohumil Šimon (budoucí člen předsednictva ÚV KSČ) odešel z krajského aparátu v jižních Čechách již před více než devíti měsíci, vzpomněla si Julie Prokopová na jejich vzájemné spory a prohlásila, že Šimon s Haladou umrtvovali a omezovali činnost předsednictva krajského výboru strany po vzoru Marie Švermové. Předsednictvu se tak podařilo „zkonstruovat“ frakční skupinu uvnitř KSČ, kterou údajně vedli Halada, Vyškovský, Nový a Šimon.

Obvinění z frakční činnosti bylo jedním z nejvážnějších, které mohlo být proti členům komunistické strany vzneseno. Rozběhlo se tak další kolo disciplinárního řízení. Bývalý zástupce vedoucího tajemníka Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích Stanislav Beran musel v červenci 1951 odejít ze své funkce, nebyl však kázeňsky trestán. Jeho případ byl nyní znovu otevřen a na jednání předsednictva krajského výboru strany 18. října 1951 mu byla udělena stranická důtka s výstrahou za údajné nesprávné vydání duplikátu členské legitimace.¹¹⁸ Bohumil Šimon a bývalý člen krajského předsednictva v Českých Budějovicích Jan Bartuška v té době už působili v Praze a krajské předsednictvo na ně nemohlo přímo uplatnit svůj vliv. Pokusilo se o to alespoň zprostředkovaně. Pro Bohumila Šimona mohla situace dopadnout fatálně, protože na něj z Českých Budějovic do Prahy přišlo několik udání. Byl v nich obviněn z používání nesprávných pracovních metod, a zejména ze zneužívání funkcí k osobnímu obohacování.¹¹⁹ Stejně tak kádrový posudek na Jana Bartušku, který nyní zastával funkci děkana Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, byl velmi kritický. Bartuška v něm byl charakterizován jako maloměšťák, který se ke svému okolí chová povýšeně, je velmi ctižádostivý, přes dlouholetý výkon funkce člena předsednictva nepoznal život základních organizací strany a nesblížil se tak se členskou masou.¹²⁰ Těmito intervencemi krajské předsednictvo vyčerpalo

117 NA, f. 1261/2/5, sv. 30, arch. j. 210, s. 238–249, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 27.9.1951.

118 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 72, s. 669, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 18.10.1951.

119 NA, f. 1261/2/1, sv. 10 arch. j. 215, s. 83, Seznam pracovníků aparátu ÚV KSČ, kteří mají buď kádrové závady, nebo se neosvědčili.

120 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 73, s. 495, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 29.11.1951

své možnosti vůči oběma funkcionářům, kteří pokračovali v kariéře v Praze. To se však netýkalo dalších bývalých členů předsednictva, poslance Národního shromáždění Josefa Janna a ředitele podniku Motor-Union Emila Zatloukala, kteří nadále působili v Českobudějovickém kraji.

Nejprve přišla řada na poslance Josefa Janna. Ten byl už v červnu 1951 na jednání pléna Krajského výboru KSČ v Českých Budějovicích ostře napaden vedoucím oddělení státní správy Františkem Vaněčkem jako ziskuchtivec: „Je třeba uplatňovat každodenní kritiku. Mnoho se hovoří o činnosti poslance Janna. Nepřišli jsme dosud před stranu, abychom ukázali na něho a jeho práci. Soudruh Jann prodal jeden ze svých statků za 700 000 Kčs. Ponechal si ještě hostinec, ve kterém bydlí. O tom ví se v okrese Třeboň i v Jindřichově Hradci. Přestože hostinec předal JZD, zisk z něho mu plyne do jeho kapsy. Kolik funkcionářů již zajelo do Stříbce a vidělo, jakou stodolu má jeho bratr kulak. Přesto JZD nepřevzalo tuto stodolu, aby adaptací přestavělo ji v kravín, ale stavělo kravín nový a nákladný.“¹²¹ Případ projednávalo krajské předsednictvo v polovině října a Jann zde vyslovenou kritiku zcela odmítl: „Předložená zpráva je snůškou anonymů, svinstvo od začátku do konce. Je to snůška nepravd od prvního do posledního.“ Snažil se argumentovat, že statek byl majetkem rodiny přes sedm set let, sám ho převzal až v roce 1944, zaplatil dluhy a všechny peníze z prodeje statku dal otcí. Veškeré jeho vysvětlování však bylo marné, byl podroben zdrcující kritice a předsednictvo se usneslo na tom, že má být zbaven poslaneckého mandátu.¹²²

O odvolání Emila Zatloukala z funkce ředitele podniku Motor-Union a jeho přerážení do některého strojírenského podniku mimo Českobudějovický kraj rozhodlo krajské předsednictvo 4. října 1951.¹²³ Na dalším jednání o týden později byl Zatloukal navíc obviněn z vytváření frakční činnosti v závodní organizaci KSČ proti novému řediteli, což mělo dodatečně potvrzovat správnost jeho odvolání z ředitelského místa.¹²⁴ Kádrový posudek pro Zbrojovku Brno hodnotil Zatloukala, člena KSČ od roku 1928 a absolventa Mezinárodní leninské školy v Moskvě, velmi kriticky: „Využívá členství v PKV (předsednictvu krajského výboru – pozn. autora) omezoval kritiku a potlačoval dobré návrhy členů výboru závodní organizace i zaměstnanců. Je možno konstatovat, že ve své funkci ředitele obklopoval se maloměšťáckými živly a propadl maloměšťáckému životu, což dělníci často kritizovali. Přes doznání svých chyb prokázal při nastoupení nového ředitele, že se svých nedobrých vlastností ještě nezbavil.“¹²⁵

V poslední fázi „stranické očisty“ v jižních Čechách se pozornost zaměřila na okresní komunistické organizace. V okresních sekretariátech totiž působila řada spojenců odvolaných funkcionářů. Právě s odkazem na existenci „frakční skupiny Halada,

121 *Tamtéž*, sv. 15, s. 414, záznam z plenární schůze KV KSČ v Českých Budějovicích 8.9.1951.

122 *Tamtéž*, sv. 72, s. 619–627, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 12.10.1951.

123 *Tamtéž*, s. 443, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 4.10.1951.

124 *Tamtéž*, s. 553, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 12.10.1951.

125 *Tamtéž*, sv. 73, s. 496, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 29.11.1951, kádrový posudek na Emila Zatloukala.

Vyškovský a spol.“ mohlo krajské stranické vedení disciplinovat podřízené okresní funkcionáře. Nejdříve byla důsledně „prověřena“ činnost okresních vedoucích tajemníků. Ačkoliv po válce proběhlo v KSČ už několik prověrek, musel nyní opět každý okresní tajemník dokázat svou „bezúhonnost“. Například součástí prověřování vedoucího tajemníka Okresního výboru KSČ v Českém Krumlově Jaroslava Čermáka byly dva kádrové posudky od okresního výboru, dva posudky od místní stranické organizace, dva posudky od závodní organizace KSČ a čtyři posudky od jednotlivců. Dále Čermák musel dodat kontakty na osoby ze svých minulých zaměstnání a bydlišť, které opět měly dosvědčit jeho nezávadné chování. Stejně důkladně byli prověřeni i všichni ostatní vedoucí tajemníci, jakákoliv nesrovnalost se mohla stát důvodem, či spíše záminkou pro odvolání z funkce.¹²⁶ Celá procedura prověřování okresních tajemníků byla výrazem snahy krajského vedení upevnit svou pozici. Bylo to totiž krajské předsednictvo, jež rozhodovalo, který disciplinární prohrěšek je možné ještě tolerovat a který už bude mít za následek odvolání z funkce.

Po vedoucích tajemnicích byly podrobeny kritice konkrétní jihočeské okresní organizace. V říjnu 1951 byla nejprve pranýřována situace v okresním aparátu strany v Českých Budějovicích. Stanislav Vlček poukázal na jeho údajné vazby s propuštěnými funkcionáři: „Cílem těch, kteří odešli z aparátu, je znemožňovat práci PKV (předsednictvu krajského výboru – pozn. autora), a toto se projevuje na OV KSČ. (...) Ne dost zkušení soudruzi začínají podléhat maloměšťáckým poměrům v českobudějovickém okrese. (...) Je zde snaha vyvolat frakční politiku a poslední případy jsou důkazem, že poměry jsou složitější a provádí se rafinovaná oportunistická politika.“¹²⁷ Na dalším jednání krajského předsednictva se ocitl v roli obžalovaného okresní vedoucí tajemník strany v Táboře: „Soudruh Kraus pro jeho metody práce byl ostře kritizován po okresní konferenci. Obklopil se lidmi, kteří jsou loutkami v jeho rukách. Projevila se zde rovněž činnost Vyškovského a Halady.“¹²⁸ Během podzimu tak byli na jihu Čech odvoláni ti okresní vedoucí tajemníci, kteří neprojevili dostatečnou podporu krajskému vedení. To se navenek zaštiťovalo očistou strany od vlivu bývalých vedoucích funkcionářů, kteří údajně do strany zanášeli nesprávné pracovní metody, prováděli špatnou kádrovou politiku a vytvářeli frakce uvnitř strany.

Stranická čistka v Českobudějovickém kraji pod patronací Stanislava Vlčka byla skutečně důkladná. Ačkoliv Státní bezpečnost v dubnu a květnu 1951 podezírala z „protistátní“ činnosti jen tři členy krajského stranického předsednictva a dva pracovníky tamního aparátu, provedl Vlček v krajské stranické organizaci důslednou očistu, která se až na několik málo jednotlivců dotkla celého krajského stranického předsednictva, vedoucích pracovníků krajského aparátu a vedoucích tajemníků okresních výborů strany. Není překvapivé, že například Bohumil Šimon nevzpomínal na Stanislava Vlčka vůbec v dobrém: „Naše místa ve vedení kraje zaujal muž jako

126 *Tamtéž*, sv. 72, s. 233–237, Přehled o stavu vedoucích tajemníků OV KSČ v kraji, 17.9.1951.

127 *Tamtéž*, s. 552, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 12.10.1951.

128 *Tamtéž*, sv. 73, s. 3 n., záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 25.10.1951.

stvořený pro nastávající časy. Stanislav Vlček, nevzdělaný truhlář z Jihlavy, člověk se studenýma rybíma očima. Svou surovou povahu osvědčil mnohokrát. Poté co zplundroval náš kraj, přeložili ho do Ústí nad Labem. A tam jeho kariéra skončila. V kriminále, kam se dostal za pokus vraždy své manželky.¹²⁹

Z dokumentů stranické provenience není zřejmé, z jakého důvodu nenásledoval po stranických trestech také zásah Státní bezpečnosti, když byli odvolaní funkcionáři obviňováni ze závažné „protistranické“ a „protistátní“ činnosti. Odpověď na tuto nejasnost poskytuje zpráva krajského velitele StB v Českých Budějovicích Stanislava Bouzka pro velitele Státní bezpečnosti Antonína Prchala z 21. prosince 1951. Bouzek zde uvádí, že po nástupu do funkce dne 1. června 1951 obdržel vyšetřovací svazky vedené na jednotlivé stranické funkcionáře, které byly založeny na základě upozornění Komise stranické kontroly. Českobudějovická StB poté pokračovala ve sběru informací o jednotlivých podezřelých osobách, případně začala sbírat kompromitující materiál na další odvolané funkcionáře. K samostatné akci se však neodhodlala. Krajský velitel StB Bouzek k tomu podává následující vysvětlení: „Informoval jsem ... bývalého velitele StB plk. Horu, kterého jsem současně žádal (v důsledku, že jde o politické, veřejné činitele) o souhlas k rozpracování jednotlivých osob. Hora mne odkázal, abych mu zajistil schůzku s vedoucím politickým tajemníkem KV KSČ Stanislavem Vlčkem, a že přijede do Českých Budějovic a k celému případu rozhodne, jaké bude zaujato stanovisko.“ Důležitá je jeho zmínka o postoji Stanislava Vlčka a dalších krajských stranických funkcionářů k této záležitosti: „Politická situace v Českobudějovickém kraji však v současné době vyžaduje řešení ke shora uvedeným osobám. Stejného názoru je i předseda KV KSČ Bubník, tajemník Vlček a ostatní členové předsednictva. I když poslední krajská konference dala značně za vyučenou shora uvedeným, mají dosud značný vliv na politické, veřejné i hospodářské poměry v kraji.“¹³⁰ Z tohoto sdělení vyplývá, že Stanislav Vlček a vedoucí straničtí pracovníci v jižních Čechách byli s tamním krajským velením Státní bezpečnosti v kontaktu a usilovali o to, aby bezpečnost proti odvolaným funkcionářům zakročila.

Krajskému veliteli StB Bouzkovi se však do samostatné akce nechtělo. V jeho spisech totiž figurovali jak odvolaní funkcionáři, tak ale také ti, kteří významná politická místa stále zastávali. Bouzek tak žádal velitele Státní bezpečnosti, nejdříve Jaroslava Horu a poté Antonína Prchala, aby mu zaslali příslušné rozkazy, zda a jak má v dalším vyšetřování stranických funkcionářů postupovat. Z ústředí však rozkaz k akci nepřišel. Lze se domnívat, že to mělo dva hlavní důvody. Zaprvé, od léta 1951, tedy přesně v době, kdy v Českobudějovickém kraji začala vnitrostranická čistka, se od základu změnila „koncepte“ hledání „skrytých nepřátel“ uvnitř KSČ. Hlavní pozornost bezpečnostního aparátu už nebyla zaměřena na Švermovou, Šlinga a další krajské funkcionáře, ale na činnost generálního tajemníka Ústředního výboru KSČ

129 ŠIMON, Bohumil: *Klobouk od Brežněva*. Praha, Periskop 1997, s. 77.

130 ABS, f. Velitelství Státní bezpečnosti Praha, sign. 310-100-8, Akce „DOL“, s. 101–103, zpráva krajského velitele StB v Českých Budějovicích Stanislava Bouzka pro velitele StB Antonína Prchala z 21.12.1951.

Rudolfa Slánského a další pracovníky ústředních stranických orgánů. Druhým důvodem byla pravděpodobně skutečnost, že v druhé polovině roku 1951 měla Státní bezpečnost ve vyšetřovací vazbě několik set zatčených pracovníků a funkcionářů z řad stranického, státního, hospodářského i bezpečnostního aparátu a nesoustředila se už na zatýkání dalších podezřelých, ale na přípravu vlastních „soudních“ procesů. Patrně díky tomu zůstala čistka v českobudějovické krajské organizaci KSČ omezena „jen“ na stranickou perzekuci.

Personální výsledky čistky v krajských organizacích KSČ na severní Moravě a v jižních Čechách

Personální změny v Českých Budějovicích můžeme shrnout k datu 18. října 1951, kdy byla na jednání zdejšího krajského předsednictva schválena nová systematizace krajského stranického aparátu.¹³¹ Celkový počet politických pracovníků byl stanoven na 57, což bylo jen o jednoho méně než v červenci 1950.¹³² Avšak z původních 58 pracovníků zůstalo zaměstnáno v krajském stranickém aparátu pouhých čtrnáct. Z hlediska věkové struktury převládli mladí pracovníci, celkem 29 se jich narodilo po roce 1920. Jasně přitom dominovali pováleční členové KSČ, pouze čtyři pracovníci aparátu byli ve straně už před rokem 1945.¹³³ V Ostravě se celkový počet politických pracovníků ze 102 osob v prosinci 1950 snížil na 67 v říjnu 1951. Z původních politických pracovníků zůstalo zde přitom zaměstnáno jednadvacet. Pouhých sedm politických pracovníků přitom bylo předválečnými členy KSČ. Z hlediska jejich věkové struktury také v Ostravě převládli mladí pracovníci. Pokud se jedná o personální obsazení krajského stranického předsednictva, pak v Ostravě bylo zvoleno zcela nové předsednictvo, v Českých Budějovicích zůstali v roce 1951 v předsednictvu dva členové z roku 1948.

Bez ohledu na odlišný průběh měly stranické čistky v obou krajích tedy podobný výsledek. Původní stranická garnitura, která se v krajích utvořila v poválečném období, byla během roku 1951 až na několik osob kompletně vyměněna.¹³⁴ Početní dominance mladých pracovníků byla přitom významně ovlivněna současnou personální politikou KSČ, kdy se nejvíce nových politických pracovníků stranického

131 SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 72, s. 658–664, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ v Českých Budějovicích 18.10.1951. Systematizace byla nejprve schválena předsednictvem KV KSČ, poté byla zaslána ke schválení sekretariátu ÚV KSČ a nakonec s ní 27.10.1951 vyslovilo souhlas plénum KV KSČ v Českých Budějovicích (*tamtéž*, sv. 16, s. 516 n., záznam ze schůze pléna KV KSČ v Českých Budějovicích 27.10.1951).

132 *Tamtéž*, sv. 424, s. 148–172, Obsazení krajského sekretariátu KSČ v Českých Budějovicích, červenec 1950.

133 Fluktuace byla však ještě vyšší, minimálně 23 politických pracovníků nastoupilo do aparátu až po červenci 1950 a odešlo ještě před červencem 1951.

134 Pokud porovnáme personální obsazení krajského aparátu KSČ v Ostravě v březnu 1948 se stavem v říjnu 1951, docházíme ke zjištění, že zde zůstalo pouhých pět politických pracovníků. V Českých Budějovicích v říjnu 1951 působil pouze jediný politický pracovník, který zde byl už v dubnu 1948.

aparátu rekrutovalo z absolventů stranických škol, do nichž byli posíláni především mladí dělníci ze závodů.

Zejména v Ostravě měla stranická čistka znaky generačního konfliktu. Dlouholeté členství v KSČ a zapojení do protinacistického odboje zajistilo starším straníkům po válce nezpochybnitelnou autoritu. Při hledání „zrádců“ uvnitř strany se však paradoxně účast v odboji mohla stát jednou ze záminek pro stranické vyšetřování. Předválečné straníky propojovala síť osobních známostí a přátelských kontaktů. Když však byli Vilém Nový, Josef Stavinoha, Otto Šling nebo Vítězslav Fuchs zatčeni jako údajní zrádci, mohl kdykoliv padnout stín podezření i na další staré členy KSČ. Čím delší a bohatší politickou historií funkcionář měl, tím více byl v procesu hledání „skrytých nepřátel“ zranitelný. Naopak „čistý štít“ mladých komunistů se paradoxně stal nespornou výhodou. Jak ukazuje příklad Oldřicha Černíka, dokázali si navíc mladí získat podporu ústředních stranických orgánů.¹³⁵ Mladí aparátníci tak dokázali využít příležitosti a jejich aktivita měla zásadní vliv na průběh čistky, ať už motivem jejich jednání bylo přesvědčení, že odhalují skutečné diktátory, zrádce a spiklence, nebo se jednalo o kariéristy, kteří se s pomocí rétorických prohlášení o potírání „diktátorství“ a „šlingovštiny“ drali k moci.

Ve sledovaných krajských stranických aparátech tak na konci roku 1951 zcela převládali mladí straníci, kteří do KSČ vstoupili po roce 1945 a do politické činnosti se často aktivně zapojili až po únoru 1948. Můžeme konstatovat, že nejen nedisponovali politickými zkušenostmi, ale v drtivé většině případů neměli ani žádné zkušenosti s prací v řídicí pozici. S výjimkou několik jednotlivců jim také zcela chybělo vyšší vzdělání.¹³⁶ To bylo suplováno studiem základních stalinistických pouček na některé stranické politické škole. Zároveň se mezi těmito mladými stranickými pracovníky vyskytovali mnozí, pro které bylo působení v krajských stranických funkcích počátkem jejich dlouholeté politické kariéry.

Závěry

Při studiu vnitrostranické čistky na regionální úrovni je základní badatelskou otázkou, do jaké míry se jednalo o akci řízenou z centrální úrovně a jakou roli v ní měli místní aktéři. Stručně tedy zopakujeme zjištěné poznatky. Už před samotnou čistkou se řada stranických organizací dostala do vnitřních turbulencí, které navíc byly od května 1949 výrazně ovlivněny „protidiktátorskou“ kampaní. Masivní vnitrostranická čistka však započala až akcí bezpečnostních orgánů, kdy už nešlo pouze o odhalení lokálních „diktátorů“, ale celého „protistátního spikleneckého centra“. Po několika neúspěšných pokusech Státní bezpečnost na podzim 1950 jako

135 Viz PLAČEK, R.: *Oldřich Černík a jeho politická činnost v Ostravském kraji do roku 1956*, s. 49 (viz pozn. 59).

136 Podle prostudovaných dokumentů měl na podzim 1951 ze všech komunistických politických pracovníků vysokoškolské vzdělání v Českých Budějovicích pouze Lubomír Štrougal, v Ostravě pak Bohuslav Fleming a Vladimír Knap. Bohuslav Fleming byl navíc „sloučený“ sociální demokrat.

„československého Rajka“ „odhalila“ krajského vedoucího tajemníka KSČ v Brně Otto Šlinga.

Je nesporné, že se vedení krajské stranické organizace v Brně v čele se Šlingem dostalo do poměrně ostrých sporů s některými zdejšími okresními organizacemi strany. Po celé léto až do října 1950 se tento spor řešil v politické rovině, ve které se Šling vůči všem výtkám dokázal ubránit. Zejména silná angažovanost Komise stranické kontroly pod vedením Jarmily Taussigové, která byla ve své práci instruována sovětskými poradci, však může svědčit o tom, že si tvůrci politických monstrprocesů rozdmýcháváním konfliktu v Brně již připravovali půdu pro Šlingovo „odhalení“. Bez ohledu na výsledek politického konfliktu byl nakonec Šling na základě zfalšovaných „důkazů“ a zcela vyňaných obvinění zatčen a odsouzen jako imperialistický agent, zrádce, škůdce a spiklenec.

Důvody, respektive záminky, proč si tvůrci prvního komunistického monstrprocesu vybrali právě Otto Šlinga, jsou dostatečně známé: jeho „buržoazní“ a židovský rodinný původ, působení v občanské válce ve Španělsku a v zahraničním odboji v Londýně. Navíc měl i mezi špičkami KSČ řadu nepřátel, kteří s nelibostí nesli jeho mocenský vzestup a cítili se jím ohroženi. Vzhledem k předcházejícím lokálním sporům si bezpečnostní a stranické špičky mohly být jisté, že významná část funkcionářů a členů strany Šlingův pád přivítá (což se také stalo). Přesně v tomto duchu Šlingovo „odhalení“ interpretoval zástupce generálního tajemníka ÚV KSČ Josef Frank na zasedání Krajského výboru KSČ v Ostravě: nikoliv sovětské poradci nebo Státní bezpečnost, ale bolševický postoj dělnických kádrů byl na jeho počátku.

Čtyři vedoucí krajské tajemníky KSČ, tedy Mikuláš Landa z Ústí nad Labem, Hanuš Lomský z Plzně, Ervín Polák z Bratislavy a Vítězslav Fuchs z Ostravy, byli poté zatčeni jako Šlingovi spolupachatelé. Spojovala je síť osobních vazeb, všichni působili během války na Západě a také měli židovský původ. „Odhalení“ těchto funkcionářů jako zrádců v jednotlivých krajích se vždy odehrálo v režii stranických pracovníků z ústředí. Na „odhalení“ Otto Šlinga dohlížely v Brně špičky KSČ, jmenovitě Josef Frank, Bruno Köhler, Jarmila Taussigová a Gustav Bareš. Sesazení Mikuláše Landy v Ústí nad Labem proběhlo pod taktovkou Jiřího Hendrycha, Květoslava Innemanna a Josefa Koliáše. „Odhalení“ Vítězslava Fuchse a Rudolfa Peschela v Ostravě se ujali opět Josef Frank a Květoslav Innemann, v Plzni se stejné úlohy v případě Hanuše Lomského zhostili Oldřich Papež a Anna Svarovská. Vedení KSČ poté na místa odstraněných krajských vedoucích tajemníků dosadilo prověřené dlouholeté straníky: Josefa Palečka do Brna, Václava Paška do Plzně, Josefa Teslu do Ústí nad Labem a Květoslava Innemanna do Ostravy. Celý tento proces výměny vedoucích krajských funkcionářů se nesporně odehrál pod taktovkou ústředních stranických a bezpečnostních orgánů.

Výraznou dynamiku však této vnitrostranické čistce dodali místní straníci. Aktivitu lokálních aktérů výrazně determinovaly propagandistické kampaně, vyzývající k odhalování nejprve „diktátorů“, poté skrytých „zrádců“ a „spiklenců“. Akty „odhalování nepřátel“ ovšem na regionálních stranických schůzích doprovázely souhlasné reakce místních komunistů. Nejbližší spolupracovníci „odhalených zrádců“ přitom byli rovněž velmi brzy podrobena zdrcující kritice. Atmosféru „odhalení“ Vítězslava Fuchse

a Rudolfa Peschela ve svých vzpomínkách vystihuje novinář a ekonom Zdislav Šulc: „Nikdy mi z paměti nevymizí dramatická scéna, při které krajský předseda svazu mládeže a pozdější tajemník ÚV KSČ Drahomír Kolder bil pěstmi do hrudi, až to bylo slyšet v celém sále, a hřímal svojí ostravštinou, jakého to hada jsme si hráli na prsou.“¹³⁷

Jak bylo uvedeno, museli ze svých funkcí v Ostravě odejít zástupci krajského vedoucího tajemníka KSČ Jan Sorek a Leopold Kovalčík, tajemník krajského předsednictva Karel Tichopád, sekretář vedoucího tajemníka Vladimír Pavloušek a další vedoucí funkcionáři. Obdobná situace nastala i v ostatních krajích. Například v Plzni museli po zatčení krajského tajemníka Hanuše Lomského své funkce opustit jeho zástupci Miroslav Finek a Ladislav Čada, vedoucí kádrového oddělení Ivan Lewinger, vedoucí kulturně-propagačního oddělení Jarmila Krýslová, její zástupce Břetislav Poncar, člen předsednictva Krajského výboru KSČ a plánovací referent Krajského národního výboru v Plzni Josef Vostradovský, předseda KNV Karel Frous nebo poslankyně Jaroslava Krafková.¹³⁸ Totéž platí pro poměry v Brně po odstranění Otto Šlinga, kde z původního krajského předsednictva museli až na tři osoby odejít všichni jeho členové. Někteří funkcionáři nebyli pouze odvoláni z funkce, ale také přeřazeni do výroby nebo vyloučeni ze strany. Stejně jako v Ostravě byly i v Brně vytvořeny dělnické vyšetřovací komise, které prověřovaly funkcionáře a pracovníky krajských i okresních stranických aparátů. V Ostravě musely v důsledku jejich činnosti odejít více než tři desítky pracovníků krajského stranického aparátu, od vedoucích oddělení až po řadové referenty. V Brně se jednalo o více než padesát zaměstnanců krajského sekretariátu.¹³⁹ Bez aktivní spoluúčasti místních komunistů by nebyla taková vnitrostranická čistka vůbec uskutečnitelná.

Aktivní zapojení místních aktérů do průběhu čistky vylučuje možnost, že by se jednalo o pouhé oběti represálií. Dobře to lze ilustrovat na chování dvou zástupců krajských vedoucích tajemníků, Miroslava Finka z Plzně a Leopolda Kovalčíka z Ostravy. Když byli jejich bývalí šéfové „odhaleni“ jako zrádci, oba se od nich velmi rychle a důrazně distancovali, neváhali je obvinít z těžkých zločinů a nakonec se sami prezentovali jako ti, kteří stranické organizace očistí od údajných nepřátel a jejich škůdcovských metod. Do vnitrostranické čistky se neváhali zapojit ani předváleční komunisté. Měli bohaté zkušenosti z frakčních bojů v období první republiky a byli vždy připraveni bojovat za „čistotu“ strany. Jak původní vedoucí funkcionáři, tak i zasloužilí straníci však byli v mocenském zápase „převálcování“ nejmladší generací stranických aparátníků. V krajích, kde proběhla čistka, se tak velmi rychle zformovaly nové vládnoucí skupiny: jako vedoucí tajemník byl ústředím dosazen zkušený člen strany, do dalších vedoucích funkcí pak nastoupila nejmladší generace místních straníků.

137 ŠULC, Zdislav: *Z jeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky*. Brno, Doplněk 2011, s. 58.

138 Viz ŠLOUF, Jakub: *KSČ na Plzeňsku v letech 1945–1948*. Diplomová práce, Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2008, s. 157.

139 Viz KAŠKA, V.: *Neukáznění a neangažovaní*, s. 169–171 (viz pozn. 9).

Poněkud odlišný průběh měla stranická čistka v Českých Budějovicích. Zatímco v krajích Brněnském, Ústeckém, Plzeňském a Ostravském byli v době od prosince 1950 do března 1951 veřejně odhaleni „zrádci“ a následovala vnitrostranická čistka, panovalo v Českých Budějovicích až do léta 1951 zdání relativního klidu. Ve skutečnosti i zde probíhalo tajné vyšetřování Státní bezpečnosti, během nějž podezření z protistátní činnosti ulpělo na několika předních funkcionářích v kraji. Nový vedoucí tajemník krajského výboru strany Stanislav Vlček byl o průběhu vyšetřování informován a těšil se důvěře centrálních orgánů. Vzhledem k tomu, že měl s místními stranickými funkcionáři značně konfliktní vztahy, získala zde stranická „očista“ výraznou dynamiku bez ohledu na to, že do ní nakonec Státní bezpečnost nezasáhla. Čistka v jižních Čechách tak nebyla přímo iniciována z centra a zůstala omezena na regionální stranickou úroveň.

Na regionálním charakteru vnitrostranické čistky v jižních Čechách se podepsaly tři hlavní faktory. Zaprvé, na rozdíl od Mikuláše Landy, Hanuše Lomského, Ervína Poláka nebo Vítězslava Fuchse byli odvolaní českobudějovičtí funkcionáři osobami regionálního významu, ani při sebevětší vůli nemohla být řeč o jejich možném spojení s Otto Šlingem a dalšími podezřelými. Zadruhé, čistka na jihu Čech proběhla až několik měsíců po hlavní vlně zatýkání, kdy se už změnila koncepce vnitrostranického vyšetřování a současně se bezpečnostní orgány soustředily na přípravu soudních procesů, nikoli na rozšiřování okruhu zatčených. Zatřetí, spolu s obviněním funkcionářů z Českých Budějovic by pravděpodobně musela být zpochybněna i pozice bývalého krajského vedoucího tajemníka Josefa Palečka, ten však měl plnou důvěru vedení KSČ.

O regionálním rozsahu stranické čistky v Českých Budějovicích také svědčí osud několika odvolaných funkcionářů. Například Emil Zatloukal byl členem krajského stranického předsednictva a ředitelem významného průmyslového podniku, z kraje byl však vykázán jako maloměšťák, který nemá důvěru dělnické třídy.¹⁴⁰ Poté ovšem mohla Zatloukalova kariéra dále pokračovat, v roce 1955 se dokonce stal ministrem automobilového průmyslu a zemědělských strojů. Stejně nerušeně se mohla rozvíjet kariéra dalších „podezřelých“, například pracovníka aparátu a pozdějšího člena předsednictva ÚV KSČ Bohumila Šimona nebo ministra spravedlnosti a generálního prokurátora Jana Bartušky.

Tato studie vznikla v rámci projektu „Dějinný vývoj regionů III.“ a podprojektu „Kolektivní biogram politických pracovníků stranického aparátu KSČ vybraných krajských výborů v letech 1945–1949“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků Specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2015.

¹⁴⁰ SOA Třeboň, f. KSČ-JKV České Budějovice, sv. 73, s. 496, Kádrový posudek – Emil Zatloukal.

„Američan – a musí emigrovat do Československa!“

Škvoreckého jazzman Herbert Ward optikou zpráv FBI

Petr Vidomus

Nebýt specifické souhry okolností, amerického basistu Herberta Warda by u nás patrně nikdo neznal, možná ani v jazzových kruzích, do nichž se za své kariéry ponejvíce řadil.¹ Byť ve čtyřicátých letech dvacátého století hrával po boku slavných jazzových hudebníků, jako byli Duke Ellington, Sidney Bechet nebo Willie „Lion“ Smith,² neprorazil do první jazzové ligy a dnes jeho jméno nalezneme jen v málo- které jazzové encyklopedii. Přesto jeho osobnost významně přispěla k rehabilitaci jazzu v komunistickém Československu padesátých let, v éře, která v rámci estetiky socialistického realismu potírala vše, co by s tímto žánrem a životním stylem mělo cokoli společného. Generace pamětníků vlny poválečného jazzového revivalismu u nás dodnes připomíná, jaký formotvorný význam pro ni měla hudební pásma, v nichž Herbert Ward vystupoval jako ceněný host (*Opravdu blues, Můj chléb byl plný blues, Hudba New Orleansu a další*).³ Dobový význam Warda neopomínají

1 V názvu statě je použita nepatrně upravená citace z článku Lubomíra Šubrta „Vláda strachu vyhání Američany z domovů“, publikovaného po příjezdu manželů Wardových do Československa v deníku *Práce* (11.11.1954), s. 4.

2 Isle musician, teacher Herbert Ward dies. In: *The Honolulu Advertiser* (23.2.1994), s. A 12; MARTIN, Elisabeth: International musician had Dixieland in his heart. In: *Star-Bulletin* (23.2.1994), s. A 5.

3 Viz SMETÁČEK, Pavel: *Jsem asi umí(r)něným tradicionalistou*. Brandýs nad Labem, Martin 2006, s. 35.

v patričních pasážích zdůraznit čeští jazzoví historici⁴ a díky Josefu Škvoreckému jeho postava (ovšem pod fiktivním jménem Roberta Bulwera) získala svůj odraz také v populární kultuře.⁵

Příběh amerického hudebníka, který v roce 1954 požádal v Československu o politický azyl (spolu s manželkou a dvěma malými syny), se stal součástí mytologie a historek starší generace českých jazzových hudebníků i posluchačů.⁶ Ty však vůbec neodpovídají na hlavní otázky, které si v tomto textu kladu: Kdo Herbert Ward vlastně byl a jak se v Československu ocitl? Co je pravda na zvěstech, že jej pronásledoval FBI? Bylo to kvůli jeho politickému (komunistickému) přesvědčení, nebo z mnohem přízemnějších důvodů (jak naznačují někteří pamětníci)?

Mám za to, že Wardův příběh pomůže upřesnit nejen část české jazzové historie, ale je i příspěvkem k nedávno započaté diskusi o angloamerické levicové komunitě v komunistickém Československu.⁷ Zároveň jsem k jeho zpracování využil prameny, se kterými čeští historici dosud běžně nepracují, což jsou zejména archivy amerického Federálního úřadu pro vyšetřování (*Federal Bureau of Investigation* – FBI).⁸

Česká historiografie se dosud ponejvíce věnovala politické imigraci řecké a jugoslávské (protititovské).⁹ Je to pochopitelné, protože na přelomu čtyřicátých

4 KOTEK, Josef – HOŘEC, Jaromír: *Kronika české synkopy, sv. 2: 1939–1961. Půlstoletí českého jazzu a moderní populární hudby v obrazech a svědectví současníků*. Praha, Editio Supraphon 1990, s. 177–179; DORUŽKA, Lubomír: *Panoráma paměti*. Praha, Torst 1997, s. 301–303; DORUŽKA, Lubomír – POLEDŇÁK, Ivan: *Československý jazz: Minulost a přítomnost*. Praha, Supraphon 1967, s. 103 n.

5 Jde zejména o povídku „Malá pražská matahára“ a esej „Red Music“, resp. film *Rytmus v patách*, který na základě Škvoreckého povídky natočila Andrea Sedláčková v produkci České televize v roce 2010. Fiktivní obraz manželů Wardových ve filmu ztvárnili James Harries a Tonya Graves. Srv. ŠKVORECKÝ, Josef: *Red Music*. In: TÝŽ: *Mezi dvěma světy a jiné eseje. (Spisy Josefa Škvoreckého, sv. 21.)* Praha, Ivo Železný 2004, s. 45–62, zde s. 59; TÝŽ: *Malá pražská matahára*. In: TÝŽ: *Příběhy o Líze a mladém Wertherovi a jiné povídky. (Spisy Josefa Škvoreckého, sv. 2.)* Praha, Ivo Železný 1994, s. 237–248, zde s. 246.

6 Viz HAVLÍK, Ferdinand: *Můj život s klarinetem: Vzpomínky legendárního kapelníka divadla Semafor*. Praha, Maxdorf 2011, s. 207 n.; NOSSBERGER, Zdeněk: *Bubeníci, jazz... a vůbec*. In: *Čerčanský zpravodaj*, roč. 18, č. 9–10 (2009), s. 22 n.; DEUTSCH, Olaf: *Václav Fiala: Jsem vděčný Emanuelu Uggé a Zdeňku Lobkowicovi, že nás učili poslouchat jazz*. In: *Letňanské listy*, roč. 22, č. 1 (2016), s. 26 n.

7 Srv. zejména GEANEY, Kathleen: *Špatná strana hranice? Anglicky mluvící levicová komunita v Československu na počátku studené války*. In: *Střed: Časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. století*, roč. 5, č. 1 (2013), s. 40–62; OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *V krajině za zrcadlem: Političtí emigranti v pounorovém Československu a případ Aymonin*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 4 (2007), s. 719–743.

8 Výjimkou z nedávné doby je práce Daniela Srcha, který využil souhrnných zpráv FBI o hollywoodském filmovém průmyslu: SRCH, Daniel: *Na černé listině: Hollywoodští rudí a hony na čarodějnice v americkém filmovém průmyslu (1947–1960)*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2015.

9 Viz např. HRADEČNÝ, Pavel: *Řecká komunita v Československu: Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954)*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2000; VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012.

a padesátých let byli uprchlíci z Řecka v Československu nejpočetnější¹⁰ a po rozkolu Jugoslávie se sovětským blokem, který citelně ovlivnil též československé poměry, sem přibyli i někteří významnější domácí oponenti režimu Josipa Broze Tita. Anglicky mluvící, nejčastěji levicově smýšlející politická imigrace do Československa až donedávna zůstávala stranou pozornosti – dosud se jí věnovaly jen dílčí studie, případně biografie pamětníků.¹¹ Ve srovnání se zmiňovanými masovějšími imigracemi šlo o zdánlivě zanedbatelné skupiny jednotlivců, jichž však československý režim (zejména v případě azylantů z USA) neváhal patřičně využít v propagandistickém boji.¹²

Pokud jde konkrétně o americké politické žadatele o azyl v Československu, bylo jich zde v době příchodu Herberta Warda přinejmenším čtrnáct.¹³ I když citovaný seznam Ústředního výboru KSČ zjevně neobsahuje kompletní údaje o počtu žadatelů (což je zřejmé například z další komunikace mezinárodního oddělení ÚV KSČ), představuje orientační vodítko ke zhodnocení významu a struktury tehdejší americké imigrace. Pozoruhodné je, že mnohdy šlo o vysokoškolsky vzdělané osoby, například vědce, kteří následně působili v Československé akademii věd nebo na vysokých školách, či levicové intelektuály, kteří se zde realizovali v tisku a v rozhlase. Mezi zástupce první „skupiny“ lze řadit George Standarta s manželkou Phoebe, Mortona Nadlera a manžele Josepha a Ruth Cortovy, do druhé kategorie Herberta Lasse s manželkou Hildou, George Wheelera, Abe Chapmana alias Abe Čapka a další. O některých jiných amerických azylantech (absentujících na citovaném seznamu) toho kromě základních údajů moc nevíme.¹⁴

Umělecky založených žadatelů o azyl v Československu ze Spojených států bylo málo: nejznámější je patrně afroamerický zpěvák Aubrey Pankey, který o azyl požádal během svého druhého zdejšího turné v březnu 1955. Politické byro ÚV KSČ

10 Řeckých uprchlíků v důsledku tamní občanské války bylo v Československu koncem roku 1950 zhruba dvanáct tisíc, ve stejné době zde žilo 152 Jugoslávců a 214 Italů (viz OLŠÁKOVÁ, D.: V krajině za zrcadlem, s. 725–727).

11 Mimo citované práce Kathleen Gainey a Doubravky Olšákové viz např. KIMMAGE, Ann: *An Un-American Childhood*. Athens (Georgia), University of Georgia Press 1996.

12 Srv. BAŠTA, Jiří: Propagandistické využití kauzy amerického emigranta G. S. Wheelera. In: *Securitas Imperii*, č. 7: *Sborník k problematice bezpečnostních služeb*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2001, s. 224–251.

13 *Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) 1261/2/4 (Mezinárodní oddělení ÚV KSČ 1945–1962; původní označení fondu AÚV KSČ 100/3), svazek (sv.) 2, archivní jednotka (arch. j.) 6, Cizinci žijící v Československu na základě azylu: Dřívější občané USA (nedatováno, patrně 1954).

14 Bývají uváděna např. jména Walter a Marta Hübscherovi, Rose Savaat, Joy Moss Kohoutová, Jimmy Robinson (Smith) (viz DURNOVÁ, Helena – OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Academic Asylum Seekers in the Communist Czechoslovakia*. In: STELLA, Marco – ŠTRBÁŇOVÁ, Soňa – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Scholars in Exile and Dictatorship of the 20th Century*. Praha, Centre for the History of Sciences and Humanities of the Institute for Contemporary History of the ASCR 2011, s. 90–103, zde s. 94).

mu azyl přiznalo 23. května téhož roku, v roce 1956 však získal azyl v Německé demokratické republice, kde pobýval po zbytek života.¹⁵

K umělcům patří právě také manželé Wardovi: Herbert již před příchodem do Prahy působil jako basista v jazzové i klasické hudbě (hrál ale i na tubu a zpíval), jeho žena Jacqueline byla tanečnice a choreografka, ale také publicistka. Od většiny ostatních amerických imigrantů se tento pár odlišuje tím, že o azyl v roce 1954 požádali i se dvěma malými dětmi (Normanem a Laurencem) a záhy za nimi přicestoval i jejich blízký příbuzný (Nicholas Rippen Abberly, otec Jacqueline a do roku 1948 člen Komunistické strany USA), který o azyl požádal rovněž. Nepochybně zajímavé je i to, že Herbert Ward měl kořeny na Slovensku, kde také navštěvoval své příbuzné.¹⁶

Použité prameny

Při práci na tomto textu jsem využil českých i zahraničních archivních fondů. V případě českých zdrojů jsem poměrně brzy narazil na jistá omezení, protože neposkytovaly mnoho informací o motivacích či podrobnějších okolnostech příchodu manželů Wardových do Československa. Šlo zejména o fondy politického byra a mezinárodního oddělení ÚV KSČ, Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR a Archivu bezpečnostních složek (ABS), které sice obsahují základní údaje týkající se přidělení azylu manželům Wardovým, neprozrazují však téměř nic o jejich dalším působení v Československu; ani v ABS se nepodařilo najít žádný svazek, který by se jakkoli zabýval jejich činností v Praze po získání azylu.¹⁷ Mnohem hlubší vhled do příběhu Wardových jsem získal studiem zahraničních zdrojů: ve fondech Ministerstva zahraničí USA, a především Federálního úřadu pro vyšetřování, který na manžele Wardovy vedl poměrně obsáhlé svazky. Dotyčné prameny obou institucí jsou uloženy v americkém Národním archivu a dokumentační správě (*National Archives and Record Administration* – NARA),¹⁸ ke svazkům FBI jsem získal přístup na základě

15 NA, f. 1261/0/11 (Politické byro ÚV KSČ 1945–1962), sv. 43, arch. j. 59, bod 15, Udělení azylu v Československu americkému občanu Aubrey Pankeymu a jeho manželce.

16 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále jen ABS), f. A2/1 (Sekretariát ministra vnitra, 1. díl: 1948–1959), inventární číslo (inv. č. 737), karton (k.) 38, Zpráva o jednání o poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a přípravě tiskové konference s nimi, 2.11.1954.

17 Pravděpodobně činnosti Wardových ve Vídni se týkaly některé svazky I. správy SNB, ty jsou však buď dodnes nepřístupné (Úřad pro zahraniční styky a informace je nepředal do fondů ABS), nebo byly skartovány. Konkrétně se jedná o nepředaný svazek s registračním číslem 40377, který byl veden k agentu Alfrédu Petrovičovi (zde by měla být zmínka o Jacqueline Wardové) a svazek s registračním číslem 81212, podsvazek 104, který byl veden k tématu „Operativní korespondence se spřátelenými rozvědkami“ a měl obsahovat zmínku o Herbertu Wardovi (jeho karta byla zjevně skartována).

18 *National Archives and Record Administration*, Washington D.C. (dále jen NARA), f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward); *tamtéž*, f. Record Group 59, General Records of the Department of State, Box 995, Loc 250/61/11/2, 263.1122 Ward. Žádal jsem

žádosti podle zákona o svobodném přístupu k informacím (*Freedom of Information Act* – FOIA).¹⁹ Před zveřejněním dané svazky pracovníci Národního archivu redigovali, respektive začernili, což se týkalo zejména informací ze zahraničních zpravodajských zdrojů (viz dále). Nicméně velká část jmen informátorů a vyšetřovatelů anonymizována nebyla, proto je zde často mohu citovat pod skutečným jménem. Jako doplňující zdroj mi sloužily rozhovory s někdejšími spolupracovnicí manželů Wardových z umělecké oblasti a také rozhovor s jejich synem Laurencem.

Odtajnění spisů manželů Wardových na základě FOIA částečně komplikovala skutečnost, že po velkou část sledovaného období (1950–1965) pobývali v Evropě, tedy mimo přímou působnost FBI. Spisy proto obsahují řadu dokumentů z provenience zpravodajských agentur (hlavně CIC), které se zaměřovaly na jejich činnost v zahraničí: tyto dokumenty úředníci Národního archivu relativně více redigovali, i tak však poskytly bohatý vhled do působení Wardových v Evropě (hlavně v Rakousku) i do komunikace těchto agentur s Federálním úřadem pro vyšetřování.

Wardovi v kontextu amerického „honu na čarodějnice“

Případ manželů Wardových je třeba vnímat v kontextu americké antikomunistické hysterie na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století. Ačkoli s odstupem času a s poznatky získanými později v sovětských archivech nelze obavy z komunistické infiltrace považovat za neopodstatněné, hrozba představovaná Komunistickou stranou USA a samotný její význam byly nepochybně zveličovány. Legální rámec k pronásledování komunistů ve Spojených státech byl již staršího data (takzvaný Smithův zákon z roku 1940 kriminalizoval podporu a účast ve sdruženích nabádajících ke svržení vlády), výrazně byl však podpořen zákonem o vnitřní bezpečnosti z roku 1950 (*Internal Security Act*), který posiloval zákony o špionáži, umožňoval preventivní uvěznění nespolehlivých osob v případě výjimečného stavu a ustanovoval povinnost registrace komunistických a spřízněných organizací u ministerstva spravedlnosti. Vedle těchto zákonů existovala řada prezidentských dekretů (zejména dekrety č. 9835 z roku 1947 a č. 10450 z roku 1953), které upřesňovaly bezpečnostní procedury pro zaměstnávání federálních úředníků, a především pro zkoumání jejich loajality (tedy i členství v komunistických organizacích).²⁰

i o spis Herberta Warda u CIA, která však odmítla potvrdit, nebo vyvrátit byť i jen existenci jeho svazku (podle některých kopií ve složce FBI však Wardovy CIA sledovala také).

19 Užitečné vodítko při využívání archivů FBI poskytují např. následující texty: PRATT, William C.: Using FBI Records in Writing Regional Labor History. In: *Labor History*, roč. 33, č. 4 (1992), s. 470–482; ROSSWURM, Steven – GILPIN, Toni: The FBI and the Farm Equipment Workers: FBI Surveillance Records as a Source for CIO Union History. In: *Tamtéž*, roč. 27, č. 4 (1986), s. 485–505; SCHMIDT, Regin: *Red Scare: FBI and the Origins of Anticommunism in the United States, 1919–1943*. Copenhagen, Museum Tusulanum Press 2000, s. 20–23.

20 Viz WIECEK, William M.: The Legal Foundations of Domestic Anticommunism: The Background of Dennis v. United States. In: *The Supreme Court Review*, roč. 41, č. 1 (2001), s. 375–434, zde s. 420–428.

Pokud odhlédneme od historicky nejznámějších procesů s americkými komunisty a slyšení před Výborem pro neamerickou činnost Sněmovny reprezentantů (*House Un-American Activities Committee* – HUAC), nemusela perzekuce levicově smýšlejících osob vyústit nutně do obvinění či soudních pří. Mccarthismus měl mnoho podob a úrovní a neprojevoval se jen trestním stíháním, ale častěji neformální kontrolou, stigmatizací či ekonomickými sankcemi. Označení daného jedince za „bezpečnostní riziko“ umístěním na některou z „černých listin“, sestavovaných nejrůznějšími úřady, nebylo kritické jen pro zaměstnance federálních úřadů, ale principy testování loajality se časem přenesly i do soukromého sektoru a dalších odvětví společenského života. Tažení proti „rudým“ se rozšířilo do školství, advokacie i nejrůznějších průmyslových odvětví, kde korporacím umožňovalo účinně neutralizovat vliv odborů. *Blacklisting* se týkal také zábavního průmyslu, a to nejen u exponovaných hollywoodských režisérů, ale i na mnohem nižších úrovních.²¹

Role Federálního úřadu pro vyšetřování v protikomunistickém tažení byla zásadní. Shromažďoval informace o členech Komunistické strany USA a jejich přívržencích a řadou dat zásoboval různé vyšetřovací komise (vedle Sněmovního výboru pro neamerickou činnost také Senátní podvýbor pro vnitřní bezpečnost (*Senate Internal Security Subcommittee* – SISS)), vládní úřady, ale i soukromé podniky. Pro vládní úřady prověřoval loajalitu a politickou spolehlivost jejich zaměstnanců. Seznamy potenciálně nebezpečných osob (často komunistů) sestavoval již od roku 1939, i když k tomu neměl nejprve žádný mandát: v roce 1950 už na takzvaném Bezpečnostním indexu bylo kolem dvanácti tisíc osob (včetně Nicholase Abberlyho, otce Jacqueline Wardové, který byl členem KS USA do roku 1948). Tyto seznamy byly mnohdy podkladem pro „černé listiny“ jiných organizací a úřadů.²²

Přesvědčivě dokázat členství určité osoby v komunistické straně nebylo pro FBI vždy jednoduché, už kvůli jejímu sektářskému charakteru a působení v podzemí. Pro vládní úřady to někdy ani nebylo nezbytně nutné, protože často uplatňovaly princip „viny spřízněnosti“ (*guilt by association*).²³ Obvinění z komunistického smýšlení tak nemuselo být založeno jen na prokázaném členství ve straně, ale mohlo se odvozovat i na základě členství či podpory paralelních organizací (*front groups*).²⁴ Znamé listiny „podvratných organizací“, sestavované ministerstvem spravedlnosti, byly nejpregnantnějším vyjádřením tohoto principu. Dle spisů vedených FBI na manžele Wardovy měli vyšetřovatelé pouze nepřímé důkazy o jejich členství v komunistické straně, o to víc se však zajímali právě o členství v organizacích označovaných za paralelní, o účast na levicově profilovaných akcích či o odebírání komunistického tisku.

21 Viz např. SCHRECKER, Ellen: *Many Are the Crimes: McCarthyism in America*. Boston, Little & Brown 1998, s. 271–278.

22 *Tamtéž*, s. 208–218; srv. též SCHMIDT, R.: *Red Scare*, s. 365–367.

23 SCHRECKER, E.: *Many Are the Crimes*, s. 276 n.

24 Legální základ k tomu poskytoval Trumanův prezidentský dekret č. 9835, který z federálních úřadů vylučoval nejen členy komunistické strany, ale i členy nebo příznivce dalších organizací, které ministerstvo spravedlnosti označilo za komunistické či podvratné.

V době, kdy Wardovi dorazili do Prahy, byl již mccarthismus na ústupu (senátoru Johnu McCarthymu byla v prosinci 1954 udělena důtka za pohrdání Senátem), posedlost FBI komunistickým nebezpečím však měla značnou setrvačnost, což se projevuje i ve spisech obou manželů: na členství ve straně a další politické aktivity byli dotazováni ještě v pozdních šedesátých letech.

Jazz a Lidová fronta

Herbert Ward nebyl zdaleka jediným jazzovým hudebníkem levicového zaměření v New Yorku čtyřicátých let. Jeho případ je tak dobré posuzovat s ohledem na roli jazzu v prostředí americké radikální levice dané éry.

Zatímco počátkem třicátých let se americká marxistická kritika stavěla k jazzu přinejmenším rezervovaně, změnilo se to po kampani v odezvě na proces s „chlupci ze Scottsboro“ (po roce 1931), a zejména pak po vzniku antifašistické koalice Lidové fronty (*Popular Front*) po roce 1934.²⁵ Jak v obhajobě černošských mladíků křivě obviněných ze znásilnění, tak v široké antifašistické kampani měla zásadní roli Komunistická strana Spojených států amerických. V mnoha benefičních koncertech proti rasismu a fašismu, které tehdy organizovala, se angažovali i jazzoví hudebníci. Publicisté z komunistického deníku *Daily Worker* svou kritiku jazzu mírnili, a naopak oceňovali jeho demokratizační a antisegregační aspekt (ztělesňovaný jak smíšenými jazzovými ansámby, tak jejich publikem). Smírnější postoj k jazzu byl přitom pochopitelně dobrým prostředkem, jak si získat sympatizanty, zejména v řadách černošské mládeže.²⁶

Zásadní pro sblížení Komunistické strany USA s jazzem byla její newyorská odnož, zejména pak ve čtvrti Harlem. V polovině třicátých let razantně narůstal počet černošských členů harlemské buňky strany a vůči tomuto vývoji nebyli imunní ani jazzoví hudebníci, kteří často oceňovali rovnostářskou rétoriku amerických komunistů (na diskriminaci černošských kolegů naráželi denně ve smíšených orchestrech, při ubytování na turné apod.).²⁷

Jejich zapojení do levicových struktur mohlo být různě intenzivní a více či méně vědomé. Pod patronací Lidové fronty mohli hrát na benefičních akcích na podporu uprchlíků z Evropy nebo republikánů španělské občanské války, koncertovat na záměrně rasově smíšených tanečních večerech, případně aktivněji participovat

25 K Lidové frontě v USA viz např. SMITH, R. Eric: *Popular Front*. In: ARNESEN, Eric (ed.): *Encyclopedia of U.S. Labor and Working-Class History*. New York, Routledge 2007, s. 1108–1111; k případu „chlupců ze Scottsboro“ viz MILLER, A. James: *Scottsboro Case*. In: *Tamtéž*, s. 1222–1224.

26 Viz BAKAN, Jonathon: *Jazz and the “Popular Front”: “Swing” Musicians and the Left-Wing Movement of the 1930s–1940s*. In: *Jazz Perspectives*, roč. 3, č. 1 (2009), s. 35–56, zde s. 40–43; STOWE, David W.: *Swing Changes: Big-band Jazz in New Deal America*. Cambridge (Massachusetts) – London, Harvard University Press 1995, s. 65 n.

27 Viz NAISON, Mark: *Communists in Harlem During the Depression*. Urbana, University of Illinois Press 1983, s. 279 n.

v různých organizacích (nejčastěji ne přímo v KS USA, ale v dílčích organizacích Lidové fronty, v nichž byl vliv komunistů nepřímý). Za politicky aktivnější jazzové hudebníky můžeme v tomto ohledu označit například Artieho Shawa, Teddyho Wilsona nebo Frankieho Newtona.²⁸ Vzhledem k rozrůzněnosti antifašistických organizací sdružených v Lidové frontě je zřejmé, že jejich benefičních akcí se mohli účastnit i hudebníci, kteří byli antifašisticky orientovaní, ale současně kritičtí vůči komunismu, jako Duke Ellington nebo Count Basie.

V době vrcholící protikomunistické hysterie na přelomu čtyřicátých a padesátých let se však tyto nuance ve veřejném diskurzu stíraly a někteří jazzoví hudebníci, podobně jako jejich kolegové ve filmovém průmyslu, se dostali kvůli svým předválečným aktivitám do potíží. Mnohé z organizací pod patronací někdejší Lidové fronty byly zařazeny na seznam podvratných organizací ministerstva spravedlnosti. Jak dokládají dobře popsány případy Duka Ellingtona nebo Franka Sinatry, dostatečným podnětem k zahájení vyšetřování ze strany FBI byla právě předválečná protifašistická vyjádření nebo „podezřelé“ překračování rasového *statu quo* na smíšených koncertech.²⁹ Mállokdy tyto případy dospěly do fáze výsledku Výborem pro neamerickou činnost (jako například u Artieho Shawa), neméně významné však byly psychologické, administrativní či ekonomické efekty způsobené stigmatizačními odsudky v tisku či zájmem FBI (pocítil je třeba i Frank Sinatra).

S podobnými ekonomickými restrikcemi se potýkali také manželé Wardovi. Ačkoli o tom nemáme mnoho dokladů, zdá se, že jedním z impulzů k odchodu Herberta Warda do Evropy byl nedostatek pracovních příležitostí, poté co se kvůli své politické orientaci ocitl na „černé listině“ profesní organizace Americká federace hudebníků (*American Federation of Musicians – AFM*) pod vedením Jamese Petrilla.³⁰

Raná umělecká kariéra manželů Wardových

Herbert (Field) Ward se narodil 20. ledna 1921 v Bellaire ve státě Ohio matce slovenského původu Anděle Frančkové (narozena 1898 v Trnavě, po druhém sňatku přijala jméno Angela Beta Carre) a americkému otci Davidu Stephenu

28 Viz BAKAN, Jonathon: Jazz and the “Popular Front”, s. 43–48; DENNING, Michael: *The Cultural Front: The Laboring of American Culture in the Twentieth Century*. London, Verso 1996, s. 334 n.

29 MEYER, Gerald: Frank Sinatra: The Popular Front and an American Icon. In: *Science & Society*, roč. 66, č. 3 (2002), s. 311–335; PEAKE, Bryce: Duke Ellington, Irving Mills, and the Broadcast Boundaries of Racialized Heteronationalism, according to the FBI. In: *Cultural Politics*, roč. 12, č. 2 (2016), s. 203–216.

30 Na vyloučení Warda z Americké federace hudebníků kvůli domnělé komunistické orientaci upozornil v jednom z výslechů FBI jeho tchán Nicholas Abberly. Důvodem k vyloučení mohla být i Herbertova kritika segregace černošských hudebníků v řadách AFM; prezident AFM James Petrillo dlouho integraci černošských hudebníků vzdoroval (viz WONDERLICH, Chris: American Federation of Musicians. In: ARNESEN, E. (ed.): *Encyclopedia of U.S. Labor and Working-Class History*, s. 81 n., zde s. 82).

Herbert Ward (1921–1994) na jednom z pražských koncertů (foto soukromý archiv Františka Ringo Čecha)

Wardovi (narozen 1896 v Bellaire).³¹ Jeho rodiče se údajně seznámili v Evropě po první světové válce, když Herbertův otec skončil službu u amerických jednotek. Hudbě se prakticky i teoreticky věnoval už v mládí, formální vzdělání zakončil na Sacramento College v Kalifornii. Po vypuknutí války se v roce 1941 vrátil do Ohia a pracoval u výrobce pneumatik BF Goodrich v Akronu. V roce 1942 narukoval u pozemní letecké služby na Aljašce, kde setrval až do svého zranění, po němž byl přeložen do armádního jazzového orchestru.³²

Po válce se již Ward věnoval hudební kariéře v nejrůznějších jazzových tělesech v New Yorku: z dobových novinových zpráv a inzerátů víme, že mezi jeho spoluhráči byli například Artie Shaw, Art Hodes, Muggsy Spanier, Mezz Mezzrow, Pete Seeger, Bill Davison³³ či Sidney Bechet.³⁴ Úspěšné bylo jeho roční angažmá v Brazílii v kapele saxofonisty Buda Freemana (1947), o němž tehdy referoval i český tisk.³⁵

Také Wardova manželka byla umělecky zaměřená. Narodila se jako Jacqueline Hope Rippenbeinová 6. března 1919 v New Yorku do rodiny s rusko-německými židovskými kořeny. Jejím otcem byl jeden z pionýrů americké aviatiky (kolem let 1916–1920) a také vynálezce Nicholas Rippenbein, později vystupující pod jménem Nicholas Rippen Abberly (narozen 1891 v Elisabeth v New Jersey). O matce Jewel Loebenger Rippenbeinové bližší údaje nemáme.³⁶

31 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta (*Special Agent*) FBI Franka Bydlena, New York, 7.10.1953, s. 7.

32 Viz HANEY, Thomas S.: Ward, Suspected of Defecting to Reds, Grew Up In Akron. In: *Akron Beacon Journal* (23.10.1954), s. 1; ABS, f. A2/1, inv. č. 737, k. 38, Zpráva o jednání o poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a přípravě tiskové konference s nimi.

33 Viz nahrávka (CD nosič): DAVISON, Bill: *Rare Wild Bill*. Middlesex, Submarine Records 2014.

34 Viz nahrávka (CD nosič): BECHET, Sidney: *Live In New York 1950–1951*. Copenhagen, Storyville Records 1995.

35 ŠVÁB, Ludvík: Ze světa jazzu. In: *Mladá fronta* (21.12.1947), s. 5.

36 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Franka Bydlena, New York, 7.10.1953, s. 7.

Jacqueline většinu svého života před válkou strávila v Los Angeles, kde také po maturitě v roce 1937 nastoupila na univerzitu, nicméně studii práv po čtyřech semestrech zanechala. Jak uvedla v personálním dotazníku, později vyplněném pro potřeby Československého rozhlasu, po roce 1938 pracovala například jako prodavačka v obchodu s hudebninami či sekretářka v patentní kanceláři svého otce. Mezi lety 1942 a 1944 byla zaměstnaná jako vedoucí v domově mládeže, nicméně již se také realizovala jako tanečnice a choreografka – mimo jiné v hollywoodských studiích Universal Film.³⁷

Jacqueline Wardová (1919–2014) v době nástupu do Československého rozhlasu v roce 1961 (foto Archivní a programové fondy Českého rozhlasu, Praha)

V závěru války neměla mnoho peněz na taneční lekce, proto přijala práci na částečný úvazek v obchodu se zbraněmi: nešťastnou shodou okolností zde při manipulaci se strojem přišla o levé oko, což zásadně změnilo její další kariérní vyhlídky. Kvůli transplantaci rohovky se přesunula do New Yorku, kde pak v prvních poválečných letech působila jako sociální pracovnice a tanečnice.³⁸

Publicistická činnost Jacqueline Wardové souvisela patrně s jejím levicovým zaměřením: od roku 1938 externě přispívala do deníku *People's World*, který patřil k významným komunistickým listům na západním pobřeží USA.³⁹ Psala do něj až do svého odchodu do New Yorku v roce 1946.⁴⁰

„Pokrokoví umělci“ ve službách strany

Politická aktivita manželů Wardových a jejich komunistické afilace patřily k ústředním momentům vyšetřování amerických úřadů a odkazy na jejich (byť i domnělé) členství v různých levicových organizacích procházejí napříč jejich spisy u FBI. Spolehlivost informátorů tohoto úřadu evidentně kolísala, z čehož plynuly občas protichůdné nebo neúplné informace. V této části se tedy zaměřím na ty politické

37 Archivní a programové fondy Českého rozhlasu, Praha (dále APF ČRO), f. Osobní spisy zaměstnanců, k. 455, Jacqueline Wardová – osobní spis.

38 Viz KANAI, Maria: Glimpse into the life's work of a 92-year-old vagabond. In: *Honolulu Weekly* [online] (28.12.2011). [Cit. 2016-10-07.] Dostupné z: <http://honoluluweekly.com/entertainment/2011/12/raising-the-rafters-bohemia-in-kaimuki/>.

39 Srv. RICHARDS, Paul: *People's World*. In: BUHLE, Mario Jo – BUHLE, Paul – GEORGAKAS, Dan (ed.): *Encyclopedia of the American Left*. New York – London, Garland Publishing 1990, s. 573 n.

40 APF ČRO, f. Osobní spisy zaměstnanců, k. 455, Jacqueline Wardová – osobní spis.

aktivity a organizace, které se ve svazku FBI v souvislosti s Wardovými objevují nejčastěji.

Pro Federální úřad pro vyšetřování byla klíčová otázka, zda Wardovi byli členy Komunistické strany USA, respektive zda souhlasí s její politikou. V průběhu vyšetřování, vedeného s přestávkami v letech 1950 až 1967, se však agentuře nepodařilo získat přesvědčivé důkazy o jejich členství. Jedna informátorka z řad amerických komunistů (vedená pod jménem James Dodge, resp. Ellin Marshallová, a krycím označením T-4) v říjnu 1954 vypověděla, že jí Herbert v roce 1949 řekl o svém členství v Komunistické straně USA a dal jí přečíst *Komunistický manifest* a tištěné materiály s logem Ligy mladých komunistů (*Young Communist League – YCL*).⁴¹ Dále měl FBI starší záznam o výpovědi (anonymizovaného) informátora s označením T-7 z roku 1944, že Jacqueline byla za svobodna členkou jedné z komunistických buněk – konkrétně tehdy umírněnějšího Komunistického politického sdružení (*Communist Political Association*) – v Los Angeles.⁴² Žádné přímější doklady o jejich komunistickém členství ve spisu nenajdeme. Otec Jacqueline Nicholas Abberly (dle svých slov sám člen komunistické strany v letech 1937–1948 v Los Angeles) po návratu do Spojených států (ve výpovědi učiněné v Dallasu v roce 1960) „kategoricky odmítl“, že by Herbert nebo Jacqueline byli organizováni v komunistické straně, i když nepopřel jejich spřízněnost s levicovou uměleckou komunitou.⁴³ V písemném, byť zřejmě vynuceném prohlášení učiněném v prosinci 1953 před vicekonzulem na americké ambasádě ve Vídni oba manželé popřeli své členství v komunistické straně v minulosti či současnosti.⁴⁴

V poměrně obsáhlých veřejných prohlášeních pro tisk po získání azylu v Československu nenajdeme jakoukoli zmínku o členství Wardových v Komunistické straně USA.⁴⁵ Jiné informace však poskytují některé nevěřejné dokumenty české provenience. Návrh ministerstva vnitra na poskytnutí azylu Wardovým, a to jak v předběžném konceptu, tak ve finální verzi pro politbyro ÚV KSČ, obsahuje zmínku, že oba manželé jsou „pokrokoví umělci a členové KS USA“ a že se seznámili ve stranickém životě.⁴⁶ Poměrně podrobně se Jacqueline Wardová rozepsala o svých politických aktivitách v personálním dotazníku, který vyplnila v prosinci 1961 při nástupu do zahraniční redakce Československého rozhlasu: kromě členství v Lize

41 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Josepha M. Zimmermana, New York, 17.11.1954, s. 3.

42 *Tamtéž*, zpráva zvláštního agenta FBI Franka Bydlona, New York, 7.10.1953, s. 5.

43 *Tamtéž*, Department of State: Office of Security, zpráva zvláštního agenta FBI Franka G. Terryho, Dallas, 14.10.1960, s. 4.

44 *Tamtéž*, Affidavit No. 4302 (Herbert Ward), Embassy of the USA, Vienna, 11.12.1953; Affidavit No. 4300 (Jacqueline Rippen Ward), Embassy of the USA, Vienna, 15.12.1953.

45 ČTK: Prohlášení amerických občanů manželů Wardových na tiskové konferenci v Praze. In: *Rudé právo* (10.11.1954), s. 3.

46 ABS, f. A2/1, inv. č. 737, k. 38, Zpráva o jednání o poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a přípravě tiskové konference s nimi; NA, f. 1261/0/11, sv. 21, arch. j. 29, bod 3 *per rollam*, Usnesení politického byra ÚV KSČ ze dne 2. listopadu 1954 k bodu Návrh na poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a na provedení tiskové konference s nimi.

mladých komunistů ve třicátých letech se zmínila o svém členství v Komunistické straně USA v Los Angeles od roku 1938 a o práci v uliční organizaci komunistické strany na Broadwayi.⁴⁷ Strohou informací o údajném členství Wardových v komunistické straně se mi dále podařilo nalézt v interní komunikaci Komunistické strany Dánska z dubna 1951, která se týkala levicově smýšlejících Američanů v Dánsku (kam Wardovi přicestovali v létě 1950).⁴⁸

Vyšetřovatelé FBI se kromě členství v komunistické straně zajímali i o další politické aktivity Wardových: členství v takzvaných paralelních organizacích komunistické strany, vyjadřování sympatií ke komunistické ideologii a navazování souvisejících kontaktů.

Podle dvou tajných informátorů byli Wardovi od ledna 1949 na členském seznamu jedné z poboček Mezinárodního dělnického řádu (*International Workers Order* – IWO).⁴⁹ Šlo o družstevní organizaci, která svým členům především poskytovala levné životní a zdravotní pojištění. Od jiných organizací svého druhu se lišila tím, že pojištění nabízela všem bez ohledu na barvu pleti či druh zaměstnání, včetně dělníků ve vysoce rizikových provozech. Nad rámec pojištění pak široce podporovala kulturní a sportovní aktivity svých členů včetně jejich dětí. Ačkoli se nejednalo přímo o stranickou či odborářskou organizaci, Mezinárodní dělnický řád nesporně podporoval radikálně levicovou sociální politiku a jeho vedoucí funkcionáři byli organizováni v Komunistické straně USA. Na druhé straně jeho organizační struktura poskytovala poměrnou autonomii jednotlivým (jazykovým apod.) sekcím a většina řadových členů nebyla organizovanými komunisty.⁵⁰

Pro americké vyšetřovatele však bylo podstatné, že Mezinárodní dělnický řád byl od roku 1947 na seznamu podvrtných organizací ministerstva spravedlnosti jako součást širšího komunistického hnutí (IWO byl po řadě soudních pří zrušen v roce 1954). Wardovi se jistě mohli účastnit jeho politických aktivit, jako byly mírové petice a demonstrace,⁵¹ stejně tak ale mohli být řadovými členy, kteří chtěli získat předně levné pojištění. V tomto smyslu oba manželé vypověděli i ve zmiňovaném prohlášení na vídeňské ambasádě USA v roce 1953: „Šlo o levné pojištění,

47 APF ČRO, f. Osobní spisy zaměstnanců, k. 455, Jacqueline Wardová – osobní spis.

48 *The Labour Movement's Library and Archives*, Kodaň (dále LMLA), f. Danish Communist Party's Archive, k. 209, Ib Nørlund: Notat om amerikanere i partiets nærhed (Zpráva o Američanech blízkých straně), 16.4.1951. Jde o krátký soupis pěti Američanů, domnělých komunistů, kteří tou dobou přišli do Dánska. Autorem ručně psané zprávy je Ib Nørlund, funkcionář Komunistické strany Dánska, redaktor časopisu *Tiden* a dánský editor *World Marxist Review*.

49 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Franka Bydlona, New York, 7.10.1953, s. 4.

50 Viz KEERAN, Roger: International Workers Order. In: BUHLE, M. J. – BUHLE, P. – GEORGAKAS, D. (ed.): *Encyclopedia of the American Left*, s. 379 n. (viz pozn. 39); REITER, Ester: International Workers Order. In: ARNESEN, E. (ed.): *Encyclopedia of U.S. Labor and Working-Class History*, s. 694 n. (viz pozn. 25).

51 Viz LEGER, Silas: Interview with Jacqueline Ward, 18.5.2010, Hawaii, USA (video, kopie v archivu autora).

byla jsem těhotná a bez peněz. Pak se to ukázalo jako vyhozené peníze. Naši pojistku jsme vybrali o několik měsíců později před odchodem do Dánska,“ uvedla konkrétně Jacqueline.⁵²

Federální úřad pro vyšetřování dále dle voličských registrací zjistil, že Herbert se v roce 1949 registroval jako volič Americké strany práce (*American Labor Party*).⁵³ Tato levicová strana představovala, zejména v New Yorku koncem třicátých let, reálnou alternativu pro voliče, kteří chtěli podpořit politiku „Nového údělu“ (*New Deal*), ale nikoli prostřednictvím přímé volby kandidátů Demokratické strany. Později však ve straně došlo k rozkolu a koncem čtyřicátých let v ní již měli zásadní vliv komunisté.⁵⁴

Na několika místech spisu FBI najdeme dále zmínku o členství Wardových ve zmíněné Lize mladých komunistů. Ta fungovala jako mládežnická odnož Komunistické strany USA a ve své neúspěšnější fázi přitahovala hlavně druhou generaci radikálnějších etnických přistěhovalců a potomky socialistů židovského původu. Prostřednictvím kulturních akcí a klubů byla schopna přilákat mládež i mimo tradiční levicové kruhy. Jen samotná newyorská pobočka měla koncem třicátých let kolem dvanácti tisíc členů. Své „kádry“ liga učila především organizačním dovednostem, pomáhali například s organizací stávek, logistikou nebo distribucí komunistického listu *Daily Worker*.⁵⁵

Konkrétně zmíněná informátorka s krycím označením T-4 vypověděla, že od Herberta dostala roku 1949 tiskovinu s logem Ligy komunistické mládeže, a informátor T-5 (John Leo Cefkin, bývalý komunista) sdělil, že Jacqueline znal jako členku YCL ve třicátých letech.⁵⁶ O členství Jacqueline v Lize komunistické mládeže se zmiňuje český návrh na udělení azylu a také ona sama v personálním dotazníku Československého rozhlasu. Zde uvedla, že řadovou členkou ligy byla od roku 1934, dále působila jako její tajemnice v San Diegu a jako její kulturní referentka na univerzitě v Los Angeles.⁵⁷

Na politické smýšlení Wardových poukazují některé další výpovědi. Svědek James Kocour vypověděl, že manžele Wardovy ubytoval na pět dní ve svém domě v Clevelandu, a to na žádost Herbertovy sestry na jaře 1947 nebo 1948. Z rozhovorů s nimi dospěl údajně k závěru, že se jedná o „fanatické komunisty“. „Došel jsem

52 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), Affidavit No. 4300 (Jacqueline Rippen Ward), Embassy of the USA, Vienna, 15.12.1953.

53 *Tamtéž*, zpráva zvláštního agenta FBI Franka Bydlona, New York, 7.10.1953, s. 4.

54 HOWARD, Adam: American Labor Party. In: ARNESEN, E. (ed.): *Encyclopedia of U.S. Labor and Working-Class History*, s. 90 n.

55 BUHLE, Paul: Young Communist League (and successors). In: BUHLE, M. J. – BUHLE, P. – GEORGAKAS, D. (ed.): *Encyclopedia of the American Left*, s. 872–875.

56 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Josepha M. Zimmermana, New York, 17.11.1954, s. 3 n.

57 ABS, f. A2/1, inv. č. 737, k. 38, Zpráva o jednání o poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a přípravě tiskové konference s nimi; APF ČRO, f. Osobní spisy zaměstnanců, k. 455, Jacqueline Wardová – osobní spis.

k tomu na základě zjištění, že Herbert Ward kritizuje kapitalismus a křesťanství a vyzdvihuje vše související s komunismem a SSSR. Jsem přesvědčen, že jeho žena Jackie Rippen Wardová je také komunistka,“ vypověděl před vyšetřovatelem FBI v říjnu 1954.⁵⁸

Svědčce Kathleen Truesdalová v dubnu 1950 vypověděla, že Herberta zná jako hudebníka z newyorského klubu Riviera. Její pozornost upoutal tím, že četl *Daily Worker* a o jeho obsahu živě hovořil s hosty. Zároveň se netajil účastí na komunistických akcích či rozšiřováním petic na podporu odborů.⁵⁹

Jiný (anonymizovaný) svědek v listopadu 1954 vypověděl, že Jacqueline potkal kolem roku 1944 jako členku Westlakeského komunistického klubu (*Westlake Communist Club*) v Los Angeles, přičemž mu nabízela předplatné komunistického listu *People's World*.⁶⁰ John Leo Cefkin s oběma manželi navštívil v roce 1948 nebo 1949 letní kemp Midvale v Ringwoodu ve státě New Jersey, který byl podporován komunistickým hnutím.⁶¹

Cesta do Evropy

Pozoruhodné je, jak celé vyšetřování Wardových ze strany FBI vlastně začalo. Zdá se, že do roku 1950 je agentura v hledáčku neměla a kauzu započalo až sdělení Jamese Kocoura z Clevelandu pro místní pobočku FBI. Tvrdil, že příbuzní jeho studentky Desmonde Wardové se chystají v červenci 1950 opustit zemi a cestovat do Polska, Československa a pak Sovětského svazu, kde by rádi zakotvili. Šlo pochopitelně o manžele Wardovy (Desmonde byla Herbertova sestra), jejichž stručný popis Kocour s drobnými chybami uvedl, a neopomněl dodat, že Ward je „horlivý komunist“. Případ dostala na stůl washingtonská centrála FBI, která další vyšetřování koordinovala se zainteresovanými místními pobočkami.⁶²

Mladý pár se tehdy znal zhruba dva roky, měl již ročního syna Laurence a v červenci 1950 také čerstvě po svatbě. Herbert chtěl využít výhodné nabídky na podporu veteránů z druhé světové války na základě zákona o jejich znovuzачlenění do pracovního a civilního života (*Servicemen's Readjustment Act*)⁶³ k dalšímu hudebnímu

58 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Lawrence A. Westcotta, Cleveland, 8.11.1954, s. 2.

59 *Tamtéž*, úřední memorandum (*Office Memorandum*) zvláštního pověřeného agenta (*Special Agent in Charge*) FBI v New Yorku pro ředitele FBI, New York, 25.8.1950, s. 1.

60 *Tamtéž*, úřední memorandum zvláštního pověřeného agenta FBI v Los Angeles pro ředitele FBI, Los Angeles, 17.11.1954, s. 1.

61 *Tamtéž*, zpráva zvláštního agenta FBI Josepha M. Zimmermana, New York, 17.11.1954, s. 4.

62 *Tamtéž*, úřední memorandum zvláštního pověřeného agenta FBI v Clevelandu pro ředitele FBI, Cleveland, 14.7.1950, s. 1.

63 Federální zákon z roku 1944, zkráceně nazývaný *G. I. Bill*, umožňoval poskytovat americkým válečným veteránům studijní stipendia, hypotéky s nízkým úrokem, podnikatelské půjčky, rekvalifikace a podporu v nezaměstnanosti. Do roku 1956 těchto výhod využilo kolem deseti milionů veteránů.

vzdělávání, přičemž v žádosti o pas z 11. července 1950 udal záměr studovat na pařížské konzervatoři a navštívit Švédsko a Dánsko. Do Evropy Wardovi vyrazili z New Yorku na lodi MS Batory koncem srpna 1950.⁶⁴

O Paříži už v žádných dalších dokumentech zmínku nenajdeme, z ručně psané poznámky z archivu Komunistické strany Dánska, jejímž autorem je přední funkcionář Ib Nørlund, ale víme, že již zřejmě od srpna 1950 byli manželé Wardovi v Kodani. V lehce skeptické zprávě je psáno, že Ward tvrdí, že je členem Komunistické strany USA a žádal o azyl v Polsku nebo Československu. Ten mu byl údajně zamítnut, a proto míní dále studovat v Dánsku. Zdá se, že Wardovi hledali zázemí u politicky spřízněných osob; ve zprávě je zmínka, že v současnosti bydlí v podnájmu u manželů Christensenových (muž je označen jako člen strany) a předchozí ubytování sehnali na základě inzerátu v dánském komunistickém listu *Land og Folk*.⁶⁵

Herbert dále studoval na Dánské královské konzervatoři u známého kontrabasisty Louise Hegnera⁶⁶ a Jacqueline se mimo jiné zabývala „navrhováním uměleckých předmětů“ a porodila druhého syna Normana.⁶⁷ Nevíme mnoho o jejich politických aktivitách v Dánsku. Pozdější návrh na udělení azylu v Československu pouze konstatuje, že Herbert „vystupoval dále v Dánsku na masových schůzích a psal články do orgánu Komunistické strany Dánska *Land og Folk*“.⁶⁸ Podle informací americké Ústřední zpravodajské služby (*Central Intelligence Agency* – CIA), na niž nepřímou odkazuje převzatá zpráva ve spisu FBI, je Ward „velmi známá postava u dánské policie, která mu jakožto komunistickému sympatizantovi zabavila pas“.⁶⁹ Na podzim roku 1952 Herberta na koncertech v Dánsku doprovázela jeho sestra Desmonde – zprávy o jejich turné přinesl i komunistický *Land og Folk*.⁷⁰

Federální úřad pro vyšetřování a americká ambasáda v Dánsku nicméně interpretovaly jako víceméně politický akt Herbertovu návštěvu Světového festivalu mládeže a studentstva ve východním Berlíně v roce 1951. V pořadí třetí poválečné shromáždění tohoto druhu (po Praze a Budapešti) navštívilo čtyřiaadvacet tisíc účastníků z více než sta zemí (celkový počet návštěvníků byl nicméně kolem jednoho a půl milionu). Akce organizovaná skrytě komunistickými organizacemi (Světovou federací demokratické mládeže, Mezinárodním svazem studentstva) měla klíčový význam v prezentaci superiority socialistické ideologie a způsobu života. Navenek

64 *Tamtéž*, zpráva zvláštního agenta FBI Johna V. Jackolského, Washington, 7.8.1950, s. 1 n.

65 *LMLA*, f. Danish Communist Party's Archive, k. 209, Ib Nørlund: Notat om amerikanere i partiets nærhed, 16.4.1951.

66 *NARA*, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Franka Bydlonga, New York, 7.10.1953, s. 6.

67 *APF ČRO*, f. Osobní spisy zaměstnanců, k. 455, Jacqueline Wardová – osobní spis.

68 *NA*, f. 1261/0/11, sv. 21, arch. j. 29, bod 3 *per rollam*, Usnesení politického byra ÚV KSČ ze dne 2. listopadu 1954 k bodu Návrh na poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a na provedení tiskové konference s nimi.

69 *NARA*, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Franka Bydlonga, New York, 7.10.1953, s. 3.

70 Konkrétně ve dnech 26. a 31. října 1952.

STANDARD FORM NO. 64

DE
Law

Office Memorandum • UNITED STATES GOVERNMENT

TO : Director, FBI
DATE: July 14, 1950

FROM : SAC, Cleveland
AIR MAIL SPECIAL DELIVERY

SUBJECT: HERBERT WARD
SECURITY MATTER - C

7-12-1

Dr. JAMES KOCOUR, Cleveland, Ohio, whose identity should be protected, advised the Cleveland Office on July 14, 1950, that he had received information from Miss DESMONDE WARD, a musical student at the Cleveland Institute of Music, that her brother, HERBERT WARD, of New York City, whom Dr. KOCOUR described as an ardent Communist, was to depart from New York City sometime during the week of July 17-24 for a trip to Poland, Czechoslovakia, and then to Russia, where he may take up permanent residence.

Concerning HERBERT WARD, Dr. KOCOUR furnished the following information:

WARD resides in New York City, address unknown. He is employed as a musician, playing a base fiddle for some "name" band which specializes in Southern music. He is described as follows: White, male, 6' tall, brown wavy hair, blue eyes, about 24 years old, born in Ravenna, Ohio. According to Dr. KOCOUR, WARD's father was a "Yankee" and his mother was a Slovak immigrant. The subject was at one time married to a half-Indian girl and one child resulted from this marriage. The subject is now alleged to be living in common law relationship with a Jewish dancer, who is blind in one eye and who uses the name of "JACKIE".

The informant further advised that the subject's sister, DESMONDE, of Cleveland, Ohio, received a letter from him this week in which he stated that he was leaving New York City on the Polish ship "Gdynia" during the week of July 17-24. This ship is believed to be sailing on either the 18th or 19th of July. DESMONDE is now in New York City visiting her brother before he departs for Poland.

The Washington Field Division is requested to check with the State Department to ascertain whether or not a passport has been issued to a HERBERT WARD in connection with his alleged trip and to advise New York by the most expeditious means.

This case is being considered RUC'd to New York.

ADDENDUM:

The informant is Dr. JAMES KOCOUR, 3300 East 55th Street, Cleveland, Ohio, telephone Broadway 1-5077.

R359

HEW:AO COPIES DESTROYED
100-358435-76- MAR 27 1963
cc - Washington Field (AMSD)
cc - New York (AMSD)

RECORDED
INDEXED
JUL 17 1950
14

100-102071
100-358435

100-37046-1

Tak to všechno začalo: James Kocour informuje FBI o úmyslu Wardových odjet do Evropy. Herbert Ward je popsán jako „horlivý komunista“ (repro National Archives, Washington)

ovšem měla vyvolávat dojem nepolitické, mírové slavnosti; mládež se zde mohla zapojit do mnoha aktivit kulturních, sportovních a jiných.⁷¹ Berlínský festival měl velký ohlas i v českém prostředí, byla na něm také natočena část známého propagandistického filmu *Zítřka se bude tančit všude* (1952), na jehož scénáři se podílel Pavel Kohout.

Motivace, respektive možnosti účastníků festivalu z východních a západních zemí se však lišily. Zatímco ze socialistických zemí mohli na festival odcestovat pouze pečlivě prověřeni a politicky spolehliví delegáti, pro západní účastníky to byla věc svobodné volby. I když politická orientace západních návštěvníků měla jistý význam (mnohdy šlo o členy mládežnických organizací pod vlivem komunistů), nelze v jejich případě politickou angažovanost přeceňovat: lákavý byl pro ně také společenský program, jistá kuriozita setkání s realitou východního bloku, ale i dotovaná doprava a ubytování.⁷²

Festival bedlivě sledovala CIA a západní úřady se svým občanům snažily v cestě do východního Berlína zabránit: zamítáním vydání pasů, víz, případně i zastavováním již vypravených vlakových spojů. Někteří západní účastníci byli poté perzekvováni úřady nebo v zaměstnání.⁷³

Leccos z toho lze doložit i na Wardově návštěvě Berlína. Na účast na festivalu byl dotazován na americké ambasádě v Kodani v červnu 1952 (tedy rok po festivalu, údajně kvůli razítkům v pase). Je zřejmé, že zaujal spíše obrannou strategii: řekl, že význam festivalu pro komunisty si neuvědomil a že na něj nejel kvůli programu, ale díky nabídce levné dopravy, protože si v Berlíně chtěl výhodně zakoupit kontrabas.⁷⁴ V pozdějším písemném prohlášení na ambasádě ve Vídni v roce 1953 upřesnil, že tip na levný nástroj v Berlíně dostal od kodaňského prodejce hudebnin a současně využil cenově výhodné nabídky několika studentů a učitelů z konzervatoře k cestě na festival. Do Berlína tedy jel jako člen dánské (nikoli americké) delegace, přičemž čas ve městě údajně strávil procházkami a nakupováním.⁷⁵ Toto vysvětlení se pro pozdější účely, když už byl v Praze, nehodilo: v prohlášení pro československý tisk v roce 1954 řekl, že na festival jel z uměleckého zájmu a že znamenal začátek jeho dalších strastí.⁷⁶

Po uvedeném vysvětlení na ambasádě v Kodani byl Wardovi zabaven pas a prostřednictvím dvou dobrozdání amerických občanů měl doložit svou loajalitu (pas

71 Viz KOTEK, Joël: Youth organizations as a Battlefield in the Cold War. In: *Intelligence and National Security*, roč. 18, č. 2 (2003), s. 168–191, zde s. 171 n.

72 Tamtéž, s. 175; KOIVUNEN, Pia: Overcoming Cold War boundaries at the World Youth Festivals. In: AUTIO, Sari – MIKLÓSSY, Katalin (ed.): *Reassessing Cold War Europe*. New York, Routledge 2011, s. 175–192, zde s. 178 n.

73 Viz KOTEK, J.: Youth organizations as a Battlefield in the Cold War, s. 175; KOIVUNEN, P.: Overcoming Cold War boundaries at the World Youth Festivals, s. 180.

74 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Franka Bydlona, New York, 7.10.1953, s. 6.

75 Tamtéž, Affidavit No. 4302 (Herbert Ward), Embassy of the USA, Vienna, 11.12.1953.

76 ČTK: Prohlášení amerických občanů manželů Wardových na tiskové konferenci v Praze (viz pozn. 45).

mu byl vrácen zhruba o dva měsíce později, 25. července 1952).⁷⁷ Podruhé mu pas zabavila dánská policie, přičemž vrácen mu měl být jen k návratu do Spojených států.⁷⁸

Vídeň: pod dohledem CIC

S ohledem na svou zákonem vymezenou působnost (na území USA) a pobyt Wardových v zahraničí Federální úřad pro vyšetřování spis Herberta Warda na čas odložil (roku 1953 mu udělil takzvaný uzavřený status). Doklady o jejich dalším působení v Evropě ve spise FBI tak ponejvíce pocházejí z diplomatických zdrojů (amerických ambasád ve Vídni a v Praze), informátorů agentur se zahraniční působností, tedy hlavně Kontrašpionážního sboru (*Counterintelligence Corps – CIC*) a Ústřední zpravodajské služby,⁷⁹ případně ještě z pozdějších výsledků FBI (příbuzných apod.) ve Spojených státech.

Podle těchto informací Wardovi dorazili 27. prosince 1952 do Vídně a usídlili se v podnájmu v tehdejší americké sektoru (v Dornbacherstrasse 60). Herbert dále pokračoval ve studiích na vídeňské univerzitě a spolu s manželkou si přivydělávali prostřednictvím Americké informační služby (*United States Information Service – USIS*), což byla kulturní odnož Americké informační agentury (*United States Information Agency – USIA*), podřízené americkému ministerstvu zahraničí – on jako hudebník (například v americkém divadle Cosmos), ona jako choreografka.⁸⁰

Americkou vojenskou kontrarozvědku ale přirozeně zajímaly hlavně jejich politické aktivity, na něž se vyptávala jejich přátel i členů Komunistické strany Rakouska (*Kommunistische Partei Österreichs – KPÖ*) a také jejich bytné, Rakušanky Edith Riedlové. Ta vypověděla, že Wardovi přijímali v jejím podnájmu komunistické

77 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Franka Bydłona, New York, 7.10.1953, s. 6.

78 *Tamtéž*, s. 3; ČTK: Prohlášení amerických občanů manželů Wardových na tiskové konferenci v Praze.

79 V odtajněných spisech FBI bývají někdy tyto agentury označovány šifrou (např. T-1, T-5) či nepřímo (např. „vládní agentura provádějící bezpečnostní typ vyšetřování se zahraniční působností“), případně je identifikace začerněna. V některých případech tak není jednoznačné, zda danou informaci získala CIC, nebo CIA. Vojenskou kontrarozvědku USA (CIC) zajímali Wardovi jednak kvůli jejich přátelství se zaměstnanci rádia americké okupační správy v Rakousku, jednak proto, že Herbertova sestra Desmonde byla civilní zaměstnankyní americké armády v Salcburku. Dle některých razítek ve spisu je pak zjevné, že určité zprávy byly přeposílány rozvědce (CIA).

80 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva C. A. Moynihana, FBI, Salzburg, Austria, 20.10.1954, s. 1–9; NA, f. 1261/0/11, sv. 21, arch. j. 29, bod 3 *per rollam*, Usnesení politického byra ÚV KSČ ze dne 2. listopadu 1954 k bodu Návrh na poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a na provedení tiskové konference s nimi.

přátele (většinou Rakušany) celkem pravidelně záhy po svém příjezdu. Politický profil těchto návštěv prý odhadla z jejich odznaků na oblečení. K vystěhování Wardových se rozhodla až poté, co jí dlužili dvouměsíční nájemné; tehdy se obrátila na policii, která Wardovy přinutila v létě 1954 k vystěhování.⁸¹

Podle mínění Riedlové na tom manželé nebyli finančně moc dobře, což informátorovi CIC potvrdila i přítelkyně Wardových, rakouská komunistka Eleonore Koebelová. Tento (anonymizovaný) informátor se zúčastnil několika večírků ve společnosti manželů Wardových a členů KPÖ (kromě Koebelové to byli manželé Erich a Sofie Dlabajovi). Wardovi podle tohoto zdroje budili dojem (dle hovoru, vtipů), že jsou také členy komunistické strany a jejich syn Larry že je členem mládežnické organizace *Sturmvogel*, podporované komunisty.⁸²

S Wardovými a Koebelovou se sešel informátor i po zmiňovaném vystěhování manželského páru (1. srpna 1954). Wardovi nyní bydleli v nevyhovujících podmínkách u známých v americkém sektoru. Když informátor navrhl, že by mohli bydlet u něj, Koebelová mu sdělila, že „strana si tak blízké styky s Američany nepřeje“. Když namítl, že Komunistická strana Rakouska by Wardovým měla v jejich nelehké situaci pomoci, Koebelová řekla, že strana Wardovým finančně pomáhala a snaží se jim zajistit další místo k životu. Dodala, že Wardovi píší pro komunistický deník *Volksstimme* a straně poskytli i jiné důležité informace. Už počátkem srpna nicméně rodina Wardových přesídlila do hotelu Nord v sovětském sektoru Vídně (Heimerstrasse 15), kde zůstala až do října.⁸³

Ještě v létě 1954 americká vojenská kontrarozvědka zjišťovala další informace od Wardových vídeňských přátel z rádia americké okupační správy v Rakousku *Blue Danube Network* (BDN) či spolupracovníků z Americké informační služby (od známé zpěvačky Olive Moorefieldové). Ti však většinou vypověděli, že s Wardovými se bavili hlavně o hudbě a žádnou politickou aktivitu u nich nezaznamenali. Agentura se zajímala i o Wardovu sestru Desmonde; nejen proto, že byla s Wardovými ve styku v Dánsku a Rakousku, ale též proto, že do podzimu 1954 byla civilní zaměstnankyní na americké vojenské základně v Salcburku.⁸⁴

Ze spisu FBI či pozdějších vyjádření Wardových se zdá, že v roce 1954 se ve Vídni dostávali do existenčních potíží. Herbert byl propuštěn z Americké informační služby, údajně kvůli svým komunistickým kontaktům,⁸⁵ a začali se jim vyhýbat přátelé. To v pozdějším výsledku u Federálního úřadu pro vyšetřování v roce 1966 Herbert považoval za výsledek záměrně šířených dezinformací domnělého agenta CIA.⁸⁶

81 *Tamtéž*, zpráva C. A. Moynihana, FBI, Salzburg, Austria, 20.10.1954, s. 4.

82 *Tamtéž*, s. 2.

83 *Tamtéž*, s. 5.

84 *Tamtéž*, s. 4–7.

85 Byl propuštěn v listopadu 1953 na základě doporučení amerického vicekonzula Jacka C. Spinxe (viz *tamtéž*, s. 3).

86 Mohlo jít o Leo Sendela, jehož příjmení v této souvislosti Ward později zmínil v prohlášení pro český tisk (ČTK: Prohlášení amerických občanů manželů Wardových na tiskové konferenci v Praze).

O návratu do Spojených států však manželé kvůli nedostatku pracovních příležitostí neuvažovali.⁸⁷

Jistý nátlak ze strany amerických úřadů lze spatřovat v odmítnutí prodloužit Herbertovi platnost pasu, o což požádal den před jeho expirací (13. července 1954). Vicekonzul Jack Spinx jeho žádost zamítl, přičemž mu nabídl buď vystavení dokumentů umožňujících výhradně setrvání ve Vídni, nebo vystavení pasu pouze k návratu do Spojených států. S tím Ward nejprve souhlasil, vyplnil patriční repatriační dokumenty a zažádal si také o oficiální repatriační půjčku 750 dolarů k pokrytí nákladů. Z další interní diplomatické komunikace je však zřejmé, že po přesídlení do sovětského sektoru (do hotelu Nord) už Wardovi neměli platný pas a bylo obtížné s nimi navázat další komunikaci.⁸⁸

Vicekonzul Spinx se poté s Wardem spojoval telefonicky do hotelu Nord. Už začátkem září ho informoval o schválení půjčky, později (23. září) o potenciálním zrušení této půjčky, pokud se v brzké době nerozhodne k návratu do Spojených států. Naposled se Spinx s Wardem spojil 18. října ráno, při dotazu na konečné rozhodnutí však Herbert odpověděl, že ve Vídni zůstane minimálně do jara příštího roku.⁸⁹ Už od konce září měla nicméně americká ambasáda od zpravodajských služeb neurčité informace (jejich zdrojem byla Eleonore Koebelová), že Wardovi plánují zažádat o azyl v některé lidovědemokratické zemi.⁹⁰

Neznáme všechny podrobnosti z vyjednávání Wardových o azylu. Podle jejich syna Larryho se rodina ve Vídni již necítila bezpečně a byla pod tlakem amerických zpravodajských služeb a zaměstnanců ambasády. Zároveň se ale Wardovi nechtěli vrátit do Spojených států, neboť údajně znali historiky o lidech, jejichž loajalita byla po návratu zpochybňována, či byli přímo perzekvováni. Za pomoci přátel tedy obvolali několik východních ambasád s žádostí o azyl, přičemž minimálně tři (maďarská, sovětská a československá) jim žádost schválily. Po „rodinné poradě“ se pak rozhodli azyl potvrdit právě československému velvyslanectví, především proto, že Herbertova matka pocházela ze Slovenska.⁹¹

Při pozdějším pohovoru na americké ambasádě v Praze (v roce 1960) Ward uvedl několik důvodů, proč požádal v Československu o azyl: 1) byl propuštěn z představení podporovaného americkým ministerstvem zahraničí ve Vídni; 2) ve Vídni mu byly zabaveny pasy; 3) americká ambasáda jej nutila k návratu do Spojených

87 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Johna E. Kellyho, New Haven, 6.7.1966, s. 3.

88 *Tamtéž*, f. Record Group 59, General Records of the Department of State, Box 995, Loc 250/61/11/2, 263.1122 Ward, depeše zahraniční služby č. 297 z velvyslanectví USA ve Vídni pro ministerstvo zahraničí ve Washingtonu, 3.9.1954.

89 *Tamtéž*, depeše zahraniční služby č. 476 z velvyslanectví USA ve Vídni pro ministerstvo zahraničí ve Washingtonu, 18.10.1954.

90 *Tamtéž*, depeše zahraniční služby č. 410 z velvyslanectví USA ve Vídni pro ministerstvo zahraničí ve Washingtonu, 4.10.1954.

91 Záznam rozhovoru autora s Laurencem Wardem (narozen 1949) z 20. ledna 2014 (v osobním archivu autora).

států, kde neměl práci ani zázemí; 4) trpěl zásahy do soukromí včetně zpovídání dětí; 5) média rozšířila zprávu, že byl unesen do sovětského sektoru ve Vídni a že byl zapleten do špionáže.⁹²

Posledně zmiňovaný důvod zřejmě vzešel z reálného základu: 18. října 1954 odpoledne se totiž celá rodina Wardových z hotelu Nord vystěhovala a odjela pryč v autech se sovětskou poznávací značkou.⁹³ Podle syna Larryho šlo o tři limuzíny ZIL s rusky hovořící vojenskou posádkou, která naložila veškeré jejich věci.⁹⁴ Toto „zmizení“ Wardových pak bylo široce medializováno, zejména po dodatečně Herbertově návštěvě hotelu (20. října), kde si vyzvedl ještě zbývající hračky pro děti a došlou poštu.⁹⁵

Jednání o azylu

Co se dělo potom, popisuje dochovaný (bohužel neúplný) dokument z archivu československého ministerstva vnitra. Ačkoli vyjednávání o azylu Wardových probíhalo za asistence československé ambasády ve Vídni, konkrétní realizace se odehrála za součinnosti sovětských a československých bezpečnostních složek.

Je zde zmínka, že od 18. října žili již Wardovi v „konspirativní vile sovětských soudruhů“. Na tomto, blíže neurčeném místě v sovětském sektoru setrvala rodina až do svého odletu do Československa. Byly zde projednávány náležitosti udělení azylu a připravoval se scénář prohlášení pro tisk, které původně mělo být vydáno ve Vídni. Jak referovali blíže neurčení pracovníci ministerstva vnitra: „Před naším odjezdem byli manželé Wardovi ve styku se sovětským orgánem, který s nimi otázkou azylu v Československu zhruba projednal a dal jim vypracovat některé stati, např. o činnosti CIC ve Vídni, o občanských právech v USA, o imperialistické zahraniční politice USA, o ženské otázce v USA atd. Větší část vypracovala Jacqueline Wardová.“⁹⁶

V konspirativní vile Wardovi čekali na příjezd otce Jacqueline Nicholase Rippena Abberlyho, pro nějž chtěli rovněž zažádat o politický azyl. Z toho důvodu mu na cestu lodí do Evropy poslali peníze a po novinových zprávách o svém „zmizení“ rovněž informaci, že jsou stále ve Vídni. V dokumentu blíže neupřesnění sovětští soudruzi

92 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), zpráva zvláštního agenta FBI Johna E. Kellyho, New Haven, 9.11.1966, s. 23.

93 *Tamtéž*, f. Record Group 59, General Records of the Department of State, Box 995, Loc 250/61/11/2, 263.1122 Ward, depeše zahraniční služby č. 496 z velvyslanectví USA ve Vídni pro ministerstvo zahraničí ve Washingtonu, 22.10.1954.

94 Záznam rozhovoru autora s Laurencem Wardem z 20. ledna 2014 (v osobním archivu autora).

95 BDN: American, Dropped Out of Sight in Vienna, Seen Driving Soviet Car. In: *Embassy Daily Bulletin*, Vienna (22.10.1954), s. 4.

96 ABS, f. A2/1, inv. č. 737, k. 38, Zpráva o jednání o poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a přípravě tiskové konference s nimi, s. 4.

původně usilovali o to, aby se tisková konference o udělení azylu konala ve Vídni: „Vysvětlili celkovou situaci a proč je žádoucí, aby se konference konala ve Vídni: aby bylo zejména jasně poukázáno na metody vídeňské CIC při kompromitování a odvlékání lidí a aby přímo ve Vídni byl vnesen mezi Američany zmatek, protože prohlášení nebude moci v žádném případě být označeno za vynucené.“⁹⁷

Během čekání na příjezd Abberlyho došlo k několika schůzkám Wardových s československými vyjednavací (pravděpodobně z ministerstva vnitra) a jejich sovětskými kolegy. Dojednávala se na nich mimo jiné organizace a obsah jejich pozdějšího tiskového prohlášení. Z dokumentu se zdá, že Čechoslováci nechtěli, aby Wardovi v prohlášení vystupovali jako komunisté, ač oni sami by si to třeba i přáli. Vyplývá to ze stručného zápisu o schůzce z 19. října: „Jacqueline (*sic*) Wardová přitom prohlásila, že po příjezdu otce by nechtěli z Rakouska nějak tiše zmizet, nýbrž při této příležitosti jako komunisté jasně prohlásit, proč žádali politický azyl v ČSR. Bylo to námi přijato s tím, že věc promyslíme, že by ovšem vystupovat jako komunisté nemohli, nýbrž prostě jako američtí umělci, kteří se zabývali jen uměním, ale přesto již nemohou žít pod současným americkým režimem.“⁹⁸ Podle výsledné podoby prohlášení (kde o politické orientaci Wardových není ani slovo) se zdá, že takovéto vystoupení „běžných amerických občanů“ mělo pro režim větší hodnotu.

V Praze mezitím probíhaly přípravy na udělení azylu. Návrh předložil ministr vnitra Rudolf Barák 2. listopadu 1954 sekretariátu prvního tajemníka Ústředního výboru KSČ a vzhledem k neodkladnosti o něm jednalo komunistické politbyro hned následující den. Rozhodlo kladně a uspořádání tiskové konference uložilo ministru kultury Václavu Kopeckému a ministru vnitra Barákovi v součinnosti s Československou tiskovou kancelář (původně se měla konat už 5. listopadu, proběhla ale 9. listopadu).⁹⁹

Wardovi urgovali příjezd Abberlyho, který o sobě ale nedával žádné zprávy (podle pozdějšího výsledku přijel do Vídně vlakem z Antverp 10. listopadu, kdy už manželé byli v Praze.)¹⁰⁰ Československým vyjednavacům se nezdálo pravděpodobné, že by jej Američané vůbec pustili do Evropy, což byl jeden z důvodů rozhodnutí uspořádat tiskovou konferenci nikoli ve Vídni, ale v Praze. „Od této konference (ve Vídni – pozn. autora) bylo však 26. 10. 1954 po poradě sovětských soudruhů rozhodnuto upustit, protože by politicky mohla vyvolat velmi napjaté ovzduší, snad také v souvislosti s některými současnými akcemi jinými.“¹⁰¹

97 *Tamtéž*, s. 4.

98 *Tamtéž*, s. 5.

99 NA, f. 1261/0/11, sv. 21, arch. j. 29, bod 3 *per rollam*, Usnesení politického byra ÚV KSČ ze dne 2. listopadu 1954 k bodu Návrh na poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a na provedení tiskové konference s nimi.

100 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), Department of State: Office of Security, zpráva zvláštního agenta FBI Franka G. Terryho, Dallas, 14.10.1960, s. 2.

101 ABS, f. A2/1, inv. č. 737, k. 38, Zpráva o jednání o poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a přípravě tiskové konference s nimi, s. 1.

Další okolnosti odchodu Wardových z Vídně nejsou známy (příslušný dokument ministerstva vnitra v Archivu bezpečnostních složek není úplný). Podle jejich syna rodinu Sověti doprovodili na letiště (šlo zřejmě o vídeňské letiště Voeslau, kde měli Sověti základnu do roku 1955) a po chvíli nasedli do letadla směr Praha, kde přistáli zřejmě 7. listopadu 1954.¹⁰² V Praze byli prozatím ubytováni v hotelu Gráf na Vinohradech, kde zůstali několik měsíců, než získali regulární ubytování.¹⁰³

Tisková konference v Praze

Ne všichni funkcionáři Ústředního výboru KSČ zřejmě souhlasili s tím, aby se udělení azylu manželům Wardovým medializovalo, byť proti jeho oprávněnosti třeba nic neměli. O vyjádření byla požádána vedoucí mezinárodního oddělení ÚV KSČ Anna Baramová, v jejíž ručně psané poznámce k návrhu na udělení azylu stojí: „Ward je původem Slovák, proto je možné jen jedno řešení – dát mu azyl. Uspořádání tiskové konference by mohlo špatně působit v Rakousku. Doporučuji provést celou věc bez šumu.“¹⁰⁴ K této výhradě však přihlédnuto nebylo, naopak bylo rozhodnuto celou událost náležitě propagandisticky využít.

Lubomír Dorůžka vzpomíná, že jeho přítel Josef Škvorecký se o příjezdu Wardových do Prahy paradoxně dozvěděl z amerického (komunistického) listu *Daily Worker*.¹⁰⁵ Nicméně tuto informaci mohl Škvorecký najít i kdekoli jinde, protože půlhodinový záznam z tiskové konference ještě v den jejího konání odvysílal Československý rozhlas, záběry z ní promítal Československý filmový týdeník, prohlášení Wardových otiskly 10. listopadu 1954 všechny hlavní československé listy¹⁰⁶ a prostřednictvím americké tiskové agentury Associated Press i mnoho deníků zahraničních. Dosah události byl tedy značný.

Detaily o přípravách prohlášení nejsou známy, víme však, že nárys jeho obsahu a organizace vznikl už během výše uvedených jednání ve Vídni. Tisková konference se konala 9. listopadu 1954 v pražské budově Československé tiskové kanceláře

102 Záznam rozhovoru autora s Laurencem Wardem z 20. ledna 2014 (v osobním archivu autora); NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), memorandum zvláštního pověřeného agenta z oblastní kanceláře FBI ve Washingtonu řediteli FBI, Washington, 21.12.1965, s. 1; Zpráva deníku *New York Times* uvádí s odkazem na blíže nespécifikované zpravodajské zdroje, že z Voeslau odletěli Wardovi do Varšavy, což by ale podle dalších dostupných materiálů nedávalo příliš smysl (Special to the *New York Times*: U. S. Family is Traced. In: *New York Times* (27.10.1954), s. 11).

103 Viz DORŮŽKA, L.: *Panoráma paměti*, s. 302 (viz pozn. 4); ŠKVORECKÝ, J.: *Red Music*, s. 59 (viz pozn. 5).

104 NA, f. 1261/0/11, sv. 21, arch. j. 29, bod 3 *per rollam*, Usnesení politického byra ÚV KSČ ze dne 2. listopadu 1954 k bodu Návrh na poskytnutí politického azylu manželům Wardovým a na provedení tiskové konference s nimi.

105 DORŮŽKA, L.: *Panoráma paměti*, s. 301.

106 Prokazatelně *Rudé právo*, *Svobodné slovo*, *Práce*, *Obrana lidu*, *Zemědělské noviny*, *Lidová demokracie*, *Mladá fronta*.

Herbert a Jacqueline Wardovi na tiskové konferenci v Praze v budově Československé tiskové kanceláře 9. listopadu 1954 (foto Evžen Beran, ČTK)

za účasti několika desítek novinářů – podle filmových záběrů je zřejmé, že Ward četl psané prohlášení, které měli zároveň všichni zúčastnění k dispozici.¹⁰⁷ I když v závěru došlo na otázky novinářů, v českých listech nebyl prostor pro odchylky, neboť ve všech novinách vyšlo prohlášení v naprosto identickém znění (jako zpráva ČTK, včetně odpovědí na otázky novinářů).

Wardovi se na konferenci představili jako umělci, „dobří a poctiví Američané“; o jejich politických aktivitách zde nic nezaznělo. Za hlavní důvod svého pronásledování označili účast na Světovém festivalu mládeže ve východním Berlíně v roce 1951, čímž se prý dopustili „těžkého provinění“. Popisovali šikanu ze strany FBI a dalších amerických úřadů, kterou podle svých slov zakoušeli v Dánsku a v Rakousku.

¹⁰⁷ *Československý filmový týdeník*, č. 47 (1954), Tisková konference s manželi Wardovými.

A zobecnili, že podobný systém zastrahování je „nyní hlavním rysem společenského života v Americe“. Herbert Ward zde prohlásil: „Nechtěl jsem a nemohl mít nikdy nic s takovou společností, která klidně šlape po americké ústavě i Listině občanských práv, která vyhazuje peníze amerického poplatníka za své orgie a která se specializuje na ohrožování míru všemi podvodnými a nezákonnými prostředky. Odmítl jsem proto veškerý styk s těmito lidmi. Chtěl jsem žít jako poctivý hudebník, a ne být zatažen do špiónského bahna.“¹⁰⁸

Poměrně důležitým momentem v prohlášení byly děti obou azylantů, synové Norman a Laurence. Právě jejich ochranou před pokleslou americkou kulturou a indoktrinací se snažili Wardovi zdůvodnit svůj čin: „Chceme [je] vychovat v duchu skutečných pokrokových amerických tradic, v duchu skutečné svobody a opravdové americké demokracie, které dnes již v USA není. Chceme je zachránit před zkažeností kšeftařské kultury a před systémem kontroly myšlení, který by z nich udělal loutky v podobě nemyslícího četníka proti mírumilovným zemím.“¹⁰⁹

Tento moment pokrokové výchovy v Československu vyzdvihovali následně i mnozí komentátoři: „Jaký smutný obraz: aby Američan mohl vychovávat své děti v duchu amerických pokrokových tradic – musí emigrovat do Československa!“¹¹⁰ Zejména Jacqueline Wardová v prohlášení zdůrazňovala ještě mnohá další úskalí výchovy dětí ve Spojených státech: cenzuru učebnic, úpadkovou kulturu (komiksy, filmy), nebezpečí číhající v parcích a podobně.

Snad s ohledem na profesi obou protagonistů kladli novináři v následujících otázkách velký důraz na úpadek americké kultury a jeho nejrůznější souvislosti, zejména nedostupnost vyšší kultury širšímu obecnstvu, nízký životní standard, nezaměstnanost umělců a přetrvávající diskriminaci černošských hudebníků: „Když pan Ward jezdil s jedním ze smíšených orchestrů, museli často černoši z tohoto orchestru hledat jiný hotel. Pokud se týká zaměstnávání černochoů, jsou vždycky první, kteří jsou propouštěni, když hrozí nezaměstnanost, a jsou opět poslední, když mají být přijímáni do práce. Většina černochoů musí žít ve zvláštních čtvrtích.“¹¹¹ Moment rasové segregace byl aktualizován i v odkazu na perzekuci amerického levicového zpěváka a aktivisty Paula Robesona.

Prohlášení pro ČTK vyzdvihlo kulturní vyspělost Československa v protikladu ke Spojeným státům a označilo ji za jeden z důvodů, proč Wardovi vyhledali azyl právě v této zemi. Herbert byl údajně nadšen výkonem československých umělců na Světovém festivalu mládeže v Berlíně: „Vyprávěli mu o kulturním životě v Československu. Proto věřil, že v Československu by bylo dobré místo nejen pokud se týče pracovních možností, ale také proto, že se zde mohou učit od svých kolegů a také umělecky vyrůstat, což by jim nebylo jistě možné, kdyby byli zůstali v Rakousku nebo v USA.“¹¹²

108 ČTK: Prohlášení amerických občanů manželů Wardových na tiskové konferenci v Praze.

109 Tamtéž.

110 ŠUBRT, L.: Vláda strachu vyhání Američany z domovů (viz pozn. 1); srv. též KÁBRT, Jaromír: Cesta manželů Wardových za demokracií. In: *Obrana lidu* (11.11.1954), s. 4.

111 ČTK: Prohlášení amerických občanů manželů Wardových na tiskové konferenci v Praze.

112 Tamtéž.

Následující novinové komentáře zdůrazňovaly hlavně typičnost osudu Wardových, jako dalšího příkladu z řady amerických žadatelů o azyl. Praktiky amerických úřadů přímo srovnávaly s fašismem a FBI s gestapem. „Jako stálý, neodbytný stín sleduje prostého Američana na každém kroku – strach. Strach z toho, co má o něm napsáno ve své kartotéce FBI, kdy se proti němu vytasí s obviněním z neamerické činnosti,“ psalo *Rudé právo*.¹¹³

Ward, specialista na dixieland

Pozoruhodnou otázkou je, jak se Josef Škvorecký dozvěděl, že příchozí azylant Herbert Ward je jazzovým hudebníkem. On sám v esejí „Red Music“ píše, že informaci přinesl „partajní tisk“ – s dodatkem, že hrál s Louistem Armstrongem. Lubomír Dorůžka ve svých memoárech zmiňuje, že Škvorecký zprávu našel v americkém komunistickém deníku *Daily Worker*, který pravidelně docházel do angloamerické redakce Státního nakladatelství knih o literatuře, hudbě a umění, kde byl zaměstnán. Podle této blíže neurčené zprávy byl Ward jazzovým basistou, který hrával například s Louistem Armstrongem.¹¹⁴ Tyto informace bych rád upřesnil.

Deník *Daily Worker* vycházel nejen ve Spojených státech, ale i v Británii. V britské mutaci listu vyšly o Wardových dva články v listopadu 1954: zde se o něm mluví pouze jako o hudebníkovi, bez určení žánru či spolupráce s konkrétními umělci.¹¹⁵ Ve stejné době se o Wardových skutečně objevila zmínka i v americkém vydání *Daily Workeru*. I když ani zde nepadne slovo „jazz“, o Wardovi tu stojí, že se jako basista specializuje na dixieland (přesněji „Dixieland folk music“), což je pochopitelně žánr jazzu (a jde tak o pravděpodobný Škvoreckého zdroj).¹¹⁶ O konkrétních spoluhráčích, natož Armstrongovi, zde opět není ani zmínka.

Zarážející je nicméně téměř úplné popření Wardovy identity jazzového hudebníka v popsané tiskové kampani. V československém tisku se spojení Warda s jazzovým žánrem bezprostředně po příjezdu objevilo pouze v jednom vcelku nenápadném komentáři *Literárních novin*¹¹⁷ a rozhodně chybělo v široce medializovaném prohlášení pro ČTK.

Nabízí se vysvětlení, že příliš očividné spojování příchozích amerických azylantů s jazzem oficiální místa nepovažovala za žádoucí a sám pojem „jazz“ byl v polovině padesátých let v Československu ještě do značné míry tabuizovaný. Takzvaná hudba duševní bídy (jak zněl název tehdy přeložené sovětské publikace) byla v populární

113 SUCHÝ, Čestmír: „Svoboda“ po americku. In: *Rudé právo* (11.11.1954), s. 2.

114 DORŮŽKA, L.: *Panoráma paměti*, s. 301; ŠKVORECKÝ, J.: *Red Music*, s. 59.

115 MILNE, Armour: Czechs Give Asylum to U.S. Family. In: *Daily Worker*, London (10.11.1954), s. 1; U.S. Family Finds Refuge. In: *Tamtéž* (25.11.1954), s. 1.

116 MILNE, Armour: Czechoslovakia Grants Asylum. In: *Daily Worker*, New York (10.11.1954), s. 6.

117 PILAŘ, Jan: Příběh dvou amerických umělců. In: *Literární noviny*, roč. 3, č. 46 (1954), s. 11.

kultuře i odborném diskurzu vnímána jednoznačně negativně,¹¹⁸ což se projevilo i v recepci Wardova prvního vystoupení v Praze; po uvedení pásma *Opravdu blues* v květnu 1955 v médiích následovalo buď mlčení, nebo zdrženlivé hodnocení s pokukem na možné zneužití jazzu reakčními živly.¹¹⁹

Život v Praze

Nahlédnout do prvních měsíců života Wardových v Praze dávají některé dopisy, které manželé posílali svým přátelům (přes prostředníky) a nacházejí se v jejich spisu FBI. V jednom z prvních (z prosince 1954) Herbert ještě poněkud expresivně reflektoval vídeňské události a stěžoval si, že jej americké ministerstvo zahraničí zatáhlo do svých špiónských hrátek. Dodává, že řada západních zpráv o nich byla vylhaná, že Češi je přijali vstřícně a že spolu se ženou budou moci pracovat ve svých oborech.¹²⁰

Po roce napsala své známé (zpěvačce Olive Moorefieldové, žijící ve Vídni) také Jacqueline: „Rychle jsme se zotavili ze stresu a obav, s nimiž jsme se potýkali při odjezdu z Vídně po všem tom povyku o ‘zlotřilých ruských špionech’. Jsme rádi, že jsme se rozhodli jít sem, místo abychom prokazovali naši nevinnost CIC. Tihle pitomci jsou na špiony tak natěšení (*spy-happy*), že bychom neměli šanci.“¹²¹ V té době již Wardovi bydleli v přiděleném bytě v činžovním domě (Jerevanská 14, Praha-Vršovice), který si Jacqueline v dopise pochvalovala: „Máme nový byt, kompletně

118 Viz GORODINSKI, V[iktor] M[arkovič]: *Hudba duševní bídy*. Praha, Orbis 1952. Vedle uvedené knihy takový expertní odsudek jazzu obsahuje například příručka *Estrádní orchestr* Milana Bartoše a Karla Macourka, která vyšla právě v roce, kdy Ward přišel do Prahy: „I když jsme dnes již odstranili nejhorší výstřelky amerického jazzu z repertoáru tanečních orchestrů, úpadková podstata jazzové hudby zůstává a působí dále. Každý osvětový pracovník potvrdí, jakou brzdou je jazz pro hudební výchovu širokých mas, jak často jediné koncertní vystoupení hostujícího orchestru v menším městě může vážně ohrozit výsledek celoroční trpělivé kulturněvýchovné činnosti. A není také náhodou, že živly našemu lidovědemokratickému zřízení nepřátelské čerpají ‘posilu’ právě v jazzové hudbě.“ (BARTOŠ, Milan – MACOUREK, Karel: *Estrádní orchestr: Příručka pro vedoucí estrádních orchestrů a pěveckých souborů s instrumentálním doprovodem*. Praha, Orbis 1954, s. 57.)

119 Arnošt Schulz ve *Večerní Praze* o představení napsal: „Nebezpečí spočívá v tom, že stačí ubrat jen málo správného, přidat více vrískavé muziky a účel zmizí. Už proto, že návštěvníky pořadu velmi pravděpodobně nebudou pravidelní posluchači koncertů, ale že hlavička a reklama, které pásmo provázejí, sem nalákají mnohé odkojence špatného komerčního jazzu. A ti jsou schopni pásma zneužít.“ (SCHULZ, Arnošt: Proč takové rozpaky? In: *Večerní Praha* (24.5.1955), s. 3.)

120 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), depeše zahraniční služby č. 800 z velvyslanectví USA ve Vídni pro ministerstvo zahraničí ve Washingtonu, 17.1.1955.

121 *Tamtéž*, f. Record Group 59, General Records of the Department of State, Box 995, Loc 250/61/11/2, 263.1122 Ward, depeše zahraniční služby č. 602 z velvyslanectví USA ve Vídni pro ministerstvo zahraničí ve Washingtonu, 10.1.1956.

Rodina Wardových v ulicích Prahy, patrně před budovou ČTK, po tiskové konferenci 9. listopadu 1954 (foto Evžen Beran, ČTK)

s ústředním topením, horkou vodou, koupelnou atd. – nový nábytek, pračku, ledničku, nové rádio, vysavač, nové oblečení, zkrátka zase žijeme jako lidé. A peníze, za které jsme si pořídili tohle vše, jsme si vydělali prací, pro niž jsme studovali – to je na tom všem nejlepší.¹²²

Ačkoli Wardovi nepatřili k důležitým „kádřům“ Komunistické strany USA, jakožto američtí azylanti přesto disponovali určitými výhodami. Syn Larry například vzpomíná, že za uvedený byt ve Vršovicích rodina nemusela platit nájem, což pro ni znamenalo značnou úsporu. Měla přístup k západní měně, což jí umožňovalo od roku 1957 nakupovat zahraniční zboží v Tuzexu.¹²³ Jejich možnosti cestování do zahraničí byly zpočátku pravděpodobně omezené (do Československa se dostali bez platných amerických dokumentů, československé občanské průkazy získali

122 *Tamtéž.*

123 Záznam rozhovoru autora s Laurencem Wardem z 20. ledna 2014 (v osobním archivu autora).

v dubnu 1955), což se ale zlepšilo počátkem šedesátých let, kdy získali restrikcemi neomezené americké pasy.¹²⁴

Wardovi si nepochybně vážili jistot, které jim Praha nabízela (oproti Vídni, kde na tom finančně nebyli příliš dobře). Herbert v červnu 1955 získal angažmá v prestižním Symfonickém orchestru FOK (který tehdy vedl dirigent Václav Smetáček), kde nastoupil do sekce kontrabasů. Ačkoli někteří pamětníci měli tendenci zpochybňovat jeho kvality v oblasti vážné hudby,¹²⁵ působil zde až do svého odchodu z Československa v roce 1964. Je však pravděpodobné, že neprošel zcela běžným výběrovým řízením. V jeho osobním spisu z FOK najdeme poznámku: „Ve FOKu od 1. 6. 1955. Přidělen ministerstvem školství, odborem hudebním. Žádná přihláška.“¹²⁶ Dostupné dokumenty ukazují, že v orchestru měl plat srovnatelný s ostatními hráči dané třídy.¹²⁷

Zejména zpočátku dalo Wardovým určitou existenční jistotu hudebně-taneční pásmo *Opravdu blues*, do nějž je angažovali jeho autoři Lubomír Dorůžka, Josef Škvorecký a Ludvík Šváb. Komponovaný pořad, který měl premiéru ve Slovanském domě v Praze 18. května 1955, znázorňoval vývoj raného jazzu prostřednictvím mluveného výkladu a hudebních i tanečních čísel. Herbert zde byl zdůrazňovanou hlavní hvězdou (basa, zpěv, tuba), Jacqueline měla na starost choreografii čtyř tanečnicků z Národního divadla. Zřetelný sociálněkritický rozměr byl patrný v interpretaci jednotlivých etap vývoje jazzu (otrokářská minulost, zneužití autenticity žánru komercí, rasová segregace, nezaměstnanost), ale i v protiamerickém vyznění, zejména závěrečné části, která obsahovala například americkou odborářskou píseň „Banks of Marble“.¹²⁸ Tohoto vyznění si všiml i americký *chargé d'affaires* Albert W. Sherer, který o představení zaslal poměrně obsáhlý referát do Washingtonu. O písni „Went to Atlanta“ napsal: „Ward ji zpíval sám, ale místo původního textu zvolil parodii, v níž mluvil o své cestě z domova, na které byl pronásledován ‘tajnou službou’, jež mu otevírala poštu a špehovala jej, až nakonec našel azyl ve svobodné zemi. Publiku nebyl poskytnut překlad nebo výklad toho, o čem zpívá, neboť by shledalo

124 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), memorandum zvláštního pověřeného agenta v New Yorku pro ředitele FBI, 21.9.1961, s. 4. Ani v počátečním období nicméně Wardovi neměli potíže s cestováním do socialistických zemí, Herbert v létě 1957 také vystoupil na známém jazzovém festivalu v polských Sopotech (viz DRAPINSKI, Lech: Przed Festiwalem Jazzowym: Ambicje, szmira i... dolary. In: *Dziennik Bałtycki* (14.–15.7.1957), s. 5).

125 HAVLÍK, F.: *Můj život s klarinetem*, s. 207 (viz pozn. 6). Tuto informaci však v rozhovorech popřeli violoncellista Zdeněk Koníček (narozen 1918), Wardův spoluhráč v FOK, a klarinetista Pavel Smetáček (narozen 1940), syn dirigenta FOK Václava Smetáčka (viz záznamy rozhovorů autora se Zdeňkem Koníčkem ze 14. března 2014 a s Pavlem Smetáčkem z 24. února 2014, v osobním archivu autora).

126 *Archiv FOK*, Praha (dále jen AFOK), f. Personální spisy, Herbert Ward – personální spis.

127 *Archiv hlavního města Prahy* (dále jen AHMP), f. Odbor kultury Národního výboru hl. m. Prahy, k. 270, inv. č. 2766, Personální věci – Symfonický orchestr FOK 1952–1976, Stanovení platového průměru členům orchestru, 14.1.1957.

128 *Opravdu blues* (scénář Lubomír Dorůžka, Josef Škvorecký, Ludvík Šváb, režie Tadeáš Šeřínský), tištěný program představení (v osobním archivu trombonisty Františka Kunce).

Plakát k hudebnímu pásmu *Opravdu blues*, uvedenému poprvé v květnu 1955. Jméno spoluautora Josefa Škvoreckého bylo pravděpodobně dodatečně začerněno (foto archiv Popmusea, Praha)

příliš blízké paralely mezi Wardovou zkušeností a svou vlastní.¹²⁹ Jak v pozdějších vzpomínkách na *Opravdu blues* uvádějí jeho autoři, protiamerické vyznění i účast Wardových (coby politických azylantů) byly vítanou argumentační zbraní v administrativně-povolovacím procesu v době, která stále ještě nebyla jazzu nakloněna.¹³⁰ Pásmo bylo na svou dobu velmi úspěšné (mělo desítky představení v Praze i v regionech) a vysílalo se i v televizi,¹³¹ Wardovi z něj nicméně později odstoupili,

129 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), depeše zahraniční služby č. 456 z velvyslanectví USA v Praze pro ministerstvo zahraničí ve Washingtonu, 27.5.1955, s. 2. Na tuto událost si Josef Škvorecký vzpomněl v roce 2009, kdy napsal jí inspirovaný text pro píseň Emila Viklického „FBI Blues“, která zazněla ve filmu *Rytmus v patách* a kde ji zpívá filmový představitel Herberta Warda, resp. Roberta Bulwera (viz *Rytmus v patách: Hudba z filmu*, Česká televize 2009 (CD nosič)).

130 DORUŽKA, L.: *Panoráma paměti*, s. 302; ŠKVORECKÝ, J.: *Red Music*, s. 59.

131 Československá televize pásmo *Opravdu blues* vysílala 14. ledna 1956 v bloku večerních pořadů. Pořad byl vysílán přímým přenosem a dle sdělení Archivu ČT z něj pravděpodobně nebyl pořízen záznam (také nebyl nalezen). (Viz *Československý rozhlas a televize* (9.–15.1.1956), s. 9, televizní program na 14.1.1956.)

údajně kvůli finančním nárokům.¹³² Zbývá dodat, že datum premiéry *Opravdu blues* si na dlouho zapamatoval také Josef Škvorecký – necelých jedenáct hodin po ní Státní bezpečnost zatkla jeho přítelkyni Alexandru Kovářovou („Poulinku“) v rámci tažení proti údajné špionážní skupině v čele s francouzskou diplomatkou Yvonne Gossartovou (k předání kompromitující obálky údajně došlo právě na premiéře *Opravdu blues*).¹³³

V době práce na *Opravdu blues* došlo ještě k jedné události, o které Wardovi nemohli mít tušení: v květnu 1955 americký státní zástupce dopisem Federálnímu úřadu pro vyšetřování sdělil, že dosavadní důkazy o členství Wardových v komunistické straně a jejich účast na Světovém festivalu mládeže ve východním Berlíně nejsou dostatečné k trestnímu stíhání. Konkrétně připadalo v úvahu obvinění dle hlavy 18, paragrafu 1001, a hlavy 22, paragrafu 1203 Sbírký zákonů Spojených států amerických: v prvním případě jde o trestný čin nepravdivého tvrzení adresovaného federálním úřadům, v druhém o zpochybnění integrity a nezávislosti zaměstnance vládních úřadů.¹³⁴ Podrobnější výklad není poskytnut, nicméně z dalších dokumentů ve spise je patrné, že obojí mohlo souviset se členstvím Wardových v komunistické straně. Ti své členství v místopřísežném prohlášení na americké ambasádě ve Vídni popřeli, čímž mohli spáchat první ze zmíněných trestných činů. Herbert Ward kromě toho pracoval jako hudebník v Americké informační službě, což je vlastně vládní organizace – členství v komunistické straně tak mohlo zpochybnit jeho výše zmiňovanou integritu coby vládního zaměstnance. Na základě zamítnutí státního zástupce od této chvíle FBI vyšetřování na několik let pozastavil (ačkoli registroval příležitostné zprávy z pražské ambasády apod.) a pokračoval v něm až později, zejména v souvislosti s návratem Nicholase Abberlyho, respektive Wardových, do Spojených států.

Manželé Wardovi nicméně měli alespoň kusé zprávy o výsleších jejich přibuzných a přátel, k nimž docházelo do té doby. V již citovaném dopisu Jacqueline píše o problémech, s nimiž se potýkala Herbertova sestra Desmonde: „Poté co nás noviny označily za nebezpečné špiony, začala mít taky potíže. Agenti FBI navštívili její tchýni, tato dobrá dáma dostala hysterický záchvat a zoufale povolala svého syna zpět do své mateřské náruče. Takže Desy je nyní bez manžela. Říká, že ji také opustila většina přátel a má to teď těžké. Herbův nevlastní otec byl propuštěn

132 DORUŽKA, L.: *Panoráma paměti*, s. 302; ŠKVORECKÝ, J.: *Red Music*, s. 59; srv. též ŠKVORECKÝ, Josef: *Psaní, jazz a bláto v pásech: Dopisy Josefa Škvoreckého a Lubomíra Doružky z doby kultů (1950–1960)*. Praha, Literární akademie Josefa Škvoreckého 2007, s. 235–243.

133 Viz KOURA, Petr: „Škvorecký se nikdy nepřátelsky k lidově demokratickému zřízení neprojevil!“ Dramatické zákulisí vzniku jedné povídky z roku 1955. In: ČECHUROVÁ, Jana – ANDRŠ, Pavel – VELEK, Luboš (ed.): *Posláním historik: Pocta prof. Robertu Kvačkovi k 80. narozeninám*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2012, s. 537–559, zde s. 540.

134 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), úřední memorandum Williama F. Tompkinse, asistenta generálního prokurátora oddělení vnitřní bezpečnosti (*Assistant Attorney General, Internal Security Division*), pro ředitele FBI, 9.5.1955.

Děkovačka po premiéře Opravdu blues ve Slovanském domě v Praze 18. května 1955. Herbert Ward uprostřed s basou, zcela vlevo Josef Škvorecký (foto soukromý archiv Františka Kunce)

z armádní pošty po patnácti letech oddané služby jako bezpečnostní riziko. Takže řada dalších toho má dost. Kdy to všechno skončí?¹³⁵

Jakmile Herbert ukončil své angažmá v *Opravdu blues* (kde hrál v kapele Pražský dixieland), založil si s pomocí Miloslava Klofandy vlastní soubor Dixieland Herberta Warda, jímž si prošly později známé osobnosti českého jazzu a popu (například Pavel Chouň, Karel Růžička, Václav Fiala, František Ringo Čech, Štěpán Jaroschy, Ivan Mládek, Ferdinand Havlík). Skupina účinkovala na přelomu padesátých a šedesátých let jak k poslechu, tak zejména k tanci na nejrůznějších estrádách a plesech v Praze (Luxor, Mánes, Reduta) i na četných zájezdech do regionů. Jeho spoluhráči dnes vzpomínají, že účinkování s Wardem pro ně mělo jistý iniciační význam – jakkoli je bral jako rovnocenné partnery, byl pro mnohé z nich učitelem a vzorem. Jestliže se řadu let pohyboval na newyorské jazzové scéně, své zkušenosti

¹³⁵ *Tamtéž*, f. Record Group 59, General Records of the Department of State, Box 995, Loc 250/61/11/2, 263.1122 Ward, depeše zahraniční služby č. 602 z velvyslanectví USA ve Vídni pro ministerstvo zahraničí ve Washingtonu, 10.1.1956.

zde za pochodu zprostředkovával českým hráčům, kteří v té době byli přece jen v relativní izolaci (nedostupnost nahrávek, učebních materiálů apod.).¹³⁶

Kromě této hráčské školy však měl pro své spoluhráče ještě jinou výhodu: kredit. Amerických hudebníků k nám tehdy mnoho nejezdilo, proto jeho jméno v programu snadněji přitahovalo pozornost, zejména mladšího publika. Toho údajně uměl Ward dovedně využívat při jednání s pořadateli (například s Pražským kulturním střediskem nebo Pragokonzertem) a získávání angažmá (například zhruba ročního angažmá v kavárně Luxor, kde hrál třikrát týdně). Herbert měl z těchto vystoupení více než jeho spoluhráči (podle Františka Ringo Čecha dvojnásobek honoráře běžných členů, tj. kapelnický příplatek), nicméně ti zjevně věděli, že v něm mají kapitál, jímž ostatní kapely nedisponovaly. To bylo občas zdrojem závidy ze strany jiných obdobných uskupení.¹³⁷

Wardova kapela účinkovala v tehdy oblíbeném formátu hudebních pásem, která nejrůznějším způsobem interpretovala historii jazzového žánru (například pořady *Můj chléb byl plný blues*, *Hudba New Orleansu*, *Přejdi řeku*, *Džezové obrázky*). V tanečních číslech se v nich angažovala i Jacqueline Wardová či známý stepař Frank Townen.¹³⁸ Ze známějších osobností, které v těchto pořadech účinkovaly, je možné zmínit Karla Krautgartnera nebo mladou Hanu Hegerovou,¹³⁹ s Wardem si občas ve skupině Dixie 24 zahrál také básník Václav Hrabě.¹⁴⁰ Ne všichni byli patrně z Wardových nároků nadšeni. Například známý jazzový kritik Emanuel Uggé svého přítele a hudebního nadšence Ladislava Pospíšila v dopise odrazoval od toho, aby přizval Herberta do Olomouce: „Odbývá pořady velmi flinkovsky. Je nadutý jak maharadža z Bornea. (...) Ward se nyní jasně projevil jako veliká vyžírka a malý talent, či ještě lépe jako umělec málo seriózní. Bude-li Ward za nynějších okolností vůbec ‘k mání’, řekne si minimálně 400 Kčs za 5 zpívaných blues. To je velmi drahé.“¹⁴¹

136 Viz záznamy rozhovorů autora s trombonistou Františkem Kuncem (narozen 1935) z 28. dubna 2014, s trumpetistou Josefem Krajníkem (narozen 1939) z 10. října 2014, s bubínkem a zpěvákem Františkem Ringo Čechem (narozen 1943) z 5. února 2014 a s trombonistou Václavem Fialou (narozen 1930) z 27. ledna 2014 (v osobním archivu autora).

137 Záznam rozhovorů autora s Františkem Ringo Čechem a s Václavem Fialou z 10. října 2014 a 27. ledna 2014 (v osobním archivu autora).

138 Frank Townen (1912–1991), vlastním jménem František Novotný, byl tanečník, choreograf, pedagog, český průkopník společenského a jazzového tance. V 50. letech jej postihl dvouletý zákaz činnosti, poté vystupoval s různými tanečními orchestry. Zásadní je jeho činnost pedagogická a trenérská, zejména práce pro Hudební a artistickou ústřednu a provozování veřejných tanečních kurzů. Soukromé lekce u něj později brala řada osobností československé pop music.

139 *Můj chléb byl plný blues* (scénář a režie Vladimír Machura), tištěný program představení (1959), v osobním archivu Jiřího Gaislera (1934–2014), zoologa a někdejšího člena Jazz klubu Brno.

140 Viz KALOUS, Jiří: *Hraběcí roky*. Praha, Torst 2015, s. 217–220.

141 Dopis Emanuela Uggé (Praha) Ladislavu Pospíšilovi (Olomouc) z 22.9.1955, s. 1 (v osobním archivu Ladislava Pospíšila). Za upozornění na tento pramen děkuji muzikologovi Janu Blümlovi.

Zájezd s programem Opravdu blues, asi v roce 1955. Jacqueline je pátá a Herbert šestý zleva (foto soukromý archiv Františka Kunce)

Kromě koncertní praxe se Herbert věnoval příležitostnému skládání populárních písní pro jiné ansámby (skladby jako „Dvě sombrero“, „Říkají, co prý s tou mládeží“, „Možná“) či pro film (drama *Roztržka*). Podle jednoho z dopisů Jacqueline se této práci věnoval v době, kdy orchestr FOK, v němž byl zaměstnán, vyjížděl na zahraniční cesty a on – pravděpodobně kvůli pasovým problémům – musel zůstat v Praze. Šlo o vítaný přivýdělek do rodinného rozpočtu.¹⁴² Pouze příležitostně se Ward věnoval publicistické činnosti.¹⁴³

Také Jacqueline se pokoušela uplatnit v kulturní oblasti. V letech 1955 až 1960 to bylo hlavně na externí bázi u nejrůznějších pořadatelů (Hudební a artistické ústředny, Pražské estrády, Osvětové besedy atd.) coby tanečnice a choreografka. Zajímavostí je také její angažmá v Uměleckém souboru ministerstva vnitra.¹⁴⁴ Zde nevystupovala veřejně na pódiu, ale vedla tréninky moderního jazzového tance (doplňovala tak například Franka Townena). V tomto oboru byla podle její tehdejší kolegyně Jany Hoškové velmi všestranná, ovládala vícero moderních tanečních

142 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), Department of State: Office of Security, zpráva zvláštního agenta FBI Franka G. Terryho, Dallas, 14.10.1960, s. 6 (jde o kopii dopisu Jacqueline adresovaného otci z 3.10.1960).

143 Viz např. WARD, Herbert: Vznik a vývoj džezu. In: *Lidová tvořivost*, roč. 11, č. 4 (1960), s. 83 n.

144 K tomuto souboru viz ŠMIDRKAL, Václav: „Fízrevue“: Jak hrál, tančil a zpíval Umělecký soubor ministerstva vnitra. In: *Paměť a dějiny*, roč. 4, č. 2 (2010), s. 44–58.

technik (Matta Matoxe, Marty Grahamové, Josého Limóna), které znala z New Yorku, ale u nás se prosadily až mnohem později. V leccem tedy předběhla zdejší moderní taneční praxi a v některých ohledech zde její talent nebyl využit (například nebyla přijata do pedagogického sboru Taneční konzervatoře hlavního města Prahy). Hošková vzpomíná, že její angažmá v Uměleckém souboru ministerstva vnitra muselo být před úřady zdůvodněno tezí, že jazz (tedy i *jazz dance*) je výrazem odporu utlačovaných amerických černochů (tedy velice podobně jako v případě Herbertových koncertních vystoupení).¹⁴⁵

Jacqueline také krátkodobě vedla pantomimická představení v Divadle Máj (inscenace *Fanfáry ticha* v květnu 1959), v nichž v době svých studií účinkoval například později známý výtvarník Jaroslav Šerých.¹⁴⁶ V roce 1960 však již byla pantomimická skupina rozpuštěna. Podle dopisu jejímu otci na tom v té době manželé Wardovi nebyli finančně moc dobře a Jacqueline se pokoušela najít nové uplatnění (například zkoušela napsat ilustrovanou knihu pro děti).¹⁴⁷ Stálejší zaměstnání získala v prosinci 1961 v anglickojazyčné sekci Československého rozhlasu (vysílání do zahraničí, tj. Rádio Praha), což bylo časté útočiště více anglicky hovořících azylantů v Praze. Podle jejího syna Larryho natáčela reportáže o nejrůznějších oblastech života a kultury v Československu a propagovala socialistické zřízení v zahraničí (zde údajně ve vysílání do zemí východní Afriky). Stejně jako jiní zaměstnanci v médiích se potýkala s cenzurními omezeními. V rozhlase Jacqueline pracovala až do svého odchodu ze země v červenci 1964.¹⁴⁸

Pozoruhodný kontrast do příběhu manželů Wardových vnáší osud již zmiňovaného Nicholase Rippena Abberlyho, otce Jacqueline, který v Praze získal azyl rovněž, byť sem dorazil o pár dní později. Šlo o svéráznou postavu přesvědčeného komunisty (na rozdíl od Wardových FBI otevřeně řekl, že členem Komunistické strany USA byl v letech 1937–1948), který se svými názory narážel na nepochopení jak u FBI, tak u československých funkcionářů a úředníků ministerstva vnitra.

Ve fondech Archivu bezpečnostních složek se dochoval spis obsahující několik Abberlyho dopisů a stížností. Podle zmínek nebo odkazů je patrné, že je psal v letech 1955 až 1958 na všechny strany: ministrům vnitra a zahraničních věcí,

145 Záznam rozhovoru autora s tanečnicí a publicistkou Janou Hoškovou (narozena 1929) z 10. března 2014 (v osobním archivu autora); HOŠKOVÁ, Jana: Průkopníci jazzového tance. In: HOŠKOVÁ, Jana – SKÁLA, Gustav – GENZEROVÁ, Gabriela – SLAVICKÝ, Jaroslav (ed.): *Cesty k tanečnímu a baletnímu mistrovství: Taneční konzervatoř hlavního města Prahy, 1945–2005*. Liberec, Knihy 555, 2005, s. 24 n.

146 Viz PROCHÁZKOVÁ, Květa: Jaroslav Šerých: Co nemá řemeslný základ, neobstojí. In: *Týdeník Rozhlas*, roč. 19, č. 6 (2009), s. 12.

147 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), Department of State: Office of Security, zpráva zvláštního agenta FBI Franka G. Terryho, Dallas, 14.10.1960, s. 6 (kopie dopisu Jacqueline adresovaného otci z 3.10.1960).

148 APF ČRO, f. Osobní spisy zaměstnanců, k. 455, Jacqueline Wardová – osobní spis; záznam rozhovoru autora s Laurencem Wardem z 20. ledna 2014 (v osobním archivu autora).

Kanceláři prezidenta republiky i velvyslanectvím jiných zemí (například Mongolska nebo Korejské lidovědemokratické republiky).¹⁴⁹

Abberly v Praze pracoval v národním podniku Navika (projektční loďařská kancelář), Výzkumném ústavu ochrany materiálů a Výzkumném ústavu naftových motorů. V dopisech úřadům neustále kritizoval nedostatky socialistického hospodářství, které chtěl v dobré víře budovat, stejně jako korupci a přezíravost podnikových a jiných funkcionářů, které označoval za špatné komunisty. Ukázalo se, že ministerstvo nemá na Abberlym zájem ze státněbezpečnostního hlediska, a jeho stížnostmi se dále zabývala II. správa ministerstva vnitra. Její pracovníci ho asi dvakrát pozvali na schůzku do budovy ministerstva. Po první z nich referovali, že vyšší funkcionáře KSC označuje za antikomunisty a kosmopolity a své nadřízené obviňuje ze sabotáže. „Jeho rozhovor byl zmatený a nesouvislý. Dle předběžného vyjádření dr. Dufka jde o člověka skutečně duševně nemocného,“ informovali 23. května 1956 o schůzce, jíž byl přítomen i uvedený psychiatr.¹⁵⁰

Pracovníci II. správy zamýšleli podrobit Abberlyho podrobnějšímu lékařskému vyšetření, které však odmítl. S ohledem na předběžnou diagnózu a opakující se charakter dalších dopisů byl případ v lednu 1957 ukončen.

Abberly své označení za psychicky nemocného člověka těžce nesl a prostřednictvím dopisů adresovaných ambasadám dalších socialistických států se pokoušel získat azyl jinde. „Nyní se pokouším, abych dostal opravdový azyl mimo ČSR, neboť zde se mi nedostává spolupráce v mé bolševické činnosti, ale dostávám rány, a to od vysoce postavených soudruhů ve straně,“ napsal v jednom dopise československému

Jacqueline Wardová v pantomimickém představení, pravděpodobně Fanfáry ticha, květen 1959 (foto soukromý archiv Anny Šerých)

149 ABS, f. 319 (Vyříděné spisy sekretariátu ministra vnitra), inv. č. 39, k. 29.

150 *Tamtéž*, Informace pro soudruha ministra vnitra, 23.5.1956, s. 1.

ministru vnitra.¹⁵¹ Pracovníkům amerického ministerstva zahraničí později řekl, že v roce 1957 byl zhruba na týdenní návštěvě Moskvy, kde rovněž požádal o azyl, ale byl mu zamítnut. Československo konečně opustil v květnu 1959, kdy se vrátil do Spojených států.¹⁵²

Narůstající deziluze

Podle dokumentů uložených ve spisu FBI nespokojenost Wardových, zejména však Jacqueline, časem narůstala. Koncem roku 1959 zavolala na americkou ambasádu v Praze, kde oznámila svůj úmysl rozvést se s manželem a odjet do Spojených států, konkrétně k Herbertově sestře do Nového Mexika. Není zřejmé, jaké spory spolu manželé tehdy měli, autor depeše nicméně shrnuje, že hlavním motivem pro návrat je u Jacqueline stesk po domově a nespokojenost s životem v Československu. Herbert se však vrátit nechce – jednak kvůli obavám z možného postihu v USA, jednak kvůli očekávané pracovní nejistotě.¹⁵³ Na základě této žádosti Wardová dostala časově krátce platný pas, určený ovšem pouze k návratu do vlasti.

K rozvodu nakonec nedošlo, nicméně úvahy o návratu Jacqueline neopustily. V již citovaném dopisu otci z října 1960 se zmiňuje o potížích se získáním (regionálně neomezeného) pasu, ale také se svěřuje se smíšenými pocity při pomýšlení na návrat do Spojených států. Obává se hlavně pracovní nejistoty a nevhodného prostředí pro výchovu svých dětí: „Tolik jsme toho slyšeli o špatné morálce a zločinnosti na školách, pouličních partách – pokleslých televizních programech, pornofilmch, časopisech atd. Tohle nás děsí. Ale děti od toho odstrihnout nelze. Musí držet krok s partou a morálka party je pokleslá. (...) Mohli bychom tu vydržet o trochu déle, aby děti měly čas si vytvořit ochranu proti věcem, jimž budou čelit po našem návratu.“¹⁵⁴

Zdá se, že Jacqueline po návratu toužila o poznání více než její manžel, a také s americkou ambasádou v Praze komunikovala častěji. Ve spise se tak zachovala zpráva o pohovoru s Wardovou v souvislosti s její žádostí o prodloužení platnosti pasu v lednu 1963. V průběhu hovoru Jacqueline vyjadřovala značné zklamání z pobytu v Československu, a zvláště z jejich postavení. Trápilo ji, že se zde výrazněji neuplatnila ve svém tanečním oboru a dostává pouze příležitostná angažmá v malých klubech „mezi číslem s cvičenými psy a výstupem žongléra“. Domnívala

151 *Tamtéž*, dopis Nicholase Abberlyho ministru vnitra z 18.4.1956.

152 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), Department of State: Office of Security, zpráva zvláštního agenta FBI Franka G. Terryho, Dallas, 14.10.1960.

153 *Tamtéž*, operační memorandum (*Operations Memorandum*) velvyslanectví USA v Praze pro ministerstvo zahraničí ve Washingtonu, 20.11.1959.

154 *Tamtéž*, Department of State: Office of Security, zpráva zvláštního agenta FBI Franka G. Terryho, Dallas, 14.10.1960, s. 6 n. (kopie dopisu Jacqueline adresovaného otci z 3.10.1960).

Dixieland Herberta Warda na koncertě v Praze v šedesátých letech. Zleva Eda Fiala, František Ringo Čech, Herbert Ward, Pavel Chouň, Miloslav Klofanda, Václav Fiala (foto soukromý archiv Františka Ringo Čecha)

se, že její pokusy o založení vlastní taneční skupiny selhaly proto, že jejich politické poselství bylo příliš slabé, aby uspokojilo místní funkcionáře.¹⁵⁵

Vyjádření Herberta nemáme, nicméně o něm Jacqueline řekla, že je sice zaměstnán v Symfonickém orchestru FOK, nedaří se mu však více realizovat v jazzu, což je oblast, která ho zajímá obzvlášť. Podle úředníka z ambasády „prohlásila, že ona i její manžel ztratili respekt k ČSSR, protože dobří hudebníci míní, že jejich pobyt zde je výsledkem neúspěchu v jejich vlastní zemi, zatímco méně dobří hudebníci jim nedůvěřují a obávají se konkurence“.¹⁵⁶

V zápise o tomto rozhovoru úředník dále poznamenal, že s Wardovými se zachází podobně jako s jinými přeběhlíky do Sovětského svazu nebo jiných zemí východního bloku: „Přijeli jako cenění hosté, dostali šanci pracovat ve svých oborech, byli využiti k propagandistickým účelům, a jakmile se zabydleli a snažili se žít normálním životem, pozbyli pro české funkcionáře na užitku či významu. Přesně

¹⁵⁵ *Tamtéž*, memorandum zvláštního pověřeného agenta z oblastní kanceláře FBI ve Washingtonu řediteli FBI, 29.12.1965, s. 4 (výňatek z memoranda americké ambasády v Praze z 1.2.1963).

¹⁵⁶ *Tamtéž*.

toto uvedla paní Wardová v našem rozhovoru, což jasně prokazuje její zklamání z života v ČSSR.¹⁵⁷

Z dostupných materiálů a rozhovorů se zdá, že Wardovi vnímali rozpor mezi oficiální propagandou a stereotypy v každodenním životě či reálnými možnostmi uplatnění. Podle staršího syna Larryho nicméně výrazným motivem k odchodu ze země byla i snaha poskytnout dětem širší možnosti vzdělání a uplatnění, což získalo na naléhavosti právě kolem roku 1964, kdy Larry v Praze končil devátou třídu základní školy. Svou roli hrálo také vnímané uvolnění politické atmosféry v USA a zisk neomezených amerických pasů (které Wardovi přibližně do roku 1961 neměli).¹⁵⁸

Ze spisu FBI vyplývá, že rodina se nehodlala a nemohla vrátit do Spojených států přímo, neboť zde neměla pracovní zázemí a také nedisponovala dostatkem západní měny. Peníze si hodlali vydělat nejprve v západní Evropě. K rozhodnutí přesídlit právě do Mnichova přispěly kontakty, které Herbert navázal s německými hudebníky hostujícími příležitostně v Praze.

Se svým zaměstnavatelem (FOK) se tedy Herbert nejprve dohodl na dvouměsíčním neplaceném volnu (od 19. března 1964), přičemž v žádosti uvedl, že ve Spolkové republice si chce vydělat prostředky k návratu do vlasti (zpět do orchestru FOK už se nevrátil).¹⁵⁹ Jeho příchodu do Mnichova si všimla agentura Associated Press, která konstatovala, že Ward přijel začátkem dubna 1964, má již běžný americký pas a hledá hudební uplatnění.¹⁶⁰ Zdá se, že zbytek rodiny přesídlil do Mnichova až o pár měsíců později, neboť Jacqueline svůj pracovní poměr v Československém rozhlasu ukončila až koncem července 1964.¹⁶¹

Návrat do Spojených států

V Mnichově rodina Wardových pobývala následujícího půl roku (nejpozději od července 1964), během něž oba synové chodili do školy (a zápasili s němčinou, ale paradoxně i s psanou podobou angličtiny, kterou se předtím v Praze neučili) a Herbert se svým nově sestaveným triem poměrně extenzivně cestoval po celém západním Německu. Právě toto odloučení a neznalost prostředí nakonec přiměly Jacqueline k tomu, že ze Spolkové republiky s dětmi odcestovala dřív než Herbert a po dohodě se v lednu nebo únoru 1965 usídlila u Herbertovy sestry Desmonde ve městě North Windham (stát Connecticut).¹⁶² Herbert byl v Německu vázán zbyvajícím měsíčním kontraktem, a proto do Spojených států přiletěl později (konkrétně

157 *Tamtéž*, s. 5.

158 Záznam rozhovoru autora s Laurencem Wardem z 20. ledna 2014 (v osobním archivu autora).

159 AFOK, f. Personální spisy, Herbert Ward – personální spis.

160 AP: U.S. Violinist Back in West; Defected to Prague in 1954. In: *New York Times* (1.5.1964), s. 5.

161 APF ČRO, f. Osobní spisy zaměstnanců, k. 455, Jacqueline Wardová – osobní spis.

162 Záznam rozhovoru autora s Laurencem Wardem z 20. ledna 2014 (v osobním archivu autora).

do New Yorku 6. března 1965).¹⁶³ Poměrně krátce po Herbertově příjezdu se nově shledaná rodina od Desmonde přestěhovala do blízké obce Willimantic.

Federální úřad pro vyšetřování se o rodinu Wardových znovu zajímal prakticky od jejich příjezdu do Spojených států – pobyt v Československu a domnělé členství v komunistických organizacích byly pro agenturu dostatečným důvodem, proč se jejich aktivitami dále zabývat. Jelikož se v letech 1965–1966 relativně často stěhovali (North Windham, Willimantic, Hartford ve státě Connecticut, od září 1966 Honolulu na Havajských ostrovech), zabrala FBI relativně dost času jejich přesná lokalizace a předběžné zjišťování informací u jejich známých, sousedů či spolupracovníků. Lokální kanceláře FBI se tak dotazovaly například pracovníků školy, kde byla zaměstnaná Herbertova sestra Desmonde (v North Windhamu), funkcionáře Americké federace hudebníků, kde se Herbert nově registroval, bezprostředních sousedů i pracovníků pošty (ohledně zásilek zasílaných Wardovým).

Federální úřad pro vyšetřování v té době nezískal mnoho nových informací: dle různých výpovědí žili Wardovi spíše v ústraní, nebavili se o politice ani mnoho o svém pobytu v Evropě. Jacqueline byla v domácnosti, i když příležitostně přispívala do novin a věnovala se opět choreografii. Herbert přijal menší úvazek v Hartfordském symfonickém orchestru a přivydělával si jako pojišťovací agent ve společnosti Aetna Life Insurance. Patrně na tom po návratu nebyli finančně nejlépe (podle souseda měli deset let staré auto), nicméně s novým domovem byli spokojeni. Dle jedné výpovědi chyběla Jacqueline v USA pouze vysoká úroveň evropské kultury.¹⁶⁴

Veškerá tato příprava směřovala k prvnímu výsledku Wardových po návratu, ke kterému došlo relativně pozdě, 23. června 1966 v Hartfordu. Už v podkladech pro toto interview se nicméně píše, že je nepravděpodobné, že by manželé byli informátory východních zpravodajských služeb, a že od svého návratu se zřejmě neúčastní žádných komunistických aktivit.¹⁶⁵ Při výsledku měl být zjištěn současný postoj Wardových ke Spojeným státům a na jeho základě mělo být rozhodnuto o jejich případném zápisu na Bezpečnostní index (*Security Index*), tedy seznam osob považovaných za nebezpečné pro americké národní zájmy.

Při pohovoru Herbert uvedl, že s odstupem času svého rozhodnutí požádat o azyl v Československu lituje, nicméně tento krok vysvětlil okolnostmi: dezinformacemi, které o nich ve Vídni šířil údajný agent CIA. V jejich důsledku přišel o práci, pas, odvraceli se od něj přátelé – v této situaci viděl emigraci jako nevyhnutelné východisko. Podle svých slov si brzy po příchodu do Prahy uvědomil, že jsou využíváni v protiamerické propagandě, a také uznal, že svými vyjádřeními k ní jistým dílem přispěli, neboť se stále cítili dotčeni událostmi ve Vídni. Zpočátku si v Praze žili dobře, ale jakmile byli propagandisticky využiti, bylo pro ně obtížné nalézt

163 NARA, f. Record Group 65, General Records of the Federal Bureau of Investigation, FBI Headquarters Case Files, File 100-HQ-370406 (Herbert Field Ward), memorandum zvláštního pověřeného agenta FBI v New Yorku pro ředitele FBI, 11.3.1965, s. 3.

164 *Tamtéž*, memorandum zvláštního agenta FBI v New Havenu pro ředitele FBI, 13.4.1966, s. 1–10.

165 *Tamtéž*, s. 10.

odpovídající uplatnění v oboru. O politiku se prý nezajímali. Jacqueline dodala, že s odjezdem z Prahy neměli žádné potíže, nicméně jej odkládali, protože v USA je nečekala žádná existenční perspektiva.¹⁶⁶ Na základě tohoto pohovoru vyšetřovatel John E. Kelly konstatoval, že není nutné Wardovy zařazovat na Bezpečnostní index, neboť při výslechu spolupracovali a nezdá se, že by byli po návratu účastní jakýchkoli podvatných aktivit. Dodal, že nejsou ani dále zpravodajsky využitelní.¹⁶⁷

S tímto závěrem ústředí FBI ve Washingtonu nebylo příliš spokojeno a pobožce v New Havenu uložilo pořídít doplňující výslech, který by se hlouběji zaměřil na politické aktivity Wardových v minulosti. V mezičase mělo být také u CIA ověřeno tvrzení Herberta o záměrně šířených dezinformacích (výsledek však ve zveřejněném spise není nebo je začerněn).¹⁶⁸ Vzhledem k okolnostem (Wardovi se v září 1966 přestěhovali na Havaj kvůli Herbertově novém angažmá v místním symfonickém orchestru) bylo však dalším šetřením pověřeno oddělení FBI v Honolulu.

Při následném pohovoru (26. ledna 1967) Herbert popřel, že by byl kdy členem Komunistické strany USA nebo jiné strany, pouze přiznal, že kdysi podepsal petici na podporu Americké strany práce v New Yorku. Asi tři měsíce také dostával do schránky komunistický list *Daily Worker*, nicméně prý si jej sám nepředplatil. Uvedl, že proti kapitalistickému systému nikdy otevřeně nevystupoval, i když v New Yorku kritizoval diskriminaci černošských hudebníků. Dodal, že se domnívá, že za část problémů s FBI je zodpovědný jejich příbuzný Albert Rippenbein (strýc Jacqueline), který je údajně udal jako komunisty kvůli rodinným neshodám.¹⁶⁹

Celý sedmnáct let trvající případ rodiny Wardových skončil o čtvrt roku později. Havajská kancelář FBI ve spise konstatovala, že o Wardových nemá další informace bezpečnostního charakteru a že patrně nejsou dále politicky aktivní. Z tohoto důvodu vyšetřovatel John E. Kelly navrhl případ uzavřít, s tím že Wardovi dle něj nesplňují kritéria k zařazení na Bezpečnostní index; nicméně s ohledem na jejich kontakty v minulosti a dlouhodobý pobyt v Československu byli zapsáni na takzvaný Rezervní seznam B (*Reserve Index B*), tedy seznam levicově smýšlejících, byť méně nebezpečných osob.¹⁷⁰

166 *Tamtéž*, zpráva zvláštních agentů FBI Johna E. Kellyho a Jacka U. Richardsona, Hartford, Connecticut, 23.6.1966, s. 2–5.

167 *Tamtéž*, zpráva zvláštního agenta FBI Johna E. Kellyho, New Haven, 6.7.1966, s. 2.

168 *Tamtéž*, dopis ředitele FBI zvláštnímu pověřenému agentovi FBI v New Havenu, 3.8.1966, s. 1.

169 *Tamtéž*, zpráva zvláštního agenta FBI G. Stuarda Thatforda, Honolulu, 26.1.1967, s. 2 n. Alberta Rippenbeina skutečně FBI oslovila v roce 1953, dle spisu se však zdá, že jí poskytl pouze informace o pobytu Wardových v Dánsku a o jejich záměru cestovat dále do východní Evropy. Podstatnější informace ohledně členství Wardových v komunistických organizacích sdělili FBI jiní informátoři.

170 *Tamtéž*, zpráva zvláštního agenta FBI Johna E. Kellyho, New Haven, 22.3.1967, s. 1.

Závěrem

Byli tedy manželé Wardovi komunisté? Do jaké míry byli politicky aktivní? Při hledání odpovědi na tuto otázku je dobré si uvědomit, že Federální úřad pro vyšetřování a další americké instituce definovaly „komunistické nebezpečí“ poměrně široce: na škále od regulérního členství v Komunistické straně USA přes aktivity v takzvaných paralelních organizacích až po antisystémové projevy či kritiku kapitalismu. Ačkoli přímý důkaz (například dle seznamu členů) FBI chyběl, měl nepřímé zprávy od několika informátorů, že Wardovi se hlavně po válce mezi přáteli profilovali jako levicoví a některým z nich přímo přiznali nebo budili dojem, že jsou členy Komunistické strany USA nebo Ligy mladých komunistů. Z přímějších indicií je možno zmínit výše uvedený materiál ministerstva vnitra o vyjednávání podmínek azylu, kde je zmíněno, že Jacqueline chtěla na tiskové konferenci vystupovat otevřeně jako komunistka, nebo dotazník, který vyplnila při nástupu do Československého rozhlasu (1961), kde zmínila, že byla členkou Ligy mladých komunistů od roku 1934 a Komunistické strany USA od roku 1938. Vlastní vyjádření manželů Wardových pro FBI či americké ambasády, v nichž popírali své komunistické aktivity, je přitom třeba brát s rezervou, neboť by jim tou dobou ve Spojených státech takové přiznání přineslo značné obtíže.

V mnohem pozdějších rozhovorech Jacqueline vzpomíná na mládí v New Yorku, kde „každý stávkoval pro cokoliv“.¹⁷¹ Také mládí Wardovi po válce podepisovali mírové petice či chodili do průvodů na Svátek práce. „Šli po nás. Jako mnoho Američanů jsme ale byli velmi naivní a neměli potuchy o realitě socialismu a komunismu,“ dodala po dlouhých letech Jacqueline.¹⁷² O politickém idealismu či naivitě v souvislosti s Wardovými vypovídali i někteří informátoři FBI (mnohdy jejich přátelé či kolegové).

Případ manželů Wardových je v základních obrysech srovnatelný s osudy řady dalších anglicky mluvících žadatelů o azyl v Československu v padesátých letech. Jejich výrazné propagandistické využití komunistickými úřady a prvotní uspokojení z nově nalezeného domova časem vystřídalo rozčarování z všednodenních starostí života v socialismu – všudypřítomná a mnohdy obtížně srozumitelná byrokracie, nedůvěřivost a stereotypy ze strany českého obyvatelstva, cenzura a obtíže při hledání adekvátního pracovního uplatnění.

Dle českých pramenů se zdá, že manželé Wardovi v Praze nebyli nijak politicky aktivní a poměrně překvapivě o ně Státní bezpečnost neměla větší zájem (z doby po jejich příchodu do Prahy v roce 1954 nebyly ve svazcích StB nalezeny téměř žádné zmínky). Ačkoli byli nepochybně výrazně levicově orientovaní (Jacqueline patrně aktivněji než Herbert), do Československa nešli primárně budovat socialismus, ale proto, že se cítili pronásledováni (jako řada podobně smýšlejících osob za McCarthyho éry) a v dané situaci hledali klidnější prostředí pro výchovu svých dětí i lepší možnosti vlastního uplatnění.

171 LEGER, S.: Interview with Jacqueline Ward, 18.5.2010, Hawaii (viz pozn. 51).

172 KANAI, Maria: Glimpse into the life's work of a 92-year-old vagabond (viz pozn. 38).

Jejich rozhodování je třeba vnímat v patřičném kontextu. Wardovi byli součástí generace, jež měla válku v čerstvé paměti (Herbert byl dokonce zraněn), v New Yorku koncem čtyřicátých let viděli výrazné sociální rozdíly, nezaměstnanost i rasovou diskriminaci. Jejich příklon k levici nebyl nikterak ojedinělý, a to ani při srovnání se situací v Evropě. Když se pak po dvou letech života ve Vídni ocitli bez pasů a bez práce, jevila se z jejich pohledu emigrace do Československa jako racionální volba, neboť ve Spojených státech by jim velmi pravděpodobně hrozila politická perzekuce. Nic na tom nemění ani to, že z politického idealismu svého mládí za železnou oponou poměrně brzy vystřízlivěli.

Život v Československu byl pro Wardovy velkou životní lekcí. Byť po návratu do Spojených států kritizovali cenzuru a nesvobodu za železnou oponou, na základě srovnání si uvědomovali také nedostatky amerického sociálního systému a až do pozdního věku vyzdvihovali nejen vysoký standard „evropské“ kultury, ale i sociální zabezpečení a pracovní jistotu v někdejší Československu.¹⁷³

Herbert Ward zemřel na Havaji v roce 1994, jeho žena Jacqueline o dvacet let později tamtéž.

Improvizovaný klub, který koncem života vybudovali ve svém domě, dodnes nese jejich jméno a láká řadu jazzových posluchačů.

173 WARD, Jacqueline: Private support helps arts thrive in Hawaii. In: *Honolulu Star-Bulletin* [online], 7.4.2000 [cit. 2016-10-07]. Dostupné z: <http://archives.starbulletin.com/2000/04/07/editorial/viewpoint.html>.

Recenze

Československý Leviatan

Karol Szymański

ROUBAL, Petr: *Československé spartakiády*. (Šťastné zítřky, sv. 22.) Praha, Academia 2016, 405 stran, ISBN 978-80-200-2537-1.

Jak nákladné byly v letech 1955 až 1985 pravidelně pořádané československé spartakiády? Kolik diváků a účinkujících se jich účastnilo, co jedli, pili, kde spali? Byly demografické cykly nějakým způsobem ovlivněny spartakiádními pětiletkami a existoval skutečně „spartakiádní vrah“? Či obecněji: jakým způsobem se komunistické moci podařilo vytvořit ze spartakiád spolehlivě fungující nástroj své politiky a ideologie? A jak se vyvíjel její postoj k dřívější sokolské tradici skupinových gymnastických cvičení? Na tyto a další podobné otázky již nemusíme odpovídat pouze v holých větách – publikace z pera Petra Roubala vydaná nakladatelstvím Academia v edici „Šťastné zítřky“ s názvem *Československé spartakiády* představuje totiž komplexní a spolehlivé kompendium o historii, organizaci a významu těchto ve světovém měřítku výjimečných akcí.

Autor v předmluvě knihy upozorňuje, že jeho záměrem nebylo obsáhnout veškerou myslitelnou problematiku pojící se v představách čtenářů s fenoménem spartakiád. Rozhodl se zabývat „pouze“ čtyřmi tématy, což mu umožnilo jednak sledovat evoluci spartakiád v širším kontextu společensko-politickém i kulturním, jednak zaměřením na tyto vybrané problémy přehodnotit jejich klíčové aspekty, jejich samotnou podstatu a vlivy, jež na ni působily. Roubal se soustředil na čtyři základní otázky: Jaký

byl původ spartakiád? Jaké bylo jejich vizuální poselství? Jak byly organizovány? Jaký vztah k nim měla veřejnost?

Zvolené schéma se odrazilo i v kompozici práce. Její stěžejní část je (vedle úvodu, závěru a poznámkového aparátu) koncipována jako čtyřdílná, přestože je rozdělena do pěti kapitol: „Genealogie spartakiád“, „Symbolika první spartakiády 1955“, „Symbolika normalizačních spartakiád“, „Organizace spartakiád“ a „Společnost a spartakiády“. Odpověď na druhou z výše uvedených otázek, po vizuálním odkazu spartakiád – úplně odlišném v padesátých letech a v dobách takzvané normalizace – přitom vyžadovala, aby autor pro tato období provedl samostatné výzkumy a analýzy, jež pak popsal ve dvou samostatných kapitolách.

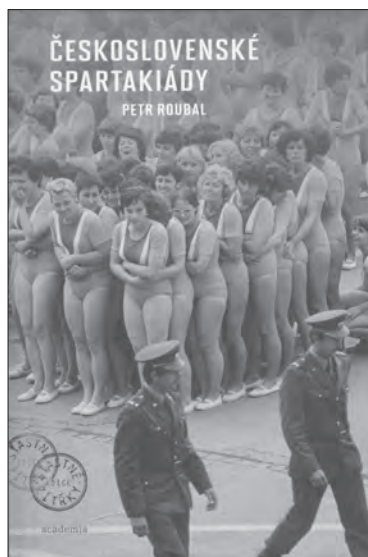
Toto rozdělení knihy plně odpovídá cílům, jež si autor stanovil, třídí a systematizuje bohatý materiál, zároveň je jasné a konzistentní (i když například v kapitolách věnovaných spartakiádní symbolice se Roubal pevně nedrží avizovaného chronologického rámce). Nejlépe zpracovány jsou první tři kapitoly knihy, které tematicky navazují na studie, jež Roubal již dříve publikoval, a rozšiřují je. Na úvodní kapitole o genezi spartakiád připadá přibližně třetina hlavní části textu, stejný rozsah zaujímají dohromady obě části věnované symbolice spartakiád (delší je kapitola věnovaná normalizaci). Na poněkud menším prostoru (asi čtvrtině textu hlavní části knihy) pojednává autor o organizování spartakiád a nejmenší pozornost (chtělo by se dodat, že až neadekvátně malou, zhruba desetinu hlavního textu) věnoval celospolečenské recepci a reflexi spartakiád.

Společným motivem prvních tří kapitol *Československých spartakiád* je historie specifické formy společenské komunikace využívající symboliku těla a jeho pohybu. Autor seznamuje s reáliemi svého druhu jedinečné vizuálně-politické strategie, jejímž cílem bylo vytvoření představy a obrazu jednotného kolektivního těla (národa, lidu, společnosti obecně) za pomoci shromáždění jednotlivých těl konajících veřejná synchronizovaná gymnastická cvičení. V první kapitole sleduje Roubal kořeny spartakiádní tradice již v období antiky, za klíčové pro ni považuje ale až novověké teorie „politické ekonomie těla“, definující spojení lidského těla a moci. Bezprostřední inspirace a předstupně spartakiádní tradice hledá potom v rodících se nacionalistických hnutích 19. století a v jejich způsobech vizualizace aspirací na stvoření dokonalého národního kolektivu. Zaměřuje se přitom na německé turnéské hnutí, a především na jím inspirované, ale vůči němu v opozici budované české sokolské hnutí (mimo jiné oproti němu s odkazem na antický ideál kladlo důraz na estetiku gymnastických vystoupení). Roubal sleduje jeho rozvoj, zvláště organizaci, praxi a symboliku sokolských sletů, které se v meziválečném Československu staly specifickým „mystériem demokracie“. Obrací pozornost rovněž na konkurenční meziválečné olympiády a dělnické spartakiády organizované levicovými stranami, aby tak osvětlil evoluci poválečného vztahu komunistů k sokolskému hnutí – od pokusů o převzetí a využití jeho podstaty přes projekt jeho „zesportovní“ a sovětizace až po návrat k tradičním masovým gymnastickým vystoupením. V těchto souvislostech představuje Roubal poslední slet konaný roku 1948 jako bitevní pole mezi Sokolem a Komunistickou stranou Československa, která jakmile po únorovém převratu převzala monopolní moc, hledala vlastní rituální vzorec, jenž by potlačil sokolský

obsah a nahradil jej sovětským modelem a socialistickou interpretací.

Druhá část knihy se zabývá symbolikou první spartakiády, která se konala v roce 1955, a v menší míře (pro doplnění) rovněž druhé, uspořádané roku 1960 – dvou událostí, jež byly podle Roubala výrazně ovlivněny stylem socialistického realismu. Na základě podrobného rozboru jednotlivých vystoupení na pražském Strahově vyvozuje autor pro tyto rané rituály dvě klíčové metafory a zároveň postihuje zásady jejich organizace. První je *metafora mozaiky*, v jejímž ideologickém rámci neměly vystupující sociální, profesní, věkové i genderové skupiny, jednoznačně a arbitrárně takto definované centrální mocí, samy o sobě žádný význam a získávaly jej – podobně jako jednotlivé kamínky mozaiky – teprve coby součástky většího dokonale uspořádaného celku (lidu, socialistické společnosti a podobně). S tím koresponduje *metafora mechanismu*, v jejímž pojetí je lidské tělo představováno jako instrumentálně chápaný nositel atributů a symbolů a společnost jako soubor mechanických elementů – lidských součástek. Roubal poté upozorňuje na manifestace strategií sociálního inženýrství v rámci spartakiádních přehlídek a ukazuje na jedné straně snahu komunistických vlád o zásadní sociální proměnu a vytvoření „nového člověka“, na druhé straně pak paradoxní pnutí a rozpory v sémiotickém světě socialismu, které vedly k oslabení jeho efektivity a vlivu a následně také k pragmatické reformulaci spartakiádních pravidel.

Ve třetím oddílu – po krátké pasáži věnované „první skutečně post-stalinovské“, přechodné a experimentální spartakiádě v roce 1965 a nástinu okolností zrušení spartakiády v roce 1970 – se Roubal zabývá symbolikou spartakiád „s lidskou tváří“, tedy tří po sobě následujících spartakiád období „normalizace“ v letech 1975, 1980 a 1985. Pojednává o zásadních programových a organizačních změnách, metaforice fungování lidského těla, modernizaci gymnastiky, a především o radikální proměně symboliky spartakiádních vystoupení. Autor na tom demonstruje pragmatický, ne-li přímo cynický, odklon od principů, jimiž se řídily dřívější spartakiády, k novému pojetí a programovému propagandistickému využití spartakiád. S nimi byl podle něj spojen přechod (a návrat) od metafory mozaiky ke *konceptu společenské koheze* a od metafory mechanismu k *metafoře organismu*, tedy k principům, které se uplatňovaly už na sokolských sletech. Roubal obecně zachycuje změnu vztahu k sokolské tradici, kterou představitelé komunistického režimu konečně (ačkoliv pod podmínkou permanentní ideologické redefinice) uznali za součást pokrokové národní tradice a kterou nyní využili pro potřeby „normalizačních“ spartakiád. V tomto kontextu si všímá mimo jiné návratu k sokolské koncepci „emancipace jako segregace“, která se jako součást „normalizačního“ genderového inženýrství,

akcentujícího rozdílů mezi pohlavími, stala základní organizační zásadou spartakiádního rituálu.

Výsledkem Roubalových analýz je syntetický popis specifického modelu spartakiád vytvořeného na počátku sedmdesátých let, který se už do konce jejich existence nezměnil. V jeho závěrech můžeme sledovat jistou specifickou teleologii, podle které představovaly spartakiády v době „normalizace“ cíl, splnění i vynalezení jakési alchymické formule, přičemž spartakiády dřívější byly pouze výzkumy, pokusy a omyly při práci. „Normalizační“ model odrážel komplex absence pocitu legitimacy a strachu komunistů z jakýchkoli změn a inovací, ale byl také podle Roubala vědomou volbou režimu; využitím osvědčených symbolických a propagandistických vzorců a neměnných způsobů komunikace vládnoucí elity důrazně vyjádřily základní poselství míru a stability společenského řádu, které měly umožnit svobodnou realizaci rodinných a soukromých hodnot. Zároveň Roubal poukazuje na postupné a často hluboké, i když utajené, kulturně-sociální proměny v Československu sedmdesátých a osmdesátých let, které byly odrazem celosvětových modernizačních společenských, demografických a technologických trendů.

Další část práce se zabývá nejrůznějšími aspekty organizace spartakiád, které jsou zde představeny jako jedny z největších a organizačně nejnáročnějších, ale také nejúspěšnějších logistických projektů státního socialismu v Československu. Roubal zde vychází z charakteristiky odborného – jak „technického“, tak „vědeckého“ – spartakiádního diskurzu, který se uplatňoval v různých podobách v odborných diskusích, vedených na univerzitních fakultách, vědeckých konferencích či publikacích, o gymnastické praxi, estetických koncepcích a organizačních předpokladech a který se pak promítal do formulace oficiálních strategií a principů fungování spartakiád. Vzhledem k panujícímu státnímu centralismu může působit paradoxně organizační struktura „normalizačních“ spartakiád, s níž Roubal seznamuje. Na jejím vrcholu sice stál Československý svaz tělesné výchovy a sportu spolu se štáby dočasně ustanovenými u příležitosti každé následující spartakiády, zároveň zde ale chyběla jednotná a stálá instituce odpovědná za koordinaci a kontinuitu spartakiád. Krok za krokem Roubal popisuje, jak v kalendáři i v praxi vypadala „spartakiádní pětiletka“ – nejprve ideologické a cvičební přípravy od nejnižších lokálních stupňů po centrální úroveň, poté organizace celonárodního cyklu spartakiádních vystoupení, završených oslavami v Praze. Zde se lze dočíst například o dopravě, ubytovacích podmínkách, stravování účastníků spartakiády, o nařízeních regulujících jejich pobyt v hlavním městě a podobně. Značný prostor věnuje autor popisu uspořádání Strahovského stadionu, jež na jedné straně umožňovalo disciplinaci účastníků rituálu a na straně druhé ztělesňovalo spartakiádní mytologii a tvořilo prostor rituální transgrese.

Na konci kapitoly Roubal podrobuje analýze rozpočet spartakiád (velmi těžko precizně postižitelný kvůli financování z nejrůznějších zdrojů). Nesleduje jej však z pohledu žádné tržní kategorie či mechanismu, ale z perspektivy morální ekonomie, v jejímž světle nebyly čistě finanční kalkulace prvořadé a – v případě tak klíčové akce pro komunistické vlády – se často ani nezdály možné či žádoucí. Autor přitom dospívá k závěru, že spartakiády byly pro režim (byť by to bylo pouze z důvodu nezištné účasti desítek tisíc lidí) relativně „levnou“ podívanou a nástrojem. „Cena“

znamenal v tomto ohledu něco úplně jiného; rituál byl darem vlády pro „lid“, který jej vděčně přijímal a podílel se na jeho přípravě, nemohl se ale jeho přijetí ani zřít; na druhé straně úřady nemohly pod hrozbou ztráty prestiže jednoduše odstoupit z role „dárce“ a spartakiády odvolat, i kdyby se přestaly ekonomicky vyplácet.

V poslední části Roubal sleduje širokou škálu postojů, které zaujímala ke spartakiádám československá společnost; od otevřeného nesouhlasu (který podle Roubala představoval velmi špatně zachytitelný, okrajový jev) přes nejrůznější způsoby pasivního odporu jako „zbraně slabých“ (zahrnoval ignorování a vyhýbání se účasti, ale rovněž zesměšňování, například v dílech filmového režiséra Jana Švankmajera nebo písničkáře Jaromíra Nohavici) až po úplnou akceptaci (autor považuje za nemožné reálně odhadnout její rozsah, ačkoli je zásadní pro posouzení širší otázky vztahu společnosti k socialistickému systému obecně, a tento problém se mu jeví jako ahistorický). Roubal věnuje zvláštní pozornost různým postupům, které společnost používala za účelem přizpůsobení, přivlastnění, hybridizace vládou poskytovaného „rituálního rámce“ spartakiád pro vlastní potřeby, a píše v této souvislosti o „konzumaci spartakiád“ jejich účastníky a o různých taktikách „výměnného obchodu“ s režimem. Nejzajímavějším fenoménem je podle Roubala v daném spektru postojů aktivní účast a entuziastické přijímání spartakiád, které nelze spojovat pouze s mnohaletým působením propagandistické mašinerie. Takovéto postoje potvrzovaly, bez ohledu na jiné jejich motivy, že spartakiády mohly pro některé účastníky představovat hluboký osobní prožitek a rituál hodný autentické angažovanosti.

Důležitou roli svorníku plní v konstrukci knihy několikastránkové zakončení. Několika ladnými a ostrými tahy pera v něm Roubal vykresluje nejprve to, jak se na konci osmdesátých let objevuje na československých náměstích a ulicích zcela nový typ kolektivního těla – antikomunistické politické demonstrace, které v době „sametové revoluce“ vytvářely v davu pocit skutečné jednoty, sounáležitosti a občanské *communitas* – a poté se věnuje formování nových společenských rituálů po roce 1989, charakteristických pro společnost volného trhu a liberální demokracie. Na tomto pozadí autor popisuje neúspěšné pokusy jak o pokračování spartakiád, tak rovněž o uspořádání sletů obnoveného Sokola – a obecně také konec hromadných veřejných gymnastických cvičení jakožto specifické kulturní formy.

Československé spartakiády jsou výsledkem Roubalových několikaletých rozsáhlých výzkumů tohoto fenoménu, v jejichž rámci využil různorodých archivních materiálů a reflektoval obdivuhodné množství odborné i esejistické literatury. Mezi využitými zdroji nenalezneme pouze klíčové archiválie (ze sbírek Národního archivu, Archivu bezpečnostních složek, Národního muzea, Vojenského historického archivu a – poprvé v takovém rozsahu – také materiály uložené v dosud neuspořádaném Archivu České obce sokolské) a prameny tištěné (denní tisk a dobovou literaturu), ale také filmové dokumenty a fotografické záznamy (dosud často nepublikované) a – což si zvláště zaslouží zdůraznit – prameny mluvené povahy, tedy rozhovory s doposud žijícími organizátory a účastníky spartakiád. Seznam použité odborné literatury čítá na dvě stovky publikací především v českém, anglickém a německém jazyce, v menší míře potom rovněž ve francouzštině, slovenštině a ruštině.

Tento badatelský rozsah je jistě imponující, navíc poznámkový aparát s ním spojený čtenáři nikterak nepřekáží – vedle zcela samozřejmého účelu dokumentačního či doplňujícího má ještě také funkci návodnou, neboť čtenáře informuje, kde může najít kontextualizovaná či rozvinutá témata, jichž se autor dotýká.

Roubalova kniha rovněž není zatížena nadměrným teoretizováním. Autor v úvodu přiznává, že neměl v úmyslu rozvíjet dalekosáhlé teorie, tím spíše že řešení řady otázek a vyčerpávající diskuse o některých problémech by nejen narušily základní rámec publikace, ale vyžadovaly by rovněž metodologické a spekulativní dovednosti, které přesahují autorovy kompetence. Navzdory tomu Roubal – trochu koketně vůči svému prohlášení – využívá množství koncepcí a teorií, v kontextu předmětu svého bádání někdy velmi netradičních. Zaštituje se například – nikoli však nekriticky – na jedné straně klasickým pojetím společenské smlouvy (odkazuje až k Thomasi Hobbesovi) a teoriemi biomoci a politické ekonomie těla Michela Foucaulta, na straně druhé teoriemi současné kulturní antropologie, jež jsou pro jeho způsob interpretace spartakiád zásadní, například koncepty Mary Douglasové a Victora Turnera, chápajícími lidské tělo jako potenciální metaforu národního či politického společenství. Roubal využívá badatelské práce o sovětských rituálech (Rolf Malte, Karen Petroneová, Christel Laneová), tradici „turnfestů“ (například Volker Rodekamp) nebo roli sportu v Německé demokratické republice (Molly Wilkinsonová Johnsonová), recipuje rovněž již klasickou koncepci rituálu Clifforda Geertze a moderní pojetí morální ekonomie a aplikuje je na podmínky československého socialismu. Zajímalo by mě, zda a jaké zajímavé poznatky by do tohoto pojetí vnesly ještě například výsledky současných teoretických koncepcí zkoumajících afektivní jednání (například v podání literární historičky Rei Teradaové), které se mimo jiné zabývají zvnitřněním a šířením emocí v kontextu takových jevů, jako je pocit sounáležitosti, davové chování či kolektivní tělo.

Dokumentačně pečlivě doložená faktografie a erudované, třebaže dle autorova záměru omezené odkazy na nejrůznější teoretické koncepty tvoří jádro Roubalovy vědecké práce a ve výsledku spoluvytvářejí kompetentní, všestrannou a podnětnou monografii věnovanou fenoménu spartakiád. Publikace je konkrétní, kompaktní a hutná, vyznačuje se logickou strukturou a argumentační disciplinovaností, nevyskytují se v ní prázdné a nicneříkající či opakující se pasáže. Roubalův styl vyniká jasným, přístupným, a především živým jazykem, ze kterého je patrné jeho badatelské zaujetí. *Československé spartakiády* se chvílemi čtou jako neobvykle zajímavá epická historická novela; se sugestivní zápletkou a prvky napětí, s pestrým politickým, společenským a kulturně-morálním pozadím, s výraznými hlavními protagonisty (jak individuálními, jako je Miroslav Tyrš, tak kolektivními, například členy Sokola či komunistických vlád) i komparesem (účastníci spartakiád konzumující krásy Prahy), a také se zajímavými exkurzy (legenda o „spartakiádním vrahovi“ nebo osudy spisovatele Františka Kožíka, jehož tvorba veršem i prózou doprovázela všechny spartakiády). Celý výklad je navíc pevně a konzistentně spojen některými vracejícími se tématy, jako je například otázka kontinuity a diskontinuity spartakiád (organizační, personální, ideové a symbolické), sokolské tradice či genderové inženýrství, proměnlivým způsobem se promítající do podoby

gymnastických cvičení. Psaný „příběh“ doplňuje sice poměrně skromný, ale pečlivě vybraný a hodnotný obrazový materiál.

Roubal jako historik zachovává samozřejmě náležitý odstup a nestrannost, ale nejednou – a sám předmět bádání k tomu vybízí – v textu projevuje specifický smysl pro humor. Tak připomíná obtíže, které vznikly v důsledku výměny dříve vyvěšované sovětské vlajky za obyčejný rudý prapor, s nímž se ovšem nepojila žádná vlastní „hymna“, která by mohla posloužit jako hudební doprovod. Na jiném místě ironizuje nedostatek invence v heslech po sobě jdoucích „normalizačních“ spartakiád („Za mír, za socialismus“, „Za mír – za socialismus“ a „Za socialismus – za mír“) nebo plačtivé dojetí Gustáva Husáka při vystoupení rodičů s malými dětmi, k němuž připojuje trefný komentář o účinnosti rituálu na jeho tvůrce a „kněze“.

Jinou věcí je, že v Roubalově textu je čím dál patrnější – vedle prvků ironie – rovněž jistý rys nostalgie ve vztahu ke spartakiádám. Nejvýrazněji se to projevuje v závěrečné části, ve které autor – i když slovy Ludvíka Vaculíka – oceňuje tradice sokolských sletů a spartakiád (posuzovaných již společně) jako šťastné, třebaže po roce 1989 nevyužívané, kulturní dědictví. Ze současné perspektivy epochy, která se podle Roubala vyznačuje přemírou obřadů masové zábavy a deficitem společenských a politických rituálů, které by byly oficiální a zároveň emocionálně angažované – epochy, ze které namísto jednotné estetiky, disciplinované a ladné souhry těl prezentované v rámci společných gymnastických cvičení vzešla estetika jednotlivého, idealizovaného a sexualizovaného těla světa reklamy – se spartakiády jeví jako stabilní a optimální varianta konsenzuální rovnováhy mezi veřejným a soukromým, která mohla teoreticky vzniknout v každém politickém systému a jejíž místo ve veřejném prostoru mohly zaujmout také mnohem horší formy tělesné kolektivní prezentace.

Hlavní předností Roubalovy knihy však je, že autor nevynáší laciné soudy, ukazuje složitost popisovaných procesů a odhaluje protichůdnost některých fenoménů spojených se spartakiádami. Příkladem může být polemika s tvrzeními současné historiografie, že Sokol – za účelem zachování organizační i programové nezávislosti – odmítl v době příprav sletu roku 1948 finanční podporu ze státní i městské pokladny (přestože z nich dříve čerpal stovky milionů korun). Roubal poukazuje na nejasnosti spojené s tímto rozhodnutím, a to v daleko širším kontextu ideologicko-politického boje probíhajícího v Československu po převzetí moci komunisty. Podobně autor zpochybňuje běžné chápání socialistického realismu jako dogmatické a všezahrnující estetiky, když ukazuje, že při organizaci prvních spartakiád byl aplikován čistě pragmaticky a podřízen jiným, pro komunistickou moc klíčovým principům (například principu genderové segregace).

Výsledkem Roubalových prohloubených analýz je obraz janusovského charakteru masových vystoupení na Strahovském stadionu a spartakiád vůbec. Autor například popisuje ambivalentní působení „autonomního pole rituálu“ během spartakiád, vplétajícího jak představitele moci, tak účastníky – cvičence i diváky na tribunách – do sítě vzájemné závislosti. Obrací pozornost rovněž na to, že spartakiádní rituál – navzdory zdání modernosti a čerpání z novátorských trendů světové gymnastiky – svou existenci opíral o logiku vlastní předmoderním, tradičním, či

dokonce venkovským společnostem. S odkazem na estetiku a umělecké ztvárnění spartakiádních vystoupení uvádí konkrétní protiklady a nejednoznačnosti, které je charakterizují, přičemž využívá bipolárních kategorií skanzenu a avantgardy – na jednu stranu ukazuje trvanlivost některých tradičních (až zastaralých) řešení a výrazových prostředků, na druhou stranu zase zmiňuje nekonvenční vystoupení a nápady, jako byla například už nerealizovaná koncepce organizace cvičenců na ploše stadionu podle vzoru abstraktních obrazů *Pieta* Mondriana, plánovaná pro spartakiádu v roce 1990. Autor poukazuje rovněž na ambivalentní, avšak střízlivou pragmatikou propagandistických cílů diktované propojování zdánlivě antinomických prvků ve scénářích spartakiád. Upozorňuje v tomto ohledu nejen na to, že ve spartakiádách se trvale projevovala dialektická spřízněnost socialistického realismu a modernistické levicové avantgardy (jak ji vyzdvihl německý kulturolog Boris Groys),¹ ale dává také příklady „bezkonfliktního“ přechodu od socialistického realismu k popkultuře (viz například fenomenální úspěch popové písně „Poupata“, využití při vystoupení dorostenek v roce 1985) nebo od jednoduchého gymnastického cvičení k sofistikované „vyšší“ kultuře (využití klasických skladeb Bedřicha Smetany ve spartakiádě roku 1975 a *Symfoniety* Leoše Janáčka v roce 1980).²

Roubal jako referenční bod pro své výzkumy symboliky a organizace spartakiád využívá mimo jiné specifické rituály odehrávající se v Sovětském svazu, dokonce s občasnými odkazy na fungování Sokola ve Spojených státech či na export spartakiádního *know-how* do exotických „spřátelených zemí“ (například autor spartakiádních skladeb Ivo Fibiger založil tradici kolektivních gymnastických vystoupení v Alžírsku). Ve své knize v zásadě přijímá pouze okcidentální perspektivu, či lépe řečeno perspektivu evropocentrickou, se zaměřením na střední Evropu, konkrétně (a téměř výlučně) na Československo a Německo. Tento přístup Roubal uplatňuje v podstatě zejména tehdy, když na pozadí novodobé střeoevropské historie charakterizuje vývoj a historii sletů a spartakiád.

Na druhou stranu bohužel záměrně rezignuje na zohlednění širšího soudobého kontextu, který by poskytlo srovnání spartakiád s příbuznými politickými rituály v jiných zemích, či dokonce na jiných kontinentech. Tak se nezabývá poválečnými „turnfesty“ v Lipsku nebo Dny mládeže v Bělehradě, které se podobaly československým spartakiádám, ani jinými událostmi, které – navzdory svému odlišnému charakteru – byly také označovány jako „spartakiády“ (střídavě v různých zemích Varšavské smlouvy byly organizovány letní a zimní Spartakiády spřátelených armád, v Polské lidové republice pak Celopolské spartakiády mládeže), tím spíše pak pomíjí další rozmanité masové rituály politického rázu v zemích východního bloku, ať už společné (prvomájové pochody či cyklistický Závod míru), nebo specifické (dožínky

1 Viz GROYS, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin: Rozpolcená kultura v Sovětském svazu; Komunistické postscriptum*. Praha, Akademie výtvarného umění v Praze 2010.

2 Roubal na to sice neupozorňuje, ale tvůrci spartakiády využitím *Symfoniety* možná bystře a promyšleně navázali na úspěch, jaký o dvě léta dříve sklídl balet českého emigranta Jiřího Kiliána se stejným hudebním doprovodem v Nizozemském tanečním divadle.

či náboženské manifestace v Polsku). Rezignace na tuto širší mezinárodní perspektivu způsobuje, že čtenářům knihy mírně uniká výjimečnost československých spartakiád, jakožto svého druhu jedinečného fenoménu co do formy i rozsahu, ve světovém měřítku zcela nesrovnatelného.

Za jistý nedostatek Roubalovy monografie považují rovněž příliš lakonické vylíčení lokálních stupňů spartakiád (autor se zabývá hlavně jejich centrální úrovní) a stejně tak výhradní pozornost věnovanou gymnastickým vystoupením, vedle nichž zůstaly téměř úplně stranou komplementární a spartakiádou zaštitěné sportovní či turistické akce a přehlídky v podobě závěrečných průvodů účastníků spartakiád ulicemi Prahy a dalších měst. Je mi nicméně jasné, že zohlednění a vyčerpávající popis těchto doplňkových témat by – podobně jako rozpracování řady jiných témat, autorem pouze naznačených – knihu značně rozšířilo na úkor její kompaktnosti a přehlednosti a vyžádalo by si možná i její rozdělení do dvou svazků.

Petr Roubal odkazuje na traktát Thomase Hobbesa *Leviatan* z poloviny 17. století, ve kterém se poprvé objevila politická metafora kolektivního těla státu, a načrtává – prostřednictvím „turnfestů“, sokolských sletů a komunistických spartakiád – další inkarnace této metafory, když popisuje užití obrazu kolektivního těla v rámci mocenských nástrojů a politické komunikace v proměnlivých historických podmínkách posledních dvou staletí. V tomto kontextu se poválečné Československo jeví jako specifická mutace státního útvaru zvaného *Leviatan*, který plně ovládá to, co je veřejné, a nadto zbavuje své poddané přirozené svobody a suverenity, ale zároveň zajišťuje jejich bezpečnost, klid a uspokojení základních potřeb, když nezasahuje do čistě privátní sféry jejich života. Roubal jednoznačně deklaruje, že československý komunistický režim nepovažuje za totalitní – něčím jiným byly podle něj (totalitní) ambice mocenských kruhů a něčím jiným potom společensko-politická skutečnost, v níž se tyto představy nerealizovaly. K argumentační podpoře tohoto stanoviska mu slouží právě všestranná analýza spartakiád. V souvislosti s tím si klade mimo jiné řečnickou otázku, do jaké míry spartakiády představovaly specificky komunistický rituál a nakolik se jednalo o událost, která se mohla zrodit v jakémkoli politickém systému.

Mnohokrát autor připomíná, jak hluboko do každodenního života obyvatel Československa spartakiády pronikaly a jakým způsobem sloužil tento rituál „politizaci soukromého“. Současně obrací pozornost na zřejmě doposud náležitě neakcentovaný společenský úspěch spartakiád (například v protikladu k prvomájovým průvodům), které nejenže kompenzovaly absenci jiných institucí a rituálů společenského života v podmínkách specifického politického i epistemologického vakua, ale začaly být také brzy považovány za jakýsi druh lidové slavnosti. Podle Roubala ponechávaly spartakiády – na rozdíl od jiných komunistických obřadů – spoustu prostoru k seberealizaci účastníkům i aktérům, neboť komunistická moc stanovovala pouze jejich rituální rámec a účastníci jej vyplňovali vlastním, do určité míry autonomním obsahem. Společnost navíc nacházela nejrůznější způsoby, jak si danou skutečnost – zvláště v případě spartakiád – adaptovat pro své potřeby; *privatizace politického* tak začala převažovat nad *politizací privátního* a rituál už nesloužil pouze představitelům moci, ale moc začala také podléhat pravidlům rituálu.

Předností takového pionýrského pohledu na spartakiády je jistě jejich odděmonizování, přestože nakonec soudím, že Roubal zcela nedocenil či též bagatelizoval onu mnohem zrádnější a skrytější stránku působení rituálu a ve výsledku se ve svých hodnoceních minul s totalitní podstatou komunistického systému. Autor ve spartakiádách spatřuje bachtinovské karnevalové převrácení hodnot, sleduje různé způsoby přivlastnění rituálu jeho účastníky i nepevnost hranic rituálního rámce a konsenzuálnost jej vyplňujícího obsahu, ale uniká mu, že se za tím vším ukrývaly mnohem složitější procesy, které rozhodovaly o tom, že se i poslední spartakiády stávaly příslovečnými „převodními pákami“ totalitarizace společnosti. Mohou také posloužit jako příklad toho, jak se uplatňovala indoktrinace v „obvyklé“ (byť sváteční), „rutinní“, často triviální – a nepostřehnutelné – míře.

Tak jak to Roubal popisuje, ve světě „dvojí reality“ (*double reality*)³ komunistického Československa vládou stanovený obsah spartakiád se stával zdánlivě druhořadou záležitostí a motivace, psychické procesy i konkrétní projevy účastníků rituálu něčím nepodstatným. Autor jednoznačně tvrdí, že to, co se dělo v hlavách lidí, bylo nejisté – důležitý byl jejich samotný souhlas s účastí na rituálu a podrobení jeho zásadám, disciplíně a čitelnosti. Docela však nerozumím tomu, proč v tomto ohledu nezachází Roubal hlouběji a neaplikuje pojetí *imagined community*, k němuž se jinak hlásí jako ke klíčovému, na „spartakiádní společnost“. A proč se neptá po účincích orwellovského „dvojího myšlení“ (*doublethink*), například jaký obraz sebe sama vytvářelo v účastnících spartakiády? Jak účast na nich ovlivňovala jejich sebeuvědomění, sebeprezentaci a identitu (včetně etické)? Roubalem charakterizovaný soubor konstitutivních rysů spartakiád přece splňuje – totalitární – ambici komunistické moci stvořit „nového člověka“. Paradoxně možná největším jejím úspěchem bylo v tomto ohledu výše popsané oddělení soukromého od veřejného (politického) ve spartakiádách, což znamenalo (v úplně primárním slova smyslu) depolitizaci společnosti a likvidaci občanského uvědomění. Přijetí rituálního rámce a privatizace spartakiád přinesly umocnění, nikoli oslabení rituálu, a pro jejich účastníky to znamenalo zbavení svéprávnosti a demoralizaci vyplývající z vědomí obsahové vyprázdněnosti obřadu, pocitu bezmoci a absence vlastního vlivu. Rovněž se spartakiádami úzce spojená estetizace a idealizace měly etický rozměr, neboť – jak uvádí Roubal – jestli něco bylo pěkné, muselo to být také dobré. To však znamená novou definici kategorie krásy a dobra a přivlastnění si sféry těchto „vysokých hodnot“ komunistickou mocí.

Ve výsledku společnost sice nepřijímala oficiální spartakiádní diskurz a neřídila se přímým propagandistickým obsahem a normami chování, ale byla jimi „kontaminována“ a indoktrinována na jiné, spíše podprahové úrovni. Demoralizace, znevolnění a „samo-totalitarizace“⁴ společnosti byly efektem mnohem subverzivnějších procesů,

3 Viz LIEHM, Antonin J.: From culture to politics. In: SILNITSKY, Frantisek – SILNITSKY, Larisa – REYMAN, Karl (ed.): *Communism and Eastern Europe: a Collection of Essays*. New York, Karz 1979, s. 13.

4 Roubal zmiňuje (na s. 216) Havlovu definici „normalizace“ jako „bezčasí“, neodkazuje ale obecně na jeho koncepci „samo-totalitarizace“ společnosti, spočívající v tom, že občané vtažení do struktur (a samozřejmě také rituálů) režimu jej začnou považovat za něco

když byla například prostřednictvím spartakiád omezována a usměrňována sociální imaginace nebo byly zneužívány kolektivní představy a symboly, tím že se oddělovaly od původních hodnot. To bylo provázáno kolonizací významů a zkrácením znaků, oddělením pojmů a emocí od objektů myšlení a citění, negací dosavadních vývojových vazeb a kontextů. Příkladem takového působení skrze ovládnutí kolektivní imaginace může být – Roubalem důkladně popsaná – redefinice a přetvoření sokolské tradice jako zdroje národní hrdosti. To vše mohlo paradoxně položit základy pro pozdější lehkost, s níž byla po roce 1989 opuštěna přežitá forma spartakiády ve prospěch nového vzorce, poplatného systému volného trhu – stejně prázdného, nicméně zrcadlicího a uspokojujícího tytéž potřeby Leviatana jako dříve.

Navíc v tom, jak Roubal definoval spartakiády a jejich roli v mocenském systému, lze podle mého názoru vidět analogii s „newspeakem“, který představoval zvláštní syntézu pragmatických a rituálních prvků, byl podřízen současným politickým potřebám a praxi a směřoval k co nejbezprostřednějšímu a nejsilnějšímu účinku. Tímto způsobem pojímané československé spartakiády by svou praxí neodporovaly totalitním ambicím komunistické moci – právě naopak; podle mého názoru by představovaly naplnění totalitního ideálu, v němž se ritualizace těsně pojí s pragmatismem,⁵ aby bylo dosaženo maximálního účinku a všeobecného přijetí.

Vše, na co jsem upozornil v této recenzi, poskytuje solidní základ a dobré východisko pro diskusi i polemiky – a to je velmi dobře! Navzdory limitům, které si stanovil sám autor, i výše uvedeným námitkám vytvořil Petr Roubal profesionální, historicky a myšlenkově komplexní a skvěle napsanou syntézu o fenoménu, v němž se odráží politicko-sociální historie Československa i jiných států středovýchodní Evropy pod sovětskou kuratelou. Zároveň kniha vzbuzuje chuť na další pokračování – třeba se dočkáme rozpracování některých otázek a témat v následujících vydáních *Československých spartakiád*.

Z polštiny přeložila Hana Komárková

samozřejmého a nevyhnutelného, svým zapojením spoluvytvářejí obecnou normu, vyvíjejí tlak na jiné občany a stávají se tak vzájemně nástrojem totalitarismu. (Viz HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: *TÝŽ: Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výslech*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 241–249.)

5 Opírám se zde o koncept „newspeaku“ Michała Głowińskiego v práci *Nowomowa po polsku* (Warszawa, Wydawnictwo PEN 1990, s. 8).

Recenze

Pražská filozofická fakulta v (sebe)reflexi Josefa Petráně

Petr Andreas

PETRÁŇ, Josef: *Filozofové dělají revoluci: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*. Praha, Univerzita Karlova v Praze – Karolinum 2015, 1134 strany, ISBN 978-80-246-2994-0.

Po listopadu 1989 média i akademickou půdu zaplavily výpovědi o tom, jaké to bylo za minulého režimu. Ústní svědectví, publicistika, memoáry jsou ovšem věci ošemetnou: ačkoli zprostředkovávají poměry s nenahraditelnou živostí a autenticitou, bývají zatíženy světonázorem a lojalitami pamětníků (kteří například často rozdělují dobové aktéry na vynikající osobnosti, kryjící se víceméně s množinou jejich přátel, a ty druhé), zpravidla nečerpají z archivních pramenů a postrádají heuristiku i zachycení dalších dobových pohledů. Pojmout názorovou různorodost v instituci, podniku či úřadu čítajícím víc než několik lidí přesahuje možnosti laického pamětníka, kterému o její zohlednění zpravidla ani nejde. Takováto svědectví a hodnocení ovšem zůstávají jediným zdrojem poznání, dokud je nestrukturuje a nezpřesní historický výzkum.

Tuto první, „publicistickou“ fázi reflexe (a sebereflexe) komunistické minulosti Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v podání pamětníků (či obecně současníků) bez analytického využití archivních pramenů máme za sebou. Počala již před polovinou sedmdesátých let prvním návrhem změn na pražské filozofické fakultě v počátečním

období „normalizace“ (od roku 1969) v pojednání Viléma Prečana „Společenské vědy ve svěráku ‘konsolidace’“,¹ pokračovala například vzpomínkami Františka Černého *Normalizace na pražské filozofické fakultě*² a uzavřela se sbírkou rozhovorů s pamětníky a editovanými dobovými dokumenty *Tato fakulta bude rudá!* o Katedře české a světové literatury ve zpracování Jiřího Holého a Katky Volné.³ Mimoto že poskytly nesmírně cenný první ucelenější vhled do dění na fakultě, měly tyto práce určité panoptikální rysy, jelikož byly pointované svědectvími o excesech a kuriozitách,⁴ jimiž se projevoval „normalizační“ útlak.

Změnu v přístupu k tématu přinesl kolektiv historiků, jehož jádro tvoří Jakub Jareš, Matěj Spurný a Katka Volná.⁵ V monografii *Prověřená fakulta* zachytili neosobní mechanismy stranického řízení fakulty v „normalizačním“ dvaceti-letí, a to na základě archivu fakultní organizace KSC.⁶ V navazujícím *Náměstí krasnoarmějců 2* prohloubili svůj výzkum a podali nepředpojatý, dokumentárně podložený a strukturovaný obraz fakulty a osudů jejích vybraných osobností v „normalizačním“

- 1 PREČAN, Vilém: Společenské vědy ve svěráku „konsolidace“. In: TÝŽ: *V kradeném čase: Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993*. Ed. Milan Drápala. Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1994, s. 272–301 (stať původně vyšla na pokračování v exilových *Listech* v letech 1974 a 1975).
- 2 ČERNÝ, František: *Normalizace na pražské filozofické fakultě (1968–1989): Vzpomínky*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2009.
- 3 HOLÝ, Jiří – VOLNÁ, Katka (ed.): *Tato fakulta bude rudá! Katedra české literatury Filozofické fakulty Karlovy univerzity očima pamětníků a dokumentů*. Praha, Akropolis a Filip Tomáš 2009.
- 4 Rozhovory v knize *Tato fakulta bude rudá!* například sice přinesly cenné poznatky a povtavou četbu (byť s využitím sugestivních otázek), vyústily však v demonizaci vedoucího katedry Vítězslava Ržounka, aniž by příliš překročily „jevovou rovinu“ jeho působení na fakultě a rozkryly jeho stranickou minulost a závazky.
- 5 Impulzy pro nepředpojatost a metodologickou opatrnost v pohledu na dění před rokem 1989, která je předpokladem porozumění, přinášejí práce některých mladších historiků, jako například autorského kolektivu okolo sborníku *Jan Palach 69* (BLAŽEK, Petr – EICHLER, Patrik – JAREŠ, Michal a kol.: *Jan Palach 69*. Ed. Michala Benešová ad. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro studium totalitních režimů – Togga 2009). Rozhodující však není věk badatele, ale spíše schopnost samostatné práce a kritického myšlení; pisatelé bakalářských a magisterských, ale často i doktorských prací zhusta reprodukují stereotypy svých pedagogů, autorů použité literatury atd.
- 6 JAREŠ, Jakub – PINEROVÁ, Klára – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Kateřina: *Prověřená fakulta: KSC na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2009.

období.⁷ V obou knihách se vyhnuli stereotypům totalitárněhistorického vyprávění, ale i prvoplánovému vymezování vůči němu. Se stejnou zdrženlivostí vydali druhou edici dokumentů, tentokrát zachycujících vypořádávání s předcházejícím obdobím na fakultě na počátku „normalizace“ a po roce 1989, pod názvem *S minulostí zúčtujeme*.⁸ Tato druhá fáze bádání o komunistické minulosti pražské filozofické fakulty vyvrcholila rozsáhlou monografií Josefa Petráně *Filozofové dělají revoluci*. Ta na práce uvedeného autorského kolektivu navazuje, doplňuje je a rozšiřuje o dvacetileté období mezi lety 1948 a 1968 v dějinách fakulty, jemuž se dosud dostalo pozornosti historiků jen přehledově.

Jestliže pamětníci mohou svůj vlastní příběh vylíčit docela obsírně, historici, kteří se věnují složitým institucím či organizacím, musejí naopak od individuálních lidských osudů abstrahovat anebo k nim přistupovat selektivně, chtějí-li se vyhnout nevladatelnému nárůstu materiálu. Josef Petráň se ve svém opusu vydal náročnou syntetickou cestou: v obsáhlých statistikách zachytil proměny fakulty jakožto vzdělávací instituce, stejnou měrou mu však záleželo na příbězích „lidí z tabulek“. Výsledkem jsou ucelené dějiny fakulty zalidněné stovkami živě portretovaných postav; jen jmenný rejstřík se rozkládá na dvaceti stranách. V žádném případě však není jeho výklad rozvláčný, ale naopak bohatý tématy a událostmi, takže čtenář může snadno rozpoznat a vybrat si ucelené pasáže, které odpovídají jeho zájmu. Zpracovat takovýmto způsobem instituci velikosti pražské filozofické fakulty je vpravdě heroický profesionální výkon a před olbřímím rozsahem 1134 strany je namísto hluboko smeknout; mimoto v době několikaletých grantů jsou podobná díla z pera jediného autora vzácná.

Petráňova kniha sestává ze dvou hlavních tematických částí. První tvoří dějiny fakulty v letech 1948 až 1989 (s. 80–715). Na tento rozsáhlejší výklad navazují kapitoly o „sametové revoluci“ (s. 716–865) a demokratických změnách následujících po listopadu 1989 (s. 865–925). Líčení převratných událostí roku 1989 je souborem obsahově víceméně samonosných pasáží i podrobnostech činnosti některých „normalizačních“ politických funkcionářů, a to zdaleka nejen ve vztahu k fakultě (Miloš Jakeš, Jan Fojtík, Miroslav Štěpán ad.), studentských aktivistů, ale také disidentů (Miloš Hájek, Luboš Kohout, Václav Benda ad.) a dalších hybatelů revolučního dění, kteří na fakultě studovali nebo vyučovali. Ač to v knize věnované filozofické fakultě může na první pohled působit neorganicky (titul *Filozofové dělají revoluci* má ovšem širší význam), objasňují tyto pasáže množství dosud nezmapovaných okamžiků listopadové revoluce a jsou nepochybně cenným příspěvkem pro bádání o ní.⁹

7 JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Kateřina: *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti na Filozofické fakultě UK v období normalizace*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Togga 2012.

8 JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Katka a kol. (ed.): *S minulostí zúčtujeme. Sebereflexe Filozofické fakulty UK v dokumentech sedmdesátých a devadesátých let 20. století*. Praha, Academia 2014.

9 Některé pasáže jsou natolik zajímavé, nové a vydatné, že namísto exkurzu v knize o filozofické fakultě by si zasloužily samostatnou studii. Petráň například doplňuje a koriguje

Okruh použitých pramenů k oběma tematickým částem knihy se odpovídajícím způsobem liší. V první části se Petráň opírá především o archiválie z fondu Filozofické fakulty v Archivu Univerzity Karlovy, jež se díky jeho neocenitelnému osobnímu přičinění v roce 1989 dochovaly v podstatě v kompletním rozsahu. Jedná se o záznamy ze všech oblastí života fakulty, od nařízení a projevů děkanů či zápisů ze zasedání kolegia a vědecké rady přes záznamy o přijímacích řízeních, vypsáních kurzech, studijních plánech a počtech studentů nebo protokoly o obhajobách prací až po samotné kvalifikační práce. V návaznosti na edice a interpretace kolektivu Jareš–Spurný–Volná se však Petráň rozborům dokumentů z archivu fakultní organizace KSČ věnuje jen v malé míře. Pramennou základnu pro část o listopadové revoluci tvoří dokumenty z Archivu bezpečnostních složek (fond Správy kontrarozvědky). Seznam sekundární literatury pro padesátá a šedesátá léta pokrývá většinu aspektů dějin vysokého školství v socialistickém Československu a pro následující dvě dekády je vlastně vzhledem k danému tématu vyčerpávající.

Trest soupisu tvoří liberální (kritická) historiografie, jež se po listopadu 1989 vrátila na katedry a do Akademie věd. Na čelném místě podle citovanosti stojí monografie *Náměstí krasnoarmějců 2*. Děje se tak po zásluze, neboť jako jediná z dosavadní historiografické produkce zaměřené na pražskou filozofickou fakultu snese – co do žánru, metody i rozsahu – s Petráňovým opusem srovnání. Zákonitě v menšině je sekundární literatura pocházející z doby socialistické diktatury; Petráň okrajově cituje některé fakultní ročenky a sborníky ze sedmdesátých a osmdesátých let. Je škoda, že neprovádí též kritiku sekundární literatury; mimo zhodnocení relevance a spolehlivosti jednotlivých jejích okruhů by bylo například zajímavé vědět, nakolik citované minimum z „oficiální“ historiografie reprezentuje celkový objem předlistopadových textů o historii fakulty. Vůbec Petráň nečerpá z nezávislé (opoziční, samizdatové) historiografie či esejistiky, přestože v tomto okruhu vznikla nejméně jedna relevantní práce, již zmíněné Prečanovy „Společenské vědy ve svěráku ‘konsolidace‘“.

poznání o Jakešově návštěvě Michaila Gorbačova v Moskvě, na které oba vůdci jednali o možné změně sovětské interpretace událostí roku 1968 a o níž nejnověji podal výklad Martin Štefek. Podle Štefka, jenž se opírá o prameny dochované v Národním archivu, Gorbačov Jakeše ujistil, „že se na interpretaci roku 1968 ze strany KSSS nic měnit nebude“ (ŠTEFEK, Martin: *Za fasádou jednoty: KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2013, s. 140). Petráň na Štefka neodkazuje (obě práce vznikaly souběžně), čerpá však z Archivu bezpečnostních složek a podle denní zprávy kontrarozvědky z 31. května 1989, kterou cituje, „Sovětský svaz ... s ohledem, že chce řešit základní otázky vztahů mezi socialistickými státy ... uvažuje o konečném stanovisku k roku 1968 v Československu“ (s. 717). I když Gorbačov údajně svolil s odkladem vyslovení „konečného stanoviska“ do 18. sjezdu KSČ, plánovaného na rok 1990, vzbudila tato ohlášená změna výkladu pražského jara zděšení vládnoucích komunistů (s. 718), což mělo podle Petráně za následek měkčí postup represivních orgánů proti opozici (s. 717). Zaujme také zmínka o dopisu Antonína Dubčeka Michailu Gorbačovovi, v němž odstavený a střežený politik vítal přestavbu a žádal o přehodnocení pražského jara (s. 716). Do takových detailů nezachází ani Dubčekův „osobní“ estébák Karol Urban, autor profesní autobiografie *Sledoval jsem Dubčeka* (URBAN, Karol: *Sledoval jsem Dubčeka: Vzpomínky estébáka*. Praha, Práh 2012).

Důležitým zdrojem jsou pro autora memoáry, deníky a orální historie; mimořádné jsou dosud nezveřejněné vzpomínky a deníky nacházející se ve veřejných a soukromých archivech (*Paměti archivářky Elišky Čáňové, Mé vzpomínky na studium filozofie bezprostředně po druhé světové válce* Theodora Syllaby, paměti etnografa Antonína Robka, literárního vědce Vladimíra Macury, deník Vladimíra Dostála ad.). Předrevoluční a revoluční dobu závěru osmdesátých let zpřítomňuje také rozsáhlá a cenná edice pramenů i sekundární literatury v přílohách (s. 955–1088); dění roku 1989 je zachyceno krok za krokem v prepisech stranických dokumentů, záznamů z besed, prohlášení, rezolucí a v rozhovorech s pamětníky.

Ústřední otázky formuluje autor v úvodu knihy. Odvíjejí se od širších premis poslání a kréda historika. Josef Petráň hledá odpovědi na takové problémy a porozumění těm historickým fenoménům, jež jsou i dnes živé, z dnešního hlediska zajímavé: „Historik se musí snažit, má-li mít jeho bádání nějaký smysl, explicitně, bez osobních setrvávajících emocí posoudit to, co má z minulosti ještě v současnosti smysl.“ Osu tázání tak tvoří, „v čem byl tehdejší režim tak nepřijatelný, když se proti němu v době ‘normalizace’ zprvu otevřeně či skrytě postavila jen hrstka ‘disidentů’? Jak to, že se komunistický experiment tak snadno ujal, že se lidé tak snadno smířili s totalitou i s ‘normalizací’, i když povinné režimní rituály většinou nebrali moc vážně? Jak si žili za tu ‘oběť’ ve svém ‘druhém světě’ všedního dne?“ (s. 18)

Tyto otázky stojí již několik let ve středu tuzemského i zahraničního historického bádání o komunistickém režimu v Československu.¹⁰ Jejich předpokladem je revize totalitárního modelu výkladu daného období, a také Petráňův záměr je avantgardní v tom, že v něm bere „režim“ na milost připouštěje, že mohl být docela přijatelný. Na druhou stranu jeho výklad stále spočívá v tomto černobílém modelu tím, že příležitostně klade dělicí linii mezi režim a obyvatelstvo; nezdržuje se ani přímého odsudku, například když tvrdí, že „odsouzení zaslouží sám autokratický režim, který lidi nutil k takovému křivení charakterů, přetvářce a loajalitě. V něm ovšem nesou odpovědnost samozřejmě ti, kteří přijali funkce, jeho aktivní aktéři.“ (s. 456)

Takto vystavěný projekt je pokusem o kvadraturu kruhu, smíření nesmiřitelného; předpoklady otázky, kterou si klade, brání jejímu zodpovězení: Režim byl přijatelný tehdy, když v něm člověk nalezl *modus vivendi*, žil s ním alespoň navenek v souladu; avšak právě tehdy se sám režimem stával, takže se proti němu nemohl dosti dobře úplně vymezit (leč verbálně). Pro diskusi o přijatelnosti „režimu“ je potřebné vnímat dělicí linii nikoli mezi ním a společností, tedy jeho oběťmi, ale v jednom každém jednotlivci.¹¹

10 Takřka ve stejném znění si je položili například Martin Sabrow, Thomas Lindenberger, Michal Kopeček, Pavel Kolář nebo Michal Pullmann v projektu „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“, jehož některé texty přinesly *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 189–274.

11 Viz KOPEČEK, Michal – KOLÁŘ, Pavel: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“. In: *Tamtéž*, s. 189–195; SABROW, Martin: Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě. In: *Tamtéž*, s. 196–208.

Josef Petráň píše v moderním žánru *ego-histoire*.¹² Na rozdíl od tradičního narativu podávaného v třetí osobě nepřítomným vypravěčem je v *ego-histoire* přiznaným subjektem i jedním z objektů psaní historik, jenž své historiografické dílo rámcuje jako autobiografii. Zároveň by měl využít přiměřených metodologických nástrojů, aby ze svého příběhu vybral to, co je typické a reprezentativní pro jeho profesi, kolektiv, národ, kulturu a podobně. Přiznání autorského subjektu je poctivé a zkvalitňuje historikovu práci, neboť jeho vnitřní příčina psaní a subjektivní světonázorová orientace jsou přítomny vždy, bez ohledu na to, zda stylizuje v první, nebo jakékoli jiné osobě.

Tento způsob psaní však v sobě skrývá jisté úskalí. To vystupuje zejména tehdy, jestliže byla přerušena kontinuita společensko-politického vývoje a poté konsenzuálně reinterpretována historie; nevyhne se mu tedy ten, kdo se věnuje českým dějinám minulého století, na diskontinuity a reinterpretace mimořádně bohatým. Historik v dvojediné roli popisujícího subjektu a popisovaného objektu je pak vystaven dvěma protichůdným tlakům: zaprvé aby byl objektivní v hodnocení sebe sama, jak vyžaduje etika bádání, a zároveň aby byl k sobě shovívavý a vykládal své někdejší jednání jako co možná nejsouladnější s aktuálními normami, jak je lidsky (psychologicky) přirozené. Zvládnout toto napětí vyžaduje silnou osobnost (jakou prokázal například Pavel Kohout v *Mém životě s Hitlerem, Stalinem a Havlem* a dalších sebereflexích či obdivuhodný Milan Uhde v *Rozpomínkách aneb Co na sebe vím*).

Petráňova rozprava se vyznačuje obdivuhodnou vyvážeností. Ačkoli je zasažena v „posametovém“ moralizujícím rámci, který se po roce 1989 stal jediným přijatelným pro pojednání o socialistické diktatuře a byl zakotven i legislativně, v exponovaných momentech výkladu, které vybízejí k zaujetí hodnoticích postoje, se autor hodnocení zdržuje. Přistupuje tak k sobě samému v autobiografických pasážích a většinou i k jednání dalších osob, ačkoli jeho uměřeným výkladem tu a tam probleskne sarkasmus.

Důležitým autobiografickým momentem, kterému se Petráň věnuje, je jeho rozhodnutí v šedesátých letech vstoupit do KSČ. Vstup do strany je uzlovým okamžikem a fakt stranictví významnou kapitolou v profesním i osobním životě každého, i když v zemích s mocenským monopolem jedné strany znamená spíše osvědčení o spolehlivosti a způsobilosti k tomu, aby člověk mohl vykonávat zodpovědnou a odbornou práci, než nutně vyjádření politického přesvědčení. Petráň sice do strany nakonec nevstoupil, na dobu několika let se však stal jejím kandidátem. Jak tuto epizodu reflektuje?

Petráňova situace se podle jeho vlastního líčení lišila od narativů přesvědčených reformních komunistů, kteří se později stali součástí takzvané šedé zóny či disentu a jejichž výklady reformního procesu opanovaly veřejný prostor v devadesátých letech: „Nebyl jsem přesvědčen o iluzích reformistů, ani když jsem podepsal přihlášku a byl přijat za kandidáta KSČ. Nemohu tudíž říci, že jsem to dělal zaslepen falešnými představami či vlivem propagandy. (...) ...v řadě věcí jsem souhlasil

12 Pojem zavedl koncem 80. let francouzský historik Pierre Nora (NORA, Pierre (ed.): *Essais d'Ego Histoire*. Paris, Gallimard 1986).

s názory některých reformních socialistů mezi fakultními kolegy-komunisty, sdílel jejich úsilí o liberalizaci poměrů a demokratické snahy. (...) Naproti tomu jsem nevěřil v zásadní etický základ změny chování některých kolegů-straníků, v jejich tak radikální proměnu 'víry' po polovině šedesátých let.“ (s. 286 n.)

Přesto důvody, které ho vedly k rozhodnutí stát se členem KSČ, se zdají celkem obvyklé: „V roce 1964 za mnou přišla docentka Květa Mejdřická, sympatická starší kolegyně ze sousední katedry obecných dějin, jejíž soudnosti a střídavých rozumných názorů jsem si vážil; měla mne přesvědčit, abych se stal kandidátem KSČ s tím, že mi bude dělat vyžadovanou ručitelku. (...) V řadě otázek jsme se shodovali, krom jiného i v tom, že už je konečně na čase vzít vítr z plachet dogmatickým stoupenům totalitního režimu.“ (s. 286) Ačkoli role takzvaných ručitelů byla v procesu přijímání do komunistické strany významná a leckdy rozhodující, někdy ti, kdo zpětně líčí svůj vstup do strany, mají sklon tento vliv zveličovat. Ovšem vedle autority a charismatu starší kolegyně a představy o vyvažování sil uvnitř strany Petrůň sděluje i oportunní rozměr (chápeme-li oportunismus jako jednání, které se neřídí zásadami, ale podle budoucích výhod) svých tehdejších záměrů – včetně morálního břemene, které mu přinesly, přestože do strany nakonec nevstoupil: „Po pěti letech mě vyškrtli pro 'politickou pasivitu'. Už tehdy mi nebylo lhostejné, že zatěžují vlastní svědomí vůči památce svého otce, který byl vyhozen v roce 1950 z úřadu zejména proto, že odmítl vstoupit do strany. (...) Ustoupil jsem tlaku prostředí, abych mohl pokračovat v rozdělané práci, a pachuť z toho, za jakých podmínek, mne trvale provází.“ (s. 286 n.) A vysvětlení svých kroků dokresluje tehdejším životním naladěním: „Stačil pocit bezmoci, slabosti a rezignace.“ (s. 286) Není to sebekritika; Petrůň zveřejňuje stavy svého svědomí. To, že obnažuje vlastní niternou morální hranici a ukazuje ji jako pohyblivou, se ale stává argumentem pro přehodnocení pohledu na existenci dělicí linie mezi režimem a společností, o niž se jeho výklad příležitostně opírá: Čím už lze existenci této linie více zpochybnit?

Po vnitřní morální hranici autor pátrá i u pěti stranických funkcionářů, kteří se ujali úkolu „konsolidovat“ fakultu po roce 1968. Té se však dopátrat nelze, protože u této „skupiny pěti“ se bohužel nedochovaly žádné autobiografické prameny ani sebereflexe, nabízejí se jen dohady a domněnky: „Přitom je třeba brát v úvahu, k jakým výsledkům jednání uvedených aktivistů vedlo. Zda bylo v jejich silách a možnostech uchránit fakultu a její pedagogy před tvrdou odvetou nového režimu za jejich aktivitu v tzv. krizovém období let 1968–1969. Usoudili snad v první fázi konsolidace, stejně jako další přibírání členové zdravého jádra, že nejlepší strategií zvolí, když se zachovají loajálně vůči novým držitelům moci a jejich přední odpůrce, které tak jako tak nemohli zachránit (a s nimiž nadto někdy nebyli v nejlepších osobních vztazích, ať z jakýchkoli důvodů), obětují? Nakolik přitom zvažovali i osobní prospěch či naplnění kariérních ambicí a záchrannou misí se jen dodatečně ospravedlňovali před kolegy, kteří zvláště v počátcích konsolidace jimi pohrdali a dávali jim to najevo? Zpětně nad dobovým marasmem lze těžko vynášet soudy.“ (s. 455 n.) S takto férovým přístupem k motivům předních „normalizátorů“ nejsme dosud příliš zvyklí se setkávat.

Josef Petráň samozřejmě pracuje s autoritativními stranickými dokumenty z počátku „normalizace“, zejména s takzvanou malou a velkou analýzou situace na pražské filozofické fakultě z roku 1970, přesto jich po mém soudu dostatečně nevyužívá k tomu, aby vysvětlil podstatu ideového sporu, který určoval dění a atmosféru na fakultě. Bylo by možné se domnívat, že je za tím úmysl nepouštět se podruhé do interpretace téhož, jestliže Matěj Spurný tento ideový spor, klíčový pro pochopení „vnitřní logiky a sebelegitimizace normalizačního systému“, rekonstruoval na dvaceti stranách.¹³ Petráň ale na zevrubné výklady dokumentů od autorského kolektivu *Náměstí Krasnoarmějců 2* neodkazuje. Bez podrobného výkladu ideologie ovšem popis dění na fakultě působí jako film se ztlumeným zvukem.

Od opomíjení „normalizační“ ideologie se odvíjí metoda výkladu jednání aktérů – pedagogů a studentů. Také zde je Petráňův výklad konvenční ve smyslu „posametového“ společenského konsenzu. Jeho dějiny pražské filozofické fakulty jsou dějinami psanými z perspektivy vítězů. Velký prostor věnuje rezistentním, (pro)reformním, nezávislým a emancipačním aktivitám a postojům. Při výkladu motivací tohoto jednání zdůrazňuje hodnoty, jež vyznává liberálnědemokratická společnost (svoboda bádání, slova, názorů). Oproti tomu při výkladu jednání druhé strany, konzervativních komunistů a „zdravého jádra“, se dozvídáme především o společenských důsledcích, které jejich jednání přineslo – s malým ohledem na představy, které tito aktéři o svém jednání měli, a na úmysly, které je k němu vedly. Zatímco u demokratických snah Petráň mimoděk klade důraz na „správné“, ušlechtilé úmysly aktérů, u projevů autoritářství pohnutky a racionalizace aktérů pomíjí. (Jednou z výjimek je zmíněný stručný rozbor jednání „normalizační pětky“.) Příčinou může být jistě nedostatek pramenů (oficiální stranické dokumenty jsou do určité míry maska), ale také historikova nechuť a nedůvěra k tomu, že i jednání „normalizačních“ komunistů mělo – z jejich pohledu – nějaké lidsky rozumné opodstatnění.

K jazyku „normalizátorů“ a konzervativních komunistů, prošpikovanému výrazy pocházejícími či odvozenými ze slovníku marxismu-leninismu, Josef Petráň přistupuje, i přes deklarovaný opak, také metodologicky konvenčně. Označuje je jako floskule – můžeme tak o nich mluvit, avšak jako historici jen s vědomím, že tím přivíráme dveře k pochopení jejich role v tehdejší veřejném životě. Michal Pullmann v knize *Konec experimentu* nabídl vysvětlení, že ideologický jazyk komunistů, jenž působí a často se dnes označuje jako floskule (fráze, klíše, vata...), měl roli autoritativního diskurzu, legitimizačního a funkčního způsobu promlouvání.¹⁴ (I Petráň se k Pullmannovi a autoritativnímu diskurzu jakožto analytickému

13 JAREŠ, J. – SPURNÝ, M. – VOLNÁ, K.: *Náměstí Krasnoarmějců 2*, s. 101–120. Tzv. velká analýza vyšla v citované edici těchto autorů: Dokument: Analýza FF UK – podklady a zpracovaný materiál. In: TÍŽ (ed.): *S minulostí zúčtujeme*, s. 121–579 (diskurzivní studie Matěje Spurného k této analýze viz s. 53–120).

14 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011. V soupisu literatury Petráň tuto knihu připisuje jak Michalu Pullmannovi (s. 1102), tak navíc chybně Michalu Drápalovi (s. 1092). Pravděpodobně se jedná o Drápalovu recenzi, citace by tedy měla znít: DRÁPALA, Milan: Michal Pullmann: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. In: *Dějiny a současnost*,

nástroji hlásí.) Tento způsob promlouvání za daných podmínek a okolností přinášel pro mluvčí takové důsledky, které byly v souladu s jejich záměry, i když na společensko-politické úrovni konzervoval současný stav. Autoritativní diskurz však není jen diskurzem autorit (Petráň píše o „‘autoritativní mluvč’ ideologie demagogů“); je to způsob promluvy, který *funguje* a s jehož pomocí mohli i ti, kteří za autoritu nebyli považováni nebo byli v dané situaci v podřízené roli, něco prosadit, dokonce i když to třeba bylo se zájmy vládnoucích autorit v rozporu.

V souvislosti s pozvolnou demokratizací atmosféry na fakultě v závěru „normalizace“ vykládá Petráň projev Miroslava Štěpána, kterým zde tehdejší vedoucí tajemník Městského výboru KSČ v Praze a člen komunistického vedení zahájil akademický rok 1989/1990. V první části interpretace si všímá, že Štěpán změnil „tón rétoriky: naznačil, že vsází na mladé z významného ideologického pracoviště“, a správně vysvětluje, že tak učinil proto, že „nebyl tehdy sám, kdo v rozpolceném táboře režimních vládců či ‘papalášů’ usiloval získat představovými floskulami na svou stranu mládež – zejména studenty. Jejich podpora by mu pomohla...“ (s. 665) Poté však autoritativní diskurz jako interpretační nástroj opouští a Štěpánův apel ke studentům¹⁵ místo toho doprovází sarkasmem: Štěpán podle něho „zapomněl, že tyto ideály byly normalizací pohřbeny a není rok osmašedesátý“ (tamtéž). Zajímavější by bylo vyložit, nakolik si Miroslav Štěpán jako zkušený politik a řečník uvědomoval „rozkyv“ mezi ideologickou obálkou svého projevu a jeho reálným sdělením, proč zvolil tuto taktiku a čeho tím v zoufalé situaci doufal dosáhnout.

Dle svých slov Petráň používá metodu sémiotického rozboru jazyka (s. 933). To je ale pravda jen zčásti, neboť zatímco pracuje se sémantickým rozměrem jazyka, zanedbává rozměr pragmatický. Výsledkem jeho analýzy jazyka „normalizační“ éry tak je mimo jiné poněkud triviální konstatování, že jazyk „normalizačních“ dokumentů a aktérů byl ideologicky vyprázdněný (floskule). S tímto tvrzením je sice možné souhlasit (i když se za ním skrývá normativní předpoklad), druhou stranou mince ideologického (čili sémantického) vyprázdnění jazyka ovšem bylo, že byl naplněn pragmaticky: to, čeho jím mluvčí chtěli dosáhnout, chápali v dané chvíli jako důležitější než to, co jím chtěli sdělit. To je důvod, proč „význam“ „normalizačních“ textů a projevů dnešnímu vnímání i bádání často uniká: význam myšlenkový, jenž by byl sám o sobě čitelný, v nich absentuje, zatímco úmysl mluvčího a cíl, funkce jeho textu, jež jsou ukotveny v kontextu historické situace, jsou skryté a bez náročného hermeneutického úsilí nepřístupné.

V závěru knihy Petráň rekapituluje poznatky, k nimž dospěl, a formuluje svou hlavní tezi. Celková kvalita výuky a bádání na pražské filozofické fakultě v období socialistické diktatury podle něj nebyla přese všechno úplně špatná a zůstala zachována jistá kontinuita s předešlou tradicí demokratické vědy: „Přes všechny

roč. 33, č. 11 (2011), s. 44. Je to maličkost – v tisícistránkové knize jediná svého druhu, které jsem si všiml.

15 „...přestavba našeho hospodářského života má za cíl podnítit renesanci socialistických ideálů, činit je přitažlivějšími zejména pro nastupující mladou generaci, pro studující mládež. Kdo jiný by měl své generační druhy získávat pro ideály socialismu, když ne právě mladí filozofové?“ (Citováno podle: PETRÁŇ, J.: *Filozofové dělají revoluci*, s. 665.)

nátlak a drastičnost útoků komunistického režimu na obě fakulty¹⁶ během první poloviny padesátých let měly tu stále indoktrinace a sovětizace své meze.“ (s. 929) Za „normalizace“ pak režim „nevyvíjel tak silný tlak na ty, kteří publikovat směli. ... vycházely i studie metodologicky srovnatelné se západními – nemarxistickými.“ (s. 934) Ve všech obdobích Petráň samozřejmě zdůrazňuje rozdíly mezi úrovní takzvaných malých oborů a oborů nomenklaturních, ideologicky exponovaných (filozofie, moderní literatury, historie, marxismu-leninismu a dalších). Fakulta jako celek i její zaměstnanci a absolventi byli vždy důležitou názorotvornou a politickou silou, ačkoli funkce, které fakulta vykonávala a které od ní byly požadovány, se pohybovaly mezi vědecko-poznávací, vzdělávací a ideologicko-vzdělávací. Autor shrnuje světonázorový profil a úroveň společensko-politického aktivismu po sobě jdoucích generací studentů a pedagogů, přičemž jasně rozlišuje tendence socialistické, prorežimní, marxisticky revizionistické, demokraticky reformní, radikálně levicové či kulturněrevoluční, disidentské a opoziční. Petráňova teze o hodnotě produkované vědy na fakultě je rehabilitační, neboť oponuje tvrzení o devastaci vědy a vzdělávání po roce 1948 a 1968. Zároveň ale autor poznamenává, že společenská prestiž vzdělání vlivem socialistické éry, „záměrně dehonestující inteligenci“, značně poklesla. V tomto útoku na prestiž vzdělání a v jeho zmasovění (na Západě nastalo od šedesátých let, v Česku od začátku devadesátých let) také vidí příčiny současné nízké hodnoty humanitního vzdělání: „Na jedné straně se z předních univerzitně vzdělaných odborníků stávají členové mimořádné elity společnosti. Což při zmasovění univerzitního vzdělání většinou není případ absolventů filozofické fakulty.“ (s. 939) Osvěžující přesah do sociologie univerzitního vzdělávání v západních společnostech a připomenutí zakládající humboldtovské ideje univerzity v samém závěru knihy ústí v obranu humanitního vzdělání založeného na kultivaci ducha a humanistických hodnotách.

Monografie *Filozofové dělají revoluci* Josefa Petráně je základní, byť ne vyčerpávající prací pro poznání dějin pražské filozofické fakulty v druhé polovině minulého století. Ač místy nedodrжуje vlastní metodologický záměr výkladu ideologického a autoritativního jazyka pramenů, její hodnota tkví v nesmírném faktografickém bohatství. Tuto cenu umocňuje skutečnost, že se zde chopil pera pamětník, jemuž vlastní morální kredit dovoluje být nezaujatý. Hlavní Petráňovu tezi, která přiznává hodnotu a důstojnost vědecké práci členů fakulty za komunistického režimu, lze sice vnímat i jako sebeobhajobu zainteresovaného aktéra, který tuto hodnotu spoluvytvářel. Není to však v rozporu s uvedeným přínosem, jedná se totiž o náležitou a podloženou rehabilitaci toho, co ji zasluhuje, a nikoli o nějaké rétorické sebepotvrzování. Jestliže jsem v úvodu hovořil o dvou fázích reflexe minulosti pražské filozofické fakulty, pak Petráňovým dílem *Filozofové dělají revoluci* vrcholí fáze druhá, a pravděpodobně se i uzavírá: po přečtení 1134 faktografií nabitých stran si lze jen těžko představit, co by se mělo či mohlo dodat.

16 V letech 1951–1959 byla Filozofická fakulta UK rozdělena na fakultu filozoficko-historickou a fakultu filologickou.

Recenze

Dějiny Ruska bez hranic

Daniela Kolenovská

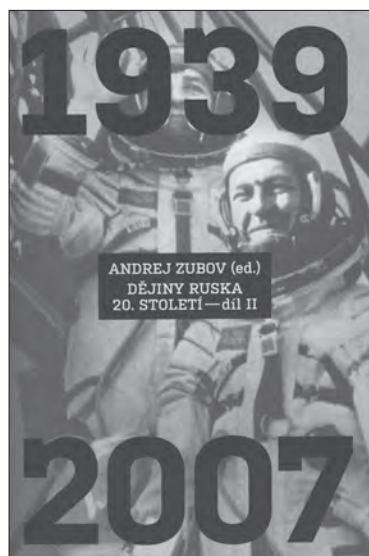
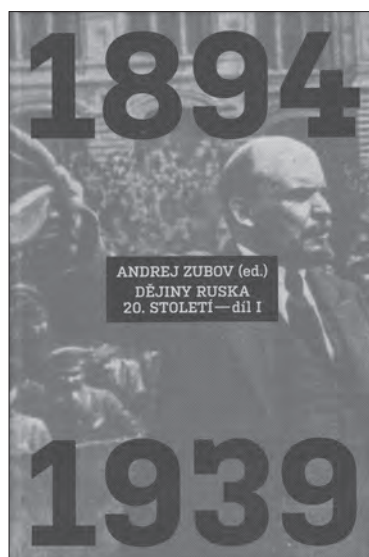
ZUBOV, Andrej (ed.): *Dějiny Ruska 20. století: 1894–2007. Ve dvou dílech*. Z ruského originálu přeložili Libor Dvořák, Zuzana Soukupová, Josef Vološin a Martin Vrba. Praha, Argo 2014 a 2015, xiii + 949 a xiv + 769 stran, ISBN 978-80-257-0921-4 a 978-80-257-0964-1.

Když v roce 1971 československé exilové nakladatelství Index vydalo překlad úvah sovětského disidenta Andreje Amalrika o neoslavjanofilských perspektivách Sovětského svazu po roce 1984, vydavatel Adolf Müller mu v doslovu vytkl, že se snad až příliš opírá o surový realismus přímočarého lidového myšlení a trpí skepsí vůči kompromisnímu intelektualismu i schopnosti střední třídy naplnit liberální heslo, že rozum musí koneckonců zvítězit. Amalrik připouštěl, že se jeho – empirickými daty plně nepodložené – pozorování může zdát prázdným, spoléhal však, že západní sovětology zaujme alespoň tak, jak by ichtyology zaujala ryba, která náhle promluví. Jeho úvahy pramenily z poznání, že marxistické učení, ustupující požadavkům okamžiku, nedokáže sloužit jako živý světonázor. Varoval, že sovětská ideologizovaná a byrokratizovaná společnost bude proto tíhnout k obnově velkoruského nacionalismu s jemu vlastním kultem násilí, expanzionistickými snahami, zájmem o ruský svéráz a spásitelskou úlohu Ruska i s nepřítelstvím ke všemu neruskému.¹

1 AMALRIK, Andrej: *Přežije Sovětský svaz rok 1984?* Kolín n/R., Index 1971. Originál vyšel v červnu 1970.

V novém tisíciletí vzešel z inspirace myšlenkami spisovatele Alexandra Solženicyna pomyslně nový protipól k Amalrikovu pesimistickému náčrtku: křesťanská morálka mimořádně vnímavých osobností, které tíhnou k duchovnímu prožitku a za příznivých okolností dokáží prosadit pravoslavnou víru i pravé hodnoty jako integrální součásti ruského života. Podle logiky tohoto konceptu pak lze přesvědčit i panovníka, aby namísto rozšiřování osobní moci dbal o víru, důstojnost občanů a jejich dostatečné hmotné zabezpečení. Vyhlídky, že se právě takto podaří naplnit identitu postsovětského Ruska, svedla dohromady třiačtyřicet autorů různých generací, profesí a často i protichůdných názorů.² Pod vedením historika Andreje Borisoviče Zubova z prominentního Moskevského státního ústavu mezinárodních vztahů Ministerstva zahraničí Ruské federace (*Moskovskij gosudarstvennyj institut meždunarodnych otnošenij* – MGIMO) vydali v roce 2009 dvousvazkovou syntézu ruských dějin ve dvacátém století.³ Z ní vedle pravoslavných myslitelů vystoupil znovu Amalrikův lid; autoři *Dějin Ruska 20. století* v něm však spatřují jinou hodnotu. Apelují na lidovou víru, solidaritu, mravnost a schopnost zachovat tradici tváří v tvář chaosu, násilí a zvlí. Neváhají ani lidu přiznat právo soudit vládcy za šíření zla a lži. A že lid v ruské minulosti na krutost a neúctu k právu i občanským svobodám až příliš často přistupoval a jen zřídka se pak očistil doznáním viny, autoři interpretují jako základní příčinu ruského historického neúspěchu ve dvacátém století.

Nad knihou se strhla prudká výměna názorů. Jelikož podíl jednotlivých autorů nelze v práci

2 Autorský kolektiv tvoří přibližně z poloviny historici, které doplňují tři uměnovědci a tři filologové, po dvou geografové, právníci a protorijové, dále teolog, filozof, fyzik, technik a pět manažerů. Spolu s ruskými autory, mezi nimiž dominují Moskvané, je zde zastoupeno sedm autorů ruského původu, kteří působí na západních univerzitách, dále Ital Vittorio Strada, Lotyš Leon Gabriel Tajvans, v českém vydání navíc i Američan Richard Pipes.

3 ZUBOV, Andrej (ed.): *Istorija Rossii: XX vek*, sv. 1: 1894–1939; sv. 2: 1939–2007. Moskva, AST-Astrel 2009.

nijak zjistit, vedl její veřejnou obhajobu odpovědný redaktor Andrej Zubov. Když byl v souladu se zněním příslušné ruské normy v diskusích označen za falzifikátora dějin, čelil obviněním dokonce soudní cestou. Kritika zčásti reprodukovala argumenty zaznívající v polemikách o dílech Alexandra Solženicyna. Jeho nejznámějším oponentem se už v sedmdesátých letech stal fyzik a disident Andrej Sacharov, zastánce demokracie, vědeckotechnického pokroku a moderní urbánní společnosti, který se nezříkal marxismu. Solženicynovu vizi označil za nábožensko-patriarchální romantismus srovnatelný se stalinským programem.⁴ Také další z výhrad proti *Dějinám Ruska 20. století* nebyly v ruském prostředí nové. Klasický spor o možnost racionálního pochopení Ruska se vede nejpozději od dob básníka Fjodora Ĥutčeva.⁵ Odpůrci *Dějin Ruska 20. století* také problematizovali absolutní zavržení bolševismu a stalinismu v knize a poukázali na jejich ruskou podstatu nebo modernizační efekt. Bouřili se proti v ruském diskurzu nezvyklé periodizaci minulosti i proti nahrazení sovětského názvosloví novými originálními pojmy nebo jazykem meziválečné ruské emigrace. Ostrý nesouhlas vyvolalo například označení války z let 1941 až 1945 namísto obligátního termínu „Velká vlastenecká“ přívlaskem „sovětsko-nacistická“.

Samostatným předmětem kritiky knihy se stalo přehlížení posledních výzkumů, zvláště absencí poznámkového aparátu. Jak vážně brát závěry učiněné na základě tvrzení jistých neznámých osob či blíže nespecifikovaných dokumentů Výboru státní bezpečnosti (KGB), když pod nimi chybí i jméno autora, který je v knize předkládá? V českém překladu vyzněl tento aspekt až bizarně. Většina uvedených doplňkové ruskojazyčné literatury je v Česku k nenalezení, chybí jakýkoliv přehled publikací dostupných v místním prostředí a neruští vědci zůstali navíc zčásti zašifrováni v prepisu z ruštiny. Američan Richard Pipes, který se pro české vydání bez vysvětlení dodatečně včlenil do autorského kolektivu, tak v knize vystupuje jako „R. Pajps“; britský historik Arnold James Toynbee (1889–1975) pak jako „A. D. Tojnbi“, autor knihy *Postiženije istorii*, vydané v Moskvě v letech 1990 a 1991.⁶ Rozdílů oproti originálu je v českém vydání ostatně více. K těm, které zamrzí měrou vrchovatou, patří obrazový doprovod knihy, v němž řada informací zmizela. Na mapě válečných operací z let 1944 a 1945 se tak například ztratila Plzeň, osvobozená americkou armádou, přibyly naopak ruská (!) a československá vlajka vpíchnuté do Rudou armádou osvobozené Prahy.

Když se po pěti letech ruské rozpory kolem *Dějin Ruska 20. století* zdály slábnout a kniha mířila díky nadaci ruského miliardáře Michaila Prochorova k českému čtenáři, získal si Andrej Zubov mediální pozornost znovu. V důsledku svého kritického

4 Viz MEDVEDĚV, Žores – MEDVEDĚV, Roj: *Solženicyn i Sacharov: Dva proroka*. Moskva, Vremja 2004.

5 Často se v této souvislosti citují Ĥutčevovy verše z roku 1866: *Umom Rossiju ně počat, / Aršinom obščim ně izmerit: / U něj osobennaja stat – / V Rossiju možno tolko verit.* („Rozumem nepochopíš Rus, / na lokte nemůžeš ji měřit: / Pochopit aspoň důvod zkus – / v Rusko je možno jenom věřit.“ ĤUTČEV, Fjodor Ivanovič: *Vlnobití*. Praha, SNKLHU 1960, s. 121, z ruštiny přeložil Jiří Mulač.)

6 Mnohasvazkové dílo *A Study of History* vycházelo původně v letech 1934–1959 v nakladatelství Oxford University Press.

vyjádření o ruské politice vůči Ukrajině, kterou srovnal s nacistickým postupem v Rakousku v březnu 1938, byl zbaven zaměstnání v Moskevském ústavu mezinárodních vztahů i funkcí v institucích pravoslavné církve. Namísto územní expanze žádal pro Rusko „zachování národa“ (*sochraněnije*), a stal se proto vítaným hostem mezinárodních fór kriticky nazírajících aktuální politiku Moskvy. V této roli také na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy uvedl český překlad *Dějiny Ruska 20. století* a s přítomnými se podělil o své zklamání z toho, že navzdory osvětovým záměrům se knize nepodařilo vzdělat ruskou veřejnost, aby znovu nepřitakávala totalitarismu.⁷ Ač české publikum tedy nebylo primárním adresátem textu, stojí za to uvážit, co ze současného ruského myšlení kniha zprostředkovává. Řečeno s Amalrikem: když ryba promluví, je namístež pokusit se z břehu rozumět.

Svá východiska *Dějiny Ruska 20. století* vymezují v sotva padesátistránkové úvodní pasáži prvního dílu o vývoji evropského východu od 7. do 19. století. Společnost podle nich roste z duchovního odkazu minulosti. Musí proto historii zkoumat a říkat o ní pravdu. To se jí, tvrdí autoři, nepodaří geopolitikou, která je výlučně studiem aktuálního masového vědomí, ani pouhým popisováním minulých faktů. Aby primitivní antropogeografii i pozitivismem pohlcenou vědu překonali a zachytili skutečnou víru i nálady lidu, zaměřili svou práci k jednotícímu horizontu – ideálu univerzální křesťanské filozofie.⁸ Zvolený křesťanský rámec se ovšem v knize nezřídka proměňuje v ryze ruský pravoslavný a vystupuje vůči ostatním náboženstvím i kulturám Rusi exkluzivně, jako jedinečný prostředek k řešení společenských krizí. Úsudek autorů proto navzdory jejich tvrzení nelze označit za ideologicky nezávislý. Více než o odbornou historickou práci se jim jedná o dějinami podepřený politicko-filozofický koncept.

Kusý úvodní výklad, poznamenaný účelovým hledáním opor pro předdefinované osy ruského příběhu, dospívá skrze vypjaté deklamace (například „temná noc prodchnutá zradou“), netypické pro odborný styl, k romantizující a značně široké definici „Rusů“. Autoři vyzdvihují víru prostého ruského lidu, který podle nich dějinami prošel jako odpovědná oběť tyranie vládců a v krajních případech jim dokázal čelit solidaritou, svorností a respektem k zákonu. Absolutismus v Rusku, prohlašují autoři, lid mátl a sloužil jen rozmarům mocných. Navíc počínaje Petrem I. Velikým vystavovaly bezdůvodné územní expanze Rusko konfrontaci s neorganickými

7 Článek, který se stal příčinou rozchodu Andreje Zubova s MGIMO a církevními institucemi, vyšel v ruských internetových *Vedomostech* 1. března 2014: ZUBOV, Andrej: Eto uže bylo. In: *Vedomosti* [online], 01.03.2014 [cit. 2016-05-14]. Dostupné z: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrej-zubov-eto-uzhe-bylo>. Další informace viz <http://abzubov.com/>.

8 Autoři zde navázali na dnes v Rusku znovu frekventované úvahy nábožensko-politických filozofů ruské emigrace Nikolaje Berďajeva a Ivana Iljina, zatímco na aktuálnější francouzskou debatu o souvislosti fenomenologie a teologie nereflektovali (srv. BERĎAJEV, Nikolaj Alexandrovič: *Ruská idea: Základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha, OIKOYMENH 2003; JANICAUD, Dominique – COURTINE, Jean-François – CHRETIEN, Jean-Louis – HENRY, Michel – MARION, Jean-Luc – RICCEUR, Paul: *Phenomenology and the Theological Turn: The French Debate*. Fordham, Fordham University Press 2001).

oblastmi, zatímco původní pravoslavné východoslovanské společenství se rozdělilo do tří státních útvarů rozpadlo na tři etnika – velkoruské, maloruské (ukrajinské) a běloruské. Autoři publikace se vyslovují proti izolaci takto vymezeného ruského areálu od Byzance, Západu nebo Východu, jelikož podle nich v minulosti vždy vyústila v jeho kulturní pád. Paradoxně však ani oni sami nepřekračují ruský svět tam, kde by to bylo prospěšné: úpadek Kyjevské Rusi například chápou jako důsledek nájezdů, mocenských bojů a neschopnosti udržet mravy, přičemž ignorují odbornou literaturou doložený reálný přesun obchodních tras po vzestupu italských Benátek a Janova.

Ve své hlavní části kniha pojednává o ruské minulosti detailněji. Autoři nalézají prameny radikální proměny carské říše v bolševické impérium v období vlády Mikuláše II. Podle nich ho teprve prohra v rusko-japonské válce roku 1905 přinutila pochopit nevyhnutelnost vnitropolitické reformy a omezit monarchii prvním ruským parlamentem. Autoři oceňují následnou profesionalizaci ruské byrokracie a větší podporu liberalizačního úsilí ministrů. Připomínají také rozvoj ruské kultury, vědy a náboženského života. Konstatují však, že se diplomacii ani církvi přes veškerou snahu nepodařilo Rusku zajistit klid nezbytný pro dokončení změn. Vláda podle nich nedokázala čelit vnějšímu ani vnitřnímu tlaku: chybně se snažila zastavit rusifikaci a sázkou na velkoruský etnický nacionalismus rozkladný vliv egoistického nacionalismu vycházejícího z válečných příprav Německa; a recept nenašla ani na destruktivní vliv revolucionářů a sektářů, kteří v ruské společnosti šířili mravní zpustlost. O té podle *Dějin Ruska 20. století* jasně svědčil růst počtu občanských sňatků a rozvodovosti. Ruští vzdělanci si, tvrdí autoři, pokles morálky uvědomovali. Vinou vlastního odcizení však nedokázali lid mravně kultivovat, a ten se proto na prahu války ocitl v opozici k moci. Pesimismus a radikalizace pak přemohly původní protiněmecké vlastenectví, protože válčení narušilo stabilitu ruského finančního systému, průmyslová odvětví podstatná pro podporu fronty neunesla zvýšenou zátěž a zavládla potravinová krize.

Car, který se abdikací v únoru 1917 přihlásil k odpovědnosti za chybnou politiku, sice předal moc Prozatímní vládě, Petrohradský sovět však vzápětí využil nespokojeného lidu jako zdroje vlastní síly a proměnil se v rozhodující centrum. Autoři se domnívají, že definitivní rozsudek nad selháním starého Ruska a jeho elity vynesly statisíce dobrovolníků, kteří se ochotně zapojili do „satanských činů“ rudého teroru. Dílem msty a „satanské zloby všech těch, kdo si ji přáli“ (s. 492), byla přitom podle autorů již vražda carské rodiny. V této souvislosti poukazují na nevyužité příležitosti převézt cara, a především jeho manželku s dětmi pod německou ochranu. Konstatují, že Lenin se s německým nepřitelem zločinně spíkl, aby bolševici mohli v Rusku proti Bohu prosadit všepohlcující iracionální socialistickou víru, která nectila dar lidského života a devastovala zemi. Teror podle *Dějin Ruska 20. století* atomizoval společnost na jednotlivce schopné přežít jen ve službě režimu nebo v izolaci od pravdy. Absolutní moc tak nad ruským lidem snadno nabyt diktátor Josif Stalin a mravní nedostatečnost od té doby volně přecházela z generace na generaci.

Přibližně v polovině prvního svazku *Dějiny Ruska 20. století* dospívají k zásadní otázce – kde vést hranici mezi ruským a bolševickým? Odpověď je vpravdě

solženicynovská: moc byla uchválena bolševiky, kteří strachem, lží a potlačením paměti zlikvidovali ruskou elitu a lid vehnali do bezpráví, hladu a vraždění. Ruský lid nebyl bolševický, ale bolševiky ztotočený, rozvrácený a – jak dodává druhý svazek díla – vtažený do války. Pod povrchem však *Dějiny Ruska 20. století* distribuují odpovědnost za ruský vývoj ve dvacátém století mnohem šířeji. Výkladem znovu prosvítá Solženicynova nedůvěra v modernizovanou společnost, socialismus a revoluci, které sice zničí nositele zla, zároveň ho ale v ostatních povzbuzují. Zřetelná je tu rovněž Solženicynova neochota litovat obětí „velkého teroru“ z let 1936 až 1938. V jeho očích mu padli za oběť zejména nelítostní vrazi, zaměstnanci stranického aparátu a bezpečnostních složek státu, kteří předtím sami barbarsky zneužili svých pozic. A solženicynovské kořeny lze do třetice hledat také ve vysvětlení masové kolaborace sovětských obyvatel s nacisty po roce 1941. Tu *Dějiny Ruska 20. století* podávají jako důsledek nesnesitelného utrpení lidu pod nepřátelskou vládou bolševiků v kombinaci s neschopností chápat cynismus jejich německého soka.

Druhý proud úvah o filozofii ruských dějin, do kterého kniha vstupuje, se obrací k otázkám jednoty a ceny placené za její rozklad. *Dějiny Ruska 20. století* k nim přistupují ve třech základních rovinách, přičemž procesy společenské fragmentace samy o sobě interpretují záporně. Přičítají je zvláště mocných a ulehčeně tvrdí, že v jednadvacátém století nastal obrat k obnovení celistvosti.

V prvním plánu uvažují o ekumenismu, který před nimi z ruského prostředí zdejším zájemcům promyšleněji zprostředkovaly překlady publikací filozofa Vladimira Solovjova ve velehradském nakladatelství Refugium.⁹ Autoři *Dějiny Ruska 20. století* podobně jako on litují rozkladu jednoty křesťanské církve. Vznik autokefální Ruské pravoslavné církve však spojují se ztrátou jednoty pravoslavných Slovanů. Trpce také prožívají podrobení otázek víry bolševické státostraně, protože podle nich způsobilo další rozštěpení věřících mezi nesvobodné oficiální a ilegální církve v Sovětském svazu i vzájemně si konkurující ruské církve v zahraničí. Upozorňují, že pravosláví a islám byly v Sovětském svazu proto častěji formou kulturní identity než náboženské praxe. Přesto však podle autorů od devadesátých let došlo v Rusku ve srovnání s „postkřesťanským Západem“ k podivuhodnému východnímu obratu k víře a náboženské mravnosti. Podpis „Aktu sblížení“ pravoslavných církví v Rusku a v zahraničí roku 2007 oslavují jako pokračování cesty k osvobození „oveček“ ze sevření náhražek ducha sekularizace (s. 680). Nijak přitom nevyjasňují, které spory o sovětské období moskevského patriarchátu do té doby církve dělily. Nedotýkají se například ani spolupráce Ruské a Srbské pravoslavné církve, která se tolik zviditelnila při rozpadu Jugoslávie. A bez komentáře nechávají i dialog vedený mezi katolicismem a pravoslávím.

Další oblast rozkladu původní jednoty, kterou autoři akcentují, je spojena s formováním moderních národů. Jedná se snad o nejslabší rovinu celé knihy, která se ani

9 Pro úvahy o jednotě jsou klíčové Solovjovovy *Tři rozhovory* a „Legenda o Antikristu“, které vyšly v českém překladu několikrát. Viz např. komentářem opatřené vydání *Tři rozhovory: O válce, pokroku a konci světových dějin, obsahující krátkou „Legendu o Antikristu“ a několik menších přiložených statí* (Praha, Zvon 1997).

v užívání slova „Rusové“ nedokázala sejít v jednom významu. Jednou jde o etnický národ, podruhé o společnost označovanou takto Varjagy, jindy o termín spojující tři etnika – Malorusy, Velkorusy a Bělorusy. Autoři se vymezují proti „egoistickému“ i velkoruskému nacionalismu a s pomocí dávných ruských letopisů rýsuji hranice pro pozitivní existenci ruského národa. Málo se však zajímají o to, jak takový plán přijímaly různé vrstvy dotčených společností. Rozdělení původního slovanského substrátu na tři etnika chápou jako důsledek nerozumné politiky carů. Podle nich zbytečně překračovali bezpečné meze, místo aby obnovili ruskou vládu nad Rusy obývaným územím. Autoři respektují, že ve dvacátém století dospěli Ukrajinci i Bělorusové k požadavku státní suverenity. Jako od součástí historického Ruska však od nich mají – podobně jako i od dalších národů v oblasti – specifická očekávání: Rusko je podle autorů v právu, když podrážděně brání přátelský soulad, který s novým tisíciletím v této oblasti nejednoty zavládl, proti rozvrzatým západním zdrojům.

Jestliže rozpad náboženské jednoty i ruského státního národa patří podle autorů *Dějin Ruska 20. století* k dlouhodobým problémům, třetí rovina rozkladu podle nich zasáhla ruský lid teprve ve dvacátém století. Rozpolcení ruské společnosti na domácí a zahraniční (emigrační) autoři označují za dílo bolševiků, kteří takto Rusko zbavili příležitosti, aby bylo utvářeno jeho nejlepšími lidmi. Ti byli podle nich vyhnáni z vlasti, trpěli ve vzduchoprázdnu a museli se vzdát bezprostředního kulturního i náboženského vlivu na vývoj vlasti. Autoři proto věnují velkou pozornost návratu emigrantů do výkladu o dějinách Ruska v minulém století. Kromě meziválečné kulturní a náboženské činnosti emigrace připomínají doklady její loajality k vlasti za druhé světové války i v době poválečné, kdy se mnozí emigranti navzdory zřejmému riziku rozhodli osobně přispět k obnově Sovětského svazu a usadili se v něm. Autoři také upozorňují na souvislost mezi ruskou antikomunistickou činností v zahraničí a protestním hnutím na území Sovětského svazu v druhé polovině dvacátého století. I v této oblasti nejednoty podle nich došlo k pozitivní změně s nástupem prezidenta Vladimira Putina: v emigraci uchovaná kultura se začala vracet do dědictví společné vlasti a mocenské elity obrátily pozornost k radám jejích představitelů, jak přivést Rusko k prosperitě. Paradoxně se podobně diferencovanému přístupu v *Dějinách Ruska 20. století* neteší Němci, kteří autorům slouží jako vzor národa, který přemohl své zlo. Nad německými uprchlíky před nacismem a německými antifašisty hlouběji neuvažují, Němci jsou v knize vnímáni prizmatem nacismu. Přitom kdyby autoři brali ohled na reálné společenské síly v Německu dvacátého století, mohli by nahlédnout, že jimi obdivovaný hospodářský vzestup Německa, poraženého ve dvou válkách, nevzešel z pokání, ale byl v mnohém založen politikou západních vítězů druhé světové války a v Německu samém měl na co navazovat.

Stranou úvah *Dějin Ruska 20. století* o jednotě kupodivu zůstala sovětská společnost. Autoři jednoduše došli k názoru, že sovětský byl režim a jeho instituce – věda, kultura i sám člověk však zůstaly ruskými. Podobně jako nedokázali vytknout ruské z bolševického, neusilují o to tedy ani v případě sovětského. Vyhybají se popisu vývoje národnostního složení bolševické strany i Rudé armády. Tento přístup v knize vítězí navzdory poznámkám odpovědného redaktora Zubova, které korigují mlčení hlavního textu všude tam, kde již hrozí překročit míru. Sovětské dějiny proto dominují také

výkladu o průběhu druhé světové války. Smysl by to snad dávalo při popisu bojových operací, jinde však autoři promarnili skvělou příležitost nahlédnout za dobře vyprávěné sovětské dějiny. Takové originální pole by dokázal nabídnout například pokus o zachycení efektu předválečné evakuace průmyslu ze západních oblastí SSSR do ruského týlu pro Rusko. Namísto originality však zůstává kniha v obecné rovině: válka byla podle ní odpovědná za více než polovinu deficitu obyvatelstva a měla i ideologicko-politické důsledky, když vytvořila sovětský patriotismus a sovětské velmocenské vědomí. Ty, tvrdí autoři, vtrhly do Evropy spolu s nekřesťanskou hordou vojáků, která se mstila za vlastní neštěstí. Chování rudoarmějců na dobytém území autoři odsuzují. Odráželo podle nich chudobu kolchozní vesnice i to, jak bolševismus dokázal rozložit osobnost člověka. Tento svůj názor autoři bez ohledu na další faktory či posloupnost událostí podpírají tvrzením, že zničující působení bolševismu ukázaly také zločiny, jichž se po roce 1945 na Němcích dopouštěly národy, které se ocitly pod sovětským vlivem.

Po obsáhlém konvenčním popisu událostí druhé světové války, poválečné rekonstrukce diktátorského režimu a důsledků smrti Stalina zbývá v příběhu vyprávěném českými *Dějiny Ruska 20. století* přibližně třetina z celkového rozsahu knihy. Většina z ní popisuje sovětská léta do nástupu Michaila Gorbačova, závěr je věnován obrození Ruska za Borise Jelcina a Vladimira Putina. Autoři si všímají, že nespokojenost obyvatelstva se sovětským režimem v letech 1965 až 1967 ve společnosti poklesla vlivem výhod, které běžní občané mohli čerpat z vysoké sociálně-kulturní mobility, růstu sociální rovnosti a slábnoucí hrozby nouze. Také regionální elity tehdy podle autorů akceptovaly rámec jednotlivých svazových republik a střety plynoucí dříve z jejich zájmu o posty v Moskvě ustaly. Ze Stalinovy absolutistické monarchie vznikla Brežněvova feudální říše, charakteristická multietnickou asimilací a stagnací. Brežněvova éra tak podle autorů definitivně zformovala sovětského člověka a Sovětský svaz se v ní zároveň proměnil v opravdový kolos na hliněných nohách. Tehdy se podle *Dějiny Ruska 20. století* ruská společnost začala osvobozovat. Autoři v této souvislosti poněkud abstraktně upozorňují na sílu, jíž byl člověk tehdy tažen do chrámu, kde ho „obcování s vírou“ nakonec k víře přivedlo. Dále pak popisují polemiky vedené disentem a hnutím za lidská práva, zmiňují zvýšení kvality literatury i filmu a připomínají, že společenská frustrace vyústila v roce 1976 také ve vznik nové, negativní formy ruského nacionalismu. V této době podle nich třetí vlna emigrace zavinila definitivní rozkol mezi zkorumpovaným komunistickým státem a tvůrčím Ruskem, který nakonec způsobil kolaps impéria.

Z reformního gorbačovského období si *Dějiny Ruska 20. století* nejvíce cení zdůraznění všelidských hodnot a radikální změny poměru státu a církve při příležitosti oslav ruského milénia. Dále vyzdvihují vnitropolitickou demokratizaci zahájenou propuštěním politických vězňů a vznik nové vrstvy podnikatelů a politických stran (byť z iniciativy komunistické strany a KGB). Jelcin podle autorů osvědčil mimořádný politický talent, když z kritiky nedůslednosti reformu vytěžil podporu lidu pro zásadní krok: osvobození Ruska od komunismu. „Deklarací o suverenitě RSFSR“ dne 12. června 1990 však zároveň vyčlenil tento umělý útvar z ruského státu a vymezil mu neetnické hranice nadiktované kdysi bolševiky.

Jak měly být ruské hranice jinak určeny, autoři *Dějiny Ruska 20. století* nespécifikovali. Namísto toho závěrem knihy, s důrazem na výlučnost vztahů s Ruskem, shrnuli politický vývoj bývalých svazových republik po roce 1993. Odborná úroveň jednotlivých příspěvků je zde proměnlivá, často problematická a chyby v překladu ji dál snižují.¹⁰ Základní tón celého oddílu určuje již první podkapitola o Ukrajině. Podle ní je nad veškerou pochybnost, že Západ v pečlivě připravené oranžové revoluci zdrcujícím způsobem porazil ruské politické strategy i sdělovací prostředky a zemi destabilizoval. Návrat k moci Viktora Janukovyče po volbách roku 2006 však dokázal, konstatují autoři, že ukrajinská identita byla dostatečně zralá a demokratická a vylučovala rozštěpení země i rozklad přátelského a rovnoprávního poměru mezi Ukrajinou a Ruskem. Podle knihy ruské vedení mělo a nadále má zájem na konsolidaci svých sousedů, postrádá ale zákonné prostředky, jimiž by je mohlo politicky ovlivňovat. Ostatní podkapitoly oddílu k tomu dodávají, že se přesto v legálním rámci snaží čelit tlaku západních velmocí, které nadále vychovávají mládež pro nové barevné revoluce všude tam, kde „technologie demokratizace“ neohrožuje jejich ekonomické a bezpečnostní zájmy.

Ze srovnání stavu vybraných sfér ruského světa na začátku a na konci dvacátého století vyplynul kolektivní autorů vedenému Andrejem Zubovem jednoznačný závěr. S ohledem na možnosti, které se původně před Ruskem otevíraly, popsal výsledek jako pohromu. Otázky, kdo je za ni zodpovědný, kde leží její příčiny, důsledky a řešení, zodpověděl v zájmu politického ruského národa. Sami autoři bohužel přesvědčivě nevyjasnili, kdo se k němu hlásí a kdo k němu patří. Odborné historické debaty zůstaly některé části knihy mnoho dlužné, protože témata, která by nevedla k předem určenému horizontu, přehlédly. Také vůči křesťanské filozofii zůstaly v knize rezervy, když autoři sice vyzdvihli nutnost pokání, ale namísto odpuštění vyvinili část společnosti z odpovědnosti jako „podsovětskou“. I zde by důsledněji aplikovaný německý vzor pomohl – položit si Jaspersovu otázku viny si ale autoři netroufli. Je přitom podstatné, že na rozdíl od Amalrika se *Dějiny Ruska 20. století* obracejí dovnitř společnosti, která prohrála globální válku a platí za to dezorientací, teritoriálním i ekonomickým propadem a sklonem k hledání jistot v homogenizaci. Nabízejí jí hodnoty, jež se podle nich mohou stát pozitivním základem konstrukce nového Ruska, pokud se vzdá následnictví sovětského dělnicko-rolnického státu. Pro mír je to klíčová ruská diskuse, která – jak dokládá i názorový vývoj samotného Andreje Zubova – dosud neskončila.

10 Například na straně 704 2. dílu českého překladu se tvrdí, že rusko-běloruský sjednocovací proces překazil již v roce 1990 (!) svými mocenskými nároky prezident Lukašenko.

Recenze

Poslední z hlasů sovětské utopie

Dagmar Petišková

ALEXIJEVIČOVÁ, Světlana: *Doba z druhé ruky: Konec rudého člověka*. Z ruského originálu přeložila Pavla Bošková. 2. vydání. Příbram, Pistorius & Olšanská 2017, 492 strany, ISBN 978-80-87855-89-8.

Nositelce Nobelovy ceny za literaturu za rok 2015 Světlaně Alexijevičové (narozena 1948), jejíž autorský podíl na pětidílném literárním cyklu *Hlasy Utopie*¹ navenek spočívá v tom, že svým publikacím dala název, uspořádala sebraný materiál (tj. výpovědi lidí, které si vybrala k interview) a napsala úvod, je – hlavně v ruském prostředí – někdy vytýkáno, že se prezentuje jako autorka, a nikoliv jako

1 Pentalogii *Golosa Utopii* tvoří knihy *U vojny ně ženskoje lico: Dokumentalnaja proza*, 1985 (česky *Válka nemá ženskou tvář*, Praha – Moskva, Lidové nakladatelství – Progress 1986), *Poslednije svideťeli: Kniga nědětskich rasskazov*, 1985 (česky ještě nevyšlo), *Cinkovyje malčiki*, 1989 (česky *Zinkoví hoši*, Příbram, Pistorius & Olšanská 2016), *Černobylskaja molitva*, 1997 (česky *Modlitba za Černobyl: Kronika budoucnosti*, Brno, Doplněk 2002 a 2017) a *Vremja sekund chend*, 2013 (česky *Doba z druhé ruky: Konec rudého člověka*, 1. vydání, Příbram, Pistorius & Olšanská 2015). V této recenzi vycházím z druhého českého vydání knihy *Doba z druhé ruky* z roku 2017, v němž jsou opraveny především pravopisné chyby vyskytující se v prvním vydání.

autor(ka)-sestavitel(ka),² jak se obvykle označuje původce textu na titulní straně ruských i běloruských a ukrajinských publikací zpracovávající sebrané dokumenty.³

Jiní posuzovatelé její metodu, stojící na hranici mezi dokumentem a beletrií, naopak vyzdvihují jako svého druhu originální literární útvar, i když ovlivněný řadou děl dřívějších autorů.⁴ Tak například podle literárního vědce V. N. Krylova, jenž se pokusil postihnout autorčin postup, „jak zpracovat svědecké dokumenty, aby se staly estetickým fenoménem“, Alexijevičová všechny své role (spisovatelka, novinářka, herečka, socioložka, psychoanalytička), ve kterých vystupuje v besedách se svými hrdiny, jako by zapuzuje – a vystupuje pak již jen jako účastnice besedy, jež se však do hovoru vmísí výjimečně a svou přítomnost v knize v co největší míře skrývá. Je však zřejmé, že kladenými otázkami, ať již uvedenými (které však autorka mezi texty výpovědi zařazuje spíše výjimečně), či jen tušenými, usměrňuje tok vyprávění. To se pak stává nejenom výpovědí o daném čase, ale dává vyniknout i charakteru vypravěče, jenž čtenáři odkrývá své mravní a filozofické zásady, politický postoj, vztah k náboženství a konečně i svůj psychický stav. Krylov je přesvědčen, že knihy Alexijevičové nelze označit za neopracovaný, syrový dokument, jelikož jednotlivé výpovědi jsou propojeny promyšleným autorským postupem, což z nich vytváří vnitřně jednotný útvar.⁵

Často se řeší otázka národní identity držitelky Nobelovy ceny. Její otec byl Bělorus (bělorusky její křestní jméno zní Svjatlana), matka Ukrajinka, jazykem, ve kterém se jí dostalo vzdělání, byla ruština. Dětství prožila na Ukrajině, střední i vysokou školu absolvovala již v Bělorusku, kde pak také začala pracovat jako novinářka. Autorčiny výhradně rusky psané knihy, vycházející od osmdesátých let, byly postupně překládány i do ukrajinštiny a běloruštiny, o jejich masivní rozšíření se ale postarala ruská nakladatelství (z ruštiny byla pak přeložena do mnoha dalších jazyků). Ačkoli je Alexijevičová spojena se všemi třemi východoslovanskými národnostmi (a například americký historik specializující se na dějiny střední a východní Evropy Timothy Snyder o ní píše jako o spisovatelce tří národností),⁶ na otázku, která literatura vlastně dostala Nobelovu cenu v roce 2015, je zřejmě nejpoctivější odpovědí, že to byly literatury dvě – běloruská (podle autorčina působiště a občanství)

2 „...knihy neobsahuje nové myšlenky a cíle, vše je od jiných, vše nostalgické...“ (ŠABAJEVA, Tat'ana: *Pisat' rasčetlivo navzryd*. In: *Litěrarnaja gazeta* [online], č. 39 (6432), 2.10.2013 [cit. 2017-06-26]. Dostupné z: <http://www.lgz.ru/article/-39-6432-02-10-2013/pisat-raschetlivo-navzryd/>.)

3 Jako *avtor-sostavitel* je uvedena např. Ljudmila Ulická v srovnatelně koncipované knize výpovědi (ULICKAJA, Ljudmila: *Dětstvo 45–53: A zavtra budet sčastje*. Moskva, AST 2013).

4 Srv. alespoň ADAMOVIČ, Ales – GRANIN, Daniil Alexandrovič: *Blokadnaja kniga*. Leninograd, Lenizdat 1984; GINZBURG, Lidija Jakovlevna: *Prochođaščije charaktery: Proza vojnyh let. Zapiski blokadnogo čeloveka*. Moskva, Novoje izdatelstvo 2011.

5 Srv. KRYLOV, V. N.: „Dokument dolžen žit' po zakonam iskusstva“: Istorija „domašnego“ socializma v knige Svetlany Alexijevič „Vremja second-hand“. In: *Filologija i kultura / Philology and Culture*, č. 3 (37), 2004, s. 250–253.

6 Srv. SNYDER, Timothy: Svetlana Alexievich: The Truth in Many Voices. In: *The New York Review of Books* [online], 12.10.2015 [cit. 2017-06-26]. Dostupné z: <http://www.nybooks.com/daily/2015/10/12/svetlana-alexievich-truth-many-voices/>.

a ruská (podle jazyka, kterým svá díla píše).⁷ Ukrajinské prostředí sice hraje v životě i díle Alexijevičové důležitou roli, k ukrajinské politické situaci se často vyjadřuje, ukrajinsky však nepíše a na Ukrajině nežije. Sama autorka se pokládá za „člověka ruské kultury“.⁸

Na knize *Doba z druhé ruky* pracovala v době svého politického exilu v několika zemích západní Evropy a vydala ji krátce po návratu do Běloruska v roce 2013. Především po své aktivní obhajobě ukrajinského Majdanu se stala terčem často nevybíravé kritiky v ruských médiích. Zdůrazňovalo se, že výběr Alexijevičové na Nobelovu cenu byl záležitostí vyložené politickou, spojenou s událostmi na Ukrajině. Velmi ostře se na toto téma vyjádřil i spisovatel Vadim Levental, který tvrdí, že plán nobelovského výboru ocenit spisovatele-Ukrajince nevyšel, jelikož se na slabé ukrajinské literární scéně žádného alespoň trochu vhodného kandidáta najít nepodařilo, a tak posloužila Běloruska Alexijevičová jako náhrada, jakási z nouze cnost.⁹

Ohlasy v tisku západního světa na udělení Nobelovy ceny za literaturu Světlaně Alexijevičové byly v naprosté většině pozitivní, autorka byla oceňována za odvahu, za trpělivou, usilovnou a záslužnou práci, za zprostředkování pravdy o sovětském režimu. Americký literární kritik Dwight Garner ji, spolu s její novinářskou kolegyní, před jedenácti lety zavražděnou Annou Politkovskou, přirovnává k odvážnému a nezištnému Dankovi z Gorkého povídky o hořícím srdci; klade si ovšem otázku, zda bude mít odkaz těchto dvou novinářek šťastnější osud, než ho mělo Dankovo srdce, jež lidé zašlapali.¹⁰

Struktura knihy *Doba z druhé ruky* je následující: po úvodu autorky (Zápisky zúčastněné) následuje první část, nazvaná „Útěcha apokalypsou“ (rozčleněná do oddílů „Z pouličního ruchu a kuchyňských řečí z let 1991 až 2001“ a „Deset

7 Srv. POSPÍŠIL, Ivo: K identitě národní literatury aneb Která literatura vlastně dostala Nobelovu cenu za literaturu za rok 2015? In: *Proudy: Středoevropský časopis pro vědu a literaturu* [online], roč. 2, 2015 [cit. 2017-06-26]. Dostupné z: http://www.phil.muni.cz/journal/proudy/revue/eseje_fejetony/2015/2/pospisil_k_identite_narodni_kultury.php.

8 Srv. JUFEROVA, Jadviga: My ustali žít bez ljubvi. In: *Rossijskaja gazeta – stoličnyj vypusk* [online], č. 4136, 4.8.2006 [cit. 2017-06-26]. Dostupné z: <https://rg.ru/2006/08/04/aleksievich.html>.

9 Srv. LEVENTAL, Vadim: Nobelevskaja premija po žurnalistike. In: *Izvestija* [online], 8.10.2015 [cit. 2017-06-26]. Dostupné z: <http://iz.ru/news/592815>.

10 GARNER, Dwight: In: 'Secondhand Time': Voices From a Lost Russia. In: *The New York Times* [online], 24.5.2016 [cit. 2017-06-26]. Dostupné z: <https://www.nytimes.com/2016/05/25/books/review-in-secondhand-time-voices-from-a-lost-russia.html>.

příběhů v rudých kulisách“) a druhá část, s názvem „Půvab prázdnoty“ (s oddíly „Z pouličního ruchu a kuchyňských řečí z let 2002 až 2012“ a „Deset příběhů bez kulis“). V českém vydání následuje ještě rejstřík vybraných jmen se stručnými údaji o významných osobnostech, o nichž se v knize pojednává, glosář reálií a přehled některých důležitých dat sovětských a ruských dějin z let 1985 až 2014 (obsahuje však i data běloruských a ukrajinských událostí). České vydání naopak nezařadilo interview s Alexijevičovou, které je připojeno v závěru původního ruského vydání.¹¹

Výpovědi lidí v knize *Doba z druhé ruky* sestavila autorka tak, aby vytvořila kroniku sovětského života od roku 1991 do roku 2012. V její první části vzpomínají dotazovaní na životní příběhy své i svých příbuzných či známých za socialismu a tím, jak uvádějí osudy rodičů či prarodičů, postihuje kniha období od samotného počátku Sovětského svazu. Druhá část se věnuje hlavně životu těsně postsovětskému, ovšem s mnoha ohlédnutími v čase. V knize je několik zásadních témat, která se prolínají různorodými příběhy. Je to téma války, vztahu k životu za socialismu, k ideji komunismu, téma toužebně očekávané svobody, ale také sebevraždy při ztrátě ideálu a smyslu života, téma kultu jazyka a literatury i rozčarování z nových poměrů. Připomínají se události druhé světové války, osudy vojáků válčících v Afghánistánu i postih disidentů v době prezidentských voleb v Bělorusku v roce 2010. Velice často se vzpomíná na obtížnou situaci prvních let po rozpadu SSSR: „A léta devadesátá. (...) Někdo to nevydržel a zbláznil se, psychiatrický léčebny byly na prasknutí.“ (s. 33) Mnoho dotazovaných se svěruje se svým rozporuplným vztahem ke Stalinovi: „Proč jsme doteď neodsoudili Stalina? (...) Abychom odsoudili Stalina, museli bychom odsoudit své příbuzné a známé.“ (s. 35) Autorka výběrem výpovědí upozorňuje však také na nově vytvářený Stalinův kult v postsovětském, putinovském Rusku. Spíše okrajově se řeší mezigenerační vztahy; objeví se několik „hlasů“ patřících lidem, kteří, jak jen to bylo možné, odjeli žít do ciziny, především do Spojených států („Ruská debata v Chicagu“ – s. 378–385).

Autorka v úvodu předesílá, že se „snažila vyslechnout všechny účastníky socialistické tragédie“, kteří měli být „v laboratoři marxismu-leninismu“ vyšlechtěni do lidského druhu *homo sovieticus*, na něhož se jedni „dívají jako na tragického hrdinu, jiní mu říkají *Sověť*“.¹² Je přesvědčená, že *homines sovietici* mají své zvláštní, výjimečné představy o „dobru a zlu, o hrdinech a mučednících“, používají jiný slovník, liší se i v přístupu ke smrti (s. 9).

Jako dotazované volí autorka převážně „lidi obyčejné“; tento výběr je u ní principiálním záměrem – podle ní používají prostí lidé „svůj“ jazyk a vyprávějí „svůj“ příběh, na rozdíl od „lidí kultury, intelektuálů“ (tedy příslušníků společenské, kulturní a politické elity), kteří se rádi stylizují, používají „cizí hlas“.¹³ S tím patrně souvisí i skutečnost, že častým místem ve vzpomínkách dotazovaných – a zřejmě

11 ALEXIJEVIČ, Svetlana: „Socializm končilsja. A my ostalis.“ Razgovor vedot Natalja Igrunova. In: TÁŽ: *Vremja sekond chend*. Moskva, Vremja 2013, s. 493–506.

12 V ruském originále *sovok*. Pojem označuje člověka sovětského způsobu myšlení a zvyků, má ovšem výrazně pejorativní zabarvení.

13 Srv. ALEXIJEVIČ, S.: V poiskach večnogo čeloveka. In: *Voprosy literatury*, č. 1 (2000), s. 39.

i místem, kde s nimi autorka vedla rozhovory – byla kuchyň, jak o tom ostatně svědčí i názvy oddílů knihy. V jedné výpovědi se vzpomíná na dobu, kdy byly za Chruščova zrušeny některé komunální byty (a tím i společné kuchyně, ve kterých nebylo radno se politicky vyjadřovat) a kdy se pojednou z nyní již privátních kuchyní stalo jakési až „psychoterapeutické“ místo, kde bylo možné „nadávat na vládu, a hlavně se nebát, protože v kuchyni jsou všichni naši. (...) Veškerý život v letech šedesátých se odehrával v kuchyni. (...) Vznikaly tam velké myšlenky a fantastické plány. (...) Pouštěli jsme si Vysockého. Chytali ruské vysílání BBC.“ (s. 22) Po rozpadu Sovětského svazu začaly kuchyně postupně ztrácet své výsadní postavení: „Když nastoupil Gorbačov, všichni jsme skákali radostí jako zpitomělí. Žili jsme ve snech, v iluzích. Vykecávali jsme se v kuchyních. (...) Rusko nezměníme někde v moskevských kuchyních.“ (s. 434) Mladá generace pak „kuchyň“ demonstrativně opouští, už ji nepotřebuje: „Narodil jsem se, když už SSSR neexistoval. Když se mi něco nelíbí, jdu do ulic a protestuju. A netlachám o tom v kuchyni před spaním.“ (s. 296)

Účastníky rozhovorů představuje autorka jejich křestním jménem, jménem po otci (ne vždy) a iniciálou příjmení (výjimečně příjmením celým), profesí nebo politickou příslušností či sociálním statutem („arménská běženkyně“) a věkem. Tak například „Margarita Pogrebickaja, lékařka, 57 let“, prostřednictvím vzpomínek na osobní život vypráví zároveň o zásadních událostech poválečného Sovětského svazu i o dějích v počátečním období po jeho rozpadu – a vyjadřuje své pocity a přístup k těmto událostem: „Sedmého listopadu. (...) Nejúžasnější zážitek mého dětství je vojenská přehlídka na Rudém náměstí. (...) Celý život jsem prožila ve víře, že jsme ti nešťastnější, že jsme se narodili v úžasné a nádherné zemi.“ (s. 91) Zpovídání lékařce zavěli z politických důvodů otce a už jako dítě dobře věděla i o hladomoru na Ukrajině ve třicátých letech. Přesto však se po vzpomínce na otřesné detaily, o kterých se od své matky dozvěděla (ta Ukrajinou projížděla a na vlastní oči tam mnoho věcí viděla), odmílčí a pak dodá: „Milovala jsem Stalina.“ (s. 99) Zmiňuje se o pýše, kterou pocítovala, když se Gagarin jako první člověk dostal do vesmíru, když ona sama jako teenager pomáhala budovat komunismus, i o nadšení sovětských lidí, když Fidel Castro převzal na Kubě moc. Po rozpadu Sovětského svazu trpěla depresí: „...nemůžu žít bez toho, co bylo.“ (s. 102) Devadesátá léta jsou pak pro ni obrovským chaosem, doprovázeným dříve (tedy za sovětské éry) nemyslitelnými etnickými konflikty, za nimiž vidí i důvod infarktů svého arménského manžela, a nakonec si postěžuje: „...v politice se nevyznám. Je mi jenom hrozně.“ (s. 106)

V případě této interviewované lékařky se podle podrobností v životopisu dá odhadnout, že její vyprávění, jak je zachytila Alexijevičová, pochází zhruba z druhé poloviny devadesátých let. Ovšem u mnoha jiných výpovědí jejich datum jasné není – spisovatelka uvádí rozmezí let (dekádu), takže není zřejmé, zda ten či onen rozhovor například z první části knihy pochází z roku 1991, kdy Sovětský svaz ještě existoval, či z doby těsně po jeho rozpadu, anebo třeba až z prosince 2001, tedy deset let po schválení deklarace znamenající jeho zánik.

V knize se, i když jen velmi okrajově, setkáme i s postavami a událostmi z československé historie. Bývalý vysoký kremelský aparátčik, označený pouze jako „N.“ (jeden z mála, kteří v knize Alexijevičové vybočují ze škatulky „obyčejných lidí“),

připomíná přátelství Michaila Gorbačova s Alexandrem Dubčekem a Zdeňkem Mlynářem (s. 130). Zmínka o potlačeném pražském jaru se objeví jako letmá vzpomínka „pětaticetileté manažerky Alisy Z.“, když mluví o „kuchyňském“ životě svých rodičů, kterým pohrdá: „Celá předchozí gentlemanská sestava po sobě zanechala jen pachut: samizdat a šepoty v kuchyni. Taková hanba: naše tanky byly v Praze!“ (s. 338)

Naprostá většina příběhů a vyjevovaných emocí je v knize *Doba z druhé ruky* spojena s politickými událostmi. Jen velmi málo výpovědí se týká výhradně osobního, intimního života – mezi nimi patří k nejemotivnějším zpověď matky, jejíž syn, u kterého se od útlého dětství projevovala znepokojivá fascinace smrtí, skončil vlastní rukou život v pouhých čtrnácti letech („O Igoru Poglazovovi, žáku 8. třídy, 14 let“ – s. 142–154).

A potom je tu vyprávění „Jeleny Razdujevové, dělnice, 37 let“ (s. 432–452), které se stalo i námětem pro dokumentární film a o němž americký spisovatel Adam Hochschild píše, že se zdá, jako by zpovídána žena vystoupila z některé Čechovovy povídky.¹⁴ Žena opustí manžela a tři děti kvůli vězni odsouzenému za zabití, jehož tvář jí připomene její dávný dívčí sen. Čtenáři se vybaví osudy děkabristů a jejich žen i příběhy hříšníků a také mučedníků, vůči nimž se v ruské literatuře často zdvihá vlna především ženského soucitu. Jelena, která za svým vězněm odjela do zřejmě nejdrastičtějšího ruského vězeňského komplexu na Ohňovém ostrově na severu země, kde žijí vězni v krajně nehumánních podmínkách, se za něj mezi vězeňskými stěnami provdala, aby ho párkrát do roka mohla navštívit, a zůstala žít a pracovat poblíž. Avšak podobně jako u Čechova, jehož povídky nekončívají hepyendem, se Jelena se svým vězněm štěstí nedočká. Když ji chce autorka po čase navštívit, dozvídá se, že teď žije úplně jinde, snad pomáhá narkomanům a nemocným AIDS.

Světlana Alexijevičová způsob, jímž zpracovává a estetizuje výpovědi svých dotazovaných, nezveřejňuje. Čtenář však na mnoha místech textu pozná, kdy je souvislá výpověď přerušena či její část vypuštěna, což v některých případech může působit až rušivě. Přítomnost autorky pak připomínají kromě příležitostných otázek i poznámky mezi řádky v textu, většinou kratičké, vyznačené kurzívou (*Pláče. Křičuje se. Už si ani nestírá slzy*). Tento fakt, tedy jistá roztržitost, nesouvislost textu, umožňuje na druhou stranu začíst se do knihy – často i v rámci jedné výpovědi – nikoli od začátku, ale na libovolném místě, a k jednotlivým pasážím se vracet, nově je vnímat a posuzovat.

Poslední výpovědi v knize je krátký příběh, do češtiny přeložený jako „Hlas lidu“ (s. 469).¹⁵ Jde o shrnutí života prožitého skutečně „obyčejným člověkem“, člověkem neangažovaným, šedesátiletou ženou, pro niž jsou politicko-sociální zvraty jen vzdálenou kulisou, která se jí nijak zásadně netýká. O svém životě

14 Srv. HOCHSCHILD, Adam: Secondhand Time. In: *The New York Times* [online], 27.5.2016 [cit. 2017-06-26]. Dostupné z: <https://www.nytimes.com/2016/05/29/books/review/secondhand-time-by-svetlana-alexievich.html>.

15 V ruském originále *Primečanije obyvatelja*, tedy jakási poznámka, komentář člověka usazeného na jednom místě, jenž se o to, „co se děje za humny“, nestará.

na venkově tisíc kilometrů od Moskvy mluví a rekapituluje ho naprosto civilním způsobem, své city neakcentuje, hovoří s pokorou: „A my tady žijem, jak jsme žili. Jak za socialismu, tak za kapitalismu. (...) Je třeba přežít zimu. Zasadit brambory.“ Snad se dá kytice šerfku, kterou jde žena na konci svého vyprávění (a současně v závěru knihy) na zahradu pro autorku natrhat, chápat jako symbol usmíření, naděje, lásky, obyčejného lidského štěstí – i pro člověka rodu *homo sovieticus*.

Ostatně napsat či dokončit knihu, ve které již nebudou ženy vyprávět o druhé světové válce, lidé si nebudou po letech vybavovat dětské válečné vzpomínky ani hrůzy války v Afghánistánu či lidské tragédie po výbuchu atomové elektrárny, nebudou zkrátka hovořit o sovětském životě a sovětském člověku, jako to dělali v rozhovorech zachycených v pěti dílech *Hlasů Utopie*, ale budou mluvit hlavně o lásce, avšak také o stáří a smrti, Alexijevičovou ještě čeká, jak se o tom zmiňuje v posledních odstavcích interview připojeného na závěr ruského vydání knihy.¹⁶

16 ALEXIJEVIČ, S.: „Socializm končilsja. A my ostalis“, s. 506.

Recenze

Češi proti církvi

Marek Šmíd

BALÍK, Stanislav – FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – VLHA, Marek: *Český antiklerikalismus: Zdroje, témata a podoba českého antiklerikalismu v letech 1848–1938*. (Historické myšlení, sv. 69.) Praha, Argo 2015, 500 stran, ISBN 978-80-257-1373-0.

Předkládaná pětisetstránková kniha z pera čtyř renomovaných historiků Masarykovy univerzity v Brně se věnuje společenskému tématu, jež nebylo dosud pro své nesnadné uchopení v české historiografii systematicky zpracováno – českému antiklerikalismu. Jeho aktuálnost tkví především ve skutečnosti, že analyzovaný pojem reprezentuje moderní mobilizační politický a náboženský diskurz, který se stal v prostředí střední Evropy doslova fenoménem; ani po roce 1948 samozřejmě nezanikl, ale transformoval se do nové podoby. Monografie představuje autorský výsledek projektu Grantové agentury ČR „Český antiklerikalismus 1848–1948“.

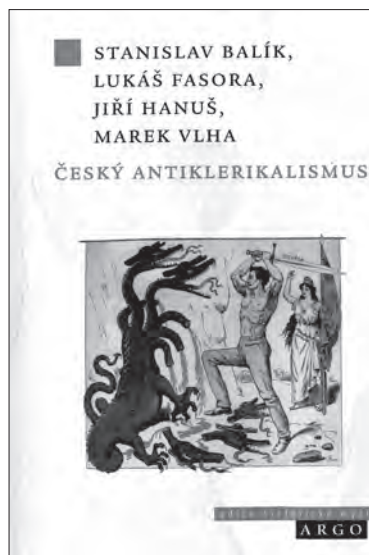
Práce vznikla na základě studia mnoha českých archivů, například Národního archivu, Literárního archivu Památníku národního písemnictví, Náprstkova muzea, Moravského zemského archivu, Archivu města Brna, řady amerických krajanských a českých zemských, státních okresních, farních a diecézních archivů, dále tištěných pramenů včetně dobové publicistiky a rozsáhlé české a zahraniční literatury. Autoři knihu rozdělili do šesti kapitol včetně úvodu a závěru, ve kterých se postupně soustředili na konfrontaci reality a představ ve vztahu mezi společností a církvemi (víceméně katolickou církví), na témata, jež společnost v této souvislosti mobilizovala, na rozdíly mezi městy a venkovem v českém náboženském životě a na poměry v českých

krajanských komunitách v Evropě i za oceánem. Poznámky k odbornému textu umístili na konec monografie a vybavili ji také přehledem pramenů a literatury, německým shrnutím a jmenným rejstříkem.

Autoři považují antiklerikalismus za významnou součást modernizačních evropských procesů, zaměřených proti církvi a jejím institucím. Sledují jeho dynamický charakter od poloviny 19. století do konce první třetiny století dvacátého a zkoumají jeho podobu v prostředí habsburské monarchie (1848–1918) i první Československé republiky (1918–1938). Podrobně rovněž analyzují vznik, proměny a povahu antiklerikalismu v jednotlivých ideologických skupinách a konstatují, že zápas s církví a náboženstvím byl veden především z liberálních či socialistických pozic. Vrchol antiklerikálního boje situují autoři do přelomu 19. a 20. století, kdy zesílily zejména spory o politiku, o vliv na školství a výchovu mládeže, o podobu obřadů a státních svátků, které pak tematicky rezonovaly i v první Československé republice.

Antiklerikalismus se v pojetí autorů neomezuje pouze na český prostor, kde se ostatně projevuje spíše v podobě antikaticismu, ale jedná se přinejmenším o evropský, poměrně obtížně uchopitelný fenomén, jehož specifičnost odráží odlišnou zkušenost s „klerikalismem“ v každé zemi. Například ve Velké Británii splýval antiklerikalismus s bojem proti státní anglikánské církvi. Termín „antiklerikalismus“ tak obecně označoval široký okruh osob, které se vymezovaly vůči konkrétním projevům klerikalismu v ultramontanismu či politicky aktivním náboženství. Třebaže vývoj v českých zemích bezpochyby ovlivnily i projevy rakouského či německého antiklerikalismu, autoři se ve shodě s titulem knihy věnují primárně českému hnutí s proticírkevním (protikátolickým) nábojem. Nástup moderního antiklerikalismu byl podle nich důsledkem diferenciací uvnitř národnostních celků v 19. století, zejména mezi vyššími sociálními skupinami (inteligencí, měšťanstvem atd.). Byl současně průvodním jevem sekularizace společnosti, který se šířil v českém liberálním prostředí ruku v ruce s postupující náboženskou vlašností v době národního obrození. Katicismus v něm tehdy nepřevzal významnější společenskou a politickou roli a zůstal mocensky spjat s rakousko-uherskou monarchií.

Značnou pozornost věnují autoři monografie Tomáši Garriguovi Masarykovi, kterého navzdory jeho deklarovanému náboženskému přesvědčení považují za výrazného antiklerikála se silným vlivem na tehdejší českou společnost. Svědčily o tom i mnohé Masarykovy boje s klerikálním táborem (Wahrmondova aféra, Judova aféra, Konečného aféra a další). Předmětem jeho kritiky ovšem nebylo náboženství jako takové, ale jeho katolická praxe, již Masaryk prožíval v osobním kontaktu s představiteli

katolické církve včetně stoupců české Katolické moderny. Masarykovým triumfem se podle autorů stala první Československá republika, jejíž politická reprezentace směřovala k odluce církve od státu a skupina náboženských radikálů ke vzniku Církve československé. Rozhodný antiklerikální boj v českém prostředí vedla Volná myšlenka, která již před první světovou válkou vyjadřovala nálady a zájmy antiklerikálně naladěné generace.

Jestliže poměr mezi československým státem a katolickou církví nebyl po roce 1918 nikterak příznivý (od vzniku republiky se ostatně hovořilo o odluce církve od státu), k určitému uvolnění napětí došlo po podepsání takzvaného *modu vivendi* mezi Československem a Vatikánem na přelomu let 1927 a 1928 a po oslavách svatováclavského milénia v roce 1929. Na smírném řešení měla nemalou zásluhu i Šrámkova Československá strana lidová, která se v meziválečné době stala díky svému národnímú a státotvornému postoji a obratnému manévrování jedním z pilířů politického systému a významnou součástí vládních koalic. Ve třicátých letech, kdy se Československo dostávalo do stále větší mezinárodní izolace, již k antiklerikálním útokům v té míře jako v předešlých desetiletích nedocházelo, ba naopak sílila tendence ke sblížování různých náboženských skupin proti nepřátelskému tlaku zvenčí.

Největší rozsah zaujímá čtvrtá kapitola, v níž autoři na příkladu vybraných českých a moravských měst a vesnic analyzují a porovnávají složité vývojové procesy spojené s fenoménem antiklerikalismu, zejména sekularizaci a kulturní boj. Na základě provedených sond do politického, kulturního a náboženského života v deseti sídlech (Brně, Kladně, Táboře, Uherském Hradišti, Uherském Brodu, Polné, Bludově, Žarošicích, Lidečku a Mikulovicích u Pardubic) vyvozují, že nelze generalizovat a paušálně přijímat zjednodušený pohled na město jako centrum antiklerikálního boje a na venkov jako základnu klerikálního tábora, případně vnímat Čechy jako antiklerikální a Moravu jako klerikální prostor. Boje na venkově ostatně směřovaly spíše k oslabování role náboženství než k otevřenému odmítání církve.

Velký zájem projevují autoři rovněž o české krajany v zahraničí. Nejpočetnější komunitu tvořili Češi a jejich potomci ve Spojených státech amerických, kteří se ve sledovaném období vyznačovali nejrozvinutějším antiklerikalismem v rámci českého etnika. Ten souvisel s jejich svobodomyšlností a racionalismem, které kontrastovaly s konzervativním charakterem habsburského státu a jeho preferencí katolického náboženství.

Monografie čtyř brněnských autorů umožňuje vnímat český antiklerikalismus jako mnohovorstevnatý fenomén, který prošel prudkým vývojem a významně ovlivnil dobovou společnost a politiku. Pro komplexní uchopení nelehkého tématu, inspirativní otázky, široký rozsah pramenů i literatury a kompaktnost výkladu ji rozhodně lze doporučit všem zájemcům o dějiny českého myšlení i politiky v 19. a 20. století.

Kronika

Nedožitá devadesátiny Milana Otáhal

Oldřich Tůma

Milan Otáhal se narodil 9. června 1928 ve Vsetíně. Roku 1947 maturoval na gymnáziu ve Frýdku-Místku. Po studiu přerušném těžkou nemocí absolvoval v létě 1953 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v oboru historie. Nastoupil do Historického ústavu ČSAV, kde se později stal vedoucím oddělení nejnovějších dějin. Na počátku normalizace dostal z ústavu výpověď. Patřil k prvním signatářům Charty 77. V roce 1989 byl členem historické komise Koordinačního centra Občanského fóra. Na jaře 1990 se nakrátko vrátil do Historického ústavu, od listopadu téhož roku se stal vědeckým pracovníkem a vedoucím jednoho z oddělení nově založeného Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV. Zde pak vědecky pracoval nejen do svého odchodu do důchodu, ale ještě dlouhá léta poté se podílel na řadě badatelských projektů a intenzivně publikoval. Zemřel 9. října 2017.¹

I takto stručná životopisná data řadí Milana Otáhalu už na první pohled ke společnému osudu těch českých historiků, kteří dějiny dvacátého století nejen svým dílem refleктоvali, ale též prožívali a spoluvytvářeli. Po většinu jeho profesního života se obě role prolínaly a doplňovaly. Jako mnoho generačních druhů propadl po válce kouzlu představ o vytváření lepší, sociálně spravedlivé společnosti. Věřil,

1 Základní data prvních osmdesáti let života Milana Otáhalu najde čtenář v publikaci *Historik v soudobých dějinách: Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám*. Ed. Oldřich Tůma a Tomáš Vilímek. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2008, s. 275 n. Zaznamenaná je zde i výběrová bibliografie prací Milana Otáhalu z let 1952–2007 (s. 277–285).

že právě takovou přinese komunistický režim, jehož nadšeným budovatelem zprvu byl. Ovšem jeho vědecké práce i z tohoto období snesou kritiku a jsou užitečné dodnes.² Postupně získával k realitě režimu kritický vztah a usiloval o proměnu Historického ústavu v nezávislé moderní vědecké pracoviště. Patřil ke skupině historiků, kteří se pokoušeli o nezájatou analýzu našeho poválečného vývoje. Stal se tak součástí duchovního snažení, jež pomáhalo jak badatelskými výsledky, tak společenskými postoji připravovat pokus o celospolečenskou obrodu.

Události roku 1968 však běžely mimořádně rychle. Dříve než mohla uspět snaha o všestrannou společenskou reformu a mnohem dříve než se diskuse historiků mohly materializovat v podobě nového, politice nepoplatného výkladu nejnovějších dějin, byl vývoj v Československu násilně přerušen vojenskou intervencí. Milan Otáhal se tehdy, hned v srpnových dnech, podílel na přípravě proslulé „Černé knihy“, jež zachycovala první dny odporu proti okupaci. Dokumentace *Sedm pražských dnů* vyšla na tehdejší poměry neuvěřitelně rychle, ještě na podzim osudného roku, byť jen jako studijní materiál pro vnitřní potřebu Historického ústavu.³ Za „Černou knihu“ byl později s dalšími kolegy trestně stíhán, i když se normalizační režim kauzu nakonec neodhodlal dovést až k soudu.

Nástup Gustáva Husáka a počátek normalizace sledoval Milan Otáhal na dálku z amerického Bloomingtonu, kam odejel počátkem roku 1969 na stipendijní pobyt. Po roce se vracel do úplně jiné politické i společenské, a tudíž i osobní situace. Jeho profesní kariéra byla nadlouho přerušena: z Historického ústavu musel jako mnoho dalších odejít, byl vyloučen z KSČ. Jistou výhodou v této situaci bylo, že mu byl přiznán invalidní důchod. Následující dvě dekády trávil pod stálým dohledem Státní bezpečnosti. I tak byl aktivní v organizaci nezávislého historického bádání: spoluvydával samizdatové *Historické studie*, byl spoluautorem (s Petrem Pithartem a Petrem Příhodou pod společným pseudonymem Podiven) alternativně pojeté práce *Češi v dějinách nové doby: 1848–1938*,⁴ zasáhl do diskuse o dokumentu Charty „Právo na dějiny“, adresovaném v roce 1984 vedení Československé akademie věd.

Pád komunistického režimu umožnil Milanu Otáhalovi návrat do plného profesního života. Krátce působil v obnoveném Historickém ústavu, kde (spolu se Zdeňkem Sládkem) připravil a vydal soubor dokumentů k událostem listopadu 1989 *Deset pražských dnů*, jakýsi pandán k „Černé knize“.⁵ Ještě se vrátil k tématu, jímž se zabýval před rokem 1989 (a jež bylo i leitmotivem úvah Podivena o české minulosti), tj. k dějinám česko-německých vztahů, a podílel se (spolu s Bohumilem Černým, Jan Křenem a Václavem Kuralem) na vydání souborů studií *Češi, Němci, odsun: Diskuse nezávislých historiků*.⁶ Po přechodu do Ústavu pro soudobé dějiny se věnoval především československým dějinám v letech 1968 až 1989 a opravdu výrazným způsobem historiografii tohoto období ovlivnil. Koncipoval a realizoval

2 Platí to především pro publikaci *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*. Praha, ČSAV 1963.

3 *Sedm pražských dnů*, 21.–27. srpen 1968: *Dokumentace*. Praha, Historický ústav ČSAV 1968; reedice: Praha, Academia 1990.

4 Praha, Rozmluvy 1991; 2. vydání: Praha, Academia 2003.

5 *Deset pražských dnů: 17.–27. listopad 1989. Dokumentace*. Praha, Academia 1990.

6 Praha, Academia 1990.

řadu výzkumných projektů týkajících se především dvou desetiletí normalizace (dějiny opozice a nezávislých iniciativ, role studentů a inteligence v pádu komunistického režimu, dějiny společnosti atd.). Jeho bibliografie z tohoto období čítá desítky položek. A to už byl vlastně v důchodovém věku, tedy ve věku, kdy mnoho autorů především rovná staré texty, vylepšuje je, doplňuje a rediguje...

Na počátku devadesátých let připravil dvě významné edice dokumentů. První se vracela k nástupu normalizace,⁷ druhá (ve spolupráci s Růžnou Hlušíčkovou) dokumentovala činnost Demokratické iniciativy, nezávislé skupiny z druhé poloviny osmdesátých let, k jejímž východiskům a názorům měl Milan Otáhal relativně blízko.⁸ Brzy se také pokusil o první nástin

zhodnocení role a významu disentu. Otáhalův – na tehdejší dobu poměrně nezvykle kritický – pohled na schopnost disentu oslovit širší společnost v práci *Opozice, moc, společnost 1969–1989: Příspěvek k dějinám „normalizace“*⁹ vyvolal diskusi, pro další uvažování o vztahu opozice a společnosti velmi plodnou.¹⁰ K historiografii období normalizace, jejím konceptům, výkladům a deziderátům se pak ještě vrátil sumarijícím způsobem v publikaci *Normalizace 1969–1989: Příspěvek ke stavu bádání*.¹¹

Problematické protirežimní opozice, jejího vztahu se společností, jakož i příčinám a souvislostem zhroucení režimu v roce 1989, se pak se znalostí širokého spektra pramenů i s aplikací osobitých interpretačních vzorců věnoval v dalších studiích, jež vycházely v rychlém časovém sledu. Kniha *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu*¹² je věnována především aktivitám, jež se v různých intelektuálních prostředích, víceméně nezávisle na tradičním disentu, odehrávaly na konci osmdesátých let a jež vyvrcholily v roce 1989 v ustavení Kruhu nezávislé inteligence. Opravdu zlomovou událostí byl projekt zaměřený na roli studentů v listopadu 1989, který

7 *Svědectví o duchovním útlaku 1969–1970: Dokumenty. „Normalizace“ v kultuře, umění, vědě, školství a masových sdělovacích prostředcích.* Praha, Maxdorf 1993.

8 *Čas Demokratické iniciativy 1987–1990: Sborník dokumentů.* České Budějovice, Nadace Demokratické iniciativy pro kulturu a politiku 1993.

9 Praha, Maxdorf 1994.

10 Kriticky se vůči Otáhalovým názorům vymezil především Vilém Prečan (*Novoroční filipika 1995: Disent a Charta 77 v pojetí Milana Otáhala.* Praha, ÚSD AV ČR 1995). Milan Otáhal pak reagoval článkem „Filipika místo diskuse aneb Vytváření mýtů“ v *Soudobých dějinách* (roč. 2, č. 1 (1995), s. 93–107).

11 Praha, ÚSD AV ČR 2002.

12 Brno, Doplněk 1992.

Milan Otáhal vedl spolu s Miroslavem Vaňkem. Ve společné knize *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu. Životopisná vyprávění*,¹³ jež z projektu vzešla, Otáhal s Vaňkem moderním a inspirativním způsobem a ve velmi širokém záběru (sto respondentů) použili metodu orální historie. Stala se tak nejen důležitým příspěvkem k porozumění toho, co se v listopadu 1989 odehrálo, ale i jedním z konstitutivních kamenů etablování a profilování orální historie jako významné subdisciplíny soudobých dějin. Problematiku vztahu studentstva a komunistického režimu zpracoval pak Milan Otáhal v širším časovém horizontu, ovšem s důrazem na roky 1968 a 1989, ještě jednou v knize *Studenti a komunistická moc v českých zemích: 1968–1989*.¹⁴

Završením Otáhalových encyklopedických znalostí tématu a rozsáhlého pramenového bádání v uplynulých dvaceti letech pak byla kniha předkládající shrnující a přehledné dějiny protirežimní opozice po roce 1968: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*.¹⁵ Ani zhoršující se zdravotní stav neznamenal, že by se v poslední dekádě svého života Milan Otáhal badatelsky a autorsky odmlčel. Významným způsobem se podílel na projektech věnovaných dějinám české společnosti v období komunismu a publikoval k jednotlivým dílčím aspektům tohoto tématu několik zajímavých studií.¹⁶

* * *

Milan Otáhal asi nepatří k historikům, kteří by uchvacovali květnatostí a vytrřbeností literárního stylu nebo bleskurychlým přebíráním nejnovějších metod a používáním módní terminologie. Význam jeho práce spočívá především v důkladnosti, faktické spolehlivosti a systematickosti, s níž svá témata zpracovával a vykládal. Zdaleka to ovšem neznamená, že by jen převyprávěl prameny. Silnou stránkou jeho textů je i originální interpretace, o níž dovedl zaujatě a rezolutně polemizovat, a rozhodně se přitom nevyhýbal ani diskusím konfliktním. Svým způsobem legendární v tomto ohledu už je dnes výše zmíněná polemika s Vilémem Prečanem. Jak fakta, jež Milan Otáhal vybádal, tak interpretace, jež ve svých textech předkládal, zůstanou ještě dlouho nepominutelnými kamínky v mozaice znalostí i uvažování o našich soudobých dějinách.

Milan Otáhal bude nadále mezi námi přítomen i jiným způsobem. Byl totiž příjemným a zajímavým vypravěčem a debatérem. Mnoha mladším a mladým kolegům v ústavu věnoval hodiny a hodiny rozmluv. Jakoby nenápadně, mezi řádky nabízel

13 Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999.

14 Praha, Dokořán 2003.

15 Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2011.

16 Např. Česká společnost na počátku tzv. normalizace. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2008, s. 10–68; Ze života dělníků za tzv. normalizace. In: TÍŽ (ed.): *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2009, s. 110–175; O vztahu společnosti k normalizačnímu vedení. In: TÍŽ (ed.): *Česká společnost v 70. a 80. letech: Sociální a ekonomické aspekty*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2012, s. 247–284.

své zkušenosti životní i badatelské. Určitě přitom ovšem nepoučoval a své názory a znalosti nevnucoval. Myslím, že řada historiků v Ústavu pro soudobé dějiny, ale jistě i jinde, se takovým trochu mimochodným způsobem může považovat za jeho žáky. I když si to třeba ne všichni zcela uvědomují a i když by nejspíš on sám něco takového jen stěží vnímal jako svou zásluhu.

Anotace

BÍLEK, Jan – KUKLÍK, Jan – MARŠOUN, Erik – NĚMEČEK, Jan: *Druhý exil Edvarda Beneše: Fotografie z let 1938–1945*. Praha, Historický ústav AV ČR, v. v. i. – Právnická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav T. G. Masaryka, o. p. s. 2016, 248 s., ISBN 978-80-7286-293-1.

Období od přijetí Mnichovské dohody do konce druhé světové války lze bezesporu chápat i v personální rovině osobního zápasu Edvarda Beneše. Nejhlubší ponížení, doprovázené i příkrým poklesem popularity, vyústilo v několika dnech po mnichovském diktátu v abdikaci a následný odchod do emigrace, která od samého počátku nesla spíše známky exilu. Vývoj mezinárodní situace nicméně dával Benešovi v mnohém za pravdu, a ještě před oficiálním vypuknutím světového konfliktu se bývalý prezident stal ústřední postavou jednoho z několika center postupně se formujících zárodků zahraničního odboje. Postupně se jeho vliv prosazoval i v dalších kruzích exilu a přes mnohé potíže také na mezinárodní scéně. Jeho význam stále rostl a dva roky po své abdikaci již pevně stál v čele celé zahraniční akce, což akceptovali i „velcí hráči“, tedy spojenecké velmoci, byť postupně, pomalu a s vícerymi přechodnými či trvalými

výhradami. Benešův zápas o mezinárodní uznání vlády, potvrzení ve funkci prezidenta, oduznání Mnichova, garance obnovení Československa v (téměř) předválečných hranicích a poválečné smluvní zajištění byl i bojem o rehabilitaci Benešovy osoby, a především jeho zahraničněpolitické koncepce – minulé, soudobé i pro budoucnost.

Čtveřice autorů z různých pracovišť, zkušených historiků a editorů, se rozhodla zdokumentovat zmíněný Benešův zápas formou netradiční edice fotografií. Všechny 99 černobílých snímků, z nichž sestává hlavní část publikace, bylo vybráno z fondu Edvarda Beneše uloženého v Archivu Ústavu T. G. Masaryka v Praze. První zařazená fotografie pochází z 22. října 1938 a zachycuje odlet tehdy již bývalého prezidenta Edvarda Beneše z vlasti do exilu, završením cyklu je pak záběr z 28. května 1945, kdy před Benešem na Pražském hradě defilovaly Revoluční gardy. Fotografie jsou vybaveny popisky a poznámkami Erika Maršouna, celý soubor uvozuje obsáhlý a fundovaný ediční úvod Jana Bílka. Publikace obsahuje i druhou část, jíž je rozsáhlá studie o devadesáti tiskových stranách s názvem „Druhý exil Edvarda Beneše“ od autorů Jana Němečka a Jana Kuklíka, která rekapituluje

Benešovu politiku v tehdejších letech na pozadí celkové situace československého zahraničního odboje.

Kniha je dále vybavena jmenným rejstříkem a nezvykle podrobným anglickým resumé. Povedené typografické zpracování umožňuje dostatečně ocenit a využít kvalitu většiny původních fotografií. Drobným bonusem je fakt, že ve výjimečném případě autoři neváhali překročit úzce chápané hranice této edice a na konkrétním příkladu ilustrovali dobovou cenzorskou práci, prováděnou z důvodů (dnešním termínem) *public relations*: originální snímek štedrovecerní večeře roku 1943 ve vlaku do Moskvy byl pro publikaci v Benešových *Pamětech* pozměněn retušováním několika lahví vína a skleniček a jejich nahrazením květinami, pohárem a dalšími „nezávadnými“ drobnostmi. Stalo se tak ve vydání z roku 1947; jak známo, již o několik let později však cenzori z fotografií začali odstraňovat i „závadné“ osoby.

Zdenko Maršálek

BUREŠ, Michal: *Vesnice zaniklé po roce 1945 a kulturní krajina Novohradských hor*. Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni 2015, 369 s., ISBN 978-80-261-0335-6.

Ve druhé polovině 20. století bylo v českém pohraničí nenávratně srovnáno se zemí několik tisíc sídel, včetně celých obcí a osad. Zaniklé vesnice se staly jedním ze symbolů poválečné transformace pohraničních regionů a zvláště v posledních dvou desetiletích představují hojně využívanou látku pro badatelský výzkum. S tím souvisí také stále se rozrůstající literární produkce. Velká část vydávaných prací ovšem dokumentuje zaniklá sídla pouze jako prostý soupis těchto míst založený na dobových

fotografiích a doplněný o stručný historický vývoj a základní statistiku postižené lokality. Zevrubnější analýza zániku, vylíčení procesu demolice zdejších objektů nebo dokumentace současného stavu lokality zpravidla chybějí. Vedle takovýchto spíše popularizačních publikací již ovšem také přibývají díla, která se snaží téma zaniklých sídel více zasadit do společenského rámce a dobových souvislostí.

K takovým počínům se řadí odborná publikace archeologa Michala Bureše ze Západočeské univerzity v Plzni, která se věnuje problematice zaniklých obcí a osad na území Novohradských hor a Novohradského podhůří při státní hranici České republiky s Rakouskem. Konkrétně v tomto prostoru autor prozkoumal a zdokumentoval terén na ploše 39 katastrálních území, kde se nacházejí zcela nebo částečně zaniklé vesnice, případně některé významné samoty zbourané po druhé světové válce v souvislosti s vysídlením jejich původního německého obyvatelstva nebo po zřízení pohraničního zakázaného pásma. Hlavní fázi terénního výzkumu a sběru dokumentů pak autor uskutečnil mezi lety 2007 až 2012, tento terén badatelsky zpracovával ovšem již od poloviny osmdesátých let.

Publikace je rozdělena do tematických kapitol, v nichž se čtenář postupně seznámí s předmětem výzkumu a použitou metodologií. Na tuto teoretickou část navazuje kapitola „Historický prostor Novohradských hor“, přinášející základní přehled o historických vývojových tendencích regionu s výčtem zdokumentovaných katastrálních území a zkoumaných areálů. Není bez zájmovosti, že sledovaná oblast patřila z hlediska poválečného úbytku obyvatelstva k nejvíce postiženým lokalitám v českém pohraničí, což se také projevilo ve velkém počtu opuštěných sídel, která se v průběhu času zřítla nebo byla zbourána řízenou

demolicí. Ke zdejší redukci obyvatel i jejich sídel přispěla také blízká rakouská hranice, která se po roce 1948 proměnila v neprostopnou železnou oponu s několika kilometry širokým zakázaným a hraničním pásmem, což mělo za následek vysídlení i těch zbyvajících obyvatel, kteří nemuseli odejít v rámci velkého poválečného odsunu.

Následující nejobsáhlejší kapitola „Zaniklé vesnice a jejich areály“ pak představuje soubor popsaných případových analýz konkrétních zaniklých sídelních celků (areálů). Autor se ovšem snaží spojit každou zkoumanou lokalitu s osobitým příběhem, a proto také pro ně využívá odlišné badatelské metody a nabízí různé perspektivy. Vedle tradičních a zavedených archeologických metod tak sáhl například k orální historii, když se mu podařilo navázat kontakt s rodinou vysídlených Němců pocházejících z jedné dokumentované vesnice (Svatý Vít). Popsané vzpomínky pamětníků a jejich svědectví o zmizelém domově, včetně jejich pozdějších cest do bývalé vlasti, které vzešly z rozhovoru s touto pamětnickou rodinou, přidávají celé práci další rozměr a posouvají zkoumanou problematiku od suchého výčtu zaniklých lokalit k příběhu konkrétních lidí, jež politické události 20. století připravily o domov.

Další část publikace tvoří dvě obsahově stručnější kapitoly. V kapitole „Příklady funkčních areálů“ dokumentuje autor několik míst v Novohradských horách, která sice ztratila velkou část domů a postihl je značný úbytek obyvatel, avšak úplného zániku zůstala ušetřena. Kapitola „Rostliny zaniklých sídel Novohradských hor jako relikty historické kultivace“ je pak výsledkem autorovy spolupráce s botanikem Petrem Kočárem a nahlíží na téma zaniklých sídel ze zcela jiného pohledu, přičemž dokazuje rozmanité možnosti výzkumu a široké uplatnění

nejen pro společenskovědní, ale též přírodní obory v této látce.

Jak autor uvádí v podtitulu své práce, jeho stěžejním záměrem bylo sledování archeologické transformace, a to nejen na příkladu zaniklých vesnic, ale celé zdejší pohraniční krajiny. Tomuto počínání odpovídá i zvolená výzkumná metoda, založená především na důkladném terénním výzkumu a následném zpracování zjištěných dat. Ačkoliv se tedy jedná o práci především archeologickou, může být přínosná a užitečná jak pro další badatele, kteří se věnují tématu zaniklých sídel v jiných vědních oborech, tak i pro laického čtenáře, jemuž autor předkládá poměrně srozumitelnou formou své postupy a závěry. K přínosům práce Michala Bureše patří detailní přiblížení různých procesů jednotlivých stupňů devastace a zániku sídel, jejich podrobný popis a následná dokumentace, tedy postupy, které se většinou v podobných knihách příliš nevyskytují nebo v nich zcela absentují. Na příkladu oblasti Novohradských hor se tak seznamujeme s postupnými fázemi pustnutí sídelních objektů od jejich opuštění posledními majiteli až k samotnému fyzickému zániku, ale i s jejich případnou regenerací, včetně možnosti současného využití nebo dalšího vývoje zaniklých sídel. Jako jeden z příkladů takové regenerace zaniklého sídla je v publikaci zmíněná nová výstavba v bývalé obci Pohoří na Šumavě.

Není bez zajímavosti, že autor připouští pro svůj výzkum inspiraci také oborem soudobých dějin. Sám pak označuje tuto knihu za příspěvek k tzv. archeologii současnosti a zmiňuje přitom diskusi, která se po roce 1989 rozvinula v souvislosti se založením Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a s konstituováním nejnovějších dějin jako samostatného oboru. Přitom konstatuje, že perioda 1938–1989 je „obdobím nesvobody, které zanechalo v dějinách celou řadu

bílých míst, která nelze zmapovat pomocí standardních písemných pramenů“ (s. 14), čímž se podle něj otevírá prostor a možnosti pro archeologické metody. Burešova práce o zaniklých vesnicích Novohradských hor se tak hlásí k mezioborovému přístupu a přesahuje běžné mantinely regionální nebo úzce oborově zaměřené práce.

Předložený text doplňuje rozsáhlý soubor dobových i současných fotografií, map i přehledových tabulek. Velkou část z nich tvoří barevné fotografie dokumentující současný stav zaniklých sídelních lokalit nebo okolní krajiny, které pořídil autor při terénním výzkumu. V publikaci nechybí ani soupis pramenů včetně domácí i zahraniční literatury a místní rejstřík. Její součástí je také přiložené DVD s dalšími přílohami a obrazovým materiálem.

David Kovařík

ČORNEJ, Petr: *Historici, historiografie a dějepis: Studie, črty, eseje*. Praha, Karolinum 2016, 484 s., ISBN 978-80-246-3276-6.

Nápad shromáždit ke knižnímu vydání „drobné spisy“ historika Petra Čorneje (narozen 1951), které jsou věnované historiografii a výuce dějepisu a vznikly v letech 1977–2014, považuji za šťastný. Ostatně již dříve se vydání dočkaly Čornejovy studie zasvěcené husitství a jeho pozdějším reflexím (*Světla a stíny husitství: Události, osobnosti, texty, tradice. Výbor z úvah a studií*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011). Přítomná kniha potvrzuje, že Petr Čornej je jednou z nejinspirativnějších osobností české historiografie přelomu 20. a 21. století. Vždy udivuje důkladnou znalostí empirických dat, suverenitou, s níž zasazuje děje a osobnosti do širších historických souvislostí, svým širokým chronologickým

a tematickým rozkročením, schopností vcítit se do světa historických osobností i svou znalostí impulzů zahraniční historiografie a příbuzných vědních oborů – a v neposlední řadě občanskou statečností, jež ho pudí vstupovat do aktuálních diskusí dotýkajících se historiografie či vzdělání. Čornej by si mohl vetknout na štít slova mladého Františka Palackého, jež budoucí zakladatel moderní české historiografie napsal před téměř dvěma sty lety Janu Kollárovi: „Nelze mi žítí, nebudu-li moci do vlasteneckého dějepisu se dáti.“ (Tento výrok připomíná Čornej na straně 38 anotované publikace.) Psaní o zašlých, ale ne zmizelých časech je jeho neuhasínající vášní, přirozeným živlem, primární životní potřebou.

Výbor je uveden studií s provokativním názvem: „Věčný problém: jak psát dějiny?“ Jde o přepracovaný text přednášky určené původně literárním historikům. Autor se v ní zamýšlí nad nepostizitelností dějin jako celku a nemožností zpracovat všechny prameny (dochované ostatně jen zčásti a pro různá období nerovnoměrně). Prameny samy nezachycují přímo historickou skutečnost, ale jistým způsobem ji interpretují, takže historik přináší vlastně „interpretaci interpretací“, jež je podmíněna i subjektivními faktory. Badatel „projektuje ... do zkoumané minulosti vlastní individualitu, včetně své zkušenosti, svého psychického ustrojení a světonázorového stanoviska, tedy anachronismy narušující postulat důsledného historismu“ (s. 16). Čtenář postřehne, že úvodní příspěvek „komunikuje“ výrazně s texty na konci knihy – se zamýšlením o proměnách české historiografie po roce 1989, ale zejména s poslední státi, věnovanou impulzům, jež před metodologii historiografie postavil americký historik Hayden White.

Petr Čornej se vyrovnává s postmoderní výzvou, zpochybňující vědecký charakter

a přínos historiografie a ztotožňující historii s fikcí, a činí tak se znalostí vývoje psaní o dějinách. Neváhá sáhnout po výroku středověkého mistra Pavla Žídka z roku 1470: „Kroniky jsou jako básně.“ (Reflektuje ho zejména na stranách 14 a 440 n.) Všechno už tu vlastně bylo... Whiteovy postuláty, dovršující tzv. lingvistický obrat, přiměly hlavní proud historiografie přiznat, že historikovy texty mají literární povahu (stejně jako ji koneckonců mají prameny). Pozornost se obrátila ve větší míře k filozofické, jazykové a poetické složce historikovy práce. Historikové ovšem většinou odmítli akceptovat Whiteův skepticismus a relativismus a podrželi si názor, že jejich díla „zprostředkovávají (jakkoli neúplný, nepřesný a zkreslený) pohled do skutečné minulosti“ (s. 458).

Publikace hodnotí jednotlivé epochy vývoje české moderní historiografie, počínaje národním obrozením. Nepřekvapí, že jednotlivá období personifikuje a na silných individualitách dokumentuje dominanty dobového historického myšlení. Před čtenářovým zrakem defilují František Palacký, Václav Vladivoj Tomek, Zikmund Winter, Jaroslav Goll, Tomáš Garrigue Masaryk, Zdeněk Nejedlý, Josef Macek, konfrontování se svými dobovými oponenty. Čornej se zamýšlí nad přínosem každého z nich. Nejde ale jen o výkony, jež pohnuly směrem historiografie, i problémy na první pohled podružné v Čornejově skvělém zpracování a originálním uchopení inspirují. Přál bych si například, aby si každý mladý historik přečetl jeho studii o Tomkově pojetí Jana Žižky z Trocnova a příčinách toho, proč tato koncepce zastínila koncepci Palackého. Vzorem mikrohistorické analýzy dějin spolu se mi jeví studie o Hudebním klubu v Praze, v němž se na počátku 20. století sdružili stoupenci Zdeňka Nejedlého.

Ve výboru nalezneme dvě statě věnované školské výuce dějepisu. Petr Čornej není při hodnocení trendu vývoje vzdělání optimistou. „Vlády České republiky, ať už je tvoří kdokoli, i další centrální orgány nepovažují za prvořadý cíl úroveň vzdělání. Hlavním úkolem středních, vyšších odborných a vysokých škol je produkovat co nejvíce absolventů, které lze vykazovat ve statistických tabulkách a grafech pro OECD, Evropskou unii a další nadnárodní instituce.“ (s. 412) Stejně skeptický je při posuzování kvantifikačního hodnocení vědeckých prací: „Vůbec nezávidím mladým kolegům. Čeká je cesta do pekel.“ (s. 439) Řadu výsledků jednotlivců i institucí z nedávné doby přitom hodnotí pozitivně – „příjemné překvapení“ pro něho například představovala vyrovnaná kvalita časopisu *Soudobé dějiny* (s. 425).

Čornejovy knižně publikované statě a recenze zaujmou historiky a vědce příbuzných oborů, pedagogové je mohou používat jako vzorové ukázky práce historika. Kniha je vybavena jmenným rejstříkem, bibliografickým přehledem otištěných autorových článků, seznamem zkratk a anglicky psaným resumé.

Jiří Křestan

DESCHNER, Karlheinz: *S Bohem a fašisty: Vatikán ve spolku s Mussolinim, Francem, Hitlerem a Pavelicem*. Z německého originálu přeložil Josef Otáhal. Praha, Naše vojsko 2014, 227 s., ISBN 978-80-206-1489-6.

Německý historik, spisovatel a literární kritik Karlheinz Deschner (1924–2014) proslul jako neúnavný kritik křesťanství, zejména katolické církve, a autor *Zločinných dějin křesťanství*, vycházejících v deseti svazcích od poloviny 80. let do jeho smrti (*Kriminalgeschichte des Christentums*,

Reinbek, Rohwolt 1986–2013). Deschnerova kniha *S Bohem a fašisty* se zabývá vatikánskou zahraniční politikou v první polovině 20. století, především jeho diplomatickými styky s fašistickou Itálií, nacistickým Německem a diktaturami ve Španělsku a Chorvatsku. Autor na základě studia literatury dochází k jednoznačnému závěru, že Vatikán kolaboval se zmíněnými autoritářskými či totalitními režimy, pomáhal jejich tyranským vůdcům k moci, kryl jejich zrůdné zločiny a podporoval jejich ideologickou zvrácenost. Jedná se o knihu, která mohla vzbudit poměrně zajímavou diskusi před padesáti lety, kdy poprvé německy vyšla (1965) a kdy se vhodně přiřadila k divadelní hře *Náměstek* (1963) Rolfa Hochhutha, jejíž autor zde tvrdě zaútočil na katolickou církev a papeže Pia XII. a obvinil je z nečinnosti ve vztahu k Židům za druhé světové války. Karlheinz Deschner se tak po boku levicového západoněmeckého dramatika stal šířitelem tzv. černé legendy, jež obviňovala Vatikán z mlčení tváří v tvář holokaustu, z antikomunismu, předkoncilního ducha a podobně.

Třebaže tento *a priori* negativistický pohled na politiku Svatého stolce ani v současnosti neodezněl, církevní historikové jako Margherita Marchioniová, Hubert Wolf, David G. Dalin, Gerhard Besier a další na přelomu tisíciletí vynaložili značné úsilí, aby takové černobílé vidění uvedli na vyváženější, objektivnější rovinu. Deschnerova kniha dnes není aktuální tím spíše, že postrádá nejen novější literaturu ke svému tématu (historická věda za padesát let značně pokročila!), ale především výsledky solidního výzkumu v německých, italských, španělských, chorvatských či vatikánských archivech, které by korigovaly jednostranné a dostatečně nepodložené závěry autora. Pokud se tak bude chtít čtenář dozvědět o zahraniční politice Vatikánu v první

polovině 20. století více a spolehlivějších informací, měl by sáhnout raději po knihách Petera Godmana *Vatikán a Hitler: Tajné archivy SS* (Praha, Deus 2008), Gerharda Besiera a Francesky Piombové *Svatý stolec a Hitlerovo Německo* (Brno, Větrné mlýny 2008) nebo Davida I. Kertzera *Papež a Mussolini: Tajemství papeže Pia XI. a vzestup fašismu v Evropě* (Brno, Jota 2017). Vydání českého překladu Deschnerovy knihy se v tomto světle jeví jako nepřfliš uvážený počin a může být ponaučením, že překládat zahraniční historické publikace je potřeba s větším rozmyslem a znalostí literatury.

Marek Šmíd

NOSKOVÁ, Jana – ČERMÁKOVÁ, Jana (ed.): „*Měla jsem moc krásné dětství.*“ *Vzpomínky německých obyvatel Brna na dětství a mládí ve 20. až 40. letech 20. století.* / „*Ich hatte eine sehr schöne Kindheit.*“ *Erinnerungen von Brünnern Deutschen an ihre Kindheit und Jugend in den 1920er–1940er Jahren.* (Supplementum č. 17 sborníku *Brno v minulosti a dnes.*) Brno, Etnologický ústav AV ČR, v. v. i. – Statutární město Brno – Archiv města Brna 2013, 706 s., ISBN 978-80-87112-74-8.

Dvojjazyčná česko-německá publikace vzpomínek brněnských Němců na dobu první Československé republiky, Protektorátu Čechy a Morava a poválečné třetí republiky je autorským počinem vědecké pracovnice Etnologického ústavu AV ČR (pobočka v Brně) Jany Noskové a odborné archivářky Archivu města Brna Jany Čermákové. Obě autorky mají na poli orální historie již nemalé zkušenosti, proto nepřekvapí, že se pustily do tak rozsáhlého společného díla, jehož výsledkem je kniha rozhovorů s třinácti – dnes již převážně bývalými – německými

obyvateli města Brna. Zaměřily se přitom hlavně na dětství a mládí pamětníků, na jejich vnímání tehdejší každodennosti a dobových událostí, jejichž přímými či zprostředkovanými účastníky se stali. Jak píše Jana Nosková v úvodní studii, snažily se pomocí rozhovorů najít odpověď na základní otázku, která zní: „Jak vypadal každodenní život v multietnickém Brně, v meziválečném období a během druhé světové války, kdy německá menšina hrála v tomto městě důležitou roli?“ (s. 13)

Rozhovory vznikaly postupně mezi lety 2009 a 2012 a dotazováni byli lidé narození v letech 1914–1941 (mezi nejstarším a nejmladším byl tedy věkový rozdíl dvacet sedm let). Celkem se oběma autorkám podařilo shromáždit čtyřiatřicet rozhovorů s třiceti pěti osobami, z nichž pro účely vlastní publikace vybraly a redakčně upravily nakonec třináct; vedla je přitom snaha „ve skupině ‘brněnští Němci’ najít osoby s různými osudy, které mohou ukázat, že národně vymezené skupiny – i když je to jejich příslušníkům často sugerováno – nejsou jednotné“ (s. 25). Z těchto třinácti pamětníků (devíti žen a čtyř mužů) se nejstarší účastník narodil v roce 1919 a nejmladší měl u svého jména datum narození 1935 (rozhovory jsou v knize řazeny chronologicky podle data narození dotazovaných). Jen čtyři z nich žijí v současné době v Brně, ostatní našli svůj nový domov v Německu a Švýcarsku. Okolnosti výběru rozhovorů samozřejmě mohou vést k určitému zkreslení – výsledný příběh o Brně a jeho německých obyvatelích v meziválečném období tak představuje jen výsek obrazu dobové reality.

Vlastním rozhovorům předchází poměrně rozsáhlá úvodní studie z pera Jany Noskové, která celou problematiku uvádí do širšího kontextu. Vysvětluje zde mimo jiné příčiny výrazných proměn národnostního složení

obyvatelstva Brna po vzniku Československa; jestliže v časech habsburské monarchie zde dominantní postavení zaujímal německý etnikum, koncem 30. let žilo ve více než třisetisícovém městě už jen 56 tisíc Němců (a k tomu dvanáct tisíc Židů, kteří se počítali k brněnskému německému kulturnímu okruhu). Autorka rovněž sleduje osud německého obyvatelstva moravské metropole po skončení druhé světové války, kdy část z nich našla nový domov především na území dnešního Německa. Situaci těch, kteří zůstali v Československu, považuje za tragickou, s tím že se jen pomalu měnila k lepšímu. Dnešní množinu Němců v České republice charakterizuje jako „neviditelnou menšinu“, která kromě silné asimilace navíc početně stále klesá.

Ve druhé části úvodní studie Nosková přibližuje dějiny orální historie a její odbornou reflexi. Vnímá ji jako důležitou součást historické vědy, kde hlavním nástrojem poznání je poučeně vedené interview. Odpovědi na položené otázky se přitom nemusí shodovat se skutečným průběhem událostí, protože jsou ovlivněny mnoha faktory. Vzpomínání na prožité události je tak vždy určitým způsobem rekonstrukce. Autorka v této souvislosti zdůrazňuje, že si „kniha neklade za úkol přesně určit všechna místa, v nichž se narátorky a narátoři mýlí, kde jsou jejich vzpomínky fakticky nekorektní, přezkoumávat a opravovat jejich výpovědi. Jedná se o vyprávěné osobní vzpomínky, kde každý z narátorů vytváří ve svém rozhovoru specifickou ‘biografickou skutečnost’, která je odrazem jeho subjektivních názorů, integrací minulých událostí do aktuálního biografického vyprávění.“ (s. 15 n.)

Dětství a mládí se stalo nedílnou součástí odborného zkoumání historiků a etnologů v 70. letech minulého století a v 90. letech se začala jako relevantní pramen pro rekonstrukci životních světů dětí a mládeže

v rámci dějin každodennosti užívat interview, odborně fundovaná postupy orální historie. Autorky se v rozhvorech s německými obyvateli Brna snažily sledovat tři sféry jejich dětského života, resp. jejich obrazy ve vyprávění – rodinu a domov, školu a další životní a veřejné prostory (např. zájmové organizace, kostel, ulice, obchody, kino, divadlo, muzeum, pobyty na venkově atd.). Ve vyprávěních však figurují i „národnostně“ určené prostory jako korzo, spolkové budovy, Německý dům a další. Tazatelky si také všímají, jak se v líčení minulosti proměňuje obraz soužití Čechů a Němců na pozadí historických událostí z konce 30. let, a docházejí k závěru, že tato proměna byla spíš dílem brněnských Čechů než Němců. Určitým překvapením pro ně bylo, že válečné roky nepředstavují pro většinu dotazovaných traumatizující a negativní období, což si vysvětlují jednak „pohledem přes růžové brýle“, a také tím, že někteří z nich nebyli válkou bezprostředně postiženi; bod zlomu a pravé neštěstí tito pamětníci spojují teprve s koncem války a následujícím událostmi.

Jana Nosková se při objasňování okolností rozhovorů snaží nevynechat sebemenší maličkost. Uvádí, že se většinou odehrávaly v domácnostech dotazovaných, v místě jejich bydliště, a že její žádost o rozhovor nebyla nikdy odmítnuta. Nastihuje způsob vedení rozhovorů, jejich následné úpravy a upozorňuje, že v některých případech bylo nutné složit výpovědi k jednomu tématu z různých částí rozhovoru do většího celku. Tím sice došlo k porušení reálného toku vyprávění, ale zabránilo se opakování již řečeného a výsledkem byl plynulejší a čtivější text. Rovněž bylo někdy zapotřebí přizpůsobit mluvené slovo písemné řeči. Po všech redakčních úpravách byly texty rozhovorů zaslány všem dotazovaným, kteří je po opětném přečtení autorizovali, a nakonec byly přeloženy z němčiny do češtiny.

Publikace mapující meziválečný a válečný život německých dětí v brněnské aglomeraci má všechny náležitosti odborné práce, včetně slovníčku a rejstříků, a vhodně doplňuje či rozšiřuje dosavadní poznatky. Její předností je jasně definovaná a odpovídajícím způsobem naplňovaná základní idea, přesvědčivé závěry a také čtivé podání, díky čemuž může zaujmout odborníky i laické publikum.

Radek Slabotínský

VORÁČEK, Emil – KAŠAPOV, Timur a kol.: *Česko-ruské obchodně-ekonomické vztahy / Rossijsko-češskije torgovo-ekonomičeskije otnošenija*. Praha, PR-Aspekt International 2014, 592 s., ISBN 978-80-904339-8-4.

Předložená kniha, vypravená v souběžné dvojjazyčné (české a ruské) verzi, je především prvním pokusem o syntetizující pohled na problematiku československo-sovětských, a po rozpadu Sovětského svazu a Československa pak česko-ruských hospodářských vztahů. Svým chronologickým záběrem obsáhla publikace období již bezmála tisícileté, výklad se odvíjí od časů Kyjevské Rusi a knížete sv. Václava, těžiště historické studie ovšem tkví v období po roce 1922, kdy došlo k formálnímu navázání obchodních styků mezi Republikou československou a Ruskou sovětskou federativní socialistickou republikou.

Čtenáře *Soudobých dějin* bude patrně nejvíce zajímat právě obsáhlá odborná historická studie, jejímiž autory jsou Emil Voráček, Timur Kašapov a Václav Trejbal. Knihu doprovodili do světa svými vstupními slovy mimořádní a zplnomocnění velvyslanci České republiky a Ruské federace, působící v době dokončení práce v druhých zemích – Vladimír Remek a Sergej Borisovič

Kiselev, příslušní rezortní ministři Jan Mládek a Igor Nikolajevič Sljuňajev a v neposlední řadě předseda Rusko-české smíšené obchodní komory Vladimir Jermakov. To nesporně svědčí o tom, že rozvíjení daného tématu má značný politický potenciál a význam.

Praktický rozměr a přesah publikace reprezentuje ostatně i její třetí část. Před čtenářem v ní defilují výrobní podniky, obchodní firmy, banky a jiné finanční ústavy, v neposlední řadě se též autoři vracejí k některým dřívějším společným hospodářským projektům, například v jaderné energetice nebo k ropovodu Družba. V této části nalezneme i několik obsáhlejších portrétů významných osobností z oblasti vzájemných hospodářských a obchodních styků. Součástí tohoto oddílu je však také studie shrnující osudy ruské technické inteligence v meziválečném Československu. Připomeňme alespoň jméno vynikajícího ekonoma, někdejšího ministra Prozatímní vlády a děkana moskevské univerzity Sergeje Nikolajeviče Prokopoviče, který od roku 1924 do konce 30. let působil v Praze (s. 313–316). Studie o ruské technické inteligenci se nevyhýbá ani některým tragickým osudům lidí, kteří byli vystaveni stalinským represím, či se dokonce stali jejich oběťmi. Text třetí části knihy je proložen četnými dalšími stručnými biogramy a rovněž informačními bloky o jednotlivých institucích, jejichž náplň je již dnes mnohdy pro běžného čtenáře jen obtížně dohledatelná (jen namátkou odkazují např. na sloupek o Mezinárodním hospodářském sdružení Interatomenergo v článku o Miroslavu Veselém – viz s. 539).

Vlastní jádro knihy tvoří její druhá část, jež podává historický obraz hospodářských vztahů mezi oběma zeměmi, koncentrovaný především na období po roce 1922. Výklad je členěn chronologicky a obchodně-ekonomické vztahy vždy autoři zasazují do politického rámce daného období; všímají si přitom

i širších společenských souvislostí (například zapojení podnikatelů do Společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem pod vedením Zdeňka Nejedlého, ustavené v roce 1925). Neopomíjejí pochopitelně ani oficiální diplomatické kroky při posilování vzájemných hospodářských a politických vztahů, ani budování institucionálních vazeb mezi oběma zeměmi. Výkladem o poválečném období prolíná téma Rady vzájemné hospodářské pomoci. Zajímavé jsou také pasáže věnované vzájemné vědeckotechnické spolupráci, rozvíjející se intenzivně od 50. let, nebo stručná kapitola zasazující do mezinárodních kontextů ekonomické reformy 60. let (tzv. Kosyginovy a Šikovy reformy – viz zejména s. 155). Poměrně značná část výkladu je věnována česko-ruským hospodářským vztahům a obchodní spolupráci po listopadu 1989.

Zaslouží si zvláště ocenit, že autoři využili velkou masu statistických údajů a text vybavili četnými názornými grafy a přehledovými tabulkami. Přínosné je, že kapitoly odborné části knihy obsahují poznámkový aparát a že v publikaci nechybí ani jmenný rejstřík, seznam použité literatury a pramenů, seznam zkratk a rusky, anglicky a česky psané resumé. Samostatnou hodnotu má bohatý obrazový doprovod. Reprodukce mají občas mírně kolísavou kvalitu a graficky je publikace na některých místech možná až zbytečně barevně rozmařila a hýřivá. Vydání knihy, na níž se kromě tří shora uvedených historiků autorsky podílelo dalších dvanáct osob, ovšem jednoznačně vítám. Nelze pochybovat o tom, že se stane užitečnou pomůckou pro historiky, ekonomy, politology a pro všechny zájemce o československo-sovětské a česko-ruské vztahy. Představuje v neposlední řadě výzvu k dalšímu výzkumu dané tematiky.

Jiří Křestan

Abstracts

Articles

What is environmental history and why it should be dealt with

Christof Mauch

The essay is an abridged and slightly modified version of the lecture delivered by the author on October 28, 2009, at the Center for Advanced Studies of the Munich University, which opened a series of public lectures and colloquies of the Rachel Carson Center for Environment and Society in Munich. A full text of the lecture was published under the title *Das neue Rachel Carson Center in München oder Was heißt und zu welchem Ende betreibt man Umweltweltgeschichte?* in 2010 as the second issue of the internet journal *RCC Perspectives*. Available at: http://www.environmentandsociety.org/sites/default/files/2010_2.pdf. The author reminds of the roots and beginnings of the institutionalization of environmental history in the United States during the 1960s, which are connected with the name of marine biologist Rachel Carson, who at that time published a revolutionary book on devastating environmental effects of pesticides titled *Silent Spring* (1962). The author uses historical examples to illustrate how environmentalism and environmental awareness have changed since then; in terms of crossing borders between scientific disciplines, between states, and also between nature and civilization as two entities which are no longer perceived as opposite, but rather complementing and interlinked with each other. The awareness of unintended environmental consequences of human actions, as well as the understanding that the very perception of nature by humans determines its future shape, have increased as well. The author believes that environmental history enables seeing things in a new light, and offers an antidote against ignorance in relation to nature and against prophecies predicting destruction.

Hydrocrats and the Czech Water Management Mission in the 20th Century (1930–1960)

Jiří Janáč

The article focuses on the unquestionably most important period of construction of hydraulic infrastructures in Czechoslovakia, i.e. the 1950s. The massive construction of multi-purpose hydraulic structures, in particular dams and power plants, but also water mains, which was at that time taking place in the context of socialist industrialization, laid the foundations of the existing national water management system. It was led by a group of water management experts, so-called hydrocrats, which had been forming up since the 1920s. These experts were advocates of ideas of a modernistic water management mission aiming to rationalize and depoliticize water management and seeing full control of surface runoff as an essential prerequisite of the future prosperity of the state and its population. According to the author, the era of Stalinism brought ideal conditions for the fulfillment of these visions (nationalization of hydraulic structures and water resources, centralization of administration and investment activities, nature transformation ideas); at the same time, however, the traditional hydrocratic project was compromised by imperatives of productivism, which fact ultimately led to the abandonment of holistic ideas formulated in the 1949–1953 National Water Management Plan and a definite concentration on accumulation of water to satisfy needs of the industry and power engineering. Since 1956, there were pressures reacting to increasing environmental pollution levels and calling for a reassessment of the existing water management policy; as a consequence, the ideas of the water management mission were gradually corroding as well.

Czechoslovakia and the International Biological Program: Infrastructural globalism and its consequences for the development of “environmental sciences” behind the Iron Curtain

Doubravka Olšáková

The study deals with Czechoslovakia's involvement and participation in the International Biological Program (IBP) and attempts to assess its effect on the “ecologization” of environmental sciences in Czechoslovakia. The authoress characterizes the International Biological Program, which was taking place between 1964 and 1974, as one of the largest and most important global research projects dedicated to the living environmental of man on the Earth in the 20th century. Held under the auspices of UNESCO and the International Council of Scientific Unions (ICSU), its objective was to monitor natural processes and environmental changes. It was prepared during the period of Khrushchev Thaw, launched at the time of international crises of the Cold War, and it ended during the period of *détente*, which circumstances

affected not only its course, but also defined areas of research where the Western and the Eastern Blocs were furthering their own respective priorities. The principal goal of socialist countries participating in the program under the leadership of the Soviet Union was to use knowledge of biological and other sciences to maximize the exploitation of natural resources at the expense of minimum devastation of the environment, while capitalist countries were predominantly striving for a preventive approach to environmental protection. The authoress claims that the International Biological Program stimulated the interest of scientists in environmental issues and to some extent filled the space which had opened for biological sciences thanks to the process of de-Stalinization and the policy of “limited internationalism” leading to international scientific cooperation across the Iron Curtain. The study describes the institutionalization of the International Biological Program in Czechoslovakia, showing how the program’s promising progress and international aspirations were disrupted by the so-called normalization after 1968, and its later splitting between the Czechoslovak National IBP Committee and the IBP Department of the University of Agriculture in Brno, each of which had a different relation to political powers-that-be and a different international legitimacy. According to the authoress, the International Biological Program provided a link to global scientific infrastructures, including newly established monitoring networks, and contributed to the establishment of new research topics and new scientific structures (such as the Ecological Section of the Biological Society of the Czechoslovak Academy of Sciences), which played an active role in environmental protection and in the formation of the civic society in Czechoslovakia in the 1980s.

**Czech Tramps, Naturalists, and the Brontosaurus Movement:
Pre-November experience of the Czech environmentalist movement
as a portent of ecological modernization**

Petr Jehlička – Joe Smith

In terms of its mindset and mental setup, the post-November Czech environmentalism is in many respects compatible with the ecological modernization which has been the determining environmental discourse in the West since the 1980s. The authors claim, and attempt to infer so in their article, that the compatibility is not just a result of imports of these ideas into the Czech environment since 1989, but rather that the groundwork for the acceptance of the ecological modernization paradigm was laid by a specific form of environmentalism which developed in Czechoslovakia during the socialist era. Its core was a combination of two seemingly incongruous elements; the inter-war romantic tradition of individual education toward environmentally conscientious behavior through knowledge of and time spent in nature, rooted in the environment of North American “woodcraft” movements and in the Czech tramping movement, and the natural scientific and technocratic, rational attitude to the living environment haboured by the professional community, strongly

influenced by the Soviet school of landscape ecology. The latter element's strength was its firm scientific anchoring; its weakness the impossibility to apply knowledge at the practical level of public policy and decision-making, as any social criticism of the then ruling regime was unacceptable. The solution was an increased emphasis on conscientious behavior of an individual reacting to ecological challenges, promoted by initiatives such as The Yew – The Union for the Protection of nature and landscape (*TIS – Svaz pro ochranu přírody a krajiny*), Czech Union for Nature Conservation (*Český svaz ochránců přírody*), or Brontosaurus Movement (*hnutí Brontosaurus*). The key to understanding the parallel coexistence of the romantic and the scientific components in the Czech environmentalism is their connection at the level of personal experience of many of its protagonists (including persecution of some ecological initiatives during the socialist era). Thanks to a combination of resistance against etatistic solutions of environmental problems and efforts aimed at changing the society's attitude to nature through individual experience-based education, the Czech environmentalism reached the same intellectual point at the same time as the Western European ecological modernization, although each used a very different route to get there. However, the authors claim that the Czech environmentalism that had formed in the manner outlined above was not adequately equipped or prepared to participate in solving broader structural aspects of the environmental crisis (which did not end with the demise of the previous regime) after the return of the country to capitalism.

Nature at the Threshold of the Nuclear Age: The image of nuclear power and environment in the journalism of socialist Czechoslovakia

Michaela Kůželová

Based on texts excerpted from Czechoslovak periodicals and dailies of that time, the study shows changes of the image of nuclear power and nuclear energy in Czechoslovakia between the 1950s and the 1980s, as well as the position of environmental issues in it. In the 1950s, the image prevailing in periodicals and dailies was that of harnessed and transformed nature, with the anticipated arrival of nuclear power plants presented as a natural replacement of coal-fired plants necessitated by limited coal reserves. At that time, there were no doubts about the “cleanliness” and safety of nuclear power plants. In the decades that followed, the strategy of authors, often experts in the field and promoters of science, changed, as the “nuclear optimism” was ebbing. They started, albeit cautiously, admitting a possibility of nuclear accidents and potential negative impacts on the environment and human health; however, referring to accurate data, they were also downplaying the risk, claiming it was highly unlikely. The authoress contextualizes the Czechoslovak nuclear energy discourse, showing that there were no significant differences from the general “nuclear optimism” prevailing in the Soviet Union, United States or France; however, since the mid-1960s, and particularly since the following decade,

the shape and form of the discourse in the Soviet Bloc diverged from that in the West considerably. In Czechoslovakia, the discourse was monopolized and no texts questioning the Czechoslovak orientation on nuclear energy could be officially published. The inertia of the positive image of nuclear power in Czechoslovak journalism was made possible not only by the socialist dictatorship, but also by a continuity of authors. In this respect, there was never a question whether to use nuclear power or not; the question was how to develop it in a way guaranteeing a sufficient level of environmental protection and safety of nuclear power plants.

In the Name of the Fight against “Dictators”, “Conspirators”, and “Traitors”: The purge among members of the the Regional Committees of the Communist Party of Czechoslovakia in Ostrava and České Budějovice in 1951

Tomáš Hemza

The topic of the study are the intra-party purges which took place in the regional organizations of the Communist Party of Czechoslovakia in Ostrava and České Budějovice in 1951. The author presents both as an integral part of Stalinist campaigns and political trials that were taking place in countries of the Communist bloc at the turn of the 1940s and 1950s. He shows how the argumentation rhetoric was escalating, starting with criticism of “dictator-like behavior” of party officials and ending with their indictment as “conspirators” and “traitors” within the party. The author describes the purges and changes of persons holding top party positions in both regions, examining whether the purges were a result of pressures from the centre or of local conflicts, and whether a generation factor was reflected in them. He has found out that their dynamism was determined both by activities of the State Security and Commission of Party Control, which were trying to identify enemies in the ranks of the Communist party, and by activities of regional functionaries who did not hesitate to participate in the purges, promoting their own power interests behind the façade of ideological criticism. However, the proportion of these two factors was different in each region; unlike in České Budějovice, the first stage of the purges in Ostrava was under direct control of members of central bodies of the Communist Party of Czechoslovakia. The study also concludes that the two intra-party purges showed signs of a generation conflict. The previous regional party committees consisted mainly of pre-war party members many of whom had been involved in anti-Nazi resistance. However, the older crew lost the battle for power, and during 1951 was replaced in the leadership of the regional party organizations in northern Moravia and southern Bohemia by the youngest generation of apparatchiks who had joined the Communist Party of Czechoslovakia only after 1945.

“An American – and Must Emigrate to Czechoslovakia!”: Škvorecký’s jazzman Herbert Ward through the prism of FBI reports

Petr Vidomus

One of the key characters of Josef Škvorecký’s short story *Prague’s Little Mata Hara* (1955) is an American musician named Robert Bulwer. “Music-hungry fans of Prague” skillfully use his political refugee’s status to smuggle a jazz revue onto stages of Prague at the time the music style is still viewed as something suspicious. The fictitious character of Bulwer was based on a realistic archetype, American double-bass jazz player Herbert Ward (1921–1994), who together with his wife, dancer and choreographer Jacqueline Ward (1919–2014) and two sons asked for a political asylum in socialist Czechoslovakia in 1954 and then lived in Prague until 1964. Using declassified files of the US Federal Bureau of Investigation (FBI), but also information from Czech and other archival sources and period press, the author depicts the life story of the Wards, in particular their presence in Europe, circumstances under which the asylum was granted, and their life in Czechoslovakia. He sets the story into the context of persecution of so-called un-American activities (McCarthyism) in the United States after the outbreak of the Cold War; in addition to other left-wing artists, the campaign also affected many jazz musicians, and Petr Vidomus sees motives for the 1950 departure of the Wards from the USA to Denmark in it. He pays a lot of attention to the issue of the Wards’ membership in the Communist Party of the United States and related left-wing organizations and reasons of the FBI’s interest in their activities. Insofar as their life in Prague is concerned, the author is interested primarily in their artistic activities, in particular Herbert Ward’s revues describing the history of jazz to Prague’s audience, and later, in the 1960s, their disillusionment with the life in Czechoslovakia, which made them return to the United States. The article is, inter alia, a contribution to a recently started discussion about the English-speaking left-wing community in Czechoslovakia after the beginning of the Cold War, and also illustrates the work of the FBI during the era of McCarthyism in the United States.

Reviews

Czechoslovak Leviathan

Karol Szymański

Roubal, Petr. *Československé spartakiády*. Edice Šťastné zítřky, Vol. 22. Prague: Academia, 2016, 405 pp., ISBN 978-80-200-2537-1.

In his four-part book *Czechoslovak spartakiads*, the author deals with the genealogy of Czechoslovak spartakiads in the German Turner and Czech Sokol (Falcon) movements, different visual symbolisms of the spartakiads in the 1950s, 1970s, and 1980s, the organization of spartakiads, and the relation of the society to them. The extensive review presents the content and leading principles of the book, as well as its sources and theoretical foundations, and formulates some polemic arguments. The key of the author's interpretation of the phenomenon of the mass gymnastics events of different age, social and professional, gender-differentiated groups of population in arenas in the Czech Lands and Czechoslovakia since the second half of the 19th century until the 1990s is a multifaceted analysis of the political symbolism of the body and its movements as a representation of ideals of the unity of the nation and the socialist society. In the reviewer's opinion, the book's meticulously documented factography, erudite use of different theoretical concepts, convincing argumentation and clear style have resulted in a compact, comprehensive, inspiring and attractive monograph. The reviewer only regrets that the author did not reflect a broad context of similar mass rituals in other countries of the Soviet Bloc and elsewhere to show the globally unique character of the Czechoslovak spartakiads. The reviewer also argues against the author's conviction that the Communist regime in Czechoslovakia was not totalitarian, presenting arguments for an opposite opinion in a different view of the role and effect of political rituals such as the spartakiads in relation to the society.

Prague's Faculty of Arts in a (Self-)Reflection of Josef Petráň

Petr Andreas

Petráň, Josef. *Filozofové dělají revoluci: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*. Prague: Charles University in Prague and Karolinum, 2015, 1134 pp., ISBN 978-80-246-2994-0.

The reviewer recaps historical publications since 1990 dedicated to the Faculty of Arts of the Charles University in Prague at the time of the Communist regime (1948–1989), assessing Petráň's impressive book *Philosophers making a revolution: Faculty of Arts of the Charles University in Prague during the Communist experiment (1948–1968–1989)* as the climax of the author's research efforts so far. In his opinion, the author is asking himself essential general questions concerning the reasons of easy acceptance and long-term existence of the Communist regime, resignation of the society, and isolated nature of the dissent during the so-called normalization; however, he argues the author's answers could have been more convincing if the book had not been partly burdened by the "totalitarian historical narrative" presenting the ruling regime and the society as opposite entities. He appreciates that Professor Josef Petráň (1930–2017), as an early modern era historian lecturing at the Faculty of Arts in Prague since the 1960s, connects the portrayal of its history with his own *ego-histoire* story while not

avoiding questionable moments and not attempting to defend himself. The main principle of the book, namely Petrůň's partial rehabilitation of the quality of professional production of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague at the time of the Communist regime, is, in the reviewer's opinion, substantiated, and the reviewer sees the book's greatest contribution in its exceptionally rich factography.

History of Russia without Borders

Daniela Kolenovská

Zubov, Andrey (ed). *Dějiny Ruska 20. století: 1894–2007. Ve dvou dílech*. Translated from the Russian original by Libor Dvořák, Zuzana Soukupová, Josef Vološin and Martin Vrba. Prague: Argo, 2014 and 2015, xiii + 949 and xiv + 769 pp., ISBN 978-80-257-0921-4 and 978-80-257-0964-1.

The two-tome publication under review *History of Russia in the 20th century: 1894–2007. In two tomes* is a collective work of about forty authors, mainly Russian ones, under the leadership of historian Andrey Zubov, and its original edition (*Istoria Rossii: XX vek*, Vol. 1: 1894–1939; Vol. 2: 1939–2007. Moscow, AST-Astrel 2009) prompted a heated exchange of opinions in Russia. The reviewer describes principal aspects of the book's criticism, noting that Zubov lost his job at the Moscow State Institute of International Relations in 2014 after criticizing the Russian annexation of Crimea. The conflict with the Russian political establishment has given him a reputation of a proscribed historian and the Czech edition of his work a lot of publicity. The reviewer concludes that the extensive synthesis of the Russian history since the end of the 19th till the beginning of the 21st centuries is a philosophical-historical treatise with roots in ideas of Alexander Solzhenitsyn and other conservative Russian thinkers rather than a professional historical work. The author's concept stems from his conviction of a necessary spiritual and moral renaissance of the Russian society and state through Christian faith (Orthodox) and traditional values related thereto. The authors perceive the Russian history of the 20th century as a disaster, the key fatal factor being, in their opinion, the disintegration of religious, national and social unity. Their attitude to the Communist ideology and practice is utterly negative, and they also criticize Great Russian nationalism and expansionism. However, the reviewer claims their efforts to separate the "Russian" from the "Bolshevist" or "Soviet", manifested by denying the society's share in tragic events of the Russian history, are not too convincing. The book is undoubtedly important as a mirror of current Russian disputes concerning the direction the country should follow.

The Last of the Voices of the Soviet Utopia

Dagmar Petišková

Alexievichova, Svetlana. *Doba z druhé ruky: Konec rudého člověka*. Translated from the Russian original by Pavla Bošková. 2nd edition. Přeboram: Pistorius & Olšanská, 2017, 492 pp., ISBN 978-80-87855-89-8.

Svetlana (Svyatlana) Alexievich (born in 1948), a writer with Byelorussian-Ukrainian roots who writes in Russian and sees her work mainly as a part of Russian literature, was awarded the Nobel Prize for literature in 2015. The book *Secondhand Time. The Last of the Soviets* is the last part of the loose pentalogy “Voices of Utopia” (*Golosy Utopii*) on the late Soviet and post-Soviet (mainly Russian and Ukrainian) society, which was whose Czech translation was first published in 2015 (original Russian edition: *Vremya sekond chend*. Moscow, Vremya 2013). The reviewer describes her writing style bordering on both fiction and non-fiction, and Alexievich’s acceptance in Russia and in the West. The *Secondhand Time* is based on a number of interviews that Alexievich had with people with a diverse social status (mostly “ordinary people”) in Russia between 1991 and 2012, which the authoress amalgamated into an impressive work. The reviewer provides an insight into life stories of the interviewees and their close relatives and friends, in which they return deep into the Soviet past, concluding that the book is a penetrating probe into forms of post-Soviet mentality.

Czechs against the Church

Marek Šmíd

Balík, Stanislav, Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, and Marek Vlha: *Český antiklerikalismus: Zdroje, témata a podoba českého antiklerikalismu v letech 1848–1938*. Edice Historické myšlení, Vol. 69. Prague: Argo, 2015, 500 pp., ISBN 978-80-257-1373-0.

The authors view anti-clericalism as an important part of European modernization processes aimed at the church and its institutions. They monitor its character and transformations since the mid-1800s until the end of the first third of the 20th century in the Hapsburg Empire and the first Czechoslovak Republic, taking into account differences and specific features in various social and ideological environments, in towns and in the country, and also in Czech compatriot communities in the United States. According to the reviewer, their monograph *Czech Anti-Clericalism: Sources, Topics and Forms of Czech Anti-Clericalism from 1848 to 1938* permits perceiving the Czech anti-Catholic anti-clericalism in the European context as a multi-layered phenomenon which had a significant impact on the society and politics of that period. Because of its comprehensive grasp of the topic, inspiring questions it asks,

its broad selection of sources and publications it draws from, as well the compact explanations it provides, the book is definitely recommended to all who are interested in the history of the Czech thinking and politics in the 19th and 20th centuries.

Chronicle

Milan Otáhal Dies before His Ninetieth Birthday

Oldřich Tůma

Milan Otáhal (1928–2017) was a leading historian studying the contemporary history of Czechoslovakia. In the 1960s, he was the head of the Department of Modern History of the Historical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences; in the early 1970s, he lost his job at the institute and was expelled from the Communist Party of Czechoslovakia. He was one of the first signatories of Charter 77 and was active in the historical samizdat as an independent historian. Since the 1990s, his scientific activity was connected with the newly established Institute for Contemporary History. His main focus was the history of the anti-regime opposition and of the society between 1969 and 1989, and the role of students and intelligentsia in the change of the political situation in the end of the 1980s. He wrote a number of factographically rich and interpretationally distinctive publications on these topics. The author of the obituary mentions principal contributions of Milan Otáhal to the knowledge and understanding of Czechoslovakia's most recent history, emphasizing that he was a historian who was not only intellectually reflecting the period he was living in, but who was also intensively experiencing and co-creating it.

Contributors

Petr Andreas (1985) is a literary historian, esthetician and philologist. He works as a web editor at the 2nd Faculty of Medicine of the Charles University and also as an external lecturer and researcher at the Faculty of Arts of the Charles University. He focuses on history of literary criticism, the so-called normalization period in Czechoslovakia (1969–1989) and issues related to propaganda, rhetoric, and ideology. He has published a monograph titled *Vybírat a posuzovat: Literární kritika a interpretace v období tzv. normalizace* (Příbram 2016).

Tomáš Hemza (1987) is an archivist of the Security Services Archive in Prague and a doctorand of the Institute of Economic and Social History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. His main field of research is the history of the Communist Party of Czechoslovakia and Communist movement.

Jiří Janáč (1978) is a researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic; he also lectures at the Department of General History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. The topics he deals with include social and cultural history of technology and related infrastructures in the 19th and 20th centuries, environmental history, and recently especially the scientific discourse concerning water management in Czechoslovakia. His publications include, inter alia, the monograph *European Coasts of Bohemia: Negotiating the Danube-Oder-Elbe Canal in a Troubled Twentieth Century* (Amsterdam 2012).

Petr Jehlička (1965) is an environmental geographer works at the Open University in the United Kingdom. His long-term research subject of interest is the environmental policy in Central and Eastern Europe. Recently, he has been focusing of research of sustainable production and consumption of foodstuffs in formal and informal economic systems. He is the author or co-author of chapters and studies published mainly in English language journals on environmental sciences, history,

historical geography, and sociology. Most of the publications are freely available at Open Research Online (<http://oro.open.ac.uk/>).

Daniela Kolenovská (1976) lectures at the Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of the Charles University in Prague and is also a researcher of the Centre for the Study of the Cold War and its Consequences of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic. She specializes in the development of Russian historiography, Russian (and particularly Soviet) history and foreign policy, Czechoslovak-Soviet and Czechoslovak-Chinese relations, and the position of Czechoslovakia in the international Communist movement. In cooperation with Michal Reiman, Bohuslav Litera and Karel Svoboda, she published a monograph titled *Zrod velmoci: Dějiny Sovětského svazu 1917–1945* (Prague 2013).

Michaela Kůželová (1985) works at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic and at the Department of Czech History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague; she is also an external lecturer at the Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of the Charles University in Prague. Her field of work includes history of science in Central Europe in the 20th century and historical relations of the Communist Party of France to Central European socialist countries. She is, inter alia, the author of the monograph *Francouzští komunisté a Polsko v roce 1956* (Prague 2012).

Christof Mauch (1960) is Professor of American cultural history and transatlantic relations at the Ludwig Maximilian University in Munich, Director of Rachel Carson Center for Environment and Society and of the Lasky Center for Transatlantic Studies, both also in Munich. His current research efforts focus particularly on American and German environmental history in the 19th and 20th centuries. He is the author of the monograph *Schattenkrieg gegen Hitler: Das Dritte Reich im Visier der amerikanischen Geheimdienste* (Stuttgart 1999) and numerous environmental history studies, and also the editor of more than thirty publications on environmental history, American cultural and political history, history of secret services, and German literature. He is also the editor of several English- and German-language publication series dealing with American and German environmental history.

Doubravka Olšáková (1977) is a researcher of the Department of History of Science of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. She focuses on Czech-French relations in the 19th and 20th centuries, Czech historiography since 1945, transformations of collective mentalities, post-war Sovietization of science and education in Central Europe and, most recently, environmental history. She published a monograph *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století* (Prague 2014). In addition, she is a co-author of the publications *Ernest Denis: Život a dílo* (with Tomáš Chrobák, Prague 2003)

and *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (with Markéta Devátá, Vítězslav Sommer and Peter Dinuš, Prague 2010). Together with Zdeněk Vybíral, she prepared an edition on the series of historical symposiums taking place in Tábor during the Czechoslovak “normalization” period, namely *Husitský Tábor: Sborník Husitského muzea* (Ústí nad Labem 2004), and she was also the editor of a similar publication titled *Niky české historiografie: Uherskobrodská sympozia J. A. Komenského v ofenzivě (1971–1989)* (Červený Kostelec 2012).

Dagmar Petišková (1959) works in the Bibliographic Department of the Comenius National Pedagogical Museum and Library in Prague and specializes in Czech-Ukrainian literary relations. She is the editor of collections dedicated to Ukrainian émigrés in the Czechoslovak Republic, namely: *Ukrajinské výtvarné umění v meziválečném Československu* (Prague 2005), *Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny* (Prague 2006), and *Dmytro Antonovych a ukrajinská uměnověda* (Prague 2009).

Joe Smith (1967) is Professor of geography at the Open University in the United Kingdom. His research focus is on the border of environmental history and environmental policy. He studies the policy of consumption (foodstuffs, energies, and transport) and has been involved for a long time in both practical and research projects attempting to promote environmental topics in British media in more adequate manner. He has been a consultant for a number of BBC programs on environmental issues. In addition to many studies, he published the monographs *What Do Greens Believe?* (London 2006) and *Climate Change: From science to sustainability* (with Stephen Peake, Oxford 2009); he and Andrew Simms edited the book *Do Good Lives Have to Cost the Earth?* (London 2008), and he is also a co-editor of the publication *ATLAS: Geography, Architecture and Change in an Interdependent World* (London 2012). At the moment, he is the leader of the “Earth in Vision” and “Stories of Change” research projects funded by the Arts and Humanities Research Council. He is also the CEO of Smith of Derby, a clock-making company with a tradition dating 160 years back, which manufactures and repairs clocks for public areas in the United Kingdom and abroad.

Karol Szymański (1964) is a graduate in history at the Catholic University in Lublin and also of finance and accounting at the University of Gdansk, a doctorand in the Institute of Research of Culture (*Instytut Badań nad Kulturą*) of the University of Gdansk. He studies the history of cinematography in a broader cultural context, mainly the “new wave” in the Czechoslovak cinematography, distribution and reception of movies in socialist Poland, and the Polish school of movie posters. He publishes articles in specialized journals and collections.

Marek Šmíd (1979) is Associate Professor at the Department of History of the Faculty of Arts of the University of South Bohemia in České Budějovice. His field is the Czech ecclesiastical history of the 20th century in the European context and

the foreign policy of Vatican during the same period. In addition to a number of studies published both at home and abroad and editorial work, he is the author of the monographs *Masaryk a česká Katolická moderna* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač: Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika* (together with Pavel Marek, Olomouc 2013), *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015) and *Vatikán a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918* (Brno 2016).

Oldřich Tůma (1950) is a researcher and between 1998 and 2017 the director of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. Initially a byzantologist, he has been studying mainly modern Czech and Czechoslovak history (in particular the 1968 – 1989 period), history of Central Europe and the Cold War since the early 1990s. Apart from a number of studies and edited collections, he is the author or co-author of the publications *Byzantská společnost* (with Věra Hrochová, Prague 1991), *Zítří zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* (Prague 1994) and *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848–1989* (with Jiří Kocian and Jiří Pernes, Brno 2004).

Petr Vidomus (1982) is a sociologist-cum-musical-journalist, works as an editor of the Czech Radio Jazz station. He focuses on the theory and research of movements (and counter-movements) as well as on the political and social context and circumstances of the jazz production in Czechoslovakia after WW2. He has published, inter alia, the book *Oteplí se a bude líp: Česká klimaskepse v čase globálních rizik* (Prague 2018).

Contents

Czechoslovakia and Environmental History

Articles

Christof Mauch	What is environmental history and why it should be dealt with9
Jiří Janáč	Hydrocrats and the Czech Water Management Mission in the 20 th Century (1930–1960) 19
Doubravka Olšáková	Czechoslovakia and the International Biological Program: Infrastructural globalism and its consequences for the development of the ‘environmental sciences’ behind the Iron Curtain 54
Petr Jehlička – Joe Smith	Czech Tramps, Naturalists and the Brontosaurus Movement: Pre-November experience of the Czech environmentalist movement as a portent of ecological modernization ... 78
Michaela Kůželová	Nature at the Threshold of the Nuclear Age: The image of nuclear power and environment in the journalism of socialist Czechoslovakia 102
Tomáš Hemza	In the Name of the Fight against ‘Dictators’, ‘Conspirators’, and ‘Traitors’: The purge among members of the Regional Committees of the Communist Party of Czechoslovakia in Ostrava and České Budějovice in 1951 127
Petr Vidomus	‘An American – and Must Emigrate to Czechoslovakia!’ Škvorecký’s jazzman Herbert Ward through the prism of FBI reports 164

Reviews

Karol Szymański	Czechoslovak Leviathan	207
Petr Andreas	Prague's Faculty of Arts in a (Self-)Reflection of Josef Petráň	218
Daniela Kolenovská	History of Russia without Borders	228
Dagmar Petišková	The Last of the Voices of the Soviet Utopia	237
Marek Šmíd	Czechs against the Church	244

Chronicle

Oldřich Tůma	Milan Otáhal Dies before His Ninetieth Birthday	247
--------------	---	-----

<i>Annotations</i>	252
--------------------------	-----

<i>Abstracts</i>	261
------------------------	-----